

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

SAFEVÎLER DÖNEMİ İRAN'DA ORDU VE SAVAŞ

Sertaç SARIÇİÇEK

Doktora Tezi

Ankara, 2022

SAFEVÎLER DÖNEMİ İRAN'DA ORDU VE SAVAŞ

Sertaç SARIÇİÇEK

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

Doktora Tezi

Ankara, 2022

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- o Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- o Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- o Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

20/06/2022

Sertaç SARIÇİÇEK

¹Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir
*Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

20/06/2022

Sertaç SARIÇİÇEK

TEŞEKKÜR

Doktora tezimi hazırlarken bana büyük bir katkı ve destek sunan, yardımlarını esirgemeyen ve daima yol gösteren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Tufan Gündüz'e tüm içtenliğim ve samimiyetimle sonsuz şükranlarımı sunarım.

Çalışmamda emeği geçen, eksiklerimi görmemi ve gidermemi sağlayan her biri alanında mümtaz bir yere sahip hocalarım Prof. Dr. Yunus Koç, Prof. Dr. Fatih Yeşil, Doç. Dr. Arif Sarı ve Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Beni hayatımda aldığım tüm kararlarda destekleyen, zor günlerimde maddi ve manevi yardımlarından mahrum bırakmayan, başarılarımdan dolayı benim kadar mutluluk ve gurur duyan aziz babam Dr. Mehmet Akif Sarıçiçek'e, bana annelik yapan sevgili ablam Rabia Selcen Günalan'a ve büyük bir zahmetle tezimi baştan sona okuyup son düzeltmeleri yapmama yardımcı olan ağabeyim Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Günalan'a minnet ve vefa borçluyum.

Son olarak bana hayatımı adayıp benimle kader birliği eden, sevincim ve kederime ortak olup tezimi hazırlarken her türlü imkanı çekinmeden sunan fedakâr eşim Suzan Sarıçiçek'e minnettarım.

Bu doktora tezi hepsine ithaf olunmuştur.

ÖZET

[SARIÇIÇEK, Sertaç]. [*Safevîler Dönemi İran'da Ordu ve Savaş*], [Doktora Tezi], Ankara, [2022].

Bu çalışmada Safevî ordusunun Kızılbaş-Türkmen aşiretlerine dayalı geleneksel yapıdan daha düzenli, kalabalık ve ateşli silahların yaygın kullanıldığı modern bir yapıya dönüşümü meselesine değinilmiştir. Dönüşümü aksatan ve hızlandıran unsurlar vakayinameler, seyahatnameler ve gazavatnameler gibi çeşitli tarihi kaynaklardan elde edilen veriler üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte askeri dönüşümün stratejiye ve sınır politikasına etkileriyle savaş alanındaki taktik uygulamalara yansımalarını ortaya koymak, bunu yaparken de coğrafi koşulları daima göz önünde bulundurmak çalışmanın temel amaçları arasındadır. Bu amaçlar doğrultusunda yapılan araştırmalarda Safevîlerin dönemin askeri gelişmelerine gecikmeli de olsa uyum sağladıkları, topçuluk, piyade düzenine geçiş ve tahkimat konularında ilerleme kat ederek ordularını yeniden yapılandırdıkları anlaşılmıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak Safevî ordusunun dış tehditlere karşı rekabet gücünü arttırdığı, toprakları dahilinde harekât alanını genişleterek yerel güçlerin isyanlarına son verip devletin merkezileşme sürecine katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Safevî Devleti'nin dönemin yeni muharebe yöntem ve taktiklerini sahada denemekten asla vaz geçmediği, askeri teknolojinin batıdan doğuya transferinde önemli bir köprü vazifesi gördüğü hususları da çalışmada varılan diğer sonuçlardır. Devletin sonradan yıkılma sürecine girmesi ise son dönemlerde yaşanan uzun süreli barış ortamının getirdiği savaşmaktaki isteksizlik ve askeri gelişmelere karşı ilgisizliğin yanında yiğitlik gibi geleneksel yapıya özgü değerlerin aşınmaya uğramasıyla izah edilmesi mümkündür.

Anahtar Sözcükler: Safevî, İran, Askeri Devrim, ateşli silahlar, taktik, tahkimat, strateji, sınır politikası, yıpratma savaşı, kuşatma.

ABSTRACT

[SARIÇİÇEK, Sertaç]. [*Army and War in Safavid Iran*], [Doctoral Dissertation], Ankara, [2022].

In this study, the issue of the transformation of the Safavid army from the traditional structure based on the Qizilbash-Turcoman tribes to a more organized, crowded and modern structure in which firearms are widely used has been mentioned. The factors that hinder and accelerate the transformation have been tried to be analyzed through the data obtained from various historical sources such as chronicles, travel books and ghazavatnamehs. Revealing the effects of military transformation on strategy and border policy and chasing its reflections on tactical practices on the battlefield are among the main objectives of this study. In the researches carried out for these purposes, it has been understood that the Safavids adapted to the military developments of the period, albeit belatedly, and restructured their armies by making progress in artillery, transition to infantry order and fortification. Depending on this development, it has been determined that the Safavid army increased its competitiveness against external threats, expanded the operation area within its territory, put an end to the revolts of local forces and contributed to the centralization process of the state. Other conclusions reached in the study are that the Safavid State never gave up trying the new combat methods and tactics of the period in the field, and served as an important bridge in the transfer of military technology from the west to the east. It is possible that the state's subsequent collapse in the process can be explained by the erosion of traditional values such as bravery, as well as the reluctance to fight and indifference to military developments brought about by the long-term peace environment that has been experienced recently.

Key Words: Safavids, Iran, Military Revolution, firearms, tactics, fortification, strategy, border policy, attrition warfare, siege.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KAYNAKLARA DAİR.....	xiii
BİRİNCİL KAYNAKLAR	xiii
ARAŞTIRMA ESERLERİ.....	xxviii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: SAFEVÎ DEVLETİ’NİN COĞRAFYASI VE SINIRLARI	10
1.1. BATI SINIRLARI.....	10
1.1.1. Azerbaycan	10
1.1.2. Şirvan.....	12
1.1.3. Çukursaad	15
1.1.4. Hemedan ve Nihavend.....	17
1.1.5. Huzistan ve Luristan	18
1.1.6. Irak-ı Arab.....	19
1.2. SAFEVÎLERİN BATI SINIRLARI POLİTİKASI	20
1.3. SINIR POLİTİKASINDA DEĞİŞİM	28
1.4. KUZEY SINIRLARI.....	31
1.4.1. Gilan.....	31
1.4.2. Mazenderan.....	34
1.4.3. Esterabad.....	36

1.5. GÜNEY SINIRLARI	37
1.6. DOĞU SINIRLARI.....	44
1.6.1. Safevî-Özbek Sınırları ve Horasan Bölgesi	44
1.6.2. Safevî-Babürlü Sınırları ve Kandahar Meselesi	57
2. BÖLÜM: SAFEVÎ ORDUSU.....	65
2.1. SAFEVÎ ORDUSUNUN GELENEKSEL YAPISI	65
2.1.1. Kızılbaşlar.....	65
2.1.2. Türkmen Aşiretlerine Bağlı Kuvvetler	70
2.1.3. Korçular	72
2.1.4. At, Silah ve Teçhizat.....	74
2.1.5. Askerî Eğitim ve Savaş Oyunları.....	78
2.2. ORDUDA DÖNÜŞÜM VE YENİ ASKERİ SINIFLAR	83
2.2.1. Askerî Dönüşümün Sebepleri	83
2.2.2. Askerî Dönüşümün Temelini Oluşturan İlk Adımlar	86
2.3. KULLAR (GULAMLAR)	89
2.4. TOPÇULAR.....	93
2.4.1. Topçu Sınıfı	94
2.4.2. Top Türleri.....	97
2.4.3. Topların Ağırlıkları.....	100
2.4.4. Top Dökümü	101
2.4.5. Dışarıdan Top ve Uzman Topçu Personel Tedariki.....	104
2.4.6. Devletin Son Dönemlerinde Topçu Sınıfının Durumu	108
2.5. TÜFEKÇİLER.....	110
2.5.1. Tüfekçi Sınıfı	111
2.5.2. Tüfeğin Yaygınlaşması ve Asker Sayısındaki Artış.....	114
2.5.3. Cezayirciler	120

2.5.4. Safevîlerde Tüfek Teknolojisi	121
3. BÖLÜM: SAFEVÎ ORDUSU CEPHEDE.....	124
3.1. SEFER ORGANİZASYONU	124
3.2. MEYDAN SAVAŞI.....	139
3.2.1. Savaş Düzeni.....	143
3.2.2. Saldırı.....	147
3.2.3. Savunma.....	149
3.2.4. Ateşli Silahlar ve Meydan Savaşlarında Dönüşüm.....	151
3.3. YIPRATMA SAVAŞI.....	164
3.3.1. Yıpratma Savaşında Kullanılan Kuvvetler	167
3.3.2. Yıpratma Savaşının Yöntemleri.....	169
3.3.3. Yıpratma Savaşının Sınır Bölgelerine Etkileri	175
3.3.4. Safevîlere Karşı Yürütülen Yıpratma Savaşı.....	177
3.4. KUŞATMA	179
3.4.1. Abluka.....	180
3.4.2. Hile ve Aldatma	187
3.4.3. Kuşatma Siperleri ve Piyadeler.....	191
3.4.4. Lağımcılar	198
3.4.5. Topçular	204
3.4.6. Taarruz	209
3.4.7. Kale Savunması	218
3.4.8. Kale Düşükten Sonra	229
SONUÇ	234
KAYNAKÇA.....	239
EKLER	254
Ek 1. Safevî Devleti'nin Komşuları	254

Ek 2. Safevî Devleti'nin Hâkim Olduğu Bölgeler	255
Ek 3. Safevî Devleti'nin Hâkim Olduğu Bölgeler	256
Ek 4. 17. Yüzyıl Sonlarında Safevî Devleti'nin Batı Sınırları:	257
Ek 5. 1715 Yılında Safevî Devleti'nin Batı Sınırları	257
Ek 6. Şirvan	258
Ek 7. Derbend Kalesi.....	259
Ek 8. Zağros Dağları	260
Ek 9. Bağdat Kalesi	260
Ek 10. Bağdat Kalesi	261
Ek 11. Kars Kalesi.....	262
Ek 12. Nihavend Kalesi.....	262
Ek 13. 16. Yüzyılda Safevî Devleti'nin Kuzey Sınırları:.....	263
Ek 14. 17. Yüzyılda Safevî Devleti'nin Kuzey Sınırları	264
Ek 15. Evlad Kalesi	264
Ek 16. 16. Yüzyılda Safevî Devleti'nin Güney Sınırları.....	265
Ek 17. 18. Yüzyılda Safevî Devleti'nin Güney Sınırları.....	266
Ek 18. Hürmüz Kalesi	267
Ek 19. Kandahar Kalesi.....	268
Ek 20. Kandahar Kalesi.....	269
Ek 21. Çâr-âyine Zırhı.....	270
Ek 22. Kabak Oyunu	271
Ek 23. Gürcülerden Esir Toplayan Bir Kızılbaş.....	272
Ek 24. Safevî Tüfekçileri.....	273
Ek 25. Kerrenay (Askerî Bando).....	274
Ek 26. Safevîlerin Sancakları	275
Ek 27. Saltanat Şemsiyesi	276

Ek 28. Tabya (Top Mevzileri).....	277
Ek 29. Tabya (Top Mevzileri).....	278
Ek 30. ETİK KURUL İZİN MUAFİYET FORMU.....	279
Ek 31. ORİJİNALLİK RAPORU.....	280
Ek 32. TURNITIN BENZERLİK İNDEKSİ.....	281

KAYNAKLARA DAİR

Tezin hazırlanmasında yararlanılan kaynaklar üç ana kategoride toplanabilir. Bunlar araştırılan döneme ait birincil kaynaklar, konuyla ilgili monografi veya makale gibi araştırma ve inceleme eserleri, son olarak da sözlük, harita ve ansiklopediler gibi başvuru kaynaklarıdır.

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Birincil kaynakları vakayiname, tezkire, gazavatname, cenkname, ruzname, menzilname, layiha, talimname ve seyahatname gibi birçok farklı türde eser oluşturmaktadır. Bunların da büyük bir kısmını Safevî döneminde yaşamış ve “münşi” olarak adlandırılan kişiler tarafından kaleme alınmış vakayinameler meydana getirmektedir. Tezde yararlanılan vakayinamelerin büyük kısmı Safevîlere ait Farsça yazılmış eserlerdir. Bunların yanında Osmanlı vakanüvisleri tarafından kaleme alınmış Türkçe eserler de mevcuttur.

Safevîlerin genellikle “Tarih” veya “Tevarih” adlarıyla zikrettikleri vakayiname tarzı eserler önemli olayların kronolojik sırayla anlatıldığı eserlerdir. Vakayinamelerde savaşlar, diplomatik ilişkiler; sel, deprem, kıtlık gibi afetler olmak üzere çok çeşitli konular ele alınır. Bu geniş konu kapsamı içerisinde araştırmacının derinliklerde kaybolması ve tezinde tespit ettiği konu çerçevesinin dışına çıkması her zaman olasıdır. Tezimiz Safevî Devleti’nin ordu yapısı ve savaşlarını konu alan bir çalışma olduğundan vakayinamelerin incelenmesi sırasında bu hataya düşmemek için eserde geçen muhtelif konulardan yalnızca askeri meseleleri ilgilendiren kısımlara dikkat etmeye özen gösterilmiştir.

Tezin hazırlanması sırasında yararlanılan ilk vakayinamelerden biri *Kitâb-ı Diyârbekriyye*’dir. Eserin müellifi Ebu Bekr el-Tihranî, Safevî Devleti’nin henüz kurulmadan önce İsfahan’ın Tihran kasabasında doğmuş, kendisini inşa denilen yazı sanatında geliştirerek Timurlu Devleti hükümdarı Şahruh ve Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan’ın yanında münşilik vazifesini yürütmüş bir isimdir. Uzun Hasan’ın yanındayken kaleme aldığı *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, Safevî Devleti’nden önce İran’a hükmetmiş

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin siyasi tarihi hakkındadır. Eser ilk bakışta doğrudan Safevîlerle ilgili görünmese de kitabın sonunda Safevî Devleti'nin kuruluş dönemine ait önemli bilgilerin yer aldığı kısımlar mevcuttur. Bu kısımlarda Safevîlerin askerî teşkilatlarını biçimlendirirken Akkoyunlulardan nasıl etkilendiklerine dair önemli bilgiler yer almaktadır. Bunun yanında Akkoyunluların 1473 yılında Osmanlılarla girdikleri Otlukbeli Savaşı hakkında ayrıntılı bilgiler içermesi eseri tezimiz bakımından önemli kılan unsurlar bir diğeridir. Bu savaş Osmanlıların ateşli silahları İran'daki bir güce karşı ilk kullandıkları savaştır ve İran'da uzun vadede askeri dönüşümü tetikleyen önemli sonuçlar doğurmuştur. Akkoyunlular bu savaşta ateşli silahların etkisine tanık olmuşlar ve daha sonra bu yeni teknolojiyi ordularına katarak ateşli silahların kullanımına dair İran'da ilk örnekleri sergilemişlerdir. Bu gelişme aynı zamanda daha sonra Safevîlerin ateşli silahlara dair bilgi birikimlerinin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Söz konusu hususlar Kitab-ı Diyarbekriyye adlı eserin tezimizde faydalanılması elzem bir kaynak olarak değerlendirilmesine vesile olmuştur. Eserin tezde yararlanılan nüshası, Mürsel Öztürk tarafından orijinal dili Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiş halidir.

Safevî Devleti'nin kuruluş süreci hakkında incelemelerde bulunurken *Fütûhât-ı Şâhî* adlı esere de başvurulmuştur. Bu eser Safevî Devleti'nin ilk hükümdarı Şah İsmail'in saltanat döneminde yaşanan önemli hadiseleri ele almaktadır. Yazarı Emir Sadreddin Eminî-yi Herevî, önceleri Herat'ta Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara'nın yakın maiyetinde bulunmuş, Baykara'nın ölümünden sonra Özbek hükümdarı Muhammed Han Şeybanî'nin Herat'ı ele geçirmesiyle buradan kaçıp 1519 yılında Şah İsmail'in yanına sığınmış bir kişidir. Bu tarihten itibaren Şah İsmail'in hizmetinde bulunan Eminî-yi Herevî, zikredilen eserini şahın isteği üzerine kaleme almıştır. Safevî vakayinamelerinin ilklerinden olan bu eser sonraları birçok Safevî kroniğine de örnek olmuştur. *Habîbü's-siyer*, *Âlem-ârâ-yı Abbâsî* adlı meşhur Safevî vakayinamelerinde *Fütûhât-ı Şâhî*'den alınan bilgiler kullanılmıştır. Eser Safevî ordusunun temelini oluşturan Kızılbaş-Türkmen aşiretlerinin yanında Şah İsmail zamanında orduda kullanılan silahlar ve taktikler konusunda değerli bilgiler içermektedir.

Şah İsmail dönemine ait askeri gelişmelerin incelenmesi konusunda başvurulan bir diğer eser *Lübbü't-tevârih*'tir. Eser Yahya bin Abdullatif-i Kazvîni tarafından 1541

yılında bitirilmiştir ve toplam dört ciltten oluşmaktadır. Eserin son cildi Safevî tarihine ayrılmış olup burada Safevî ordusunun çekirdeğini oluşturan Kızılbaşların Şey Cüneyd, Şeyh Haydar ve Şah İsmail zamanında girdikleri önemli savaşlar ve Safevî ordusunun klasik yapısının nasıl şekillendiğine dair bilgiler yer almaktadır. Kitabın ele aldığı olaylar Şah Tahmasb'ın tahta çıkışıyla sona ermektedir. Tezde eserin Mîr Hâşim Muhaddis tarafından yayına hazırlanan ve 1386/2007 yılında basılan Farsça nüshasından yararlanılmıştır.

Şah Tahmasb dönemi olayları incelenirken başvurulması gereken önemli eserler arasında Emir Mahmûd bin Handmîr-i Herevî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Şâh Tahmâsb ve Zeyl-i Habîbü's-siyer* adlı eser yer almaktadır. Söz konusu eser Şah İsmail döneminin tamamı ve Şah Tahmasb'ın saltanatının 1550 yılına kadarki olaylarını kapsamaktadır. Herevî bu eserini Şah Tahmasb zamanda Herat hâkimliği yapan Tekelü Muhammed Han Şerefeddinoğlu'nun desteği ve teşvikleriyle 1546 yılında yazmaya başlamış ve 1550'de bitirmiştir. Eserin tez açısından en önemli niteliklerinden biri Horasan ve bilhassa Herat bölgesi hakkında verdiği tafsilatlı bilgilerdir. Bunun sebebi Herevî'nin adından anlaşılacağı üzere Heratlı olması ve Özbeklerin Horasan'a saldırılarına bizzat şahit olmasından kaynaklanmaktadır. Eserin sahip olduğu bu hususlar "Safevî Devleti'nin Coğrafyası ve Sınırları" başlığı altındaki ilk bölümün hazırlanması sırasında sıkça başvurulmuş kaynaklardan biri olmasını sağlamıştır. Eserde ayrıca Herat ve Meşhed'in Özbekler tarafından kuşatılmasına dair sayısız savaş anlatımlarına yer verilmektedir ve dahası kuşatmalarda tarafların kullandıkları taktikler ve silahlar hakkında detaylı bilgiler sunulmaktadır. Bu nedenle tezin "Kuşatma" bölümünün yazılması esnasında da esere sık sık atıflarda bulunulmuştur. Eserin tezde kullanılan nüshası Mecid Tabatabai tarafından el yazmasından matbu yazıya geçirilerek yayıma hazırlanmış ve *Îrân Der Şâh İsmâil ve Şâh Tahmâsb-ı Safevî* adıyla 1390/2011 yılında Tahran'da basılmış halidir.

Şah Tahmasb dönemine ait askeri gelişmeler incelenirken *Târîh-i Elçi-yi Nizâmşâh* adlı eser de başvurulması lazım gelen eserlerden biridir. Eser, Hindistan'da hüküm süren Nizamşah hanedanının hizmetinde bulunmuş ve 1546 yılında Safevîlere elçi olarak gönderilmiş Hûrşâh bin Kubâd el-Hüseyni tarafından kaleme alınmıştır. Hüseyini, 19 yıl Şah Tahmasb'ın sarayında münşilik vazifesini yürütmüş ve eserini de bu dönemde

kaleme almıştır. Hüseyini daha sonra memleketi Hindistan'a geri dönüp burada 1575 tarihinde vefat etmiştir. Eser Safevîlerin doğudaki komşuları Özbekler ve Babürlülerle ilişkileri hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Safevîlerin Özbeklerle Horasan üzerindeki mücadeleleri ve Babürlülerle yaşadıkları Kandahar meselesine dair önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu bağlamda tezin ilk bölümünün alt başlığı olan “Doğu Sınırları” bahsinde eserden büyük ölçüde istifade edilmiştir. Eserin ayrıca Safevî ordusunda kullanılan askerî terimler hakkında zengin bir içeriğe sahip olduğu da bir gerçektir. Bu özelliği tezimiz açısından yararlanmaya değer bir kaynak olarak değerlendirilmesine vesile olmuştur. Eserin tezde kullanılan nüshası Muhammed Nasiri tarafından el yazısından matbu yazıya aktarılarak yayına hazırlanmış olan ve 1379/2000 yılında Tahran'da yayınlanmış halidir.

Şah Tahmasb dönemine ait önemli kaynaklardan bir diğeri de *Tarih-i Cihân-ârâ*'dır. Eser 1563 yılında tamamlanmış ve Şah Tahmasb'a hediye edilmiştir. Üç ciltten oluşan eserin içeriğine bakıldığında son cildinde Safevîlerin ilk dönemlerinden başlayıp 1564 yılına kadarki siyasi hadiselerin ele alındığı görülmektedir.

Tezde en yoğun kullanılan kaynaklardan biri *de Ahsenü't-tevârih*'tir, Eser Hasan Rumlu adında eskiden Safevî ordusunda bir Kızılbaş iken daha sonra sarayda münşilik görevine getirilerek bürokrasiye girmiş bir devlet adamının kaleminden çıkmıştır. İçerik bakımından Safevîler döneminde yazılmış en kapsamlı kaynaklardan biridir. 12 cilt olarak yazılan eserin son cildi Safevî Devleti tarihini kapsamaktadır. Fakat bu son cilt kapsam bakımından oldukça geniş olduğundan daha sonraki baskılarda üç ayrı cilde ayrılmıştır. Zira bu son ciltte Erdebil tarikatının şeyhlerinden başlayarak Şah İsmail, Şah Tahmasb, Şah II. İsmail'e kadar bütün siyasi olaylar yıl yıl okuyucuya aktarılmaktadır. Eser bittiğinde Şah II. İsmail'e hediye edilmiştir. Fakat şahın ölümünün ardından yerine Şah Muhammed Hüdabende tahta geçince onun saltanatının ilk yılı da sonradan esere eklenmiştir. Böylece eserin muhtevası daha da genişlemiştir. Eserin bu özelliği Safevî tarihi çalışan bir araştırmacının mutlaka başvurması gereken bir başyapıtı dönüşmesini sağlamıştır. Eserin kapsamlı bir dönem aralığına sahip olmasının yanı sıra bir diğer özelliği de dilinin oldukça sade ve kolay anlaşılır bir üsluba sahip olmasıdır. Eser kapsam bakımından geniş olduğu gibi askeri konularda da zengin bir içeriğe sahiptir. Bunda Hasan Rumlu'nun Şah Tahmasb döneminde Safevî ordusunda korçu olarak

askerlik yapmış ve savaflara katılmış biri olmasının payı büyüktür. Eser dikkatlice tetkik edildiğinde Hasan Rumlu'nun savafları askeri bilgi ve tecrübeyle yorumladığı ve okuyucuya zengin bir askeri terminoloji sunduğu anlaşılmaktadır. Tezin birden çok bölümünde başvurulmuş ana kaynaklardan biri olan bu eserden, orduda yer alan askerî sınıflar, kullanılan silahlar, meydan savaşında ve kuşatmalarda uygulanan taktikler gibi hususlar yazılırken istifade edilmiştir. Tezde eserin Safevî tarihiyle ilgili 3 cildi de kullanılmış ve Abdülhüseyn Nevaî tarafından hazırlanıp 1389/2010 yılında, Tahran'da, yayınlanan Farsça nüshasından yararlanılmıştır.

Hasan Rumlu'nun, *Ahsenü't-tevârih*'e zeyl olarak kaleme aldığı *Târîh-i Şâh İsmâil-i Sâni* adıyla neşredilen ise ağırlıklı olarak Şah II. İsmail'in saltanatı dönemini ele almaktadır. Eserin önemli hususlarından biri Şah II. İsmail'in tahta çıkarken Kızılbaş-Türkmen aşiretleri arasında yeni hükümdarın kim olacağı konusunda yaşanan iç savaşa ayrıntılarıyla değinilmiş olmasıdır. Bu hadise tezimizde Safevîlerin askeri dönüşümünü geciktiren bir unsur olarak ele alındığından eser söz konusu bağlamda yararlanılan bir kaynak olmuştur. Kitabın tezde kullanılan nüshası Şerafettin Deniz tarafından *Safevi Şahı II. İsmail* adıyla Farsçadan Türkçeye çevrilmiş ve 2017 yılında basılmış halidir.

Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra Kızılbaşlar arasındaki hizipleşmeyi ve iktidar kavgasını ele alan eserlerden biri de Hasan Rumlu ile aynı dönemde yaşamış ve Şah Tahmasb'ın yanında görev yapmış bürokratlardan biri olan Abdî Bey Şirazi'nin kaleme aldığı *Tekmiletü'l-ahbâr*'dır. İçerik olarak devletin kuruluşundan 1571 tarihine kadar yaşanan olayları ele alan eserin tezde kullanılan nüshası Şerafettin Deniz tarafından Farsça orijinalinden Türkçeye çevrilmiş olan ve *Safeviler, Tekmiletü'l-ahbar* adıyla 2019 yılında yayımlanmış halidir.

Şah Tahmasb dönemine ait askeri gelişmeler açıklanırken başvurulmuş kaynaklardan biri de *Âlem-ârâ-yı Şâh Tahmâsb*'tir. Müellifi bilinmeyen bu eserde Şah Tahmasb'ın ve onun döneminde Safevî ordularının savaflarını ve kahramanlıklarını destansı bir dille aktarmaktadır. Eser destan niteliğinde yazılmış olmasından dolayı her ne kadar yer yer hamasi ve mübalağalı ifadeler yer verse de dönemin askeri terimleri ve savafları hakkında detaylı bir içeriğe sahip olması bakımından Safevî askeri tarihi çalışmaları için önemli bir yapıttır. Tezde eserin İrec Efşâr tarafından yayına hazırlanmış ve 1370/1991 yılında basılmış nüshası kullanılmıştır.

Şah Tahmasb dönemini konu alan eserler elbette yukarıda adı zikredilenlerden ibaret değildir. *Şerefnâme* adlı eser de söz konusu döneme dair incelenmesi gereken kaynaklardan birisidir. Bitlisli Kürt beylerinden biri olan ve Şah Tahmasb döneminde Osmanlı hâkimiyetini kabul etmeyip Safevîlere sığınan Emir Şemseddin'in oğlu Şeref Han'ın 1597 yılında telif ettiği eser, iki cilde sahiptir. İlk cildi Bitlis'deki Kürt beylerinin tarihi hakkındadır. Tezde kullanılan cilt ise Safevî ve Osmanlı tarihlerine ayrılan ikinci cilttir. Bu ciltte Şah İsmail'den Şah Muhammed Hüdabende dönemine kadar yaşanan önemli olaylar özet şeklinde okuyucuya aktarılmaktadır. Eserin tezde kullanılmasının nedeni olayların tarihlerinin eksiksiz bir biçimde yazılmış olmasıdır. Diğer vakayinamelerde bazen olayların tarihleri yazılmadan geçildiği halde söz konusu eserde bu duruma önem atfedilmiş olması eseri değerli kılan unsurlardan biri olarak nitelendirilebilir. Eserin orijinal dili Farsça olup tezde Osman Aslanoğlu'nun Türkçeye çevirisi kullanılmıştır.

Şah Tahmasb'ın dönemine ait belki de en değerli yapıt şahın hatıratı niteliğinde olan *Tezkîre-yi Şah Tahmasb* adlı eserdir. Eser bizzat şahın ifadelerine ve olaylar hakkındaki görüşlerine yer vermesinden dolayı Safevî tarihçileri tarafından mutlaka başvurulması gereken bir kaynak vasfına sahiptir. Eserin ele aldığı dönem aralığı şahın tahta çıktığı 1524 tarihinde başlar ve 1561 yılına kadar devam eder. Eser Şah Tahmasb'ın devleti, Çaldıran Savaşı'yla düştüğü siyasi krizden kendi gayretleriyle nasıl kurtardığını anlatma gayesiyle yazılmıştır. Eseri değerli kılan unsur şahın devletin içinde bulunduğu zor durumlar karşısında yaşadığı duygulara ve aldığı kararlara detaylarıyla yer vermiş olmasıdır. Şah Tahmasb eserde ayrıca kendisinden sayı olarak üstün Osmanlı ordusuyla nasıl mücadele edilmesi gerektiğini adeta doktriner bir eser tarzında ele almakta ve Osmanlı ordusu hakkında hastalık benzetmesi yaparak kendisinin bu hastalığı tedavi eden bir hekim olarak göstermesi de kitabın dikkat çeken hususlarından biridir. Tezimizin yıpratma savaşı konusuna dair kısımları yazılırken söz konusu eserden olabildiğince fazla yararlanılmaya özen gösterilmiştir.

Tezimizde Şah Muhammed Hüdabende dönemine ait askeri olaylardan bahsedilirken yararlanılan kaynaklar arasında Oruç Bey Bayat adında Safevî ordusunda görev yapan bir Kızılbaş tarafından yazılan *İlişkiler* adlı eser yer almaktadır. Eser, Şah Abbas döneminde kaleme alınmış olup eserde ele alınan dönem ağırlıklı olarak Şah

Muhammed Hüdabende ve oğlu Hamza Mirza'nın iktidarda bulunduğu yıllardır. Şah Muhammed döneminde Osmanlılarla 1578-1590 yılları arasında süren uzun savaş dönemine girildiği için kitapta ele alınan konular da genellikle Osmanlılarla Azerbaycan ve Şirvan üzerinde yapılan savaşlardır. Oruç Bey bu savaşlarda yer alan babasından ve akrabalarından birçok hikâyeyi kitabın bilhassa üçüncü bölümünde paylaşmaktadır. Eserin özellikle 1585-1586 yıllarında yaşanan Tebriz kuşatması hakkında değerli bilgiler taşıdığı görülmektedir. Bunun sebebi söz konusu savaşta Oruç Bey'in, babası Sultan Ali Bey Bayat'la birlikte Safevî ordusunda bulunuyor olmasıdır. Oruç Bey'in babası ayrıca bu savaşta ölen askerler arasındadır. Oruç Bey'i diğer Safevî vakanüvislerinden ayıran önemli özelliklerden biri onun 1599 yılında Şah Abbas tarafından Osmanlılarla karşı bir müttefik arayışıyla Avrupa'ya gönderilen elçilik heyeti arasında yer almasıdır. Safevî Devleti'ne hizmet etmiş olan İngiliz Anthony Sherley'nin başında bulunduğu bu elçilik heyetiyle birlikte Avrupa'da dolaşan Oruç Bey yolculuğunu İspanya'da noktalamış ve burada Hristiyan olup Don Juan adını alarak İspanya kralının himayesine girmiştir. İspanya'da bulunduğu dönemde kendisinden İran tarihine dair bir kitap yazılması istenen Oruç Bey, Licentiate Remon adlı bir tarihçiyle birlikte 1606'da *Relactions* adıyla bir kitap neşretmiş, eser sonradan İngilizceye ve Farsçaya tercüme edilmiştir. Tezimizde kullanılan nüsha ise Tufan Gündüz tarafından *İlişkiler* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve 2014 yılında yayımlanmış halidir (Oruç Bey Bayat, 2014, ss.11-13,17-18,130,137).

Şah Muhammed Hüdabende döneminde kaleme alınan Peçevi Tarihi de 1585'te başlayan Tebriz kuşatması ile ilgili önemli bilgiler içeren bir kroniktir. Eserin müellifi İbrahim Peçevî, Tebriz kuşatması hakkındaki bilgilerini Yanıkkale fethinde cepheleyen rast geldiği Deli Faik adında bir Osmanlı askerinden dinlediğini ifade etmiştir. Eserin söz konusu özelliği tezimizde başvurulan birincil kaynaklar arasında yer almasını sağlamıştır (Peçevî, 1982, s.97).

Ahsenü't-tevarih'ten sonra tezimizde en yoğun kullandığımız eserlerden biri de *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*'dir. Safevî vakayinamelerinin en kapsamlılarından biri olan eser Şah Abbas döneminde yazılmış olup bu dönemde sarayda münşilik yapmış İskender Bey Türkmen tarafından telif edilmiştir. İskender Bey 1561-1632 yılları arasında yaşamış ve gençliğinde Safevî ordusunun korçular sınıfında askerlik yapmış bir

Kızılbaşdır. Sonradan bürokrasiye girmiş ve münşi olarak Safevî tarih yazıcılığına büyük katkılar sunmuştur. Safevî ordusuyla birçok savaşa giren İskender Bey mesleği gereği olayları askerî bir bakış açısıyla yorumlamıştır. Safevî ordusunun yapısı, savaşlarda uyguladığı taktikler ve silahlar hakkında geniş bilgilere yer verdiği eserini 1629 yılında tamamlamış ve Şah Abbas'a takdim etmiştir. Eser üç ciltten oluşmaktadır. Birinci cilt Şah İsmail'den başlayarak 1571 yılına kadar geçen olayları kapsamaktadır. İskender Bey'in bu ciltte Şah İsmail ve Şah Tahmasb dönemlerini yazarken kendisinden önce yazılmış olan *Ahsenü't-tevârih* gibi Safevî kaynaklarını kullandığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple kendisinden önceki birçok eserle büyük benzerlikler göstermektedir. İkinci cilt Şah Abbas'ın doğduğu 1571'den, tahta çıktığı 1587 yılları arasını kapsamaktadır. Üçüncü cildin ilk kitabı 1587'den 1616 yılına kadar geçen hadiseleri ikinci kitap ise 1616'dan 1629'a kadar olayları içermektedir. Üçüncü cildin son kitabı ise 1639 yılına kadar uzanmakta ve Şah Safi'nin saltanatının ilk 5 yılını ihtiva etmektedir. Şah Safi'nin saltanatının geri kalan yıllarını içeren son bölüm ise Muhammed Yusuf Vale İsfahânî'nin, *Holdeberîn* adlı eserinden alınmış ve Âlem-ârâ-yı Abbasî'ye zeyl olarak eklenmiştir. Tezde kullanılan nüsha Ali Genceli tarafından Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiş ve Türk Tarih Kurum tarafından 2019'da basılmış halidir.

Tezde Şah Safi dönemi incelenirken başvurulan kaynak El-Hüseynî-yi Tefrişî tarafından yazılan *Târîh-i Şâh Safî* adlı eserdir. Eser yazarın 1628 yılından 1631'e kadar kaleme aldığı divan mektuplarının 1676 tarihinde derlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Eser incelendikten sonra Şah Safi döneminde askerî açıdan fazla bir gelişmeye şahit olunmadığı kanaatine varılmaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan en mühim konulardan biri Safevîlerin Babürlülülerle arasında oraya çıkan Kandahar meselesidir. Tezimizde Kandahar meselesinden ve Şah Safi'nin yarım kalan Kandahar seferinden bahsedilirken söz konusu eserden yararlanılmıştır.

Şah Safi'den sonra tahta çıkan Şah II. Abbas'ın dönemine ait askerî gelişmeler incelenirken en çok yararlandığımız kaynak *Holdeberîn* adlı eserdir. Şah II. Abbas'ın fermanlarını ve mektuplarını kaleme alan saray münşilerinden Muhammed Yûsif Vâle-yi İsfahânî'nin yazmış olduğu bu eser dokuz ayrı bölümden oluşmaktadır. Eserde Safevî döneminde yazılan diğer eserlerde olduğu gibi ilk bölümler İslam öncesi peygamberler ve hükümdarların tarihleriyle başlamakta ve silsile halinde İran'da kurulan devletlerin

tarihine kısaca değinilmektedir. Eserin sekizinci bölümünde Safevî tarihine yer ayrılmıştır. Bu bölüm de yedi ayrı kısma ayrılmış olup her kısımda bir Safevî hükümdarına ve onun dönemine ait vakalara yer verilmiştir. Böylece Şah İsmail'den Şah Süleyman'a kadarki dönemi kapsayan eser 1667-1668 yılına ait olaylarla son bulur. Eserin özgün kısmı kendisinin bizzat şahit olduğu Şah II. Abbas dönemini ele alan kısımdır. Eserin askerî tarih bakımından önemli kılan noktalardan biri müellifin Şah II. Abbas döneminin sonlarında Tophane Vezirliği yapmış olmasıdır. İsfahânî'nin dönemin en ileri teknolojisi olan ateşli silahlara ve toplara karşı ilgisinin olduğu eserinde bu silahlarla ilgili birçok ayrıntılı anekdot ve terim paylaşmasından anlaşılmaktadır. *Holdeberîn* ayrıca Şah II. Abbas'ın 1648'deki Kandahar kuşatması ve kuşatmada kullanılan ateşli silahların etkinliği hakkında mufassal bilgiler içermesiyle son dönem Safevî ateşli silah teknolojisinin geldiği seviyeyi anlayabilmek için tezde başvurulan önemli kaynaklardan biri olmuştur.

Şah II. Abbas dönemine dair başvurulan bir diğer değerli eser ise Veli Kulu Şamlu tarafından telif edilmiş *Kıyasu'l-hâkânî*'dir. Eser Şah Safi'nin saltanatının son döneminden başlayarak Şah II. Abbas'ın saltanatının tamamını kapsamaktadır. Şah II. Abbas'ın 1632 yılında doğumundan 1666 yılında Damgan'da ölümüne kadar yaşanan bütün hadiseleri eserde yer almaktadır. Şamlu eserinin yazımına 1661 yılında başladığını ve 1665 yılında bitirdiğini dile getirirse de eserin 1675 yılına kadar geçen hadiseleri içermesi eserin yazımına bu tarihe kadar devam edildiğini göstermektedir. Eserin tezimiz açısından önemi Şah II. Abbas döneminde Kandahar'ın Safevîlerce ele geçirilmesi ve Babürlülerin şehri yeniden almak için başarısızlıkla sonuçlanan üç seferden detaylarıyla bahsetmesinden kaynaklanmaktadır. Kendisi de Safevî ordusunda bir asker olan Veli Kulu Şamlu hadiselerle askerî yönden bakmakta ve dönemin kuşatma ve tahkimat usulleri hakkında zengin bilgiler aktarmaktadır.

Safevî Devleti'nin son dönemlerine ait askeri alanda yaşanan gelişmeler incelenirken öncelikle Molla Muhammed Kirmanî'nin, *Sahifetü'l-irşâd* adlı eserinden yararlanılmıştır. Molla Muhammed Kirmani, Kirman'ın Avşar idarecileri altında münşilik görevi yapmış, kalem ehli bir şahsiyettir. Müellif eserde Kirman Avşarlarının Safevîlerin son döneminde İran'ı istila etmeye çalışan Beluç ve Afgan isyancılara karşı direnişini anlatmaktadır. Eserde Avşarlar, İran'ın sınırlarının koruyucusu gibi

gösterilmektedir. Yazar bununla Safevîlerden sonra saltanata geçecek olan Avşarların İran'daki hakimiyetine meşru bir zemin hazırlamak istemiştir. Eserin tezimiz açısından önemi Safevîlerin son dönemlerinde Kirman gibi sınır eyaleti haline gelen bir bölgede Safevî güçleriyle Afgan ve Beluç isyancılar arasında yaşanan çatışmalara değinmesidir. Söz konusu olaylarda iki tarafın kullandığı silah ve taktiklere de yer ayrılmış olması eseri tezimiz açısından önemli bir kaynak haline getirmiştir.

Safevîlerin son dönemlerine ait askeri gelişmeleri incelerken yararlandığımız kaynakları bir diğeri de Ebu'l-Hasan bin İbrahim Kazvini tarafından yazılmış *Fevâidü's-safevîyye* adlı eserdir. Eser, Afganların İran'ı istilas ve 1722 yılında İsfahan'ı kuşatıp ele geçirerek Safevî Devleti'ne son vermeleri hadiselerine değinmekte, Safevî şehzadelerinin bu olaydan sonra İran'da kurdukları dağınık hükümlerliklerden bahsetmektedir. Eserin tez için kaynak olarak seçilmesindeki etken Safevîleri son yıllarında zafiyete düşüren askerî alandaki problemleri ve eksikliklerini herhangi bir taassuba düşmeden açıkça ortaya koyabilmesidir (Sevakıb, 1380, ss.332-334).

Yine Safevîlerin son dönemine ait kaynaklardan bir diğeri de Rustemü'l-hükema lakabıyla bilinen ve gerçek adı Muhammed Haşim Asaf olan bir tarihçi tarafından telif edilmiş *Rüstemü't-tevârih*'dir. Eser İran'da Kaçar hanedanının hüküm sürdüğü 1779-1784 yılları arasında yazılmıştır. Rustemü'l-hükema eserini Safevî Devleti'nin yıkılışından çok sonraları yazmış olsa da eserinin bir kısmını Şah Hüseyin zamanına denk gelen Safevî Devleti'nin son yıllarına ayırmıştır. Yazarın Safevîlere kitabında yer vermiş olması o dönemde Safevî hanedanının İran halkı arasında şöhretini halen sürdürmesi ve Kaçarlar zamanına kadar İran'ın meşru yöneticileri olarak görülmeye devam etmesinden kaynaklanmaktadır. Yazar kendisinin dahi Safevî hanedanının soyundan geldiğini belirterek ailesinin o yıllarda halen önemini koruyan Safevî hanedanıyla bağlantısı olduğunu kanıtlama gayreti içerisindedir. Eseri tezimiz açısından önemli kılan hususlar Safevî Devleti'nin son dönemlerinde saraydaki devlet adamları arasındaki çatışmalardan, vezirlerin birbiriyle olan çekişmelerinden ve ordudaki komutanların içerisinde buldukları siyasi kavgalardan söz etmesi ve bunların devletin yıkılışında oynadıkları rolü açıklamasından ileri gelmektedir. Bu dönemde başlayan Afgan saldırıları karşısında iyice zayıflayan Safevî ordusunun neden iyi bir mukavemet gösteremediği eserde açıklanmaya çalışılan meseleler arasındadır. Eserin bir diğ

özelliği Afganlarla İsfahan önlerinde yapılan Gülnabad Savaşı ve İsfahan kuşatması hakkında detaylı bilgilere sahip olmasıdır. Yazar bu olaylarda aktardığı bilgilerin doğruluğunu ispat için atalarından birinin savaşta 2000 kişilik bir Kızılbaş birliğini komuta ettiğini ve söz konusu bilgilerin ondan kendisine tevarüs ettiğini belirtmektedir (Rustemu'l-Hukema, 1379, ss.113-114; Sevakıb, 1384, ss.335-336).

Tezin kaynakları arasında gazavatname veya cenkname denilen ve yalnızca savaşları konu alan eserler de yer almaktadır. Bu eserler tek bir savaş konu aldığı gibi meşhur bir kumandanın birden çok seferine değinen eserler de olabilir. Gazavatname ve cenknameler savaşta ordunun ve kumandanın üstün özelliklerini ve kahramanlıklarını ortaya koymak veya bir yerin fethi için çekilen zahmetleri dile getirmek maksadıyla yazılan eserlerdir. Bu tür eserler ordunun lojistiği, savaşta kullandığı silahlar ve taktikler, savaşın seyrini etkileyen hamleler hakkında detaylı bilgiler vermektedirler, bu sebeple de askeri tarih alanında hazırlanmış tezimiz için önemli kaynaklar arasında yer almışlardır. Bu tür eserlerin arasına ruzname ve menzilname türündeki eserleri de eklemek mümkündür. Ruzname veya menzilmeleri, gazavatname ve cenknamelerden ayıran en büyük özelliği bunların diğerlerinden farklı olarak sefer sırasında ordunun konakladığı menzillere değinmesi ve yalnızca savaşta geçen hadiseleri değil, ordunun lojistik ve ikmal konularına da değinmesidir.

Tezimizde hem Safevîlere hem de Osmanlılara ait cenkname ve gazavatname türü eserlerden yararlanılmıştır. Tezde kullanılan bu kategorideki eserlerden ilki Asafî Dal Mehmed Çelebi tarafından yazılmış *Şecaatneme* adlı eserdir. Osmanlıların 1578-1590 yılları arasındaki İran seferinden bahseden eserin müellifi bu dönemde Safevîlerle yapılan savaşlara bizzat katılmış bir askerdir. Eserin bilhassa 1578'den 1586'nın Eylül ayına kadar Özdemiroğlu Osman Paşa ve Cağaloğlu Sinan Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Şirvan'da Safevîlerle girdiği mücadeleleri konu aldığı anlaşılmaktadır. Mehmed Çelebi'nin bu savaşlardan birinde Safevî ordusuna esir düşmesi ve İsfahan'da geçirdiği esaret günlerine ait anılarına yer vermesi eseri değerli yapan unsurlardan biridir.

Şecaatneme ile aynı döneme değinen gazavatneme türünde kullanılan eserlerden biri de *Tarih-i Osman Paşa* isimli eserdir. Sultan III. Murad zamanında Kafkasya seferlerini yürüten Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Safevîlerle savaşlarına değinen eser üç ayrı

bölümden oluşmaktadır. Bunlardan ilkinin müellifi ortaya çıkarılamamıştır. Kitabın ikinci bölümü ise Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İvaz Efendi adlı bir şahsa gönderdiği mektuplardan oluşmaktadır. Eserin üçüncü bölümü ise Kütahyalı Rahimizade adlı şair ve tarihçi bir kişi tarafından kaleme alınmıştır. Rahimizade, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Tebriz seferine bizzat katılmış bir şairdir ve seferde yaşanan hadiseleri yazmakla görevlidir. Eserin önemli yanlarından biri Osmanlı ordusunun Safevîlere karşı Şirvan taraflarında girdiği savaşlara değinmesidir.

Şeyh Vefayi Mehmed tarafından kaleme alınan *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis* adlı eser, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Safevîlere karşı girdiği savaşlar arasında özellikle 1585'teki Tebriz'in ele geçirilmesi ve Osmanlıların burada bir kale inşa ederek, kaleyi Safevî ordusuna karşı savunuşunu anlatmaktadır. Şeyh Vefayi Mehmed eserini kaleme alırken gayesinin Osmanlı askerlerinin Tebriz'i Safevîlere karşı savunurken çektikleri sıkıntıları ve kahramanlıklarını dile getirmek olduğunu ifade etmiştir. Eserde Tebriz kuşatmasında iki tarafın kullandıkları silahlar ve taktikler hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Yazarın kuşatmada Osmanlı askerleri arasında bizzat savaşmış bir kişi olması eserin kıymetini daha da artırmaktadır.

Tezde kullanılan ruznamelere bir örnek olarak *IV. Murâd'ın Revân ve Tebriz Seferi Rûznamesi* adlı esere değinilebilir. Söz konusu eser adından belli olduğu üzere Osmanlı ordusunun 1635'teki Revan seferini konu almaktadır. Müellifi belli olmayan eser, Osmanlı ordusunun Revan seferine çıkarken yaptığı hazırlıklar, seferde geçtiği yollar, konakladığı menziller ve Revan kuşatmasında yaşanan hadiselere değinmektedir.

Tezde kullanılan *IV. Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi* de söz konusu eserlere örnektir. IV. Murad'ın Safevîlere karşı çıktığı 1638'deki Bağdat seferini konu alan eser, türü bakımından Osmanlı ordusunun sefer sırasında konakladığı menzillerden bahsetmesi dolayısıyla bir menzilnamedir. Eser aynı zamanda seferde günbegün yaşanan hadiseleri aktarması bakımından ruzname türüne ait özellikleri de taşımaktadır. Kim tarafından kaleme alındığı tespit edilememiş olan eserde geçen ifadelerle bakılacak olunursa müellifin sarayın hasodalı kullarından biri olduğu ve sefer sırasında IV. Murad'ın sır kâtipliğini yaptığı anlaşılmaktadır. Yazarın Bağdat seferine giden Osmanlı ordusunda bulunmuş olması ve kuşatma hakkında bizzat şahit olduğu hadiselerle yer vermesi eserin dikkat çeken özellikleridir (Çolak, 2015, ss.13-16). Tezin

kaynak eserleri arasında yer almasının nedeni Safevîlerin Bağdat Kalesi'ni savunurken kuşatmada ne tür taktik uygulamalara başvurdukları hususunda verdiği bilgilerdir.

Tezimizde Safevîlere ait tek cenkname örneği ise *Cengname-yi Kişm ve Carunname* adıyla zikredilen eserdir. Eser aslen farklı müellifler tarafından yazılmış iki ayrı eserin derlenmesiyle oluşmuştur. Bu eserlerden biri olan *Cengname-yi Kişm*'in müellifi bilinmezken diğerininki Kadri Şirazi adlı bir şairdir. Kadri Şirazi, Şah Abbas döneminde Fars Beylerbeyi Allahverdi Han ve oğlu İmam Kulu Han'ın yanında bulunmuş ve İmam Kulu Han'ın Kişm ve Hürmüz seferlerinin yazılmasıyla görevlendirilmiş bir kişidir. Fakat şair bu seferlere katılmamış, savaşa katılanlardan dinlediği hikâyeleri derleyerek eserini tamamlamıştır. İki eser de manzum biçimde yazılmış olup *Cengnâme-yi Kişm* 1622 senesinde, *Cârûnnâme* veya diğer adıyla *Dâstân-ı Cârûn* ise 1632 yılında telif edilmiştir (Anonim, Kadri, 1384, ss.16-20).

Osmanlı Devleti'nde devlet adamlarına idari meselelerde yol göstermek için bazı risaleler kaleme alınmıştır. II. Osman zamanında 1620 yılları dolaylarında yazılmış ve bu dönemde devletin bozulan mali yapısını düzeltmek amacıyla girişilen reformlara rehber teşkil etmesi düşünülerek kaleme alınmış bir ıslahat layihası olan *Kitab-ı Müstetâb* adlı eser, tezimizde yararlandığımız birincil kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Eserin müellifi bilinmemektedir. Nitekim eserin hiçbir yerinde müellife ait bir bilgiye de rastlanmamıştır. Bunun nedeni müellifin II. Osman döneminde reformlara karşı çıkan muhalif kesimden kimliğini gizlemek istemesi olmalıdır. Kullandığı ifadelerle bakılırsa kitabın müellifinin III. Murad, II. Mehmed, I. Ahmed ve II. Osman'ın devirlerinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Eserde, İran seferlerinin Osmanlı Devleti'nin maliyesi ve Anadolu'daki sivil yaşam üzerindeki olumsuz etkilerinin eleştirel bir bakışla kaleme alındığı ve Şah Abbas zamanında Osmanlı-Safevî sınırındaki kalelerden bahsedildiği görülmektedir. Bu yüzden tezimizde başvurulan kaynaklardan biri olmuştur.

Tezde yararlanılan seyahatname veya sefername türü eserler genellikle Safevî döneminde İran'ı ziyaret etmiş Avrupalı veya Osmanlı seyyahları veya elçilerinin gözlemlerini içeren eserlerden oluşmaktadır. Seyahatnameler inceleme konusu olan devletin idari, askerî, ekonomik ve sosyal yapısı hakkında zengin bilgiler sunarlar. Safevî Devleti'nin askerî yapısı ve savaşlarına dair gözlemlerin yer aldığı birçok

seyahatname türü eser de tezimizde kaynak olarak kullanmıştır. Bunlardan biri tam olarak hangi tarih aralığında olduğu bilinmese de 16. yüzyılda yaşadığı kesin olan Defterdar Seyfi Çelebi tarafından kaleme alınmış bir seyahatnamedir. Defterdar Seyfi Çelebi adından anlaşılacağı üzere Osmanlı bürokrasisi içerisinde defterdar olarak görev yapmış bir zattır. Söz konusu eseri inceleyen ve yayına hazırlayan Serkan Acar, müellifin eserini 1578-1590 arasında yaşanan Osmanlı-Safevî Savaşı'ndan sonra kaleme almış olduğunu dile getirmektedir (Seyfi Çelebi, 2019, s.13). Seyfi Çelebi kitapta yer alan bölgeler hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Öyle ki eserde bahsedilen bölgelerin coğrafi detaylarına dahi inilmiştir. Bu özelliği ile eserin seyahatname yanında bir tarihî coğrafya eseri olduğunu söylemek mümkündür. Eserde İran, Orta Asya ve Hindistan'ın 16. yüzyıldaki siyasi durumu hakkında bilgiler verilirken söz konusu bölgelerin arazi yapısı, iklimi gibi coğrafi özellikleriyle karşılaşılmaktadır. Dokuz bölümden oluşan eserde Safevî Devleti'nin Babürlüler ve Özbekler gibi komşularıyla münasebetleri hakkında bilgiler verilmektedir. Bu nedenle tezin “Safevî Devleti'nin Coğrafyası ve Sınırları” başlıklı birinci bölümü hazırlanırken sözü edilen eserden oldukça fazla istifade edilmiştir.

Tezde kullanılan bir diğer seyahatname, *Tarih-i Seyyah* adıyla Judasz Tadeusz Krusinski adlı Lehistanlı bir Cizvit rahibi tarafından telif edilmiş eserdir. Krusinski eserini İran'da geçirdiği 26 yıllık ikamet dönemine ait notlarla hazırlamıştır. Eser, Safevî Devleti'nin son dönemlerine ışık tutmakta, İran'ın Afgan istilası sırasında Safevî ordusunun durumu hakkında Krusinski'nin şahsi gözlemlerine dayanan ifadeler içermektedir. Eserin önemli hususiyetlerinden biri de Safevî topraklarını istila eden Afgan savaşçıların yaşayış biçimleri, muharebe usulleri ve Safevî topraklarında bulunan kaleler hakkında zengin bir malumata sahip olmasıdır. Krusinski ayrıca Afganların İsfahan'ı kuşatmalarına bizzat şahitlik etmiş biridir ve İsfahan'ın Afganların eline geçmesinin ardından Afgan Eşref Han'ın Osmanlı Devleti'ne gönderdiği elçilik heyeti arasında yer almıştır. Onun İstanbul'a gelişinden sonra yazmış olduğu Latince eseri İbrahim Müteferrika tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve Müteferrika'nın kurmuş olduğu matbaa tarafından basılmıştır. Tezde kullanılan nüsha Recep Demir tarafından yayına hazırlanmış ve 2016 yılında basılmış halidir (Krusinski, 2016, ss.19-21,38,50).

Tezde kullanılan diğer seyahatnemler ise John Baptiste Tavernier ve Jean Chardin tarafından kaleme alınan eserlerdir. Tavernier, Fransa Kralı XIV. Louis'nin başdanışmanı Peder Joseph tarafından İran'a elçi olarak gönderilmiş bir tüccar ve devlet adamıdır. İran'a gitme sebebi Fransa Kraliyetinin, Fransız Doğu Hindistan Şirketi'nin İran'daki çıkarlarını korumak amacıyla Safevî sarayıyla görüşmek istemesidir. Tavernier'nin İran ile ilgilenen ilk Fransız devlet adamlarından biri olduğu bilinmektedir. Tavernier, Hollandalıların Hint Okyanusu'na sağlam biçimde kök saldığı, İngilizlerin Portekizlileri Hürmüz Boğazı'ndan kovmak için 1622'de İranlılarla iş birliği yaptıkları bir sırada Fransızların Safevîler üzerindeki etkisini artırmak amacıyla İsfahan'a gelmiştir. Tavernier, Safevî topraklarını 1632, 1638, 1644, 1651, 1657, 1664-1665 yıllarında olmak üzere altı kez ziyaret etmiş, bu seyahatlerinde İran hakkında aldığı notlara *Les Six Voyages* (Altı Seyahat) adıyla 1676 yılında neşredilen seyahatnamesinde yer vermiştir. Tavernier'nin seyahatnamesi Osmanlı ordusunun 1635'te Revan'ı almaları buna mukabil Safevîlerin 1636'da kaleyi yeniden ele geçirmeleri, Osmanlı ordusunun 1638'de Bağdat üzerine yaptığı sefer ve bütün bu kuşatmalarda iki ordunun uyguladığı savaş yöntemleri hakkında bilgi vermesi bakımından önemli bir eserdir. Jean Chardin ise Parisli bir kuyumcunun oğlu olarak babasının pazar araştırması yapmak ve mücevherlerini İran sarayına satmak amacıyla İran'a gönderdiği sırada henüz 22 yaşında bir gençtir. Paris'ten 1664 yılının sonunda ayrılmış ve Kazvin'e 1666 yılında varmıştır. Buradan İsfahan'a geçen Chardin II. Abbas'la görüşmüş fakat bu görüşme kısa sürmüştür. Ardından Bender-i Abbas limanında bindiği bir gemiyle Hindistan'da Surat liman kentine gitmiştir. 1669'da Hindistan'dan tekrar İran'a gelmiş ve burada 6 ay kalmış, 1670'te de Paris'e dönmüştür. Chardin'in seyahatnamesi 1671 yılında çıktığı ikinci İran seferine ait notlarından oluşmaktadır. Bu seyahat yaklaşık 2 yıl sürmüştür. 1673'te İsfahan'a ikinci defa geldiğinde bu sefer Safevî tahtında Şah Süleyman bulunmaktadır. Chardin seyahatnamesinde Safevî ordusunun sınıfları, orduda kullanılan ateşli silahlar, Safevî devlet adamlarının İran dışında yaşanan askeri gelişmelere olan ilgisi gibi farklı konularda okurlara birçok bilgi aktarmaktadır. Bu sebeple tezde başvurulan önemli eserlerden biridir.

Tezimizde talimname türünde kullanılan tek eser Safevî döneminde yaşamış Şuca'u'd-Din Dorud-Bâşiyi Beyhaki adlı bir okçu tarafından yazılmış olan *Câmi'u'l-Hidâyet fi*

İlmi'r-Rimâyet adlı eserdir. Okçuların eğitimlerinde yararlandıkları bir rehber vasfına sahip olan eserde, Safevî dönemi İran'da okçuluğun gelişimi, okçuluk alanında yetişmiş ustalar ve ok talimlerinde uyulması gereken kurallardan bahsedilmektedir. Eserin yazım tarihi belli değildir. Tezin ikinci bölümünün alt başlığı olan Safevîlerde askeri eğitim ve savaş oyunları konusu yazılırken eserden çokça istifade edilmiştir.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

Tezde dönemin kaynakları haricinde Safevî tarihi hakkında hazırlanmış, monografi, makale ve tez gibi araştırma eserlerinden de yararlanılmıştır. Safevî Devleti'nin idari ve askerî yapısı hakkında yerli ve yabancı akademik literatürde birçok araştırma ve inceleme eseri ortaya konmuştur. Safevîler hakkında ilk araştırma eserlerini hazırlayanların başında Walther Hinz, Hans Robert Roemer, Ann Lemton, Roger Savory, Rudi Matthee ve Willem Floor gibi isimler gelmektedir.

Hinz'in 1936 yılında *Irans Aufstieg zum Nationalstaat im fünfzehnten Jahrhundert* adıyla yayınlanan ve Tevfik Bıyıklıoğlu tarafından dilimize *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* olarak çevrilen eserinde Safevî Devletinin özünü teşkil eden Safeviyye tarikatı ve onun silahlı gücü Kızılbaşlar hakkında bilgiler verilmektedir. Tezimizde eserin Türkçeye çevrilmiş nüshası kullanılmıştır. Roemer ise ansiklopedik bir çalışma olan *Cambridge History of Iran* eserinin 6. cildinde Safevîlere yer vermiş ve burada Safevî Devleti'nin askeri teşkilatını ana hatlarıyla kaleme almış bir isimdir. Röhrborn'un, asıl adı *Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert* isimli eseri Safevî Devleti'nin taşra teşkilatı üzerine yazılmış bir eser olup Safevî ordusu hakkındaki bilgilere ancak metin arasında rast gelmek mümkündür. Eserin Farsçaya tercümesi *Nizam-ı Eyalat Der Dovre-yi Safeviyye* adıyla Keykavus Cihandari tarafından yapılmış ve 1357/1978 yılında basılmıştır. Tezimizde bu nüshadan yararlanılmıştır. Ann Lemton'un 1952 yılında *Landlord and Peasant in Persia* adıyla basılan ve *Mâlik ve Zâri Der İran* adıyla Farsçaya tercüme edilen eserinde Safevî Devleti'nin idari teşkilatı ve toprak rejimi konularına ağırlık verilmiş, askeri sistemden bu konularla bağlantısı nispetinde söz edilmiştir. Tezde bahsedilen Farsça çevirisinden istifade edilmiştir. Roger Savory'nin *Iran Under the Safavids* adlı eseri, yazarın çeşitli dergilerde yayınlanmış makalelerinin derlenerek oluşturulan bir eserdir. Eserde Safevî

Devleti'nin temeli olan Erdebil'deki Safeviyye tarikatı, Şah İsmail zamanında devletin kuruluş süreci, Şah Tahmasb zamanında Kızılbaşlar arasındaki iç savaş, devletin gücünün zirvesine kavuştuğu Şah Abbas dönemi, Safevîlerin Avrupalı devletlerle kurduğu diplomatik ilişkiler, Safevîler dönemi İran'da sanat, İsfahan şehrinin başkent olması ve gelişimi, devletin ekonomik ve sosyal yapısı gibi birçok konuda yazılmış makaleler bulunmaktadır. Kitabın başlıkları arasında askeri konulara ayrılmış bir bölüm bulunmamaktadır. Kitap 1363/1984 yılında *İran Asr-ı Safevî* adıyla Kambîz Azîzî tarafından Farsçaya tercüme edilmiş olup tezimizde Farsça tercümesinden yararlanılmıştır. Bunun yanında eserin, Özgür Kolçak tarafından 2021 yılında *Safevîler Devrinde İran* adıyla basılan Türkçe tercümesi de mevcuttur. Rudi Matthee'nin, *Persia in Crisis* adıyla İngilizce neşrettiği eseri ise Safevî Devleti'nin çöküş nedenlerini, siyasal ve ekonomik faktörler başta olmak üzere çok yönlü açılardan yaklaşılarak tespit etmeyi amaçlamaktadır. Matthee kitabının yazım amacını açıklarken Safevîlerin son dönemine ilişkin araştırmaların azlığına dikkat çekmiş ve kitabının bu alandaki boşluğu doldurma gayesiyle telif edilmiş olduğunu dile getirmiştir. Tezimizde Safevî Devleti'nin son dönemlerinde ordunun genel durumu hakkında incelemelerde bulunurken kaynağın İngilizce orijinal metnine müracaat edilmiştir. Willem Floor'un, *Safavid Government Institutions* adlı eseri ise Safevî Devleti'nin merkez ve taşradaki idari teşkilatı, Safevî ordusunun yapısı ve savaşta kullandığı taktikler konularında en kapsamlı ve detaylı eserlerden biridir. Bu özellikleriyle tezimizde birçok konuda rehber eser olarak kullanılmış ve eserin İngilizce aslından yararlanılmıştır.

Safevî Devleti tarihi hakkında ülkemizde hazırlanmış araştırma eserlerinin başında Faruk Sümer'in, 1976 yılında ilk baskısı yayınlanan ve tezimizde de istifade ettiğimiz *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* adlı eser yer almaktadır. Sümer eserinde Safevî Devleti'ni kuran Kızılbaş-Türkmen aşiretlerine değinmektedir. Söz konusu Türkmen aşiretlerinin İran coğrafyasına nerelerden göç ettikleri, Safevî Devleti'nin siyasi hayatında ne tür roller oynadıkları eserin ele aldığı başlıca konular arasındadır. Eserin giriş kısmında Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın askeri faaliyetlerine değinilmekte, ardından Şah İsmail'in Safevî Devleti'ni kurarken yaşanan siyasi süreçten bahsedilmektedir. Müteakiben Şah Tahmasb ve sonrasında tahta çıkan Şah II. İsmail, Şah Muhammed Hüdabende ve Şah Abbas dönemlerinde değinilmekte, Türkmen aşiretlerinin bu dönemlerdeki durumu geniş bir şekilde

incelenmiştir. Tezimizde Faruk Sümer'in haricinde Türkiye'den diğer araştırmacıların eserleri de kullanılmıştır. Bunlar arasında Tufan Gündüz'ün, Şah İsmail hakkında yazmış olduğu monografi türündeki eseri *Son Kızılbaş Şah İsmail*, dikkate değer çalışmalardan biridir. Gündüz'ün, *Kızılbaşlar, Osmanlılar ve Safevîler* adlı eseri de Safevî ordusunu meydana getiren ana unsurlar olan Kızılbaş ve Türkmen isimleri arasındaki anlam farklılıklarını açıkça ortaya koyması bakımından önemli bir eserdir. Gündüz'ün Türkçeye tercüme ettiği ve ülkemizdeki Safevî araştırmalarına kazandırdığı birçok çeviri eseri de bulunmaktadır. Bunlardan biri *Tarih-i Kızılbaşan* adıyla 1599-1605 yılları arasında yazılmış, Safevî Devleti'ni kuran Türkmen aşiretleri ve bu aşiretlere mensup önemli devlet adamlarının konu edinildiği eserdir. Eser Tufan Gündüz tarafından 2015 yılında Türkçeye çevrilmiş olup tezimizde Safevî ordusunun kuruluşundan ve orduyu kuran asli unsur olan Kızılbaş-Türkmen aşiretlerinden bahsederken söz konusu tercümeden istifade edilmiştir. Gündüz ayrıca Akkoyunlular ve Safevîler döneminde İran'a seyahatte bulunan ve Safevîler dair birçok konuda fikir edinmemizi sağlayan Josaphat Barbaro, Giovanni Maria Angiolello ve Vincenzo D'Alessandri'ye ait seyahatnameleri Farsça nüshalarından Türkçeye çevirmiştir. Onun dikkate değer çevirileri arasında yukarıda bahsedilen Oruç Bey Bayat'ın *İlişkiler* adlı eseri de yer almaktadır.

Safevî araştırmalarına önemli katkılar sunan Cihat Aydoğmuşoğlu'nun, doktora tezinden kitaba dönüştürülen *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)* adlı eseri de tezde yararlanılan eserler arasındadır. Şah Abbas döneminin siyasi, sosyoekonomik ve kültürel yanlarıyla ele alan monografi türündeki bu eser, tezimizde Şah Abbas döneminde gerçekleştirilen askeri yeniliklerden bahsedilirken o dönemin genel olayları hakkında müracaat edilen rehber kaynak vazifesi görmüştür.

Safevî Devleti'nin askerî yapısı hakkında Türkçe ortaya konmuş en kapsamlı eser ise Eralp Erdoğan tarafından 2015 yılında doktora tezi olarak hazırlanmış ve ardından 2019'da aynı isimle kitap halinde basılmış olan *Safevî Devleti'nin Askeri Teşkilatı* adlı eserdir. Eserde ağırlıklı olarak Safevî ordusunun yapısına ve askeri bürokrasisine değinilmiştir. Bununla beraber Safevî ordusunun savaş sırasında kullandığı taktiklerden de bahsedildiği görülmektedir. Ancak taktikle ilgili bölümler fazla detaya inilmeden özet şeklinde aktarılmaktadır. Tezimizin amacı söz konusu eserdeki bu eksikliği

tamamlamak ve Safevî ordusunun muharebe sahasında uyguladığı harp yöntemlerine daha kapsamlı bir yaklaşımda bulunmaktır.

GİRİŞ

Türklerin İran coğrafyasında kurdukları devletlerden biri olan Safevî Devleti'nin ömrü Şah İsmail'in 1502'de Tebriz şehrinde tahta oturmasıyla başlamış, Şah Sultan Hüseyin döneminde Afganların İran coğrafyasını istila edip Safevîlerin başkenti İsfahan'a girmeleriyle 1722 yılında fiilen sona ermişti. Bu tarihten sonra Safevîler 1736 yılına kadar İran'ın muhtelif bölgelerinde varlıklarını devam ettirseler de siyasi güçleri artık tamamen ortadan kalkmıştı (Kazvini, 1367, ss.149-150,158-159).

Safevîler batıda dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu, doğuda ise Özbekler ve Babürlülerle komşuydu. Osmanlılar batıda Azerbaycan, Şirvan, Hemedan ve Huzistan bölgelerini, Özbekler de başta Horasan bölgesi olmak üzere Safevîlerin doğu vilayetlerini sürekli baskı altında tuttular. Babürlüler ise Safevîlerin diğer komşularına nispeten daha barışçıl bir siyaset izlemesine rağmen zaman zaman Kandahar bölgesi üzerinde tehdit oluşturmaktan geri durmadılar. Safevî topraklarına saldırılar batıdan ve doğudan eş zamanlı olarak da gerçekleşebilmekteydi ve aynı anda iki farklı cephede savaşmak zorunda kalan Safevîler bu mücadeleyi komşularından farklı bir mezhebi benimsemiş olmalarından dolayı güçlü bir müttefikten mahrum kalarak da sürdürmek zorunda kaldılar. Buna rağmen topraklarını iki asrı aşan bir süre boyunca dış tehditlere karşı korumayı başardılar ve devleti ayakta tutmayı bildiler. Bunun altında Safevîlerin zorlu rekabet şartlarının yarattığı dinamizm ve mücadeleye devam edebilmek adına dönemin askeri gelişmelerine kayıtsız kalmadan ordularını dönüştürebilme kabiliyetlerinin büyük payı bulunmaktaydı. Tezde bu fikirden hareketle Safevîlerin askeri meselelerde ortaya koydukları gayreti iyi değerlendirebilmek için öncelikle içinde buldukları dönemde Avrupa'da ve Osmanlı'da yaşanan askeri gelişmeleri iyi okuyabilmek faydalı bir yaklaşım tarzı olacaktır. Bu sayede Safevîlerin rakiplerine karşı durdukları konum daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

İran'da Safevî Devleti'nin hüküm sürdüğü 16. ve 18. yüzyıllar, Avrupa'da askeri açıdan birçok yeniliğin yaşandığı bir dönem olmuştu. Michael Roberts bu dönemde Avrupa'da yaşanan askeri gelişmeleri izah edebilmek için 1955 yılında "Askeri Devrim" adıyla bir kuram ileri sürdü. Roberts, kuramında Avrupa'da feodal düzenin yıkılıp mutlakiyetçi devletlerin oluşumunu barutun ve ateşli silahların gelişmesine bağlamaktaydı. Ona göre

ateşli silahların gelişmesi ve yeni top ve tüfek teknolojisi Avrupa’da kalelerin yıkılarak feodal krallıkların son bulmasına, Orta Çağın süvarilere dayanan geleneksel harp yöntemlerinin terk edilerek piyadelerin öne çıktığı daha kalabalık ve merkezi orduların oluşmasına yol açmıştı. Büyüyen orduların harekete geçirilmesi daha maliyetli bir iş olduğundan orduların finansmanının sağlanabilmesi meselesi merkezi bir maliye sisteminin ve daha akılcı ve verimli çalışan bir vergi düzeninin kurulmasını tetiklemiş, böylece bürokrasinin geliştiği mutlak monarşiler ortaya çıkmıştı. Roberts’ın bu tezi daha sonra Geoffrey Parker tarafından geliştirilmiş, Avrupa düzeyinde ele alınan kuram daha geniş bir coğrafyada ve süre aralığında değerlendirilmiştir. Parker, Avrupa’nın ateşli silahlar, bunlara bağlı olarak geliştirdiği taktik ve istihkâm alanındaki gelişmeler, oluşturduğu kalabalık ordular ve denizcilik alanında kat ettiği ilerlemeler sayesinde diğer kıtalardaki milletlere üstünlük sağladığını dile getirmiştir.

Parker, Avrupa’daki askeri gelişmeleri izah ederken meseleyi yine ateşli silahların gelişmesiyle izah etmeye başlamıştı. İlk kullanılan tüfeklerin atış hızı düşük silahlar olmasına rağmen ok ve yaya göre zırhları delmekte daha başarılı olduklarından, çıkardığı yüksek sesle atların ürkmesine yol açtıklarından ve süvarilerin savaşta tüfekçilere karşı büyük hedefler teşkil etmelerinden dolayı süvarilerin muharebe meydanındaki eski gücünü yitirmeye başlayıp ateşli silahlar kullanan piyadenin öne plana çıktığından bahsetmişti. Ateşli silahlar ayrıca binlerce yıl kullanılan oklara göre geliştirilmeye daha müsait silahlardı.

İlk dönemlerde tüfekçileri süvari saldırılarından korumak için başta uzun kargılar taşıyan askerler tüfekçilere bir kalkan vazifesi gördü. Bunun yanında Avrupa’da 1594 yılında Hollandalı Nassau Kontu Maurice, tüfekçilerin arka arkaya 3 ilâ 7 saf derinliğinde dizilip her safın birbiri ardından tüfeklerini ateşlemeleri yöntemini uygulatmıştı. Tüfekçiler bu sayede ateş sürekliliğini sağlayarak düşmanın yaklaşmasına izin vermeyip kendilerini koruma altına aldılar. Bu durum piyadelerin savaşta etkinliklerini süvariler aleyhine artıran bir diğer faktör olmuştur. Bu atış tekniğinin piyadelere öğretilmesi için Hollanda’da Schola Militaris adında talimgâh benzeri bir askerî okul açılmış, ancak bu tekniği savaşlarda 1620’li yıllarda İsveç Kralı Gustav Adolf etkili bir biçimde uygulayabilmiştir. Bu gelişmeler ordulardaki tüfekçi sayısının artırılması hususunda devletleri teşvik eden süreci başlatmış oldu. Tüfekçilerin

artmasıyla birlikte savaş meydanında düzensiz yapılan hareketlerin riskli sonuçlar doğurmaya başladığı da görüldü. Artık muharebe meydanında birliğin diğer birlikten birkaç adım önde giderek arkadan dost ateşiyle vurulması durumu söz konusu olmuş, bu durum piyadeleri savaşta disiplin altında tutacak, ateş altında paniğe kapılarak dağılmalarını önleyecek ve savaş meydanında dizilişlerini bir düzene sokacak zabıt sınıfının varlığını çok daha önemli bir hale getirmişti. Orduların teşkilat yapısı bu durum karşısında yeniden düzenlendi. Tüfekçilerin sevk ve idaresinin daha verimli yapılabilmesi için ordular daha küçük birliklere bölündü ve her birliğin başına bir zabıt getirildi (Black, 2010, s.25; Crosby, 2003, s.100; Machiavelli, 2003, ss.114-115; Parker, 1976, ss.26,30,195-196-198; Parker, 2017, ss.172-173; Parker, 2018, ss.50-51,59,63).

Ateşli silahların gelişmesi diğer yandan Avrupa’da kale mimarisinde değişikliklere yol açmış, Orta Çağa ait ince ve yüksek surlara sahip kaleler toplara karşı dayanıklı olmadığından surları daha kalın ve üzeri topla donatılmış tabyalara sahip yeni bir kale modeli geliştirilmişti. Ateşli silahların yaygınlaşması ve buna bağlı olarak tehdit algılarının artmasıyla devletler Orta çağdan kalma eski tarz kaleleri yeni metotlara göre yeniden düzenlemişler, bu da savunma harcamalarının geçmişte olmadığı kadar artış göstermesine neden olmuştu. Bu yeni tarz kaleleri inşa etmek oldukça maliyetli olduğundan devletler baştan yeni bir kale inşa etmek yerine eski kalelere duvar takviyeleri ve yeni burçlar inşa ederek masraflardan kaçınmaya çalışmışlardı. Kale ve istihkâm sayının artması buralarda görev yapacak garnizon birliklerinin çoğalmasına ve istihdam edilen askerlere ödenecek maaş ve iâşe giderlerinin yükselmesine yol açmıştı. Kalelerin sayısı arttıkça bir bölgeyi ele geçirmek için yapılan savaşlar artık daha uzun süren ve daha masraflı kuşatmalar şeklinde cereyan etmeye başlamış, bu durum devletlerin asker ihtiyacını ve mali yükünü artırdığı gibi savaşı ancak mali sistemini geliştirebilmiş, merkezi bürokrasiye sahip devletlerin altından kalkabileceği bir faaliyete dönüştürmüştü (Crosby, 2003, ss.88-89,91,104-105,109,113; Garza, 2019, s.94; Parker, 1976, ss.203-204; Parker, 2017, ss.116-119; Parker, 2018, ss.38-39).

Ateşli silahların gelişmesi kaleler üzerinde daha fazla topun yerleştirilebildiği geniş platformlar olan tabyaların ortaya çıkmasını sağlamıştı. Böylece “yıldız kale” denilen yeni bir tahkimat türü ortaya çıktı. Orta Çağ kalelerinde toplar ancak burçlara yerleştirilebilirken, tabyalara sahip kaleler yaklaşma istikametini farklı açılardan ateş

altına alabilecek birçok topa donatılmıştı. Bu da kaleyi kuşatacak orduların top menzilinın dışından, kaleye daha uzak bir bölgeden kuşatmaya başlamasına ve dolayısıyla savaşın uzamasına sebep olmuştu. Bunun yanında ateşli silahlarla donatılmış bir kaleye saldırmak artık daha fazla can kaybına sebep olduğundan, piyadeler top ve tüfek ateşinden korunmak için kaleye yaklaşırken daha zor fakat daha güvenli bir yöntem olan siper kazarak ilerleme yöntemini uygulamaya başladılar. Kuşatmalar bundan sonra iki tarafın birbirlerine karşı ateş üstünlüğü kurmaya çalıştıkları ve birinin diğeri üzerinde daha çok ateş baskısı oluşturarak hasmı susturmaya çalıştığı yeni bir muharebe niteliğı kazanmıştı (Chase, 2008, s.79; Parker, 1976, s.197; Parker, 2017, ss.120-125,163; Parker, 2018, ss.40-42,45-47).

Parker'ın yukarıda ortaya konan açıklamalarını eleştirenler de olmuştur. Bunlardan biri olan Jeremy Black, askeri gelişmelerin yalnızca ateşli silahların gelişimiyle açıklanmasının yanlış bir yaklaşım olduğundan bahsetmiştir. Ona göre askeri başarılar sadece silahlara dayalı taktik gelişmeler sayesinde kazanılmıyordu. Sayı üstünlüğü, arazi şartları ve manevra kabiliyeti gibi diğere etkenler de muharebenin sonucu üzerinde müessirdi. Tarihçi David Parrot ise Parker tarafından ortaya atılan, ateşli silahların kullanımının devletleri daha kalabalık ordular beslemeye mecbur bıraktığı yönündeki savına eleştiriy getirmektedir. Parker'a eleştirilerini yönelten bir diğere tarihçi John Lynn de Parker'ın Avrupa'da daha kalabalık orduların oluşmasının altındaki temel sebebin daha sağlam kaleleri ele geçirmek olduğuy yönündeki açıklamasına karşı çıkmıştır. Lynn'e göre ordulardaki asker sayısının artmasının temel nedeni kale ve tahkimat alanında yaşanan gelişmeler değil, Avrupa'nın coğrafi keşifler ve sömürgecilik faaliyetleriyle zenginliğinin ve nüfusunun artmış olmasıdır (Agoston, 2017, ss.32-33; Lynn, 1996, s.515).

Parker'a yöneltilen eleştirilerden biri de Avrupa'da yaşanan askeri gelişmeleri detaylarıyla ortaya koymasına rağmen Avrupa dışında yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmış olmasıdır. Parker'ın çalışmasının bu yönünü Osmanlılar hakkında yazdıklarından çıkarabilmek mümkündür. Parker, Osmanlıların Batı silah teknolojisini ancak takip ve taklit eden ve kendisini bu seviyeden ileriye taşıyamamış, kendi fikirleri ve icatlarını devreye sokamamış bir güç olarak ifade etmektedir. Ona göre Türkler, 15. ve 16. yüzyıllarda Batının top teknolojisini alarak geliştirmiş, ilk top modelleri olan

bombard türünde büyük kuşatma toplarını üretilip kullanmış, ancak daha sonra Batıda geliştirilen hafif sahra topçuluğuna geçişte başarısız olarak rekabette geriye düşmüşlerdir. Bu fikre en yüksek sesle karşı çıkan askeri tarihçilerden biri Gabor Agoston'dur. Agoston, bu görüşün meseleyi araştırma gereği duyulmadan üstün körü yapılan bir genelleme olduğunu ve keskin bir Doğu-Batı ayrımına dayalı şarkiyatçı bir zihnin askeri alana yansması olarak yorumlamaktadır. Agoston'a göre Osmanlılar 18. yüzyıla kadar batıdan aldıkları ateş silah teknolojisini dönemin şartlarına göre geliştirip ordularına uyarlamayı başarmış bir devlettir. Ayrıca Osmanlı arşivlerinin askerî devrimin ana maddeleri olan ateşli silahlar ve yeni taktikler hakkında zengin örneklere sahip olduğuna dikkat çeker (Agoston, 2017, ss.36-39,41). Agoston'un savunduğu bu tezi Osmanlı tarihçileri askeri tarih alanında hazırladıkları birçok eserle de ortaya koymuşlardır.

Osmanlılar ateşli silahlarla erken devirde tanışmış, yeni askerî teknolojileri çabuk benimseyip üzerine ilaveler yaparak geliştirmesini bilmiş bir devletti. Topları 1380'li yıllarda Balkanlarda görüp 1390'lardan itibaren kapıkulu ordusunda düzenli maaş alan bir topçu ocağı kurmuşlardı. İlk dönemlerde Balkanlardan ve İtalyanlardan aldıkları top ve topçu ustalarının yerine sonraki dönemlerde kendi ürettikleri toplar geçmeye başlamış, kendi topçu ustalarını yetiştirmişlerdi. İmparatorluğun sınırlarının genişlemesiyle birlikte devasa ekonomik ve coğrafi kaynaklara sahip olan devlet topraklarındaki birçok bölgede top dökümhaneleri kurmuş, cephede hâsıl olan ihtiyaçlara uygun, farklı ebatlarda ve çaplarda topu dışarıdan yardım almadan kendi imkânlarıyla üretebilme kapasitesine sahip olmuşlardı. Top dökücüleri bakır, demir, kurşun, barut, odun ve odun kömürü gibi top imalinde kullanılan hammaddeleri imparatorluğun sınırsız kaynakları arasında bulmak konusunda bir eksiklik yaşamamışlardı. Kendilerine özgü top türlerini geliştiren Osmanlılar, Avrupa'dan tamamen farklı bir top terminolojisine de sahip olmuşlardı. Darbzen, Badaluşka, Balyemez, Kazgan gibi farklı top türlerine işaret eden isimlendirmeler buna bir örnek teşkil etmektedir. Bu hususta Avrupalıların Osmanlı'yı yalnızca ilkel büyük toplar üreten bir devlet olarak yansıması yanlıştır. Zira Osmanlılar büyük bombard türü topları kuşatmalarda kullanırken meydan savaşlarında darbzen adlı taşınması daha kolay toplarından yararlanmışlardır. 15. yüzyılın ortalarında Macarlardan öğrendikleri "tabur" düzeninde, savaş arabalarının üzerine darbzen denilen hafif topları yerleştirmişler ve

bunları meydan savaşlarında kullanmışlardı. Hafif toplardan kuşatmalarda büyük muhasara toplarının yanında destekleyici bir unsur olarak da yararlanmışlardı (Agoston, 2017, s.59).

İlk tüfek türü olan arkebüzleri ise Sultan II. Murad döneminde ordularına almışlar, 1450'lerde yeniçerileri tüfekle teçhiz etmeye başlamışlardı (Emecen, 2018, s.57). Orduda tüfekçilerin artmasıyla beraber, Avrupa'da 16. yüzyılın sonlarına doğru geliştirilen saflar halinde yayılım ateşi açma usulünü, 70 yıl gibi uzun bir süre önceden uygulamaya başlamışlardı. Günhan Börekçi, yayımladığı bir makalesinde yeniçerilerin 1524'teki Mohaç Savaşı'nda saflar halinde sıralı atış yaptıklarını, döneme ait bir minyatürle destekleyerek ortaya koymuştur. Yeniçerilerin yayılım ateşi tekniğini talimlerle geliştirdiklerine dair 17. yüzyılın başlarına ait kayıtlar da bulunmaktadır. Bununla birlikte yeniçeriler İstanbul Et Meydanı'nda haftanın birkaç gününü de tüfek talimleriyle geçirmekteydiler (Agoston, 2017, ss.50-57; Börekçi, 2006, ss.431-433; Emecen, 2018, ss.52,57,77-79; Uzunçarşılı, 1988, I, ss.334-335).

Osmanlılar tüfekçilerine koruma sağlamak için muharebelerde tabur sistemini kullanmışlardı. 1442 ve 1444 tarihlerinde Macarlardan gördükleri bu sistem, savaş arabalarının yan yana dizilerek piyadelere korunaklı alan oluşturulduğu ve Avrupa'da tüfekçilerin korunması için kullanılan kargılı piyadelerin yerine geçen bir savunma düzeniydi. Kanatlardan süvariyle desteklenen ve bir seyyar kale görünümüne sahip bu düzende tüfekçiler düşmanın süvari hücumlarından korunarak rahatça tüfeklerini ateşleyebilme imkânı kazanmışlardı. Osmanlılar bu düzeni 1473'teki Otlukbeli Savaşı'nda uygulayarak doğuya ateşli silahların ve yeni bir düzenin taşınmasını sağlamışlardı (Emecen, 2018, ss.52,74-76). Tüfekçilerin savaşlarda tabur düzeniyle desteklenmesi Osmanlıları ordularında daha fazla tüfekçi bulundurmak konusunda teşvik etti. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde başlayan bu süreç, 16. yüzyılın sonlarına doğru 1578-1590 yılları arasında Safevîlerle ve 1593-1606 arasında da Avusturya Habsburglarıyla yaşanan uzun savaş dönemlerinde yükselen bir eğilimle devam etti. Bu yükselişin en önemli sebeplerinden biri de Osmanlıların Habsburgların ateş gücünü dengeleyebilme gayretleriydi. Söz konusu uzun savaşlar döneminde orduda yaşanan kayıpların çabuk telafi edilmek istenmesi ve tüfeğin kullanımının kolay olması nedeniyle orduya daha fazla tüfekçi alınmış, bu da tüfekçilerin artışında bir diğer etken

olmuştur. Osmanlılar tüfekçilerin sayısını artırmak için tüfek kullanmasını bilen yeniçerilerin mevcudunu arttırdıkları bir yandan da taşradan sekban, levend, tüfenk-endaz adlarında paralı askerler istihdam etmeye başlamışlardı (Agoston, 2017, ss.65,72-73,76,80; Eravcı, 2009, s.17).

Osmanlıların ilk kullandıkları tüfekler fitil yardımıyla ateşlenen silahlardı. Osmanlı ordusunda 16. yüzyılın sonlarına doğru da çakmaklı tüfekler yer almaya başlamıştı. Osmanlılar tüfeklerini ve tüfekte kullanılan barutu kendi topraklarında üretmekteydiler. Macaristan'da Osmanlılarla savaşan Habsburg ordularının komutanları, Osmanlı tüfeklerinin namlularının kendilerinden daha yüksek kalitede ve menzillerinin daha uzun olduklarından bahsetmekteydiler. 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da rağbet gören Osmanlı tüfekleri, Safevîlere, Babürlülere ve Çin'e kadar revaçta olan silahlar haline gelmişti (Agoston, 2017, ss.65-66; Fidan, 2011).

Osmanlıların ateşli silahlar konusunda diğer Müslüman devletlerden bariz şekilde üstün olmaları doğuda Safevîler ve Babürlüler gibi devletleri Osmanlı askerî tecrübesinden ve bilgi birikiminden yararlanmaya sevk etmiştir. Babür Şah'ın ordusundaki iki topçubaşısından birinin adı Mustafa Rumî'ydî. İsmi sonundaki Rumî nisbesi onun Osmanlı tebaasından olduğunu göstermektedir. Nitekim bu dönemde Safevîler ve Babürlüler Osmanlılardan bahsederken Rumî ismini kullanmaktaydılar (Chase, 2008, s.165) Osmanlılar, Safevîlere karşı Babürlülere topçuluk alanında uzman personel desteğinde de bulunmuşlardır. Nitekim 1643 yılında Kandahar'daki Büst Kalesi'ni Safevîlere karşı savunan Babürlü kuvvetleri arasında Mir-i Âteş Rumî Han adında bir topçubaşının bulunması buna bir örnektir (Şamlu, 1371, s.362). Hindistan'da Osmanlılardan topçuluk alanında destek alan tek güç Babürlüler değildi. Hindistan'ın kuzeyinde Afgan Suriler, Babürlülerle girdikleri mücadelelerde ordularını ateşli silahlar bakımından geliştirmek için Osmanlı silah teknolojisinden yararlanma yoluna başvurmuşlardır. Surilerin hükümdarı Şir Şah, 1539'da Hümayun Şah'la yapmış olduğu bir savaşta Osmanlı topçularından hatırı sayılır bir destek almıştı. Afganlar, Hoca Ahmed Rûmî adında bir topçu ustasının aktardığı bilgiler sayesinde pirinçten darbzen topları döktürmüşler, bu topların yardımıyla Babürlülere karşı 1541-1543 yılları arasındaki savaşlardan galip çıkmışlardı (Agoston, 2012, s.166).

Orta Asya'da Özbekler de batıdaki Safevîlere karşı rekabeti diri tutabilmek için Osmanlı harp sanayiinden yararlanma yoluna gitmişlerdir. Ateşli silahları ilk 1520'li yıllardan sonra Ubeydullah Han döneminde kullanan Özbekler, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilhassa kale kuşatmalarında Osmanlılardan aldıkları silahları kullanmaya başladılar. 1595 yılında İsfereyîn Kalesi'ni kuşatan Özbek ordusunun elindeki toplar büyük ihtimalle Osmanlılardan alınan toplardı (Kadgan, 1385, s.134; Rumlu, 1389, III, s.1327; Türkmen, 2019, II/1, s.165).

Bu noktada Safevîlerin sınırları dışında bu tür gelişmeler yaşanırken, askerî gelişmelere karşı tutumlarının nasıl olduğu ve nasıl bir askerî dönüşüm süreci yaşadıkları sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu meseleye cevap aranırken öncelikle tezin birinci bölümünde Safevî Devleti'nin kurulduğu coğrafya ve sınırları hakkında açıklamalar yapılmıştır. Bundan maksat Safevî Devleti'nin komşularıyla ilişkisini irdelemek ve askerî gelişimi tetikleyen en etkili unsurlardan biri olarak siyasi rekabetin ve tehdidin Safevîler için hangi düzeyde olduğu konusuna açıklık getirmektir. Zira devletler farklı coğrafyalarda farklı ordu bileşenleri ve taktiklerle savaşan rakiplere karşı değişik stratejiler geliştirmek zorunda kalırlar. Orduların yapısı, hangi sınıflardan oluştuğu ve savaşırken kullandığı teknik ve taktikler üzerinde coğrafya önemli bir şekillendirici unsurdur. Devletler rakiplerinde gördükleri askerî özelliklerin üstünlük sağlayacak nitelikte olduklarını fark ettiklerinde, onu taklit etmeye çalışır ancak yine coğrafi etkenler nedeniyle taklit eden taklit edilenin aynısını uygulayamaz fakat onu dönüştürüp kendi sistemine uyarlar. Böylelikle ortaya taklit edilenden farklı, özgün bir model ortaya çıkar (Lynn, 1996, ss.512-513).

Tezin ikinci bölümünde Safevî ordusunun kuruluş aşamasındaki ilk hali açıklanmış, böylece askeri yeniliklerin nasıl bir temel üzerine inşa edildiği meselesine ışık tutulmuştur. Ayrıca yine bu bölümde Safevî ordusunun dönüşümüne neden olan olaylar da izah edilmeye çalışılmış, orduda dönüşümü gündeme getiren eksikliklerin neler olduğuna değinilmiş ve dönüşüm kapsamında orduya giren yeni silahlar ve askeri sınıflar hakkında bilgi verilmiştir.

Tezin son bölümünde ise genel olarak Safevî ordusunun cepheye nasıl hareket ettiği konusu ele alınmış, askerî dönüşümün muharebe alanındaki izleri sürülerek, Safevî ordusuna giren ateşli silahların meydana getirdiği yeni taktik ve muharebe usullerine

mevdan savaflları ve kuŖatmalar olmak üzere iki ayrı baŖlıkta deęinilmiŖtir. Bu bölümde ayrıca Safevî ordusunun ateŖli silahları kullanma hususunda gösterdiği beceri seviyesi ve ateŖli silahların gücünden korunmak için ne tür önlemler aldığı konuları da incelenmiŖtir.

1. BÖLÜM

SAFEVÎ DEVLETİ'NİN COĞRAFYASI VE SINIRLARI

Safevî Devleti'nin 16. ve 18. yüzyıllarda hüküm sürdüğü coğrafya oldukça geniş bir sahayı kapsamaktaydı. Ülkenin batı sınırları Gürcistan ile Doğu Anadolu'ya; güneyde ise Irak-ı Arab, Basra Körfezi ve Hind Denizi'ne kadar uzanmaktaydı. Doğu sınırı Ceyhun nehrinin kıyısına oradan Hindistan'a komşu Beluçistan (Sistan) ve Mekran topraklarına dek ulaşmaktaydı. Batıda Osmanlılarla komşu olan Safevî topraklarının sınır bölgelerini kuzeyden güneye sırasıyla Dağıstan, Şirvan, Azerbaycan, Hemedan, Nihavend, Kurstan ve Irak-ı Arab bölgeleri oluşturmaktaydı. Basra Körfezi'nin uzandığı güney sınırlarında ise sırasıyla Huzistan'dan başlayarak Fars, Laristan, Mekran bölgeleri yer almaktaydı. Safevî ülkesinin kuzeyinde ise Hazar Denizi'nin sahiline paralel olarak batıdan doğuya doğru Şirvan'dan başlayıp Gilan, Mazenderan ve Esterabad bölgeleri mevcuttu. Özbeklerle komşu olunan doğu sınırlarında ise en kuzeyde Esterabad'dan başlayarak güneye doğru Horasan ve Sistan bölgeleri bulunmaktaydı. Safevîlerin Babürlülerle olan sınırlarını ise Mekran, Kâbil ve Kandahar bölgeleri teşkil etmekteydi. Genel hatlarıyla ifade edilen bu sınırlar elbette tarih boyunca sabit kalmamıştır. Şirvan, Azerbaycan, Irak-ı Arab, Horasan ve Kandahar gibi bölgeler uzun bir süre Safevîlerin komşularıyla mücadele sahası olmuş, çatışmalarına sahne olmuş ve sık sık taraflar arasında el değişmiştir. Bu nedenle Safevîlerin devletin hâkim olduğu toprakların sınırları zaman zaman değişiklik göstermiştir (Bk. Ek 1,2,3; Matthee, 2012, s.4; Seyfi Çelebi, 2019, ss.75-76).

1.1. BATI SINIRLARI

1.1.1. Azerbaycan

Safevîlerin batı sınırlarında yer alan Azerbaycan devletin doğduğu bölgedir. Azerbaycan'ın o dönemki hususiyeti ise Türkmen aşiretlerinin ana yurdu olmasıdır. Safevî ordusu teşkil edilirken Türkmen aşiretlerine dayandığından Azerbaycan bölgesi

de orduya asker temin edilen önemli merkezlerden biri olmuştur. Azerbaycan'ın kuzeyinde Şirvan bölgesi ve batısında Van şehrinden itibaren Doğu Anadolu'daki Osmanlı hâkimiyetindeki Doğu Anadolu toprakları yer almaktaydı. Azerbaycan'ın güneyinde Luristan, Kûh Gilûye ve Huzistan, bölgeleri bulunmakta doğusunda ise Irak-ı Acem bölgesi uzanmaktaydı (Bk. Ek 4,5).

Azerbaycan'ın yükseltisi oldukça fazladır. Bu nedenle kar araziden geç kalkmaktadır (Kalkaşandi, 1380, s.70). Bu sayede bölgedeki yaylaklar bahardan yaz aylarına kadar serin havası ve bol su kaynaklarıyla hayvancılık yapmaya uygun şartlar sağlamaktadır. Bu özellik eskiden beri hayvancılıkla uğraşan Türk aşiretlerince bölgenin yurt tutulmasını sağlamıştır. Safevîlerin kuruluş dönemine gelindiğinde bölgedeki Türk nüfus büyük bir yekûna ulaşmıştır. Öte yandan bölgenin dağlık yapısı savunmaya elverişli özellik taşıdığı için de Türkmen aşiretleri bölgeyi zaman zaman tehdit eden Osmanlı kuvvetleriyle savaşmayı göze alamadıklarında coğrafyanın sağladığı imkânları kullanarak Azerbaycan'ın dağları arasında kolayca saklanabilmişler ve kendilerini böylelikle saldırılardan koruyabilmişlerdir (Matthee, 2012, s.5).

Azerbaycan bölgesinin tarih boyunca merkezi Tebriz olmuştur. Tebriz'in önemini artıran özelliği batıda Anadolu, kuzeyde bu günkü Ukrayna ve Rusya steplerini kapsayan Deşt-i Kıpçak ile doğuda Hindistan ve Orta Asya'dan gelen ticaret yollarının kesiştiği bir kavşakta yer almasıydı. Şehir, İpek Yolu'nun önemli durak noktalarından biri olması sayesinde zenginleşmiş bu ise 15. ve 16. yüzyıllarda kalabalık bir nüfusa malik olmasını sağlamıştı (Kalkaşandi, 1380, s.71; Tavernier, 2010, s.90). Tebriz'in 16. yüzyılda 60.000 haneye ulaşan bu nüfusunun Safevîlere askerî açıdan katkısı, savaş zamanlarında 40.000 ilâ 50.000 civarında savaşçı çıkarabilmesiydi (Zeyrek, 2001, s.66). Osmanlıların Azerbaycan'a hâkim olmak istediklerinde ilk hedef olarak Tebriz'i belirlemelerinin sebebi de şehrin askerî kaynaklarını ele geçirerek Safevî ordusunun direnişini kırmak istemeleriydi. Ayrıca Osmanlıların her İran seferinde evvela Tebriz'i ele geçirmek ve burada kalıcı olmaya çalışmalarının bir diğer sebebi şehrin zenginliğine de hâkim olma arzusuydu (Henaçi, Serdrud, 1385, ss.36-40).

1.1.2. Şirvan

Şirvan, Azerbaycan'ın kuzeyinde ve Gürcistan ile Kafkas dağlarının güneyinde yer alan bir bölgeydi. Batısında Çukursaad vilayeti, doğusunda Hazar Denizi bulunmaktaydı. Şirvan'ı güneyindeki Azerbaycan'dan Kür nehri ayırmakta, kuzey sınırını ise Derbend şehri oluşturmaktaydı (Bk. Ek 6).

Safevî Devleti'nin kuruluş döneminde bölge Şirvanşahlar adında mahalli bir hükümdar ailesi tarafından yönetilmekteydi. Bu hanedan daha Safevî Devleti kurulmadan önce devletin nüvesini teşkil eden Erdebil Tekkesine ve onun askerî gücünü oluşturan Kızılbaşlara karşı düşmanlık beslemekteydi. Bunun nedeni Kızılbaşların ganimet toplamak için Gürcistan ve Dağıstan'daki gayrimüslim ahalinin üzerine akınlar düzenlerken Şirvan topraklarını kullanmalarıydı. Şirvanşahların topraklarına Kızılbaşların tecavüzünü engellemeye çalışmaları daha sonraları iki taraf arasında uzun bir çatışma döneminin başlamasına da neden olmuştur. Safevîler, Şirvanşahların müstahkem kalelerini bir dizi askerî harekâtla ele geçirip onları hâkimiyet altına almışlardır. Ancak Şirvanşahlar her fırsatta Safevî hâkimiyetine karşı isyan etmekten geri durmamışlardır.

Şirvanşah ve Safevî hanedanları arasında yaşanan daimi mücadelenin tek nedeni iki hanedan arasındaki yalnızca eskiden beri süregelen rekabet değildir. Esasen bu mücadelenin sürüp gitmesinde Sünnî Şirvan halkının Safevî hâkimiyeti ile birlikte bölgede Şîliğin resmi mezhep olarak zorla kabul ettirilmesine karşı verdikleri tepki önemli bir etken olmuştur. Safevîlere karşı en büyük tepki gösterilen vilayetler halkının çoğunlukla Sünnîlerin oluşturduğu Şamahı, Şeki ve Derbend'di. Bu vilayetlerin ahalisi bir taraftan Şîi Safevîlere karşı güçleri yettiğince mücadele ederken diğer taraftan onların tahakkümünden kurtulmak için Osmanlıları her zaman kurtarıcı bir müttefik olarak görmüşler, onlara destek vermekten gerek duymamışlardır. Nitekim 1578 yılında Osmanlılara Koyun Geçidi Savaşı'nda yenilip bozgun halinde Şirvan'dan Azerbaycan'a dönmeye çalışan Safevî askerleri Şamahı dolaylarında Şirvanlılar tarafından baskına uğramış büyük kayıplar vermişlerdi. Hatta bu sırada Safevî askerlerinin başında bulunan Orus Han'ı esir alıp Osmanlılara teslim edenler de Şirvanlılardı. Öte yandan bu katliamdan kurtulmak için Şirvan'daki Demirkapı (Derbend) Kalesi'ne sığınmış olan

Safevî askerleri de Osmanlı ilerleyişinden cesaret alan bölge halkının saldırısına uğradılar ve 300 kadar Kızılbaş askeri bu saldırıyla katledildiler. Safevîlerin Demirkapı Valisi Çerag Halife'yi de yakalayıp zindana attılar. Bu hadisenin intikamını almak isteyen Safevîler tertipledikleri yeni bir orduyla Şirvan'ın Ereş kasabasına girip ahalisini kılıçtan geçirdiler. Safevîler Şamahı'da uğradıkları saldırının intikamını da aldılar. Osmanlı ordusu Şirvan'ı terk ettikten sonra Şamahı'ya giren Kızılbaşlar geçmişte yaptıklarına karşılık olarak halkını katliama uğrattılar (Peçevî, 1982, ss.42-43; Seyfi Çelebi, 2019 s.84; Zeyrek, 2001, ss.33,35,47).

Diğer yandan Şirvanlıların Safevî idaresine karşı sürekli başkaldırmalarında onları cesaretlendiren husus bölgenin savunmaya imkân tanıyan arazi yapısına sahip olması ve çok sayıda kalenin bulunmasıydı. Bakü, Şamahı, Kebele, Gence, Şabrân, Derbend, Ahi, Cevad, Kuba, Saliyan, Şibl, Mahmar, Gence, Karabağ, Berde, Şemkur ve Kelek önemli kalelerdi (Yücel, 1988, ss.11-13,36). Bu kalelerin hususiyeti ulaşılması zor, sarp arazide inşa edilmiş olmalarıydı. Bu sayede Şirvanlılar, Safevîlere karşı isyanlarında uzun süre direnebilmekteydiler.

Bölgedeki en büyük kalelerden biri olan Şamahı Kalesi yukarı ve aşağı kale olmak üzere iki ayrı yapıdan oluşmaktaydı. Aşağı kale hisar denilen ve şehrin etrafını saran surlardan meydana gelirken yukarı kale şehrin hâkim bir tepesinde konuşlu iç kale özelliğine sahipti. Bu tür iç kaleler genelde şehirdeki yöneticilerin ikamet mahalliydi (Türkmen, 2019, II/2, s.485). Kaynaklarda "Bâdkûye" adıyla da geçen Bakü Kalesi ise konum itibarıyla Şirvan'ın savunma açısından en sağlam kalelerinden biriydi. Hazar Denizi'nin kıyısında yer alan bu kalenin dört kapısından yalnızca bir tanesi kalenin karayla bağlantısını sağlamaktaydı. Diğer üç kapı ise denize ve Bakü limanına açılmaktaydı. Bir yarımada üzerinde inşa edilmiş olan Bakü Kalesi düşmana yalnızca tek istikametten yaklaşma imkânı tanımakta bu ise savunmacıların kalenin bir cihetinde kuvvetlerini toplayarak düşmana karşı etkili bir direniş göstermelerini sağlamaktaydı. Duvarlarının kesme taştan örülmüş olması ise kaleye ayrıca bir mukavemet kazandırmaktaydı (Emini-yi Herevi, 1383, ss.147-150). Kaleden denize doğru üç ayrı kapıdan çıkılması kıyıda bir limanın varlığından ileri gelmekteydi. Bakü limanı, Hazar Denizi'ndeki ticaretin mühim duraklarından biriydi. Gilanlı tüccarlar Bakü'nün petrol ve tuzunu alır karşılığında Gilan'ın ipekli kumaşlarını satarlardı. Bakü'nün bazı

noktalarında çıkarılan petrol, şehrin en önemli ticari metası olarak büyük bir gelir sağlamaktaydı. Bakü'nün bu özellikleri Safevîlerin Şirvanşahlardan şehri almak istemelerinin temel sebebiydi. Keza Osmanlıların da şehre hâkim olmak istemelerinin nedenlerinden biri de şehrin bu zenginliği idi (Eravcı, 2009, ss.114-115; Zeyrek, 2001, s.23).

Şirvan bölgesinin sağlamlığıyla meşhur kalelerinden biri de Safevîlerin "Derbend", Osmanlıların ve yerel halkın "Demirkapı" olarak isimlendirdikleri şehrin kalesiydi. 12. yüzyıldan beri Şirvanşahların elinde bulunan bu şehir Şirvan'ın kuzeyde Kafkaslara ve Deşt-i Kıpçak coğrafyasına açılan kapısıydı. Derbend Kalesi doğusunda Hazar Denizi, batısında yüksek Kafkas dağlarının etekleri arasında kurulu, ulaşımı zor ve düşmana geçit vermeyen sarp bir arazide yer almaktaydı. İran'dan Kafkaslara, oradan daha kuzeyde Tatar ve Rus topraklarına kara yoluyla gitmek isteyen tüccarların mutlaka geçmesi gereken bir güzergâh üzerine kurulmuştu. Derbend şehri sahile doğru alçalan düz bir arazi üzerinde yer alırken iki ayrı binadan oluşan iç kale şehrin yukarısındaki tepede konuşluydu. Şehrin tepesinde bulunan iç kale binaları kule şeklinde yüksek yapılarıydı. Bu sayede etrafın gözetlenmesi ve yaklaşan düşmanın erken tespit edilmesi mümkün olmaktadır. Kalenin etrafındaki yüksek mevkilerde ahşaptan yapılmış başkaca gözetleme ve muhafız kuleleri de mevcuttu. Şehrin hisarı ise iç kalenin bulunduğu tepeden dağın sahile kadar uzanan ve arka arkaya iki sur hattından oluşan bir yapıydı (Bk. Ek 7; Aydoğmuşoğlu, 2021, s.761; Motevelli, Aslani Melayiri, Hafizullah, 1398, s.71; Zeyrek, 2001, ss.41-42).

Nitekim Şah İsmail'in 1509 yılında başlattığı Şirvan seferinde isyancıların üslendiği çok sayıda kale birer birer kuşatılmak zorunda kalmış, bu nedenle sefer oldukça uzun süren ve zahmetli bir harekât olmuştu. Safevî ordusu asilerin elindeki Bakü, Şabrân, Beremekûh, Ereş ve Derbend kalelerinin kuşatması esnasında çok sayıda asker de kaybetmişlerdi. (Emini-yi Herevi, 1383, ss.318-321; Seyfi Çelebi, 2019, s.85) Öte yandan Şirvan'daki kale kuşatmalarının Safevî ordusu açısından müspet bir neticesi de olmuştur. Safevîler kale kuşatması konusunda tecrübe kazanmışlar, bilhassa Bakü Kalesi'nin kuşatılması sırasında piyadenin ve kuşatma silahlarının ne derece önemli olduğunu anlayarak sonraki kuşatmalar için bunları ikmal etmişlerdir (Eravcı, 2009, s.118).

1.1.3. Çukursaad

Yönetim merkezi Revan olan Çukursaad bölgesi Şirvan'ın batısında bulunmaktaydı. Burası Safevîlerin batı sınırının en uç noktasıydı. Çukursaad bölgesinin batısında Osmanlı hâkimiyetindeki Van şehri yer almaktaydı. Çukursaad kuzeyinden Gürcistan topraklarıyla sınırdı. Güneyde ise Azerbaycan vardı.

Çukursaad Safevîlerin Osmanlı saldırılarına karşı direniş gösterebilecekleri ilk noktalardan biriydi. Bu nedenle Safevîler Çukursaad hâkimliğine en güvenilir ve askerlik konusunda en yetenekli devlet adamlarını atarlardı. Bölgenin en sağlam kalesi olan Revan Kalesi bölge valilerinin ikamet ettiği yerdı. Revan haricinde Ordubâd, Bergüşâd ve Zergüşâd kaleleri Çukursaad'ın savunmasını oluşturan diğer yapılardı (Yücel, 1988, ss.11-13). Bölge verimli topraklar sayesinde büyük miktarda zirai üretimin yapılabilirdi neticesinde devletin de bu üretimden vergi sayesinde büyük kazanç elde edebildiği bir sahaydı. Çukursaad ve Şirvan hariç tutulursa Safevî topraklarının geriye kalanı verimsizdi (Chardin, 2014, s.257). Çukursaad'ın tarımsal zenginliği Osmanlılar tarafından da bilinmekte, İran seferlerinde ordunun kolayca iaşesi için bölge lojistik merkezlerinden biri olarak kullanılmaktaydı. Safevîler Şah Tahmasb döneminde Çukursaad'ın ekili tarla, bağ ve bahçelerini ateşe vererek Osmanlı ordusunun iaşesini sık sık engellemeye çalışmışlardır. Safevîler bunu Çukursaad'dan elde ettikleri vergi kaynaklarından mahrum kalmayı göze alarak yapmışlardır. Bu ekonomik kayıplar Şah Tahmasb döneminde ordunun dönüşümü için başlatılan sürecin bir türlü tamamlanamamasında temel sebebi olmuştur.

Safevîlerin savaş durumunda verimli arazileri ve köyleri yakıp yıkması her ne kadar Safevî hazinesini büyük zarara uğratsa da düşman ordularının iaşesine engel olmak bakımından etkili bir savaş stratejisiydi. Nitekim Osmanlılar da İran seferlerinde ciddi lojistik sorunlar yaşamıştır. Şah Tahmasb zamanında sıklıkla uygulanan arazi yakarak düşman ilerleyişini durdurmaya yönelik strateji Şah Abbas zamanında değişerek kalelerle düşmana mukabele etmeyi önemseyen yeni bir askerî politikaya dönüşmüştür. Şah Abbasla birlikte savaş halinde ekili arazilerin ve meskûn köylerin ateşe verilmesinden vazgeçilmesi bölgenin yeniden şenlenmesi ve kalkınmasını beraberinde getirdi. Bu ise Safevî hazinesine Çukursaad bölgesinden eskiden olduğu gibi yüksek bir

gelir sağladı. Şah Abbas'ın hız verdiği askerî dönüşümünde de önemli bir finans kaynağı oldu. Şah Abbas Çukursaad'ın zengin kaynaklarının Osmanlıların eline geçmemesi için bölgede var olan kaleleri güçlendirdiği gibi savunmayı inşa ettirdiği çok sayıda yeni kaleyle ayrıca tahkim etti. 1582 yılında Ferhad Paşa'nın İran seferi sonrasında Osmanlıların Revan'da inşa ettikleri kaleyi 1604 yılında ele geçiren Şah Abbas yeni eklentilerle güçlendirmişti. Kale iki ayrı zamanda yapılan bu katkılar sayesinde Safevîlerin Osmanlı sınırındaki en sağlam kalelerinden biri haline gelmişti. Şah Abbas, Revan'ı Osmanlılardan aldıktan sonra Babürlü hükümdarı Celaleddin Ekber Şah'a gönderdiği fetihnamede Revan Kalesi'nin sağlamlığından övgüyle bahsetmişti. Revan'da eskiden tek bir kale binası bulunurken Osmanlılar buraya Havale Kalesi ve Gözcü Kalesi adıyla iki savunma yapısı inşa etmişlerdi. Safevîler bu iki binayı Yeni Kale ve Kiçi (Küçük) Kale¹ olarak adlandırmaktaydılar. Eski Kale şehrin merkezinde devasa bir kayalık üzerine inşa edilmiş bir iç kaleydi. Havale Kalesi veya Yeni Kale ise Eski Kale'nin dışında düşmanın yaklaşma istikametlerini tıkamak için yapılmış bir tahkimat türüydü. Havale kalesi ayrıca topraklarla donatılmış tabyalara ve çift surdan oluşan bir duvar hattına da sahipti. Küçük Kale veya Gözcü Kalesi ise adından da anlaşılacağı üzere düşmanın gözetlenmesi için kule biçiminde inşa edilmiş bir yapıydı. Revan savunmasını meydana getiren bu üç yapı kuşatma sırasında birbirini destekleyecek nitelikte yakın ve eklemli bir plana sahipti. Revan Kalesi'nin mukavemetini artıran bir diğer unsur şehrin ortasından geçen Seng-i Ciye adlı nehirdi. Eski ve Yeni Kaleler arasından akan bu nehir bir hendek vazifesi görmekteydi. Ancak kalenin savunma açısından bazı dezavantajları da vardı. Yapının birçok kısmının toprak ve kerpiçten inşa edilmiş olması eksikliklerinden biriydi. Yağmur yağmaya başladığında hızla aşınan yapı sürekli bakıma muhtaçtı. Kalenin bir diğer zaafı da etrafında yüksek tepelerin olmasıydı. Bu tepeler düşmana kuşatma esnasında kaleyi yukarıdan ateş altına alabilme imkânı vermekteydi. Safevî ordusu 1636'da kaleyi hâkim bir tepeden aralıksız top atışlarına tutmuşlar böylece Osmanlılardan geri almışlardı (Bayat, 2014, s.140; Chardin, 2014, ss.258,275,261; Katip Çelebi, 2016, s.297; Motevelli, Aslani Melayiri, Hafizullah, 1398, s.70; Tavernier, 2010, ss.74-77; Türkmen, 2019, I, s.364).

¹ Kiçi, Türkçede küçük, ufak anlamlarına gelen bir kelimedir. (Türk Dil Kurumu, 1993, VIII, s.2869; 1996, IV, ss. 2551-2555)

1.1.4. Hemedan ve Nihavend

Safevî topraklarının batı sınırı boyunca Azerbaycan'dan güneye doğru uzanan sahada Hemedan ve Nihavend toprakları yer almaktaydı. Bu bölgeler Osmanlı ordusunun İran'ın iç kesimlerine ulaşabilmesi için Şirvan ve Azerbaycan'dan dolanan kuzeydeki Kafkas güzergâhından daha kestirme bir yoldu. Ancak İran'ın batısını boydan boya aşan Zağros Dağları geçişi çok zorlaştırdığından bu güzergâh Osmanlı ordusunca tercih edilmemekteydi (Bk. Ek 8). Bunun istisnası ise Osmanlıların 1578 yılındaki İran seferidir. Bu seferde Osmanlı ordusu meşakkatli bir yolculukla Zağros Dağlarının eteklerinden geçerek önce Hemedan'a ardından Nihavend'e girip buraları ele geçirdiler. Bölgede hâkimiyeti ele alan Osmanlılar, Nihavend ile Nihavend'e bağlı Saad-ı Vakkas köyünde iki ayrı kale inşa edip buralara bir miktar kuvvet ve erzak bıraktılar. Osmanlıların amacı bu kaleler vasıtasıyla İran'ın merkezindeki Irak-ı Acem bölgesine doğru yapılacak ileri harekâtlarda lojistik açıdan bir üs tesis etmektir. Bağdat bölgeye yakınlığı nedeniyle cephe gerisinde ana lojistik merkezi olarak kullanıldı. Osmanlılar Bağdat'tan yeni inşa edilmiş kalelere sürekli erzak, silah ve asker takviyesi yaptılar. Diğer yandan Safevîler de Nihavend bölgesini geri alabilmek için büyük gayret göstermişlerdir. Şah Abbas'ın emriyle bölgede yurt tutmuş Bayat aşiretine bağlı kuvvetlerin 1596 yılında Nihavend Kalesi'ne sevk edilmesi bunlardan biriydi. Ancak Bayatlar elli gün süren uzun bir kuşatmaya rağmen kaleyi alamadılar. Safevîler o sırada doğuda Özbeklerle de mücadele halinde olduklarından Hemedan ve Nihavend bölgelerine başka kuvvetler de gönderemediler. Çoğunluğu Şîilerden oluşan bölge halkının Osmanlı garnizonuna karşı yıpratma faaliyetlerini desteklemekle yetindiler. Ahalinin uyguladığı strateji köylerin boşatılması böylece Osmanlı askerlerinin erzak temininin zorlaşması üzerine kuruluydu. Osmanlı birliklerinin kendi üzerlerine gelmesine karşı ise aldıkları tedbir Zağros Dağlarının eteklerinde erişilmesi güç yerlerdeki sığınaklara çekilmek oldu. Safevî merkezi hükümeti tarafından da bölge halkının Osmanlılara karşı direnişi desteklenince ahali arasında silahlı çeteler meydana geldi. Hatta bunlar Saad-ı Vakkas Kalesi'nin alınmasını da sağladılar. Nihavend'deki Osmanlı kuvvetleri ise 15 yıl boyunca bu saldırılara direnmede başarılı oldular ve bölge üzerindeki kontrolü sürdürdüler. 15 yıllık süre içerisinde Nihavend Kalesi'ndeki Osmanlı garnizonunun yaşadığı en büyük sıkıntı Şîi olan bölge halkının muhalefeti nedeniyle kalenin erzak ihtiyacının temininde yaşadıkları zorluk olmuştur. Neticede

Nihavend Kalesi bölge halkının sürekli baskıları ve Safevî çetelerinin 1602’de taarruzu neticesinde teslim olmak zorunda kalmıştır. Osmanlılar açısından bu başarısızlığın nedenleri arasında kalede bulunan kuvvetlerin yaşanan iaşe sıkıntısı nedeniyle çatışma yaşamaları ve bazı askerlerin Safevîlerin kaleye girmelerine yardımcı olmaları da etkiliydi. Nihavend Kalesi 1602 yılında Şah Abbas’ın emriyle yıktırıldı. Osmanlılar da bu tarihten sonra uzun bir süre Hemedan ve Nihavend bölgesine adım atmadılar ve İran’ın merkezine nüfuz etmek için en kestirme yol olan bu güzergâhı 1725 yılına kadar bir daha kullanmadılar (Genç, 2013; Türkmen, 2019, II./1, s.39; Zerrini, 1391, ss.11-15).

1.1.5. Huzistan ve Luristan

Nihavend’den daha güneye inildiğinde Huzistan diğer adıyla Huveyze bölgesine ulaşılmaktadır. Huzistan’ın batısında Irak-ı Arab bölgesi, doğusunda ise Zağros dağ silsilesi yer alır. Deniz seviyesine yakın ve bataklıklarla dolu Huzistan, Zağros dağlarıyla İran’ın merkezinde bulunan yüksek platodan ayrılmaktadır. Bu sebeple Huzistan’dan İran’ın iç kesimlerine girmek Hemedan ve Nihavend yolunda olduğu gibi oldukça zordur. Ayrıca Huzistan çok sıcak bir iklime sahip olduğundan bölgedeki su kaynakları hayli kısıtlıdır. Bu ise eskiden beri kalabalık orduların bölgeden geçişini bilhassa iaşenin temini konusundaki sıkıntılar nedeniyle zorlaştırmaktaydı. Huzistan’da ordunun karşılaştığı muhtemel sorunlardan biri de aşırı sıcak nedeniyle askerlerin su kaybindan dolayı hastalanmalarıydı. Bölgenin zorlu iklim ve coğrafi şartları Safevîlerin dahi bu bölgeden uzak durmasına neden olmuştur. Bu nedenle Safevîler Şah Abbas dönemine kadar Araplardan oluşan yerel halkın Huzistan’ı özerk şekilde idare etmesine müdahale etmemişlerdir. Bölge Şah İsmail’den Şah Abbas dönemine kadar Muşşa Araplarının yönetiminde kalmıştır ki özellikle bölgenin batı kesimini Arabistan olarak adlandırılmıştır.

Öte yandan Muşşa Arapları Safevî Devleti tarafından Kuh Giluye ve Luristan’da dirlik sahibi olan Kızılbaş Avşar Türklerinin idaresi altındaydılar. Avşarlar bölgeyi Huzistan’ın yönetim merkezi olan Şuşter Kalesi’nden idare ediyorlar ve Muşşa Arapları ile Lurlardan oluşan bölgenin yerel halkları Avşar yöneticilere tabi olarak yaşıyorlardı. Kuh Giluye’deki Avşar aşireti 16. yüzyılın son çeyreğinde Safevî

Devleti'ne karşı isyana kalkışınca Huzistan'ın merkezi olan Şuşter Kalesi'ni bir üs haline getirmişlerdi. Şah Abbas dönemindeki merkezileşme süreci içerisinde güç kazanan saray kulları isyanı bastırdıktan sonra bölgenin yeni idarecileri olmuşlardı. Böylece bölgede merkezi idarenin gücü hissedilir ölçüde artmıştı (Sarıçiçek, 2016, ss.95-98; Türkmen, 2019, II/1, s.156).

Huzistan'ın doğusunda bulunan Luristan bölgesinde durum yine aynıydı. Buranın yerel halkı olan Bahtiyar, Caki, Cevanki, Bendani ve Fehbend gibi Lur aşiretleri bölgeye hâkim olarak atanan Kızılbaş Avşar aşiretine mensup emirler tarafından yönetilmekteydi. Avşarlar daha sonra bölgedeki denetimlerini artırıp burada daha sıkı bir politika izlemeye başlayınca özerk yaşamaya alışkın olan Lurlar ayaklanmışlar ve Zağros Dağlarının sağladığı coğrafi avantajlarla Avşarlara karşı etkili bir yıpratma savaşı uygulayarak onlara ağır kayıplar verdirmişlerdi. Şah Abbas, 16. yüzyılın sonlarında iki taraf arasındaki mücadeleyi gönderdiği merkezi ordusuyla sonlandırıp Luristan'da devlet otoritesini tesis etmişti. Bu isyanın bastırılmasında da Huzistan'da olduğu gibi bölgeye ordularıyla sevk edilen saray kulları etkili olmuştu (Türkmen, 2019, II/1, s.159).

1.1.6. Irak-ı Arab

Huzistan'ın batısında yer alan bu bölge İran'ın merkezindeki Irak veya Irak-ı Acem denilen bölgeden ayırt edilebilmesi için Irak-ı Arab şeklinde adlandırılmıştı. Yönetim merkezi Bağdat şehri en büyük kaleye sahip olan yerd. Kalenin tuğlalardan yapılmış sağlam surları 1606 yılına ait bir rakama göre 45.000 haneye sahip şehri baştanbaşa çevrelemekteydi. Şehrin batısı ve kuzeyi geniş bir yatağa sahip Dicle nehrinin oluşturduğu doğal bir engelle korunmaktaydı. Dicle nehrinden şehre gemilerle giriş çıkışı denetlemek için kuzey surları üzerinde Evliya Burcu denilen büyük bir kule inşa edilmişti. Şehre karadan giriş çıkışlar güney ve doğu yönlerinden sağlanmaktaydı. Bu yüzden şehir kuşatılacağı zaman ordular birliklerini bu bölgelere konuşlandırmışlardı. Nitekim Bağdat birçok kez Safevî ve Osmanlı ordularınca kuşatılmış, şehir Şah İsmail, Şah Tahmab, Şah Abbas ve Şah Safi dönemlerinde olmak üzere defalarca iki taraf arasında el değiştirmişti (Bk. Ek 9,10; İsfahani, 1382, s.67; Özbaran, 2017, s.93; Yücel, 1988, ss.11-13).

Bağdat'ın 100 km güneyinde yer alan Hille Kalesi, Irak-ı Arab'ın önemli kalelerinden bir diğeri idi. Bağdat'la Basra Körfezi arasındaki bağlantıyı sağlayan Dicre nehrinin üzerinde bulunan kale, bölgedeki su yolu taşımacılığı ve ticaret üzerinde kontrolün sağlanması için elde bulundurulması gereken stratejik noktalardan biriydi. Bu yüzden Hille Kalesi alınmadan yalnızca Bağdat'a hâkim olmak Irak-ı Arab'ın ticari gelirlerinden yararlanmak için yeterli değildi. Bağdat'ın kuzeyde Safevî ve Osmanlı topraklarıyla irtibatını temin eden yolların denetimi ise Şehrizor ve Gülanber kaleleriyle sağlanmaktaydı. Safevî ordusu Bağdat'a ulaşabilmek için öncelikle Irak'ın kuzeyinde bulunan bu kalelere sahip olması gerekiyordu. Safevîlerin deniz gücü olmadığından Bağdat'a Basra Körfezi'ne asker çıkarıp güneyden ulaşma imkânları yoktu. Bu yüzden Huzistan ve Şehrizor'dan geçen kuzey yolunu kullanmak zorundaydılar. Şehrizor'daki kalelerin kaybedilmesi demek Safevîlerin Irak-ı Arab'la kara bağlantılarının kopması anlamına gelmekteydi. Safevîler Huzistan yolunun coğrafi açıdan zorluğu nedeniyle İran'dan bölgeye yeterli ölçüde kuvvet nakletmekte zorluk yaşadılar, bu nedenle tarihleri boyunca Irak-ı Arab'da tam manasıyla bir kontrol sağlayamadılar. Bağdat ve Hille kalelerinin 1638'de IV. Murad tarafından zapt edilmesi ve Safevî kuvvetlerinin bölgeden çıkarılmasının ardından Şah Safi ve Sultan III. Murad döneminde imzalanan Kasr-ı Şirin (Zohab) Anlaşmasıyla Safevîlerin Şehrizor, Bağdat ve Basra olmak üzere bütün Irak-ı Arab'daki hâkimiyetleri sona ermişti (Abidini, 1384, ss.38-40; İsfahani, 1382, ss.74,78).

1.2. SAFEVÎLERİN BATI SINIRLARI POLİTİKASI

Safevîlerin batı sınırları Osmanlıların askerî gücü nedeniyle dış tehdidin en yoğun hissedildiği bölgeydi. Osmanlılar, 16. yüzyıldan itibaren topraklarını Safevîlerin aleyhine genişletmeye çalıştılar. Yavuz Sultan Selim döneminde başlayan Osmanlı-Safevî savaşları, aradaki sulh dönemleri hesaba katılmazsa 17. yüzyılın ortalarına kadar neredeyse bir buçuk asır devam etti. Safevîler ve Osmanlılar arasındaki ilk ciddi karşılaşma Şah İsmail döneminde 1514 yılında Çaldıran Savaşı'nda yaşandı. Safevîler bu savaşta Osmanlı ordusunun ateşli silahları etkin biçimde kullandıklarına ve sayı bakımından kendilerinden oldukça üstün olduklarına şahit oldular. Çaldıran mağlubiyeti Safevîlere Osmanlılarla giriştikleri savaşlarda yeni taktikler geliştirmeleri gerektiğini

gösteren ilk hadise oldu. Şah İsmail zamanında Osmanlı ordusunun karşısına korkmadan çıkabilen Safevî ordusu, Şah Tahmasb zamanına gelindiğinde hasmına karşı bir meydan savaşına girişmek yerine yıpratma savaşı taktiği uygulamaya başladı. Bu stratejinin temeli Osmanlı ordusunun güzergâhı üzerindeki ekili arazileri yakmak, su kuyularını kurutmak veya zehirlemek, düşmanın iâşe için kullanabileceği bütün kaynakları yok etmek, böylece düşmanı aç ve sussuz bırakıp morallerini alt üst ederek ilerleyişini durdurmak üzerine kuruluydu. Safevîler askerinin kendi memleketlerinden uzak bir coğrafyada savaşabilmesi için yüksek bir motivasyonun gerekli olduğunun farkına varmışlardı (Black, 2010, ss.18,21-22; Peçevî, 1982, s.34; Tracy, 2015, s.196).

Safevîlerin yıpratma savaşı yöntemleri arasında sınır bölgelerinde Osmanlı askerlerine sığınak ve üs vazifesi görebilecek yerleşim yerleriyle kalelerin yıkılması ve bölgenin ıssız hale getirilmesi de vardı. Safevîler bu yöntemle Osmanlıların İran içlerine kaleleri birer ileri karakol ve yiyecek ihtiyacının karşılandığı lojistik üsler olarak kullanmalarının önüne geçmekteydiler. Safevîlerin kalabalık ve kale kuşatma teknikleri konusunda uzman Osmanlı ordularına karşı kale içinden etkili bir savunma yapabilmeleri mümkün değildi. Süvarilere dayanan Safevî ordusunun yapısı da kuşatma savaşlarına pek uygun sayılmazdı. Ellerinde kalelere zarar verebilecek kadar ateşli silahlar bulunmadığından sınırdaki kalelerin Osmanlıların eline geçen kaleleri geri alabilecek nitelikte ateşli silahlardan da yoksunlardı. Bu yüzden kaleleri işlevsiz ve faydasız yapılar olarak görmekteydiler. Bu düşünceyle Osmanlıların İran'a seferleri esnasında kullandıkları yollar üzerindeki kaleleri tahrip ettiler bilhassa kale savaşlarından da uzak durdular. Bu politika Şah Tahmasb'dan Şah Abbas dönemine kadar sürdü. Şah Tahmasb zamanında Safevî birliklerinin Şirvan'ın güneyindeki Gülistan Kalesi'ni tahrip etmesi, Osmanlıların Kars'ta başladıkları kale yapımını askerî saldırılarla durdurmaya çalışmaları, 1551 tarihinde Van Kalesi'nin Osmanlılardan almalarına rağmen derhal tahrip etmeleri ve 1555'te Amasya Anlaşması'na Kars'ta yeni bir kale inşa edilmemesine dair bir hüküm koydurmaları bu politikanın tezahürüdür (Şah Tahmasb, 1363, s.56; Türkmen, 2019, II/2, ss.385,476; Zeyrek, 2001, s.30).

Şah Muhammed Hüdabende'nin oğlu Hamza Mirza'nın ordusuyla Şirvan'daki Derbend Kalesi'ni Osmanlılardan ele geçirdiğinde şehrin surlarını yıktırması, Şah Abbas'ın 1604'te Revan Kalesi'ni Osmanlılardan geri aldığında tahrip etmesi bu politikanın Şah

Tahmasb'dan sonra da devam ettiğinin göstergesidir. Söz konusu politika gerçekten de Osmanlı ordusunun ilerleyişini belli bir oranda yavaşlatmıştır. Nitekim Safevîler 1604'te Revan Kalesi'ni yıktıklarında bölgede büyük bir ordunun sığınabileceği bir tahkimat kalmamıştı. Bu yüzden ertesi yıl İran'a sefer düzenleyen Osmanlı ordusu Revan üzerinden değil kuzeyde Azerbaycan'a Şirvan yolunu dolanarak girmeye çalışmıştı. Bu yolun daha uzun olduğunu bilen askerler de Sinan Paşa'nın kararını protesto edip isyana kalkışmışlar hatta paşanın otağını taşa tutmuşlardı (Bayat, 2014, s.125; Katip Çelebi, 2016, s.317; Peçevî, 1982, s.246).

Safevîlerin sınır kalelerini yıkması Osmanlı ordusunun ikmal hattını daha gerideki Van, Erzurum, Kars gibi merkezlerde kurmasına neden oluyordu. Ayrıca Safevîler İran'ın coğrafi derinliğinden yararlanarak Osmanlı ordusunu ülkenin iç kesimlerine çekmeye böylece gerideki ana ikmal merkezleriyle irtibatını koparmaya çalışmaktaydılar. Osmanlılar bu tür sıkıntılara düşmemek için bir an önce Safevî ordusuyla karşılaşarak kesin netice alacakları bir savaşa derhal girmek istiyorlardı. Ancak Osmanlı birlikleri Safevî kuvvetlerini takibe başladığında onlar süratli atlarıyla İran'ın derinliklerine kaçmakta böylece kendilerini takip eden Osmanlı ordularının iç bölgelerde lojistik imkânını engelleyip zaman kaybetmelerini sağlamaktaydılar. Safevîlerin, Osmanlıların sefer süresini uzatmak istemelerinden maksat kış mevsimi gelip soğuklar bastırıldığında kaynakları yok edilip ıssızlaştırılan topraklarda Osmanlı ordusunun çaresiz kalmasını temin etmekte. Safevîler bu kovalamaca sırasında Osmanlıların başkentleri Tebriz'e girmelerine dahi göz yummaktaydılar. Tebriz, Osmanlı sınırına son derece yakın bir şehir olmakla birlikte Osmanlı ordusu için coğrafi bir derinliğe de sahipti. Ordunun sefere başladığı İstanbul'dan yaklaşık 1800 km uzaklıktaydı. Bu mesafe Osmanlı ordularının batıda ulaştığı en uç nokta olan 1700 km mesafedeki Viyana'dan çok daha uzaktı. Bu sebeple ordunun Tebriz'e ulaşması hayli zaman almakta bu ise sefer mevsiminin geçip kış mevsimine girilmesi tehlikesini beraberinde getirmekteydi. Osmanlı ordusu Yavuz Sultan Selim'in 1514'teki İran seferinde yola çıktığı Edirne'den Tebriz'e beş buçuk ayda (21 Mart-8 Eylül) gelebilmiş, ordu dinlenmek için yolda 116 ayrı noktada konaklamak zorunda kalmıştı (Haydar Çelebi, t.y., s.80). Osmanlı ordusu bu kısıtlı zamanda Tebriz'e daha hızlı ulaşabilmek için genellikle coğrafi açıdan daha az engele sahip Kür nehrinin meydana getirdiği düzlüklerden Şirvan topraklarına ve oradan Azerbaycan'a geçmeyi tercih ederdi. Bu yol daha güneyde Doğu Anadolu ve Zağros

Dağlarının mâni olduğu Çukursaad ve Hemedan yollarından daha az zahmetliydi. Ancak coğrafi açıdan daha az engel teşkil etse de mesafe olarak daha uzundu. İran seferlerinde zaman problemi bir türlü çözülemeyen meselelerdendi. Osmanlı tarihçisi İbrahim Peçevî'ye göre ordunun Üsküdar'dan kalkıp coğrafi açıdan daha zahmetsiz koşullara sahip Şirvan bölgesine varması ve oradan en yakınlardaki toplanma merkezi olan Erzurum'a geri dönmesi bile en az 134 günlük bir sürede gerçekleşebilmekteydi (Peçevî, 1982, s.46). Bu zaman dilimi Osmanlı ordusunun sefer düzenleyebileceği Nisan ayından Kasım'a kadar 7 ay, 210 günlük azamî sefer süresi içerisinde oldukça büyük bir orana kapsamaktaydı. Bu durumda seferin başarılı olabilmesi için yapılması gereken tek şey hızla yol alınması ve kesin neticeli bir savaşla düşmanı mağlup edip bir engelle karşılaşmadan doğrudan Tebriz'e girilmesiydi. Fakat Safevîlerin sonradan uygulamaya koydukları yıpratma savaşı buna mâni olmuş ve Osmanlı ordusu durmadan kaçan düşmanı takip ederek boşuna vakit harcamaya başlamıştı. Nitekim Osmanlılar, Kanûnî döneminden itibaren İran'a düzenledikleri seferlerde kesin bir netice alamadan kış mevsiminin bastırması sebebiyle Erzurum, Kars, Van ve Bağdat gibi Safevî sınırındaki şehirlere dönmek zorunda kalmışlardı (Akad, 2017, s.41; Eravcı, 2009, s.31; Tracy, 2015, ss.196-197). Ordunun İran sahasında kışlayabileceği uygun ve güvenli bölgelerin olmaması bu geri çekilişlerin temel sebebi idi. Zira Azerbaycan ve Şirvan yüksek rakımlarından dolayı ağır kış şartlarına sahip olduğundan kalabalık Osmanlı ordusunun uygun bir barınaktan mahrum şekilde buralarda kışlaması mümkün değildi. Örneğin Osmanlılar 1533-1535 yıllarında gerçekleşen İrakeyn Seferinde Azerbaycan'ın Sultaniye şehrine kadar ilerlemiş fakat sert kış ve yoğun kar yağışı ile karşılaşınca Azerbaycan'dan kışın daha ılık geçen Bağdat'a çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu geri çekiliş sırasında dahi 2000 kadar Osmanlı askeri soğuktan donarak hayatını kaybetmişti (Anonim, 1370, s.180; Peçevî, 1982, ss.64,68,79; Rumlu, 1389, III, s.1218).

Seferin uzaması ve zorlu iklim şartları memleketlerinden çok uzakta bulunan Osmanlı askerleri için bir belirsizliğin içinde oldukları hissini yaymakta, orduda disiplinsizliklere de neden olmaktaydı. Kış mevsiminin gelip çatması Osmanlı askerlerinde bir an önce memleketlerine dönme isteği ve panik havası yaratmaktaydı. Bu psikoloji sıradan bir neferden orduyu kumanda eden beylere kadar sirayet etmekteydi. Yiyecek sıkıntısının artması ise askerler arasında çekişmeye neticede ordu düzeninin bozulmasına da neden olmaktaydı. 1578'de Şirvan'a ilerleyen Osmanlı ordusu Kınık nehrini geçerken

yeniçeriler ve ordudaki diğer sınıflar arasında nehri önce kimin geçeceğine dair bir kavga yaşanması bu tür duruma bir örnektir². Tımarlı sipahilerin bir an önce memleketlerine dönüp dirliklerinin vergilerini toplamaları arzusu ise ayrıca bir meseleydi. Askerlerin İran sahasında uzun süre kalmak istemedikleri kendilerine teklif edilen bölgedeki idari görevleri reddetmelerinden de anlaşılır. Nitekim Lala Mustafa Paşa'nın 1578'deki İran seferi sırasında Şirvan beylerbeyi olarak atanmaya talip olan ordu içerisinde hiçbir bey bulunamamıştı. Bu gergin ortamda ordunun aşılması zor coğrafi engellerle karşılaşması da gerginliğin had safhaya çıkmasındaki etkenlerden biriydi (Akad, 2017, s.105; Chase, 2008, s.150; Eravcı, 2009, ss.22,26,31).

16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı-Safevî savaşlarının uzaması Osmanlı ordusunun cephe hattında uzun süre kalmasına da neden oldu. 1578'den 1590'a kadar yaşanan uzun savaş dönemlerinde Osmanlı ordusu geri dönemediğinden kışı emniyetli biçimde geçirebilmek için Safevî topraklarında kaleler inşa edildi. 1578 yılında başlayan İran seferlerinde önemli menziller olan Kars, Azerbaycan, Şirvan, Hemedan, Nihavend gibi bölgelerde birçok kale inşa edildi yahut mevcut kaleler onarıldı. Bu sefer sırasında Safevîlerin Kanûnî döneminde inşa edilmemesi için Amasya Anlaşması'na hüküm koydurdukları Kars Kalesi'nin yapımına yeniden başlanıp kale 3 ay içerisinde tamamlandı. Kalenin burçları toprakların yerleştirilebileceği tabyalar şeklinde düzenlendi ve üzerlerine çok sayıda darbzen türü toprak konuldu. (Bk. Ek 11) Ardından Şirvan'a giren Osmanlı ordusu Bakü Kalesi'ni Safevîlerden alarak 4-5 ay içerisinde duvarlarını top atışlarına karşı daha dayanıklı olacak şekilde kalınlaştırıp tahkim ettiler. Böylece kale üzerinde toprakların yerleştirilebileceği tabya denilen geniş alanlar ortaya çıktı. Bakü Kalesi'ndeki tamiratla aynı yıl Şamahı ve Kebele kaleleri de onarıldı. Şamahı Kalesi'nin onarımında surlarının genişliği 3 arşına (220 cm) çıkarılmış, onarım işlerine ordudaki mimarlar ve mühendisler nezaret etmişlerdi. Şamahı Kalesi'nin onarımına başlamadan önce kalenin bir krokisi çizilmiş ve bu kroki üzerinden kalenin zayıf noktaları tespit edilerek bunlar yıkılıp yeniden inşa edilmişti. Bahsedilen işlerin 40 ilâ 50 gün içerisinde

² Bölgedeki Kür ve Aras nehirleri taşkınların sık yaşandığı yerlerdi ve ordunun geçişini zor hale getirmekteydi. Osmanlıların sefere gidiş ve dönüş zamanları mevsim geçişinin olduğu ilkbahar ve sonbahar aylarına denk geldiğinden bu dönemlerde nehirlerin suyu kabarıyor ve karşıya geçiş daha da zorlaşırdı. Osmanlı ordusu 1514'te Çaldıran Savaşı'ndan zaferle ayrılarak dönüş yoluna koyulmuşken Aras Nehri'nin geçişi esnasında birçok asker nehirde yaşanan taşkın nedeniyle sulara kapılıp boğularak can vermişti. (Haydar Çelebi, t.y., s.81) Aynı problemi Safevî ordusu da yaşamaktaydı. Safevî ordusu 1606 yılında Osmanlılara karşı Şirvan bölgesinde mücadele ederken kışın Kür Nehri'nden geçmeye çalışmış ve akıntının şiddetinden birçok asker, at, merkep, develeriyle zayi olmuştu. (Türkmen, 2019, II/2, s.462)

bitirilmiş olması da Osmanlıların eski bir kaleyi çağın gereksinimlerine uygun bir hale kısa sürede dönüştürebilecek mimarî ve mühendislik becerisine sahip olduklarını göstermektedir. Şamahı Kalesi, 1583 yılında bir kez daha tadil edilerek duvarlarına 70 adet ek burç binası inşa edilmişti. Bu tadilat 1 ay gibi kısa bir süre içerisinde tamamlandı. Şamahı'nın batısında bulunan Kebele Kalesi de aynı şekilde onarılmış, etrafına hendek kazılıp içi civardaki Demiraparan nehrinden su taşınarak doldurulmuştu. Bu suretle kalenin savunması daha etkili bir seviyeye çıkarılmıştı (Eravcı, 2009, ss.114-115,135,170-171; Peçevî, 1982, s.76; Zeyrek, 2001, ss.59-62).

Osmanlılar 1585 yılında Özdemiroğlu Osman Paşa'nın komutasında İran seferine çıktıklarında seferin ana güzergâhı üzerindeki Gürcistan'daki Lori ve Gori kalelerini de tamir ve tahkim ettiler. Daha sonra Kür nehrinin suladığı Şirvan'ın verimli ovalarına giren Osmanlılar burada Gence ve Şeki civarında yer alan Ereş kasabasında yeni kaleler inşa ettiler. Osmanlıların Ereş'te inşa ettikleri kale, "palanka" denilen yapımı oldukça pratik bir teknikle inşa edilmiş olmakla birlikte toplara karşı taş duvarlı kaleler kadar dayanıklıydı. Palanka büyük ağaç kütüklerin yan yana ve önlü arkalı dizilerek aradaki boşluğun sıkıştırılmış toprakla doldurulduğu tam kale niteliği taşımayan portatif bir tahkimat türüydü. Bu tür kaleler düşmanın geçiş güzergâhında harekâtı yavaşlatmak üzere bir çeşit engel vazifesi görmekteydi. Osmanlılar Ereş'teki palanka için lazım olan ağaç kütüklerini yakınlardaki Şahbağçası adlı koruluk alandan temin etmişler ve kaleyi 3 gün içerisinde tamamlamışlardı. Palankaların hafif ve portatif malzemenin inşa edilebilmesi bunun bir savunma tahkimatı olduğunun göstergelerindendir. Bu kalelerin savunma bakımından kısmen donanımlı olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim Ereş Kalesi'nin yapımı tamamlandığında üzerine 10 adet darbzen topu ve 1000 tüfekçi yerleştirmişlerdi. Kalenin çevresine hendek kazıp içini suyla doldurarak da tahkimatın savunma kabiliyetini daha da artırdılar (Eravcı, 2009, ss.24,39; Türkmen, 2019, II/1, s.35; Peçevî, 1982, s.42; Zeyrek, 2001, s.27).

1585'te Şirvan bölgesini aşan Osmanlı kuvvetleri Tebriz'e girerek şehrin ortasında düz ve geniş bir alan olan Sahibabad Meydanı'nda sağlam bir kale inşasına giriştiler. Buna engel olmak isteyen Safevîler sürekli taciz hücumları gerçekleştirdiler, hatta Tebriz halkını örgütleyerek gizlice kalenin inşa edildiği sahaya girip taşları sökmelerini istediler. Osmanlılar ise Tebriz dışında tertiplenerek kale inşasına Safevîlerin yaptıkları

saldırlara mâni oldular ve kaleyi ancak bu tedbirlerle tamamlayabildiler. Kaynaklar bu kalenin çok sayıda asker silah ve erzak yığılabilecek büyüklükte muhkem bir yapı olduğunu da aktarmaktadır. Daha çok Tebriz Kalesi adıyla bilinen bu yapı kale komutanlığına Diyarbakır Beylerbeyi Cafer Paşa getirildikten sonra onun adıyla da anılmaya başlanmıştı (Eravcı, 2009, ss.244-245,251; Türkmen, 2019, II/2, s.369).

Tebriz Kalesi sağlamlığı ve donanımı bakımından Safevî ordusu içerisinde de ele geçirilmesinin çok zor olduğuna dair şöhret bulmuştu. Şah Muhammed Hüdabende zamanında kaleyi ele geçirmek için yapılan birçok Safevî taarruzu kalenin sahip olduğu üstün silah donanımı ve Osmanlı askerlerinin gayreti sayesinde başarısızlıkla sonuçlandı. Safevî ordusu 1585-1586 yılları arasında süren kuşatmalarda ağır zayıatlar da verdiler. Tebriz Kalesi 1586'da Ferhad Paşa'nın bölgeye ulaştırdığı takviye kuvvetlerle daha da güçlendirildi. Kuşatmalarda zarar gören yerleri de tamir edilerek eklenen yeni burçlarla tahkim edildi. Ayrıca Ferhad Paşa Tebriz'in savunmasını güçlendirilmek amacıyla şehir civarında Kumla denilen mevkiye başka bir kale daha yaptırdı. Şah Muhammed'den sonra tahta çıkan Şah Abbas, Safevî ordusunun Tebriz önlerinde yaşadığı kötü tecrübelerden ders çıkararak kalenin taarruzla alınamayacağını anlamış, bu nedenle 1604 yılında baskın niteliğindeki hileli bir harekâtla ancak kaleyi ele geçirebilmişti. Şah Abbas Tebriz Kalesi'ni aldıktan sonra Babür hükümdarına gönderdiği fetihnamede Osmanlıların kalede 200 namlu top, 5000 tüfek ve 10 yıl yetecek miktarda yiyecek bıraktıklarını anlattıktan başka bu denli büyük bir savunma gücüne sahip kaleyi fethedebilmekten de övünmekten geri kalmamıştı (Farrokh, 2015, s.86; Henaçi, Serdrud, 1385, ss.42-43; Motevelli, Aslani Melayiri, Hafizullah, 1398, s.71; Peçevî, 1982, ss.91-94,98-100; Zeyrek, 2001, ss.67-69,71).

Osmanlılar, Safevîlerin batı sınırlarının güneyinde yer alan Nihavend bölgesine de kale inşa etmişlerdi. Nihavend, Osmanlıların Irak-ı Arab bölgesinden İran'ın iç kesimlerine geçmek için kullanabilecekleri kestirme bir güzergâh üzerinde yer alan stratejik bir noktaydı. 1588 yılında bu yolu kullanmak isteyen Osmanlı ordusu, Nihavend bölgesinin Bîsütun kasabasına girdiğinde Kale-yi Nev (Yeni Kale) adıyla bir kale inşa etmişlerdi. Ancak bu kale yukarıda bahsedildiği üzere 1602 yılında Şah Abbas'ın bölgeye sevk ettiği bir ordu tarafından alınınca yerle bir edildi. Osmanlılar ertesi yıl bu kez kuzeyden Revan bölgesine girerek burada eskimiş halde bulunan kaleyi orduyu barındıracak fiziki

şartlara sahip olmadığını düşünüp genişlettiler. Kalenin güney, doğu ve batı taraflarına beş yüz zira (450 metreye yakın) ek takviye duvarlar ve istihkâmlar yaptılar (Katip Çelebi, 2016, ss.277-278; Peçevî, 1982, ss.50,80,101-102; Zeyrek, 2001, ss.50-51).

Diğer yandan Osmanlıların 1578-1590 yılları arasında sınır boylarını kalelerle güçlendirmeleri devleti ağır bir ekonomik külfet altına soktu. Ayrıca inşa edilen veya onarılan her yeni kalenin muhafazası için bir garnizon kuvveti yerleştirilmesi de gerekliydi. Bu da sınırdaki asker sayısının artması bir taraftan askerin iâşesinin temini diğer taraftan maaşlarının ödenmesi hususunda hazineye yeni bir yük oluşturdu. Bu dönemde cepheye daha hızlı asker sevk edebilmek için yakın yerlerden ücretli asker toplamaya başlamış, bu nedenle askerî masraflar hayli yükselmiş durumdaydı. Bu giderleri karşılamayı arzulayan Osmanlılar Safevîlerden ele geçirdikleri bölgelerde sosyal hayatı yeniden canlandırmaya çalıştılar. Harplerden kaçan veya Safevîler zorla göç ettirilen bölge halkının yurtlarına dönmesini kolaylaştırdılar, ticaret ve tarım faaliyetlerini teşvik ettiler. Bu sayede bölgenin vergi gelirlerinin artırılarak kaledeki personelin iâşe ve maaş giderlerinin karşılanmasını amaçladılar. Gerçekten de Osmanlıların uyguladığı bu politika kale birliklerinin bölgede emniyetli bir ortam tesis etmeleri sayesinde kısmen başarılı oldu. Bölgenin şenlenmesi kale garnizonlarının yaşadığı iâşe sıkıntısını da kısa süreliğine hafifletti. Osmanlılar 1583'te Bakü şehrini zapt ettiklerinde de daha önce bölgeden kaçan ahaliyi döndürüp şehri yeniden şenlendirmişlerdi. 1585'te Tebriz'i ele geçirdiklerinde ise şehri yeniden ihya edebilmek için civar bölgelere kaçan halka canlarının güvende olacağı teminatıyla dönüş çağrısında bulunmuşlar hatta halkın dönüşünü özendirmek için savaşta tahrip olan sivil yapıların onarımına destek olmuşlardı. Cafer Paşa şehri tetkik ettirmiş, 80 bin hane, 200 kervansaray ve 12 bini aşkın dükkan içerisinde zarar görenler tamir edilerek sahiplerine bağışlanmıştı (Peçevî, 1982, ss.91-94,98-100; Zeyrek, 2001, ss.67-69,71).

Osmanlı Devleti'nin iskân, şenlendirme ve ticareti artırma gibi bölgedeki uygulamalarının amacı her ne kadar İran seferlerinin git gide artan mali külfetini karşılamak üzere bir kaynak oluşturmaksa da bunun uzun vadede başarılı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira uzun Osmanlı-Safevî savaşlarının ortaya çıkardığı olumsuz durum toplumun her kesimini etkileyecek derecede ciddi sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Nitekim 1578-1590 yılları arasında süren savaş boyunca Anadolu ve Şam

beylerbeyliklerinden Safevî sınırındaki kalelere yoğun bir asker sevkiyatı yapılmış, 12 yıl boyunca tımarlarının başına dönmeyen sipahiler nedeniyle Osmanlı tımar sistemi alt üst olmuştur. Sipahilerin tımarlar üzerindeki kontrolünün ortadan kalkması ahalinin tarlalarını boş bırakmasını da beraberinde getirmiştir. Köylerde sipahilerin bulunmaması asayişsizliği artırmış, “mütegallibe” denilen eşkıya grupları taşrada korumasız kalan halkın mallarını kolayca gasp etmelerine imkân sağlamıştır. Can ve mal korkusuna kapılan halk Osmanlı idaresine karşı memnuniyetsizliğin de etkisiyle 16. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu’da başlayan Celâlî İsyanlarına katılmaya başladı. Osmanlı Anadolu’sunun tamamında yaşanan Celalî Hareketlerinin doğrudan Safevî sınırındaki bölgelere ve İran’a düzenlenen askerî harekâtlara da olumsuz etkileri oldu. Nitekim bu dönemde Safevî sınırına yakın Bağdat, Erzurum ve Van gibi birçok bölgede asayişsizlik nedeniyle çok sayıda köy boşaldı, tarım arazileri boş kaldı ve hazineye aktarılan gelirlerde de büyük azalmalar yaşandı. Ayrıca sınır kalelerindeki tımarlıların bir an önce memleketlerindeki dirliklerinin başına dönmek arzusu İran topraklarındaki askerî harekâtı sekteye uğratan bir diğer mesele oldu. Osmanlı askerleri arasında memleketlerine döndüklerinde eşkıyanın eline geçmiş boş topraklarla karşılaşacaklarını anlayan bazıları Safevî ordusu saflarına dahi katılmaya başladılar. Tüm bu gelişmeler 16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ordusunun Safevî topraklarında ilerleyişinin durma sebepleri arasındaydı. Yine bu dönemde Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu kötü durum nedeniyle Safevî sahasındaki Osmanlı kalelerinin iâşe ve ibadesi hayli zorlaştı. Kalelerin ihtiyaçlarının merkezden karşılanamaması nedeniyle Safevî ordusu karşısında savunma gücünü yitiren bu kaleler bir süre sonra elden çıktı. 17. yüzyılın başlarında Şah Abbas tarafından başlatılan Safevî karşı taarruzuyla bu kalelerde Osmanlı hâkimiyeti son buldu (Peçevî, 1982, s.50; Yücel, 1988, ss.14,19-20).

1.3. SINIR POLİTİKASINDA DEĞİŞİM

Safevîlerin sınır muhafaza politikası Şah Abbas zamanında ordunun güçlendirilmesiyle paralel olarak 17. yüzyılın başında büyük ölçüde değişti. Şah Abbas Safevî ordusunun mevcudu artırmış, askeri ateşli silahlarla teçhizini yaygınlaştırıp orduyu geleneksel yapıdan kurtardı. Böylece ordu düzenli birliklere dayanan daha modern bir yapıya doğru dönüşüm yaşadı. Osmanlı saldırılarına karşı düşmana batı sınırında yıpratma savaşıyla

mukabele eden geleneksel Safevî ordusu yerine artık doğrudan Osmanlı kuvvetleriyle çarpışmaktan çekinmeyen birlikler tesis edildi. Safevî ordusundaki bu dönüşümün ilk yansımaları Şah Tahmasb dönemindeki bazı savaşlarda görülmeye başlanmıştır. Tahmasb zamanında Safevî ordusunda ilk topçu sınıfı kuruldu. 1551-1552 yıllarında Şirvan eyaletinin Gülistan, Şeki, Selut ve Derbend bölgelerinde ortaya çıkan yerel ayaklanmaların merkezleri olan kaleler bu topçu sınıfı sayesinde zapt edildi. Yine bu dönemde Osmanlıların elindeki Erciş Kalesi topçu sınıfının etkin kullanılması sayesinde Safevîlerin eline geçti (Rumlu, 1389, III, ss.1263-1265,1308). Tahmasb zamanında Safevî ordusunun savaşlarda topçu birliklerinden de istifade ettiğine dair burada verilen örnekler dönüşümün ilk belirtileri olarak kabul edilebilir. Ancak Şah Tahmasb zamanında sınır boylarında düşmana karşı yaygın olarak yıpratma usulü devam etmiştir. Safevîlerin genel olarak batı sınırları politikasını şekillendiren düşmanı yakın temasa girmeden olabildiğince yıpratma yaklaşımı içerisinde yalnızca istisnai örnekleri teşkil etmekteydiler. Tahmasb zamanında Safevî ordusunda ateşli silahlar kullanılmaya ve topçu birlikleri tesis edilmeye başlanmışsa da bunun zirveye ulaştığı dönem Şah Abbas zamanı olmuştur. Bilhassa Şah Abbas döneminde Safevî kaleleri topla donatılmış ve böylece düşman kuşatmalarına karşı etkili savunma mevzileri haline getirilmiştir. Bu ise Safevîlerin daha önce elde ettikleri kaleleri yıkarken şimdi müstahkem mevki olarak kullanılmak üzere onları muhafaza etmelerini sağlamıştır. Kaleler toprakla teçhiz edilince Safevîler Osmanlı saldırılarına karşı daha önce uyguladıkları sürekli yer değiştirerek mukabele etme usulünü terk edip sabit birliklerle bölgelerini savunmayı amaçlayan yeni bir savaş yöntemine geçtiler. Osmanlı hücumlarına karşı daha etkili savunma ortaya koyabilmek için sınır bölgelerine yeni kaleler dahi inşa etmeye başladılar. Şah Abbas'ın 1603 yılında geri aldıkları Tebriz şehir merkezinde önceden Osmanlıların inşa ettikleri Cafer Paşa Kalesi'ni yıkıp yerine savunmaya daha elverişli olduğunu düşündükleri Sorhâb Dağı eteğindeki Rebi-yi Reşidî mevkiine yeni bir kale inşa etmeleri Safevîlerin sınır muhafaza politikasında değişime gittiklerinin açık göstergelerinden biridir. Şah Abbas'ın bu kaleye çok sayıda top, tüfek ve barut yerleştirmesi Safevîlerin artık kaleleri birer savunma aracı olarak önemsemeye başladıklarını gösterir. 1604 yılında Osmanlılardan bu kez Revan Kalesi'ni geri alan Safevîler geleneksel savaş usullerine uygun olarak tahrip etmek yerine tamir hatta toprakla tahkim etmişlerdi. 1630

yılında Osmanlıların eline geçen Revan Kalesi'ni 1635'te geri alınarak Safevîler tarafından kalenin tahrip olan kısımları tamir edildi. Dönemin Safevî hükümdarı Şah Safî'nin emriyle kale Irak-ı Acem bölgesinden getirilen topraklarla güçlendirildi (İsfahani, 1382, s.234). Şah Abbas zamanında ülkenin pek çok bölgesinde yeni kaleler inşa edildiği gibi eski kalelerin tamir ve tahkimine de girişildi. Onun zamanında Azerbaycan ve Şirvan bölgelerinin savunmasını güçlendirmek amacıyla Tebriz'e yakın Hoy kasabasında yeni bir kale yapılmış, Şirvan'da Derbend Kalesi onarılmış ve 1602 yılında Osmanlılardan ele geçirildiğinde yıkılan Nihavend Kalesi'nin yerine 1611 yılında yeni bir kale inşa edilmiştir (Bk. Ek 12; Zerrini, 1391, ss.16-17). Şah Abbas'ın bu girişimleri Safevîlerin sınır bölgelerindeki kalelerin sayısını artırmış neticede sınır bölgelerinde görev yapacak daha fazla askere ihtiyaç duyulmuştur. Kale garnizonlarının asker ihtiyacı yine Şah Abbas döneminde sayıları giderek artan tüfekçi piyadelerin bu kalelere sevk edilmesiyle kapatılmıştır (Chardin, 2014, s.258; Motevelli, Aslani Melayiri, Hafizullah, 1398, ss.71-72; Sümer, 1976, s.153; Şah Tahmasb, 1363, s.13; Türkmen, 2019, II/2, ss.395,445,468,597).

Safevîlerin Şah Tahmasb döneminden beri uygulayageldikleri yıpratma savaşı taktikleri tarım arazilerinin yakılıp yok edilmesine neticede tarım ve ticaretten elde edilen gelirlerin azalmasına sebep olmuştu. Hâlbuki Safevî coğrafyasında zirai açıdan en verimli bölgeler batı sınırında yer alan Şirvan ve Azerbaycan'dı. Şah Abbas döneminden sonra Safevîlerin değişen sınır politikası uç bölgelerde tarım üretiminin ve ticaretin gelişmesini sağladı. Tarımsal üretimin artması vergi gelirlerinin de yükselmesini beraberinde getirdi. Safevî hazinesine aktarılan bu gelir, Şah Abbas zamanında başlatılan askerî dönüşüm için gerekli olan harcamaların finansmanında kullanıldı (Türkmen, 2019, II/2, s.474).

Sınır bölgelerinin kalelerle tahkimi, Safevî merkezi hükümetinin sınır boylarındaki yerel beyler üzerindeki otoritesini artırmaya da katkı sağladı. Bu ise bağımsız hareket etmeye alışkın olan ve siyasi özerkliğini korumayı arzu eden bazı mahalli güçlerin tepkisine neden oldu. Yerel idareciler arasında kendi bölgesinde kale inşa edilmesine mani olmaya çalışanlar da vardı. Şirvan'ın kuzeyindeki Taberseran bölgesinin hâkimi Masum Han bunlardan biriydi. Şah Abbas, Kafkas Dağlarının başladığı yerde bulunan Şirvan bölgesinin hudut güvenliğini temin eden bu ücra bölgede merkezi hükümetin

kontrolünü tesis edebilmek için bir kale inşa etmek istemişti. Ancak Masum Han kalenin inşasından sorumlu Şirvan Hâkimi Zülfikar Han'a karşı çıkmış hatta kalenin emniyetini sağlamakla görevli Safevî güçleriyle çatışmayı göze alarak inşaatın tamamlanmasını engellemişti (Türkmen, 2019, II/2, ss.540-541). Yerel idareciler arasında Safevî merkezi idaresinin inşa ettiği kalelere karşı kendi kalelerini yapmak isteyenler de vardı. Safevî-Osmanlı sınırındaki Urmiye bölgesinde yaşayan Kürt Bradosti aşireti lideri Emir Han, Safevîlerin Şah Abbas döneminde yerel güçlere karşı harekete geçmesine karşılık siyasi varlığını muhafaza etmek için Urmiye şehrinden 3 fersah ötede Terkâr mevkiinde bir kale inşasına kalkışmıştı. Safevîler, Tebriz Beylerbeyi Pir Budak Han vasıtasıyla Emir Han'ın neden yeni bir kale inşa ettiklerini sormuşlar, eğer maksadı Osmanlı saldırılarına karşı bir önlem almaksa bu dönemde inşa edilen Tebriz ve Revan kalelerinin bölgedeki bütün halklara yeterli olacağını bildirmişlerdi. Eğer kale Safevîlere karşı inşa ediliyorsa Emir Han'ın bu girişimden derhal vazgeçmesi uyarısında bulunmuşlardı. Fakat Emir Han Bradosti bu uyarıları dinlemedi ve planladığı kaleyi bitirdi. Dımdım Kalesi adı verilen bu yer top ateşine karşı dayanıklılığını artırmak için eğimli kalın duvarlarla çevrilmişti. Ana duvarlarının önünde daha alçak iki savunma duvarı daha bulunan kale derinlikte bir savunma özelliğine sahipti. Kale düşman tarafından kuşatıldığında siper kazılmasını ve tahkimat kurulmasını imkânsız hale getirmek amacıyla kayalık bir araziye inşa edilmişti. Kuzey ve güney tarafları derin bir vadiyle çevrelenmiş olan kale doğu ve batı yönünde uzanan balık sırtına benzer bir tepenin üzerindeydi. Safevîler gerçekten de Dımdım Kalesi'ni kuşatırken büyük meşakkatle ele geçirebildiler. Kuşatmada yaşanan meşakkatin olumlu sonucu ise Safevî ordusuna kale kuşatmaları konusunda yeni teknikler geliştirilmesi gerektiğini öğretti (Türkmen, 2019, II/2, ss.550-552,555-557,574).

1.4. KUZEY SINIRLARI

1.4.1. Gilan

Safevî topraklarının kuzey sınırlarında Hazar Denizi kıyısı boyunca batıdan doğuya sırasıyla Gilan, Mezenderan ve Esterabad vilayetleri bulunmaktaydı. Bu vilayetler coğrafi bakımdan sık ormanların ve dağlık arazilerin yer aldığı, bu yüzden nüfusun

seyrek ve yerleşim alanlarının dağınık olduğu bölgelerdi. İran'ın kuzeyindeki bölgeler Hazar Denizi'ne paralel uzanan Elburz Dağları ile Irak-ı Acem denilen İran'ın iç kesimlerinden ayrılmaktaydı. Elburz dağlarının denize bakan kuzey yamaçları bol yağış alan, ormanları gür ve nehirlerin baharda karın erimesiyle coşkun aktığı bir coğrafyaydı (Bk. Ek 13,14; Barthold, 1384, s.230; Kalkaşandi, 1380, s.91).

Gilan vilayeti doğuda Mazenderan, batıda Azerbaycan ile komşuydu. Gilan'dan güneye inildikçe Irak-ı Acem denilen İran'ın karasal iklime sahip iç kesimleri başlamakta, kuzeyinde ise Hazar Denizi sahili boyunca gidilerek Şirvan topraklarına ulaşılmaktaydı. Gilan, demir madeni bakımından zengindi. Vilayetin özellikle Lahican ve Fovmin bölgeleri İran'ın ipek üreticiliği bakımından önde gelen merkezleriydi. Gilan sahillerinden gemilere yüklenen ipek Hazar Denizi üzerinden Bakü limanına ulaştırılmakta, buradan batı yönünde Anadolu'ya, kuzeyde ise Kafkaslar üzerinden Rus topraklarına ulaştırılmaktaydı. Demir ve ipek ihracı Gilan'a büyük gelir sağladığından Safevîler daima buraya hâkim olmayı arzu etmişlerdir. Safevî merkezi hükümeti bilhassa ipek üretiminden elde edilen yüksek geliri doğrudan devlet hazinesine aktarmak amacıyla Gilan'daki ipek üretimini tekeline almaya çalıştı. Evvela buna muhalif olan yerel idarecilerin tenkiline başlandı. Ancak Safevî hükümetinin bölgedeki tam otorite tesis edebilmesi hayli güç oldu. Zira Gilan, dağlarla çevrili ve aşılması zor geçitlere sahip bir bölge olduğundan dışarıdan askerî müdahalelere karşı kendisini savunma imkânlarına sahipti. Tarih boyunca İran'a hâkim olmuş devletlerin denetiminden uzak kalarak özerk statüsünü korumayı başarmıştı. Hatta İlhanlı Hükümdarı Hülagu'nun gönderdiği 70.000 kişilik güçlü ordusu Gilanlılara karşı üstünlük sağlayamadan geri dönmek zorunda kalmıştı (Motevelli, Aslani Melayiri, Hafızullah, 1398, s.81). Gilan, askerî saldırılara karşı etkili savunma yapılabilecek coğrafi özellikleri sayesinde merkezî hükümetten muhalif birçok insanın sığınağı olmuştu. Şah İsmail dahi Akkoyunluların takibinden kaçarken Gilan'a sığınmış ve yeniden harekete geçene kadar da burada gizlenmişti. Yine 1509 yılında Şah İsmail'e karşı başlattığı isyanı başarısızlığa uğrayan Şirvanşah Ferruh Yesar da canını kurtarmak için Gilan dağlarında saklanmıştı (Emini-yi Herevi, 1383, ss.317-318; Herevi, 1390, s.69).

Safevîler Gilan'a tam hâkim olmak amacıyla bölgeye yönelik askerî baskılarını Şah İsmail zamanında başlattılar. Gilanlıların Hüseyin Kiya Çelavî adlı bir emirin liderliğinde Safevîlere karşı derhal isyana giriştiler. Şah İsmail bu isyanı büyük uğraşlarla Gülistan ve Osta gibi sağlam kaleleri alınca bastırabildi (Herevi, 1390, s.89). Şah Tahmasb döneminde ülkenin içinde bulunduğu kargaşayı fırsat bilen Gilanlılar, Safevîlere karşı tekrar isyan ettiler. Hatta bu isyanların başarılı olabilmesi için Osmanlılarla ittifak kurabilmenin yolunu aradılar. O dönemde Şah Tahmasb'ın elinde tutsak olarak alıkonulan Kanûnî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid'le gizlice irtibata geçerek şehzadenin Gilan'a kaçırılması ve buradan gemiye bindirilerek Hazar Denizi yoluyla Şirvan bölgesine gönderilmesi planını hazırlamışlardı (Şah Tahmasb, 1363, s.78). Bu plan gerçekleşmedi fakat Gilanlılar Safevîlere karşı komplolarından vazgeçemediler ve 1592 yılına gelindiğinde tekrar isyan etmişler, o tarihlerde Gilan'ın yerel beylerinden olan Han Ahmed, Şah Abbas'a isyan eden Türkmen emirlerinin sığınma talebini kabul etmişti. Han Ahmed, Osmanlılara elçiler göndererek Gilan'ın atalarından beri kendi mülkü olduğunu, bu nedenle Safevî tahakkümünü kabul etmeyeceğini söylüyor, Osmanlılar eğer bölgeye kuvvet sevk ederlerse ülkesini Osmanlı topraklarına katmaktan memnun olacağını ifade ediyordu. Şüphesiz amacı Safevîlere karşı giriştiği isyanda başarı sağlamak için Osmanlıların desteğine muhtaç olmasıydı. Han Ahmed'in Osmanlı sarayına gönderdiği mektupta eğer askerî harekâta girilecek ise Gilan'a hangi yoldan rahatça ulaşılabileceğine dair bir izahat da bulunmaktaydı. Osmanlı kuvvetlerinin Şirvan'dan gemilerle Hazar Denizi'ni kullanarak Gilan'da karaya çıkmaları ve Lahican Kalesi'ni kıyıda bir köprübaşı olarak kullanarak buradan İran'ın kuzeyindeki bölgelere asker sevk edilmesi tavsiye ediliyordu. Han Ahmed'e göre Osmanlılar bu sayede kuzeyden İran'ın iç kesimlerine ilerleyebilmek için Şirvan ve Azerbaycan yolundan çok daha kestirme bir yol kullanmış olacaktı. Gilan o dönemde Safevîlerin başkenti olan Kazvin'e yalnızca 2 günlük mesafede yer aldığından Han Ahmed'in planı uygulanırsa Gilan üzerinden hareketle Safevîlerin merkezi kolayca ele geçirilebilecekti. Uygulanması durumunda planın başarılı olabileceği Han Ahmed'in Osmanlılara gönderdiği mesajın öğrenilmesi üzerine Safevîlerin verdiği sert tepkiden de anlaşılmaktadır. Çünkü Safevîler bu gizli görüşmeden haberdar olur olmaz Gilan'a derhal bir ordu göndermişler ve Han Ahmed'in isyanını kanlı şekilde bastırmışlardır

(Aydoğmuşoğlu, 2011, s.3; Gündoğdu, 2000, s.27-29; Seyfi Çelebi, 2019, s.78; Türkmen, 2019, II/1, ss.91-94).

Gilanlıların isyanlarının Safevî ordusunca güçlkle bastırılabilmesinde bölgenin zorlu coğrafyasının asilere sağladığı avantajın yanında Gilanlıların yaptıkları sağlam kaleleri etkili bir direniş merkezi olarak kullanmalarının da payı büyüktü. Safevî kuvvetleri bölgeye müdahale ettiklerinde Gilanlılar bu kalelere sığınıp direnişe geçmekteydiler. Gilanlıların inşa ettiği kaleler Elburz Dağlarının yüksek tepeleri ve dağlar arasından geçen dar geçitler üzerinde bulunmaktaydı. Kalelerin mevkilerine bakıldığında Gilan'ın doğusundaki Mazenderan vilayetine sınır yerlerdeki dağlık alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Gülhandân, Fîrûzkûh, Osta, Beremkûh başta olmak üzere Gilan'ın en muhkem kaleleri bu bölgedeydi (Herevi, 1390, s.89; Kalkaşandi, 1380, ss.92-93).

Safevîler Gilan'daki isyanları ancak 16. yüzyılın sonlarında tam manasıyla kontrol altına alabildiler. Bu başarıda Şah Abbas döneminde yapılan askerî yenilikler ve merkezî ordunun güçlendirilmesi etkili olmuştu. Şah Abbas merkezî ordunun asli unsurlarından biri olan saray kullarını isyanların bastırılmasında etkin biçimde kullanmıştır. Kul sınıfından Ferhad Han, 1592 yılında ordusuyla Gilan'a gönderilmiş, sefer sonunda Safevîler Gilan başta olmak üzere Mazenderan, Rüstendar ve Esterabad'daki yerel güçleri etkisiz hale getirerek kuzey vilayetlerinde devlet otoritesini tam olarak sağlamıştı. Safevîlerin Gilan'da kontrolü tesis etmeleri buradaki ipek ticaretinden elde edilen yüksek gelirlerin hazineye aktarılmasını sağladı. Şah Abbas bu sayede kendi döneminde yürürlüğe koyduğu askerî dönüşümün masraflarının karşılanması adına önemli bir gelir kaynağı elde etmiş oldu. Şah Abbas, Ferhad Han'ı bu başarısından dolayı taltif etmek istemiş ve Gilan'ın idaresini kendisine vermiştir. Gilan 17. yüzyıldan itibaren saraydaki şaha bağlı kul sınıfı arasından atanan valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Türkmen, 2019, II/1, s.145).

1.4.2. Mazenderan

Hazar Denizi'nin kıyıları boyunca doğuya doğru gidildiğinde Mazenderan bölgesine ulaşırdı. Mazenderan'ın Safevî kaynaklarındaki diğer adı Teberistan'dı. Mazenderan, Gilan gibi fazla yağış alan bir bölge olduğundan buradaki ormanlar sık bir bitki

örtüsüne sahipti. Mazenderan'daki yerleşim alanları etrafı dağlarla çevrili bir ovada yoğunlaşmaktaydı. Mazenderan ovası içerisinde bulunan göletleriyle zengin su kaynakları sağladığından yerleşim yerleri genelde bu bölgede toplanmıştı. Ovanın etrafının dağlarla çevrili olması bölgeye ulaşımı zorlaştırmakta dışarıdan gelen istilacılara karşı doğal bir set vazifesi görmekteydi. Ormanlarla kaplı Mazenderan dağlarında süvariler atlarıyla rahat ilerleyemezler ve yayan yol kat etmek zorunda kalırlardı. Buradaki patikalar o kadar dardı ki yayan giden askerler dahi bazı yerlerde yan yana yürüyemezlerdi. Bazı noktalarda yollar iki yanı sarp vadiler ve bataklıklarla kaplı olduğundan oldukça tehlikeliydi. Bölgenin birçok noktasında ulaşım ahşap köprülerle sağlanmaktaydı (Kalkaşandi, 1380, ss.95-97; Seyfî Çelebi, 2019, s.77; Türkmen, 2019, II/1, s.198).

Mazenderanlılar da tıpkı Gilanlılar gibi memleketlerindeki coğrafî engellere güvenerek Safevî hâkimiyetini tanımamakta ısrarcı davrandılar. Gilan'da olduğu gibi bölgenin ele geçirilmesi zor kalelere sahip olması halkın merkezi otoriteye karşı dik başlılığını teşvik eden unsurlardan biriydi. Bölgenin güneyinde Elburz Dağ silsilesi içerisinde yer alan ve İran'ın en yüksek dağı olan Demavend'in etekleri Mazenderanlıların düşmanlarına karşı sığındıkları noktalardan biriydi. Burada kayaların oyulması suretiyle yapılmış ve bir mağara biçiminde olan Evlâd Kalesi, Mazenderan halkına Safevîlerle mücadelelerinde bir sığınak mevzii görevi ifa etmişti (Bk. Ek 15). Mazenderan'daki yerel güçlerin Safevî otoritesine karşı isyanları Gilan'daki benzer biçimde Şah İsmail zamanında başlamış ve Şah Abbas dönemine kadar devam etmişti. Şah İsmail'in saltanatı sırasında Mazenderan'a hâkim olan Aga Muhammed Ruzefzun, bölgede isyan çıkaran ilk kişiydi. Ruzefzun ayaklanarak doğuda Safevîlere rakip Özbeklerden yardım talep etmiş, Özbek Muhammed Şeybanî (Şeybek) Han'a itaatini arz etmiş ve Özbeklerin bölgeye askerî destek vermesi çağırısında bulunmuştu. Şah İsmail ise Ruzefzun'â kendisine biat etmesi davetinde bulunmuş fakat Ruzefzun: "Benim elim Şeybanî Han'a bağlıdır" diyerek bu daveti reddetmişti. Şah İsmail, 1510 yılında Merv önlerinde Muhammed Şeybanî Han'ı yenilgiye uğratarak savaşta öldürülen Şeybanî Han'ın elini kestirerek bir elçi vasıtasıyla Ruzefzun'a yollatmış, Kızılbaş elçisi, Şeybanî Han'ın kesik elini Ruzefzun'un önüne atarken "*senin elin ona ulaşamadı ama biz onun elini sana ulaştırdık*" sözleriyle kendisine gözdağı vermiş ve bir sonraki hedefin Mazenderan olacağını belli etmişti (Çelik, 2022, s.303). Şah İsmail'in Özbekleri mağlup ettikten sonra Mazenderan üzerine

Şamlu Durmuş Han'ın başında bulunduğu bir kuvvet göndermiş, isyan kısa süre içerisinde bastırılmıştı. Ancak Mazenderanlılar ileri dönemlerde fırsat buldukça Safevîlere isyan etmekten geri durmadılar. Şah Abbas zamanına denk gelen 1597 yılında bölgede Safevî otoritesine karşı bir isyan daha gerçekleşti. Mazenderan'ın Rüstemdar vilayetindeki Kecur kasabası isyanın merkeziydi. Söz konusu hadise aslında 1592 yılında Han Ahmed tarafından Gilan'da başlatılan isyanın bir devamıydı. Bu dönem İran'ın kuzeyindeki bölgelerde bir silsile halinde isyanlar patlak vermekteydi. Şah Abbas Gilan'daki isyanın bastırılmasından sonra güzünü Mazenderan'a dikmiş ve kul kökenli Allahverdi Bey'i orduyla bölgeye yollamıştı. İsyancılar Safevîlere karşı bölgedeki Marankuh Kalesi'ni güvenli bir üs olarak kullanmışlar ancak Safevî ordusunun gayretiyle isyan bastırılmıştı. Mazenderan bu tarihten sonra Gilan'da olduğu gibi merkezden atanan devşirme kökenli kullar tarafından idare edilen bir bölgeye dönüştü (Kazvini, 1367, s.9; Rumlu, 1389, II, ss.1111-1118; Türkmen, 2019, II/1, ss.200,209).

1.4.3. Esterabad

Esterabad, Mazenderanla birlikte kadim Teberistan bölgesinin bir parçasıydı. Burası Safevîlerden önceki dönemlerde Gürgen bölgesinin merkeziydi ancak Safevîler Esterabad'ı Özbeklerden ele geçirdikten sonra burasını Gürgen'dan ayrı bir bölge olarak kabul edip buradan bahsederlerken Gürgen yerine Esterabad ismini kullanmayı tercih ettiler. Esterabad, batısında Mazenderan, doğusunda ve kuzeyinde Deşt-i Kıpçak'a kadar uzanan Gürgen ve Harezm bölgelerinin arasında yer almaktaydı. Esterabad'ı Gürgen ve Harezm'den Etrak nehri ayırırdı. Bölgede Yaka Türkmenleri olarak adlandırılan Ohlu, Sayın Hanlı, Göklen, Salur ve Eymür aşiretleri yaşamaktaydı. Bunlar Etrak Nehri havzasındaki topraklarda ziraat yaparak geçimlerini sağlıyorlardı. Ziraattan elde ettikleri ürünlerin belli bir kısmını Özbeklerin Gürgen'daki valilerine vergi olarak verirdiler. 16. yüzyılın ortalarına doğru Safevî Devleti'nde Şah Tahmasb saltanattayken Yaka Türkmenleri bölgedeki Safevîlerin atadığı valiye karşı ayaklanma başlattılar. Bölgedeki Safevî kuvvetleri isyanı bastırmakta başarısız oldu. İsyan zamanla bölgedeki bütün Türkmen aşiretleri arasında yayıldı. Bunun üzerine Safevîler tarafından bölgeye Çerendab Sultan ve Abdullah Han adlı emirlerin komutasında peş peşe iki ordu

gönderildi. Fakat bunların da isyanı bastırmaya güçleri yetmedi. Yaka Türkmenleri ardi ardına gelen zaferlerden sonra iyice cesaret toplayıp Mazenderan ve Gilan üzerinden Kazvin'e saldırmak istediler. Safevîler ise doğuda Özbeklerle tampon bölge vasfına sahip stratejik bölgeyi ellerinden çıkarmayı düşünmediler. Şah Tahmasb bölgenin isyancılara karşı savunmasını güçlendirmek için Esterabad şehrinin 3 fersah ötede Mübarekabad adlı bir yere kale inşa ettirdi. Artık Esterabad'daki Safevî valileri bölgeyi bu korunaklı yerden idare edeceklerdi. Fakat Şah Tahmasb döneminde Safevîlerin isyana karşı alabildikleri tek tedbir bu oldu. Zira Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra Şah II. İsmail ve Şah Muhammed dönemlerinde Safevîler, batıda şiddetlenen Osmanlı tehdidiyle ilgilenmek zorunda kalmışlar, Esterabad'daki siyasi durum göz ardı edilmişti. Bu nedenle Yaka Türkmenleri Şah Abbas zamanında kadar bölgede hiçbir otorite altına olmadan yaşama imkânına kavuştular. Şah Abbas dönemine gelindiğinde ise Esterabad'da varlığını sürdüren isyanın kesinkes halledilmesi için harekete geçildi. 1592 ve 1597 yıllarında Gilan ve Mazenderan'daki isyanların bastırılmasının ardından sıra Esterabad'a gelmişti. 1597 yılında Esterabad'a giren Safevî ordusu kul kökenli bir asker olan Ferhad Han'ın emrinde Yaka Türkmenlerinin bağımsızlığına son verdi. Sefer sırasında Şah Tahmasb'ın emriyle yapılan Mübarekabad Kalesi 12 günlük bir sürede onarıldı ve içine tüfekçiler yerleştirildi. Surları kalınlaştırılarak ateşli silahlara karşı mukavemeti artırıldı. Safevîler Gilan ve Mazenderan'daki süreçlere benzer şekilde Şah Abbas döneminde güçlenen kul sınıfının bir başarısı olarak devletin bu uç bölgesinde kontrolü sağlayabilmişti. Şah Abbas döneminde Esterabad bölgesi yeni açılan taş döşeli yollarla Mazenderan'ın Amul ve Sari bölgelerine bağlandı. Böylelikle bölgeye ulaşım şartları iyileştirilmiş oldu. Merkezi hükümet de bu yollar sayesinde bölgeye gerektiğinde daha hızlı kuvvet sevk edebilme imkanına kavuşmuştu. Safevîler bu sayede devletin son dönemlerine kadar bölgede merkezi hükümetin gücünü hissettirmeyi başardılar (Barthold, 1984, s.241; Türkmen, 2019, II/1, ss.239,259,262).

1.5. GÜNEY SINIRLARI

Safevîlerin güney sınırlarında batıdan doğuya sırasıyla Huzistan, Fars, Laristan, Hürmüz bölgeleri yer almaktaydı. Buralar İran'ın güneyinde baştanbaşa uzanan Basra Körfezi'ne kıyısı olan yerlerdi. (Bk. Ek 16,17) Bölge çorak ve su kaynaklarının az

olduğu bir araziye sahip olduğundan insanlar temiz su ihtiyaçlarını ancak sarnıçlarda topladıkları yağmur suyundan temin edebilmekteydiler (Seyfi Çelebi, 2019, s.78). Susuzluk nedeniyle bölgede ziraat gelişmediğinden halkın tek geçim kaynağı Basra Körfezi'ndeki ticaret olmuştu. Ancak 16. yüzyılın ilk yıllarından itibaren yerel halk deniz ticaretindeki etkinliğini yitirerek iktisadi açıdan büyük bir kriz içerisine sürüklendi. Zira bu dönemde Basra Körfezi'ne gelen Portekizliler, ateşli silahların ve güçlü donanmalarının yardımıyla Körfez'e hâkim olmaya başladılar ve yerel halkı kıyı bölgelerinden uzaklaştırdılar. Portekizliler, Safevî Devleti kurulmadan önce Hindistan ve Uzak Doğu'daki zengin limanlara ulaşmak için Osmanlı tehdidinin var olduğu Anadolu ve Doğu Akdeniz güzergâhını kullanmak yerine farklı deniz yolları keşfederek Afrika kıtasının en güneyinde Ümit Burnu'nu dolaşip Hint Okyanusuna ulaşmayı başarmışlar ve ardından Basra Körfezi'ne girerek burada deniz üsleri kurmuşlardı (Chase, 2008, ss.170-171). Portekizliler 1507 yılında Amiral Alfonso de Albuquerque liderliğinde Hürmüz Adasını işgal ederek Basra Körfezi'nin girişini tutmuşlar ve burada sağlam bir kale inşa ederek yerel halkı bölgeden uzaklaştırıp adanın ticaretine el koymuşlardı (Türkmen, 2019, II. Cilt, 1. Kitap, ss.302-304). Portekizliler Basra'da ele geçirdikleri Kişm Adası, Bahreyn ve Laristan'da da aynı yöntemi uygulamışlar ve Körfez'deki ticareti tamamen kontrol altına almışlardı (Chase, 2008, ss.168-169; Beraziş, 1392, ss.295-296; Seyfi Çelebi, 2019, s.80).

Safevîler bu dönemde yeni kurulan ve İran sahasındaki yayılmasını devam ettiren bir devlet olduğu için Portekizlilerin İran'ın güney kıyılarındaki ilerleyişlerine ve buralarda üsler elde etmelerine karşı bir önlem alamamışlardı. Bunda devletin kurucusu Kızılbaş Türkmen aşiretlerinin yazları İran'ın kuzeyindeki serin yaylak arazilerinde geçirmeye alışkanlık edinmeleri de etkili olmuştu. Türkmenler yazları oldukça sıcak olan İran'ın güneyini kendi yaşam tarzlarına uygun yerler olarak görmediklerinden buraları yurt edinmeye de çalışmadılar (Matthee, 2012, ss.5-6). Ayrıca Safevîler 1514 yılında yaşadıkları Çaldıran mağlubiyetinden sonra yeniden toparlanma sürecine girmişken İran'ın güneyindeki gelişmelerle ilgilenecek durumda değillerdi. İran'ın güney sahillerine yerleşen Portekizlileri ise düşman olarak değil, Osmanlılara karşı bir müttefik olarak görmekteydiler. Zira Safevîler Çaldıran Yenilgisinden sonra Osmanlıların ateşli silahlar konusunda ne kadar üstün olduklarını anlamışlar ve bu silahların kendi ordularındaki kullanımını artırmak istemişlerdi. Portekizlilerin de

kendileri için bu konuda iyi bir tedarikçi olabileceğini düşünmüşlerdi. Portekizliler de başlarda Safevîleri bir tehdit olarak görmemişler, onlarla istedikleri silahları vermenin karşılığında ticari ilişkilerini geliştirmek istemişlerdi (Beraziş, 1392, ss.298-299).

İki devlet arasındaki ilişkiler Şah İsmail'in saltanatının son yıllarında bozulmuştu. Safevî merkezi otoritesinin Çaldıran Yenilgisinin de etkisiyle sarsılması ve otorite boşluğunda Türkmen aşiretleri arasında iç çatışmanın yaşanmaya başlaması, Portekizlileri İran'ın güney sahillerindeki yayılmacı politikalarını sürdürmek konusunda cesaretlendirmişti. Portekizliler 1520 yılında Bahreyn'i ve 1522'de Hürmüz Adası'nın batısındaki Kışm Adasını ele geçirerek İran'ın güneyindeki yayılma politikasını bundan sonra da devam ettireceklerini göstermiş oldular. Bu durum yerel halkı iyice endişeye sokup tek çare olarak görülen Safevîlerden yardım istemeye sevk etti. Safevîler ise bu sırada yeni tahta çıkan Şah Tahmasb'ın iktidarının ilk yıllarındaki Türkmen aşiretleri arasındaki siyasi çekişmeden mustarıptı. Bu şartlar altında yerel halkın yardım talebine gerekli cevabı vermekten uzaktılar. Dahası bu dönemde hem batıdan Osmanlı hem de doğudan Özbeklerin saldırılarına maruz kalmaktaydılar. Portekizliler bu konjonktürde Hürmüz Adası'ndan sonra batısındaki Kışm Adasına da bir kale inşa ettiler ve Basra Körfezi'nin girişindeki dar boğazı tahkimat sayısını artırarak iyice kapatmış oldular. Portekizlilerin Kışm Kalesi'ni yapmalarındaki bir diğer husus Hürmüz Kalesi'nin batısındaki savunma açığını kapatmaktı. Nitekim Hürmüz Kalesi'nin Kışm Adası'na bakan liman bölgesinde sur yoktu ve bir saldırı anında burası düşmanın girmeyi deneyeceği en zayıf noktalardan biriydi. (Bk. Ek 18) Portekizliler Körfezin girişini tutan bu iki kale sayesinde artık İran'ın güney ahalisinin denizden Hindistan'a gidiş gelişini önlemiş ve Basra-Hindistan ticaretini tamamen tekellerine almışlardı. Portekizlilerin bu esnada deniz gücüyle Hindistan limanlarını vurarak buralara yerleşmesi de aynı politikanın bir parçasıydı (Anonim, Kadri, 1384, s.196; Beraziş, 1392, ss.303-304).

Safevîlerin Basra Körfezi politikaları Şah Abbas döneminde geldiğinde ise değişti. Bu dönemde Safevî Devleti'nin başkentinin Osmanlı sınırlarına yakın ve her an ele geçirilmeye açık bir yer olan Kazvin'den 1597 yılında İsfahan'a taşınması devletin güney sınırları politikasını da etkilemişti. Güney sınırlarına daha yakın bir yer olan İsfahan'ın başkent olmasıyla birlikte Basra Körfezi Safevîler için artık uzak ve yabancı bir coğrafya olmaktan çıkmıştı. Bu dönemde Şah Abbas'ı Basra Körfezi'ne yönelten

birtakım etkenler de bulunmaktaydı. Bunlardan biri onun döneminde hız kazanan askerî yeniliklerin finansmanında Basra Körfezi'nden elde edilen ticaret gelirlerinin kullanılması fikriydi. Safevîler İran'ın güneyindeki Portekiz egemenliğine son verip buradaki ticareti yeniden canlandırmak maksadıyla bölgedeki limanlara hâkim olmak istiyorlardı. Bölge toplumlarının Portekizlilerden kurtulmak için Safevîlerden yardım istemeye devam etmeleri de Safevîlerin Basra Körfezi için oluşturdukları plana meşru zemin yaratmıştı.

Safevîlerin Basra Körfezi'ne başlattıkları seferlerde ordunun ana lojistik merkezi olarak bölgeye en yakın bölgelerden biri olan Fars eyaleti seçilmişti. Safevîler, bu dönemde Basra Körfezi'ni, Laristan'ı, Hürmüz ve Kışm adaları ile Bahreyn'i Fars eyaletinin güneydeki doğal uzantıları olarak görmeye başlamışlardı. Laristan'ın dönemin kaynaklarından biri olan *Tarih-i Alemârâ-yı Abbâsî*'de Fars eyaletinin bir parçası olarak zikredilmesi bahsedilen yaklaşıma bir örnektir. Şah Abbas'ın Portekizlilere karşı harekâtlarını Allahverdi Han yönetti. Bu şahıs, Şah Abbas döneminde güçlenen kul sınıfının içerisinde yükselip kul birliklerinin komutanı "kullarağası" rütbesine ve ardından Fars eyaletinin beylerbeyliğine atanmış bir isimdi. Şah Abbas orduda komuta kademelerine Türk kökenli emirlerin yerine kulların getirilmesini sağlamış, Allahverdi Han'ı da Portekizlilere karşı savaştıracak Safevî ordusunun komutanlığına atamıştı. Allahverdi Han bu amaç doğrultusunda evvela Türkmen aşiretlerinden Dulkadirîlerin Fars Eyaleti'ndeki yönetimine son verdi. Ardından Fars eyaletinde yeni topçu ve tüfekçi birliklerinin teşkil edilmesini sağlayarak ordunun mevcudunu yeni kurulan düzenli birliklerle artırma yoluna gitti. Allahverdi Han'ın askerî dönüşümün ürünü olan ateşli silahlarla mücehhez modern ordusunun ilk icraatı 1601'de Bahreyn'nin, 1602'de ise Fars eyaletinin güneyindeki Laristan bölgesinin Portekizlilerden temizlenmesi oldu. Portekizliler Bahreyn'i Carun diğer adıyla Gamberun limanının kendilerinde kalması şartıyla Safevîlere teslim etmişlerdi. Safevîler 3 ay boyunca Carun Kalesi'ni kuşatma altında tutmuşlar, kaledeki Portekizli askerler de açlık tehlikesinin baş göstermesi nedeniyle kuşatmadan kurtulmak için Bahreyn'i Safevîlere bırakmaya razı olmuşlardı. Laristan'ın ele geçirilmesi ise Safevîlerin ileri dönemlerde İran'ın güney sahillerine yapılacak seferlerde Safevî ordusuna köprübaşı vazifesi görecekti. Zira Basra Körfezi kıyısındaki limanlara ulaşım buradan geçen yollar vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Allahverdi Han, Laristan'ı ele geçirdikten sonra buraya ordunun daha sonraki

seferlerinde ateşli silah ihtiyacının karşılanması amacıyla bir top dökümhanesi kurdu. Ayrıca Laristan'ın içinde yüksek ve sarp kayalıkların üzerinde yükselen şehre hâkim bir kale inşa edildi. 1606 yılında Laristan'ı ziyaret eden Portekizli bir seyyah Safevî Devleti'nin yeni inşa edilen kaleyle birlikte bölgedeki otoritesini güçlendirdiğini, yerel halkın elindeki silahların toplanmasıyla da asayişin tam manasıyla tesis edildiğini ifade etmektedir (Türkmen, 2019, II/1, ss.212,302-305; Mitchell, 2000, s.116; Özbaran, 2017, s.84; Seyfi Çelebi, 2019, s.78).

Allahverdi Han 1613 yılında öldükten sonra Safevîlerin Basra seferlerini oğlu İmam Kulu Sultan devam ettirdi. İmam Kulu Sultan, Portekizlileri 1614 yılında Carun bölgesinin tamamından atmayı başardı. Buradaki eski limanı yenileyip limana dönemin Safevî hükümdarı Şah Abbas'ın adını vererek Abbas'ın limanı manasındaki Bender-i Abbas ismini koydu. Bu liman Safevîlerin Basra Körfezi'nde önemli bir üssü haline geldi. Fars beylerbeyi İmam Kulu Han bu limandan elde edilen vergi gelirlerini Fars eyaletindeki ordusunun giderlerini karşılamak üzere kullandı. Safevîler, Portekizliler haricinde Basra Körfezi'nde görünmeye başlayan Hollandalı ve İngiliz tüccarların Bender-i Abbas'a gelerek burada ticaret yapmalarını teşvik ettiler. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne Bender-i Abbas'ta serbest ticaret imtiyazı verildi. Bu sayede limanın o dönem Portekizlilerin elinde bulunan Kong Limanı'yla (Bender-i Kong) rekabet edebilmesi sağlandı ve Kong Limanı'nın Basra Körfezi ticaretindeki payı azaltılmaya çalışıldı. İngilizler de Basra Körfezi'nde tek söz sahibi güç olabilmek için bölgeden Portekizlilerin atılmasını istiyorlardı. Ortak çıkar iki devleti Portekizlilere karşı askerî iş birliğine yöneltti. Safevîler, Hürmüz ve Kışm adalarındaki Portekiz kalelerini deniz aşırı bir harekâtla ele geçirmek istiyorlardı. İngilizler de bu harekâta deniz gücü desteği sağlayacaklar, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne ait gemiler İmam Kulu Han'ın, Fars Eyaleti'nden gelen ordusunu İran'ın güney sahillerinden alarak Hürmüz adasına çıkaracaklardı. Basra Körfezi'nde herhangi bir deniz gücüne sahip olmayan Safevîler böylesi bir çıkarma harekâtında kullanılabilecek büyük gemilere sahip değillerdi. Zira Basra Körfezi bazı noktalarda suyun iyice sığlaştığı bu yüzden büyük gemilerin manevra yapmakta zorlandığı bir yerdi. Basra Körfezi'nde geçmişten beri deniz ticaretiyle uğraşan yerel halk bile Körfez'de büyük gemiler yerine küçük balıkçı tekneleri veya kayıklar kullanmaktaydılar. Ancak bunlar orduyu denizde nakletmeye uygun araçlar değillerdi. Bunun yanında İran'ın güney sahillerinin çorak ve

ormanlık alanlardan mahrum olması Safevîlerin bölgede büyük bir gemi inşa etmelerine mani olmuştu. Safevîler bu sebeplerle İngilizlerin büyük gemilerine muhtaçtılar (Axworthy, 2011, s.37; Beraziş, 1392, ss.533,551-552; Tavernier, 2010, s.263).

Portekizliler, İngilizleri Safevîlere yardım etmekten vazgeçirmek maksadıyla 1619 yılında Bender-i Abbas limanına saldırmışlar ve burada bulunan İngiliz gemilerine el koymuşlardı. Safevî ilerleyişini durdurmak için Kışm Adası'nda bulunan kaleyi de bu sırada inşa etmişlerdi. Safevî-İngiliz ittifakı buna misilleme olarak 1620 yılında Bender-i Abbas'ın doğusundaki Cask limanına saldırdı ve Portekizlileri buradan attılar. Ardından 1621 yılında İngiliz gemileri Safevî kuvvetlerini Kışm Adasına çıkardılar. İmam Kulu Han'ın emrindeki 5000 kişilik Safevî kuvveti Kışm Kalesi'ni kuşattı. Kuşatma 8 ay sürdü ve 1622 yılının ocak ayında kaledeki Portekiz garnizonu teslim oldu. Kışm Kalesi'nin alınmasının ardından Safevî-İngiliz müttefik güçleri Hürmüz Kalesi'ne saldırdılar. Safevîlerin karadan ve İngiliz gemilerinin denizden abluka altına aldığı kale 9 Şubat 1622'de başlayan ve 74 gün süren bir kuşatmaya maruz kaldı. Safevîler, Şah Abbas dönemi ordunun ateşli silahlar bakımından geliştirilmesine yönelik girişimlerin olumlu sonuçlarını kuşatma boyunca yakından müşahede ettiler. Safevî topçuları kaleyi etkili bir şekilde döverek Portekizlileri yoğun bir ateş baskısı altına aldılar. İmam Kulu Han, kuşatma sırasında iyi bir lojistik düzen kurarak Fars bölgesinden adaya küçük teknelerle devamlı top güllesi ve barut takviyesi yaptı. Bu sayede kuşatma boyunca topların ara vermeden kaleye dövmesi sağlandı. Portekizliler sonunda 22 Nisan 1622'de teslim oldular. Hürmüz Portekizlilerin Basra Körfezi'ndeki son karargâhıydı. Buranın alınmasıyla Safevîler, Körfez'de 120 yıla yakın süren Portekiz egemenliğine son tamamen son vermişlerdi (Beraziş, 1392, ss.566-569; Chase, 2008, s.172; Seyfi Çelebi, 2019, s.80).

Portekizliler Basra Körfezi'nden atılınca bölge barış ortamına kavuştu. Şah Abbas bölgenin ticaret bakımından canlanması için Avrupalı devletlere Basra Körfezi'ne gelerek ve burada ticaret yapmaları için teşvik edici imtiyazlar sundu. Şah Abbas, İran'ın kuzeyindeki Gilan ve Mazenderan'da üretilen ipeği güneydeki limanlara getirtip burada Avrupalı tüccarlara satılmasını sağladı böylece Safevîler ipek ticaretinden büyük gelirler elde etmeye başladılar. Devlet tekeline alınan ipek ticaretinden elde edilen paranın bir kısmı Şah Abbas dönemi ordunun modernizasyonu ve yeni merkezî ordunun

askerlerinin maaşlarının ödenmesinde kullanıldı. İngiliz ve Hollandalı Doğu Hindistan Şirketleri Basra Körfezi'nin ticarî hayatında baskın yeni aktörler haline geldiler. Bunlar kendi aralarında Safevîlerin ipek ticaretinden daha fazla pay alabilmek için bir mücadeleye girişmişlerdi. Şah Abbas'ın bölgeye birçok devleti çağırmasının sebebi zaten buydu. Zira Safevî Devleti, Basra Körfezi'nde bir deniz gücüne sahip olmadığı için herhangi bir Avrupalı devletin gücünü bölgede faaliyet gösteren diğer bir devletle dengelemek zorundaydı. Ancak bu strateji istenilen şekilde hayata geçirilemedi. Çünkü İngilizlerin 1642-1651 yılları arasında kendi adalarında yaşadıkları iç savaş Basra Körfezi'nden ellerini çekmelerine sebep oldu. Hollandalıların atık Körfez'de rakipsiz kalmışlardı. Safevîleri yanlarına alacak bir müttefik bulunmadığını bilen Hollandalılar geçmişte Portekizlilerin yaptığı gibi Safevîlere karşı daha saldırgan bir politika izlemeye başladılar. 1641 yılında Hürmüz Adası'na saldırdılar, 1645 ve 1649 yıllarında Bender-i Abbas limanını abluka altına aldılar (Beraziş, 1392, ss.587,593,864-866,879; Tavernier, 2010, s.262). Safevîler bunun üzerine Hollandalılara karşı dengeleyici bir olarak Fransızlarla görüşmeye başladılar. Fransızlara imtiyazlar verilerek Fransız gemilerinin Basra Körfezi'ne girmesi davetinde bulundular. Fakat 1670'lerden itibaren küresel ticaret güzergâhlarındaki değişimler artık Avrupalı tüccarların Basra Körfezi'ne eskisi kadar önem vermemelerine neden olmaktaydı. Ticaret Basra Körfezi'nden Hindistan ve Uzak Doğu'daki limanlara kaymış, bu durum İran'ın Hindistan ve Orta Asya ile Avrupa arasındaki komprador rolünün ortadan kalkmasına sebep olmuştu. Avrupalılar artık Uzak Asya'daki limanlara ulaşarak oranın mallarını buldukları bölgeden almak istiyorlardı. Bu gelişme Safevî ekonomisine büyük bir darbe indirdi. Ekonomiyle birlikte Safevîlerin askerî gücü de zayıfladı. 18. yüzyıla girilirken Basra Körfezi'ndeki limanlar kaderine terk edilmiş vaziyetteydi. Bu dönemde Safevîler doğuda Afgan ve Beluç güneyde Basra kıyılarında ise Umman Araplarının isyanlarıyla uğraştıklarından Basra Körfezi'ndeki ticareti yeniden canlandırmak adına bir adım atamadılar. (Matthee, 2012, s.6). Bunun sonucunda Körfez'de asayişsizlik ve korsan faaliyetleri arttı. Safevîlere karşı korsan faaliyetlerine başlayan Maskat Arapları, 1714 yılında Bender-i Kong limanını yağmaladılar, 1715'te Bahreyn Adasına saldırdılar. Safevîler ellerinde bir deniz gücü olmadığından Maskatlılara karşı harekete geçemedi. Tehlikeyi savuşturmak için Fransızlardan bölgeye donanma gönderip kendilerine yardım etmesini talep ettiler. Ancak talepleri reddedildi. 1718 yılında ise 6000 kişilik bir kuvveti İran güney

sahillerindeki yerel Arap aşiretlerden kiraladıkları teknelerle Bahreyn'e çıkarmayı başardılar ve Maskatlı korsanların buradaki üssünü ele geçirip isyana bir son verdiler (Axworthy, 2011, s.32; Beraziş, 1392, s.1082). Bu, Safevîlerin güney sınırlarında gerçekleştirdikleri son başarılı seferdi. Afganların 1722 yılında İsfahan'ı işgalinden sonra ömrünün sonuna gelen Safevî Devleti İran'ın güney sahillerinde bir daha varlık gösterememişti.

1.6. DOĞU SINIRLARI

1.6.1. Safevî-Özbek Sınırları ve Horasan Bölgesi

Horasan, Safevî topraklarının içerisinde en geniş yüz ölçümüne sahip eyaletti. Batısında İran'ın merkezi olan Irak-ı Acem bölgesi bulunur, bu bölgeyle arasında geniş Kevir Çölü yer alırdı. Horasan'ın kuzeyden komşusu Maverünnehir bölgesiydi. Horasan'la Meveraünnehir arasındaki Ceyhun (Amuderya) nehri iki bölgeyi birbirinden ayırırdı. Horasan'ın doğusunda Garcistan bölgesi yer alır, güneyinde ise geniş Lût Çölüyle birlikte Kirman ve Sistan bölgeleri bulunurdu (Kalkaşandi, 1380, s.99).

Horasan topraklarının doğusunda ve kuzeyinde Özbekler yaşamaktaydı. Özbek halkı Horasan'ın kuzeyindeki Maverünnehir bölgesine 15. yüzyılın sonlarında gelmişler, Türkistan, Endican, Yesi, Aksa, Şahruhiye, Taşkent, Kuh-i Nur, Semerkand, Buhara, Karşı, Bedehşan, Hisar-ı Şadiman, Derbend-i Ahenin, Karatekin, Harezm ve Belh gibi Orta Asya'nın önemli şehirlerinde yurt tutmuşlardı. Önceleri bu bölgelerde Timurlu Devleti'nin bakiyesi olan küçük beylikler hüküm sürmekteydi. Muhammed Han Şeybani'nin önderliğinde Özbekler, aralarında siyasi bir dayanışma bulunmayan ve birbirleriyle sürekli iktidar çekişmesi içerisinde olan bu beylikleri ortadan kaldırdılar ve 1512 tarihli Gucdüvan Savaşı'yla bölgedeki Timurlu varlığını tamamen sona erdirip Maverünnehir'e hâkim oldular (Motevelli, Zarii, 1397, ss.126-127,132-133).

Konargöçer bir yaşam tarzına sahip olan Özbekler bu yaşamın bir getirisi olarak adem-i merkezi bir yönetim anlayışına sahiplerdi. Her bir bölgenin başında "sultan" denilen özerk yetkilere sahip bir bey bulunur bunlar savaş zamanında "han"ların etrafında birleşerek ortak düşmana karşı birlikte hareket ederlerdi. Özbekler, Şeybanî (Şeybek)

Han adında bir emirin etrafında birleştiler. Bu kişi Timurlu hanedanından Sultan Ahmed'in emrindeki beylerden biriydi. Timurlulardan bağımsız bir devlet kurmaya karar veren Şeybanî Han, Maverünnehir'de Timurlu egemenliğini sildi ve ardından dikkatini batıya çevirerek 1507 yılında İran'ın doğusundaki Horasan bölgesine girdi ve burada Timurlulardan kalma küçük beylikleri de ortadan kaldırıp Özbeklerin Maverünnehir'den sonra Horasan'da yurt tutmalarını sağladı. Ancak bu dönemde batıda tarih sahnesine çıkan Safevî Devleti, Özbeklerin İran'ın doğusundaki yayılmacılığı karşısında büyük bir engel olarak ortaya çıkmıştı. 1502 yılında tarih sahnesine bağımsız bir devlet olarak çıkan Safevîler, Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Fars bölgelerinde Akkoyunluların hâkimiyetine son verdikten sonra yönlerini daha doğuya dönerek Özbeklerin kontrolündeki Horasan bölgesine girmişlerdi. Bu dönemde Özbeklere karşı Horasan ve Maverünnehir'deki topraklarını geri almaya çalışan Timurlular, batıda beliren Safevî Devleti'nden askerî destek istediler. Bu hadise doğuya yönelip İran'ın bir parçası olarak gördükleri Horasan'a hâkim olmak istedikleri Safevîler için bir fırsattı. O dönem Safevî tahtında bulunan Şah İsmail, Timurs soyundan gelen Zahiraddin Muhammed Babür'ün yardım çağrısına cevap verip Babür'ün atalarından miras kalan Semerkand şehrine yapmış olduğu sefere askerî yardımda bulundu. Bu destekle birlikte 1510 tarihinden itibaren Horasan'a giren Safevî kuvvetleri Babür'ün komutasında Maverünnehir'e kadar ilerleyip Özbeklerin elinden Semerkand şehrini aldılar ve burayı Babür'e teslim ettiler. Babür, başarısını Şah İsmail'e borçlu olduğundan Semerkand'daki camilerde Şah İsmail adına hutbe okuttu. Bu gelişme Timurluların Horasan ve Maverünnehir topraklarında Safevîleri kendi hamileri olarak kabul ettiklerini göstermekteydi. Ancak daha sonra Safevîler ve Babür güçleri arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Özbekler bu durumdan yararlanarak zaten Safevîlere coğrafi açıdan çok uzak olan Semerkand'ı geri almayı başardılar. Safevîler bu durum karşısında Maverünnehir'in uzak oluşu ve Özbeklerin bölgede kalabalık olmalarından dolayı tutunamayacaklarını anlayıp geri çekilmek zorunda kaldılar (Emini-yi Herevi, 1383, ss.337-338; Kadgan, 1385, s.132; Kazvini, 1386, s.263; Seyfi Çelebi, 2019, s.54,70; Ükten, 2018, s.35).

Safevî güçleri Maverünnehir'i boşaltırken kendi topraklarının doğal bir uzantısı olarak gördükleri Horasan bölgesini hiçbir zaman terk etmediler. Şah İsmail, Özbeklerin Maverünnehir'den sonra Horasan'a girip Safevîleri buradan da atmak istediklerini

biliyordu. Buna karşı meseleye bizzat müdahale ederek ordusuyla 1510 yılında Horasan'a Horasan'ın en önemli iki şehri olan Herat ve Meşhed'i zapt etti. Özbekleri Merv'e kadar geri çekilmeye zorladı ve düşmanını buraya kadar takip etti. Safevîler Merv önlerine geldiklerinde Merv Kalesi'ni kuşatmak istediler ancak bu dönemde kuşatma konusunda tecrübesiz ve ellerinde kuşatma silahları olmadığından kaleyi almakta başarısız oldular. Şah İsmail bunun üzerine bir hileye başvurarak düşmanı kaleden dışarı çıkarmaya çalıştı. Sahte bir geri çekilme hamlesi yaparak Özbekleri yakınlarda bir vadinin içinde pusuda bekleyen kuvvetleri üzerine çekmeyi başardı. Özbekler, Safevîlerin pusu bekledikleri mevkiye geldiklerinde Şah İsmail askerlerine ani bir hücum emri verdi ve dar boğazda yakalayarak mağlup etti. Özbek ordusunun başında bulunan Şeybanî Han savaşta bozguna uğrayan panik halindeki Özbek askerlerinin arasında izdiham altında kalıp ezilerek can verdi. Merv şehrinde kalan Özbekler ise kuvvetlerinin yetersiz olduğunu düşünerek kaleyi Safevîlere teslim ettiler (Kadgan, 1385, s.105-115; Kazvini, 1386, s.271; Rumlu, 1389, II, ss.1051-1054; Seyfi Çelebi, 2019, s.55).

Safevîler Merv önlerinde kazandıkları zaferle Horasan'daki hâkimiyetlerini Özbeklere kabul ettirip bölgeden gitmek niyetinde olmadıklarını gösterdiler. Bu hadisyle Safevî sınırları doğuda Ceyhun nehrine kadar dayanmıştı. Şah İsmail, Horasan'daki kazanımlarını garantiye almak amacıyla Özbeklerle bir anlaşma yaptı. Anlaşmada Safevî topraklarının doğuda Ceyhun nehrine kadar uzandığı ve nehrin Horasan tarafında bulunan toprakların Safevîlere ait olduğu maddesi yer aldı. Nehrin karşı tarafındaki Maverâünnehir bölgesi ise Özbeklerde kalacaktı. Ceyhun Nehri böylece Horasan'la Maverâünnehir'i ayıran doğal bir sınır olmanın yanında iki devletin siyasi sınırlarını da meydana getirdi. Safevîler Ceyhun'u sınır kabul ederek aslında Sasanîlerden beri var olagelen tarihi bir geleneği devam ettirmiş oldular. Zira o zamana kadar İran'a hâkim olan devletlerin Orta Asya'daki devletlerle kurduğu diplomatik ilişkilerde Ceyhun nehri hep geleneksel sınır olarak kabul edilmişti (Gibb, 2019, ss.17,19; Kalkaşandi, 1380, s.29; Turan, 2003, s.43). Safevîlerin doğu sınırları politikasında Ceyhun normatif bir sınır hattını teşkil ederken fiilde yaşanan gerçek durum bundan farklıydı. Nitekim Safevîlerin Özbeklerle olan sınırı gerçekte Ceyhun nehrinin daha güneyindeki Morgab nehrinden geçmekteydi. Zira Safevîler doğuda Morgab nehri üzerinde bulunan Merv şehrine ilerleyebilmişler 1510'da ele geçirdikleri şehri ertesi yıl Özbeklere geri vermek

zorunda kalmışlardı. Merv şehri Safevîlerin ana vatanı olan Azerbaycan'dan uzak ve ordu sevk etmenin maliyetli olduğu bir bölgeydi. Bu sebeplerle Safevîler Merv şehrini 1511'de kaybettikten sonra neredeyse 90 sene boyunca şehri yeniden almak için bir teşebbüste bulunmadılar. Şah Abbas 1600 yılında şehri geri almayı denedi, bunda başarılı da oldu fakat Özbekler bölgeye daha yakın yerlerde yaşadıklarından Safevî kuvvetleri geri çekildiğinde şehri kısa süre içinde geri alabiliyorlardı. Merv gibi Ceyhun nehrinin güneyinde bulunan Belh şehri de Safevîlerin lojistik sorunlar nedeniyle ulaşmakta zorlandığı uç noktalardan biriydi. Safevîler, Belh şehrini Özbeklerden almak için ilki Şah Tahmasb, diğeri Şah Abbas döneminde olmak üzere iki girişimde bulundular. Bunlardan ilkinde şehri almışlar fakat ordu geri çekildikten sonra bölge Özbeklerce kısa sürede ele geçirilmişti. 1602 yılında gerçekleşen diğeri Safevî saldırısı ise lojistik sorunlardan dolayı başarısızlıkla neticelenmiş, bölgenin kurak coğrafyası Safevî askerlerinde susuzluk ve hastalığın yayılmasına neden olduğundan ordu şehri alamadan geri dönmek zorunda kalmıştı. Safevîler bu denemelerden sonra Ceyhun nehrine kadar ilerlemenin gereksiz olduğu dersini çıkardılar. Horasan'ın Herat ve Meşhed şehirleri bundan sonra Safevîlerin Özbeklere karşı doğuda direnç noktalarını teşkil eden en uçtaki bölgeleri haline gelmişti. Mevcut durum Safevî-Özbek sınırlarının Ceyhun nehrinin biraz güneyinde Merv ve Belh şehirlerini dışarıda bırakacak şekilde sabitlendiğini göstermekteydi (Anonim, 1370, ss.318,323,340; Chase, 2008, s.156; Hüseyini, 1379, ss.56-57; Motovelli, Zarii, 1397, ss.133-134; Türkmen, 2019, II/1, s.292).

Sınırların sabitlenmesiyle Safevîler Özbeklere karşı saldırgan ve genişlemeci politikalarını terk edip bunun yerine sınırların müdafaasına yönelik daha statik bir politika izlemeye başladılar (Herevi, 1390, s.116). Şah İsmail'den sonra tahta geçen bütün Safevî hükümdarları da bu politikaya riayet ettiler. Gerçek sınırı oluşturmasa da Özbeklerin Ceyhun nehrini geçilmeleri savaş sebebi olarak kabul edilmeye devam etti. Şah Tahmasb *Tezkire* adlı eserinde bu fikri açıkça dile getirmişti. Eserinde Özbek saldırılarını durdurmak üzere 1524 yılında çıktığı Horasan seferinden bahsederken Ceyhun nehrinin devletin sınırını teşkil ettiği yönündeki Safevî politikasını kutsal bir hikâyeye ile destekleyerek aktarmıştı. Söz konusu hikâyede Şah Tahmasb Özbekler üzerine yürürken Ceyhun nehrini geçip Maveraünnehir bölgesine girmek istemiş, ordusu Horasan'dayken mola verdiği bir sırada uykuya dalınca, rüyasında Hz. Ali'yi

görüp ona Özbeklerle savaşta nasıl bir yol izlemesi gerektiğini sormuştu. Hz. Ali de kendisine Ceyhun nehrini kastederek suyun öbür tarafına geçmemesinin kendisi için hayırlı olacağını bildirmişti. Şah Tahmasb bu rüyanın ertesinde topladığı harp divanında yanındaki emirlere nehri geçmeyeceğini ve Özbekleri Horasan'da karşılayacağını söyledi (Şah Tahmasb, 1363, 22). Şah Tahmasb'ın eserinde manevi bir hadise üzerinden aktarmak istediği mesaj devletin doğuda Özbeklere karşı izlediği saldırgan politikadan daha savunmacı bir politikaya geçtiğiydi. Şah Tahmasb sonrasında Özbek lideri Ubeyd Han'a gönderdiği mektubunda Özbeklerin Ceyhun'dan geçip İran'a girmemesi ve Horasan'a el uzatmamaları uyarısında bulunmuştu (Anonim, 1370, s.327). Safevîlerin bu yaklaşımı Şah Abbas zamanına dek devam ettirdikleri 1590 yılında yaşanan bir hadisede açıkça görülmekteydi. Bu tarihte Özbeklerin Herat ile Meşhed'i ele geçirmeleri üzerine Şah Abbas, Özbek ordusunun başında bulunan Abdülmümin Han'a bir mektup yollamış ve mektubunda Özbeklerin Şah İsmail'le yaptıkları anlaşmayı hatırlatarak ve atalarından kendisine miras kalan Horasan'ı terk etmesini istemişti. Özbeklerin 1597 yılında yeniden Horasan'a taarruz ettiklerini öğrenince Abdülmümin Han'a ikinci kez bir mektup göndermiş ve burada da Horasan'ın yaklaşık yüz senedir atalarının mülkü ve İran'ın bir parçası olduğunu, Özbeklerin derhal bu bölgeyi terk etmeleri gerektiğini yazmıştı (Türkmen, 2019, II/1, ss.96,241).

Özbekler, Safevîlerin Horasan'da kendilerine kabul ettirmek istedikleri statükoya hiçbir zaman uymadılar ve bu sınırları daima aşip Horasan'a saldırmaktan geri durmadılar. Bu tavırlarının sebebi Şeybanî hanedanının soy olarak Cengiz Han'a dayandığına inanmaları ve Horasan'ın bir zamanlar Cengiz Han'ın kurduğu imparatorluğun bir parçası olarak görmeleri idi. Onlar Cengiz'in soyundan geldiklerine inanmakla birlikte oğlu Çağatay'ın hâkimiyetine bırakılan Orta Asya ve Horasan topraklarının asıl varisleri olduklarına da inanmaktaydılar. Bu yüzden 1510 yılından itibaren Horasan'a saldırılarını 17. yüzyıla kadar sürdürdüler. Şeybanî Han'ın 1510'da ölümünden sonra başa geçen Ubeyd Han ve ardından gelen Abdülmümin Han Özbeklerin Horasan'a saldırılarını yürüten isimlerdi (Kadgan, 1385, ss.122-123). Özbeklerin Horasan'a seferleri yağma akınlarıyla bölgenin ekonomik düzenini bozmak ve Safevîleri bölgede direnç gösteremeyecek duruma düşürdükten sonra ordularla Herat ve Meşhed gibi büyük şehirleri kuşatıp alarak son darbeyi vurmak şeklinde bir stratejiye dayanmaktaydı. Horasan'a yağma akınları düzenleyen Özbek savaşçıları Orta Asya'nın

kurak bozkır coğrafyasına alışkın olduklarından Horasan benzer nitelikteki arazisinde zorluk çekmeden gece gündüz ilerleyebilen birliklerdi. Bu özellikleri onlara sürat kazandırmaktaydı ve bölgedeki Safevî kuvvetlerine yakalanmadan akınlarını sürdürmelerini sağlamaktaydı. Hızlı hareket edebilmek için yanlarında fazla yiyecek taşımazlar, yiyecek ve su ihtiyaçlarını yağmaladıkları yerlerden temin ederlerdi. Eğer bir açlık tehlikesiyle karşılaşırlarsa yedeğinde bulundurdukları atları kesip yerler, susuz kaldıklarında acil su ihtiyaçlarını atlarının boynunda açtıkları yaradan sızan kanı emerek gidermeye çalışırlardı (Anonim, 1370, s.213; Rumlu, 1389, III, s.1234; Sanson, 1346, ss.199-200). Şah Abbas Özbeklerin Horasan'daki yağma akınlarını durdurmak için 1595 yılında ordusuyla bölgeye geldiğinde çeviklikleri nedeniyle Özbekleri bir türlü yakalayamamış ve kış mevsiminin gelmesiyle Safevî ordusu eli boş geri dönmek zorunda kalmıştı. Safevîler Özbekleri yakalayıp girdikleri savaştan galip gelseler dahi Özbekler Safevî ordusunun geri dönmesiyle birlikte kendi topraklarından temin ettikleri taze kuvvetlerle Horasan'a çok hızlı bir şekilde dönüp yağma akınlarına devam etmekteydiler. Safevîlerin bir diğer problemi ise bölgeden geri çekildiklerinde arkalarında Özbek saldırılarını önleyecek yeterli kuvvet bırakmamalarıydı. Şah Tahmasb 1528'de Özbekleri Horasan'dan kovaladığında seferden geri dönerken arkasında yalnızca 3-4 bin asker bırakabilmişti (Rumlu, 1389, II, s.1180). Bu etkenler Horasan'ın devamlı saldırılara maruz kalmasına neden olmaktaydı ve Safevîler bölgedeki Özbek tehdidini bir türlü sona erdirememişlerdi (Chase, 2008, ss.14,22; Türkmen, 2019, II/1, s.170).

Özbekler yağma akınlarında genellikle bölge halkının sığınabileceği bir savunma yapısının olmadığı yerlere saldırırlardı. Buralar ziraî üretimin yapıldığı çiftlikler ve bağların yer aldığı büyük şehirlerin besin ambarı olarak işlev gören yerlerdi. Özbekler buraları vurarak şehirlerde yiyecek krizinin meydana gelmesini hedeflemekteydiler. Amaçları Herat veya Meşhed gibi büyük şehirleri kuşatmaya aldıklarında karşılarında açlık ve susuzluktan bitkin düşmüş bir gücün bulunmasını sağlamaktı. Horasan zaten kurak ikliminden dolayı ziraî üretimin oldukça kısıtlı alanlarda yapılabildiği bir bölgeydi. Bölgenin kuzey ve doğu kesimleri Morgab, Herîrûd ve Keşefrûd gibi nehirler sayesinde nispeten verimli arazilere sahipti. Ancak Horasan'ın söz konusu nedenden nüfusu da buralarda birikmişti. Buralarda buğday, pirinç ve arpadan oluşan tahılgiller haricinde pek fazla ürün yetiştirilmemekteydi ve ziraat bölgedeki Herat, Meşhed ve

Merv gibi büyük şehirlerin halkını ancak besleyebilecek nitelikteydi (Kalkaşandi, 1380, ss.101-104; Şahin, 2013, s.215). Ziraî açıdan kendisine zor yeten Horasan bölgesinde Özbeklerin yağmaları halkın açlıkla karşı karşıya kalmasına neden oluyordu. 1514 senesinde Herat şehrinde yaşanan büyük kıtlık buna bir örnekti. Kıtlık hadiseleri bazen o kadar şiddetli yaşanıyordu ki halk arasında yamyamlık dahi görülebiliyordu. 1514'teki kıtlık olayında yamyamlık vakaları öyle artmıştı ki Safevîlerin Herat Hâkimi Zeynel Han insan eti yiyenlerin idam edilmesini emrederek bu tür olayların önünü almaya çalışmıştı. Söz konusu kıtlık Şah İsmail tarafından Şehzade Tahmasb'ın Herat'a vali olarak atandığı 1516 yılına kadar devam etmişti (Rumlu, 1389, II, ss.1089,1104).

Özbekler Horasan halkı üzerindeki baskıyı artırmak için tarım faaliyetlerini baltalamanın yanında halktan zorla esir toplamak gibi yöntemlere de başvuruydular. Özbek savaşçıları yağma akınları sırasında Esterabad, Herat, Meşhed, Sistan gibi bölgelerde yaşayan Kızılbaş-Türkmen, Afgan ve Beluç halklarını esir alıp bunları Ceyhun nehrinin ötesindeki Semerkand ve Buhara gibi köle pazarlarının kurulduğu şehirlerde satarlardı. Bu sayede Horasan'daki Özbek yağmalarından büyük bir köle ticareti doğmuştu. Şeri kanuna göre alınan esirlerin beşte biri başta Buhara Hanı olmak üzere Özbek emirlerine vergi olarak verilirdi. Özbek hükümdarları İran'dan alınan köleleri hizmetçi veya ordularında asker olarak kullanmışlar, Safevîlerin kul (gulam) düzenini taklit ederek bunları ordularında "serbazi" denilen sınıfı içerisinde teşkilatlandırmışlardı (Ükten, 2018, ss.95-97). İslam hukukunda bir Müslüman'ın esir alındıktan sonra köle olarak satılması yasakken Özbekler Horasan'dan elde ettikleri insan kaynağının ve köle ticaretinin devamlılığını sağlamak maksadıyla Kızılbaşları dinden sapmış kişiler yani râfızîler olarak tanımlamakta ve bunların gayrimüslimler gibi köle alınıp canlarının ve mallarının Müslümanlara helal olduğu fikrini savunmaktaydılar. Özbeklerin bu açıdan Safevîlere karşı yaklaşımları Osmanlılarla benzerlik göstermekteydi. Nitekim Özbeklerin Horasan'daki saldırılarının temel gerekçesini de Şîî karşıtlığı oluşturmaktaydı. Özbekler bu karşıtlığı Kızılbaşlara nispeten yeşil başlıklar giyerek kıyafetlerinde dahi göstermekteydiler (Gündüz, 2012, s.144; Haydar Çelebi, t.y., ss.43-44; Karakulak, 2020, ss.34,37,51,53,55; Türkoğlu, 2010, s.44). Sünnî Özbek uleması fetvalarında Kızılbaşların ilk üç halifeye (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman) ve peygamberin hanımını Hz. Aişe'ye lanet eden sapkın bir topluluk olduklarını vurgulayarak bu karşıtlığı fikri açıdan beslemekteydiler.

Ulemanın bu tavrı Kızılbaşlığın ve Şîfliğin Horasan topraklarında kökünün kazınması gereken bir inanış olduğu algısının Özbek akıncılarının zihninde iyice oturmasına sebep olmuştu. Bu aynı zamanda Özbeklerin Horasan'daki yağmalarını din uğruna yapılan kutsal bir savaş hüviyetine büründürmüştü (Türkmen, 2019, II/1, s.16). Özbeklerin Kızılbaşlığa veya Şîfliğe karşı besledikleri husumet Herat ve Meşhed'in ele geçirildiği anlarda Kızılbaş-Şîf halka yapılan katliamlarda bariz biçimde ortaya çıkmaktaydı. Safevî adına şehirleri yöneten Kızılbaş valiler ve onlarla birlikte bölgeye gelen Türkmen aşiretlerine mensup topluluklar genelde katliamlarda ilk hedef alınan kesimlerdi. Bu katliamlarda şehrin Sünnî kesiminden bazı insanlar Özbeklerle iş birliği yaparlar ve insanların Sünnî veya Şîf oldukları tespit edilmeye çalışılırken tanıklık yaparlardı. Özbekler 1588 yılında Herat şehrini ele geçirdiklerinde şehrin Sünnî halkı Özbekleri coşkuyla karşılamış, bunlar arasından bazıları Özbeklerin kurduğu mahkemede şehirde hangi kişilerin Şîf olduğuna yönelik tahkikatlarda tanık olarak yer almışlardı. Benzer hadiseler Meşhed şehrinde de uygulandı. Şîf oldukları tespit edilenler burada da toplu halde infaz edildiler. Şehirdeki Şîf din adamları ve halktan kesimler katliamdan kurtulmak için camilere sığınsalar bile Özbek katliamından kurtulamadılar (Türkmen, 2019, II/1, ss.16,20; Kadgan, 1385, s.135).

Özbeklerin Horasan'daki dinle temellendirilen bu saldırgan tutumunda Meşhed şehri önemli hedef noktalarından biriydi. Meşhed Horasan'ın manevî başkenti sayılırdı. Burası Şîflerin sekizinci imamı Ali er-Rıza'nın ve Şia mezhebi için diğer önemli dini şahsiyetlerin mezarlarının bulunduğu kutsal bir mekândı. Şehir Safevîler döneminde Şîflerin önemli hac duraklarından biri haline getirilmiş, haclarda yapılan bağışlarla büyük bir servete sahip olmuş bir yerdi. Özbeklerin Meşhed'e yönelmelerine neden olan etkenlerden biri de bu zenginlikti. Meşhed'i hedef almalarındaki bir diğer sebep şehrin kutsiyetinden dolayı Safevî hanedanından ölen birçok kişinin burada defnedilmiş olmasıydı. Meşhed'de mezarı bulunduğu söylenen ünlü kişilerden biri Şah Tahmasb'dı (Sanson, 1346, s.201). Özbekler burayı ele geçirmekle Horasan'ın egemenliğinde kilit bir kaleyi ele geçirmiş olmalarının yanında Safevîlerin itibarına da büyük bir darbe indirmiş olmaktaydılar. Nitekim şehri ele geçirdiklerinde Safevîlere ve Şîfliğe ait ne varsa zarar vermekten geri durmazlardı. İmam Rıza Türbesi'nin hazinesinin yağmalanması, Şîflere ait mezarların açılması ve ölümlerin tahkir edilmesi Safevîlerin itibarını zedelemek için yapılan hareketlerdi. Özbekler Meşhed'de Şah Tahmasb'a ait

olduğu iddia edilen mezarı dahi açmışlar ve Safevîleri aşağılamak için kemiklerini büyük bir savaş ganimeti gibi yanlarında götürmüşlerdi (Anonim, 1370, s.341; Türkmen, 2019, II/1, ss.16,20).

Horasan'daki Özbek saldırıları Safevîlerin böylesine uzak bir coğrafyayı ellerinde tutabilmek için büyük bir çaba ve emek harcamalarına neden olmaktadır. Özbeklerin yaşadıkları yerler Horasan bölgesine yakın olduğundan kendi yurtlarından kalkıp Horasan'a girmeleri pek zor olmuyordu fakat Safevîler için aynı durum söz konusu değildi. İran'ın coğrafi derinliği Safevîlerin batı sınırlarına saldıran Osmanlılara karşı savunmada işe yarayan bir unsurken doğuda Özbeklerin saldırıları söz konusu olduğunda bir dezavantaja dönüşmekteydi. Safevî ordusunun Horasan'a sefere çıkarken ordunun harekete geçtiği ilk noktalar devlete başkentlik yapmış olan Tebriz, Kazvin ve İsfahan gibi şehirlerdi. Buralar batı sınırına daha yakın yerler olduğundan herhangi bir Osmanlı ilerleyişi karşısında Safevî ordusunun cepheye intikalinin zor olmadığı bölgelerdi. Fakat aynı yerler Horasan'a oldukça uzak kalmaktaydı. Herat'tan Kazvin'e yol iki buçuk ay yani 75 güne yakın sürmekteydi. Ordu yolda en az 15 ayrı menzilde konaklayarak dinlenmek mecburiyetinde kalmaktaydı. Bu zaman zarfında ise Özbekler çoktan Horasan'da yağma akınlarını bitirip Maverâünnehir'e geri çekilmiş oluyordu. Horasan'da ordunun intikalini zorlaştıran büyük coğrafi engeller de mevcuttu. Kevir Çölü Safevî ordusunun Horasan'a giriş ve çıkışlarında bahsedilen engellerden biriydi. Safevîler Kevir Çölü'ne girmemek için kuzeyden Hazar Denizi'ne paralel uzanan Elburz dağ silsilesinin güney yamacından Rey ve Damgan kasabalarından geçen yolu kullanmaktaydılar. Safevîlerin Horasan seferlerinden bahseden kaynaklarda Damgan kasabasının ordunun mola verdiği yerlerden biri olarak defalarca zikredilmesinin nedeni buna dayanmaktaydı. Bu yol ilk bakışta Azerbaycan'dan Horasan'a kestirme bir yol olarak görünse de içerisinde başkaca problemleri de barındırmaktaydı. Elburz Dağlarının eteklerinden kıvrılarak giden ve buradan Kopet Dağlarına ulaşan yolda Safevî askerleri dağ geçitlerini kullanarak bin bir zahmetle yol almaktaydılar. Söz edilen yol üzerinde bulunan Habuşan mevkiî zorlu dağ geçitleriyle doluydu. Şah Tahmasb'ın 1533'teki Horasan seferinde Safevî ordusu söz konusu mevkiden geçerken 200'e yakın asker dağlardaki uçurumlardan düşerek yaşamını yitirmişti (Hüseyni, 1379, ss.46,48; Kalkaşandi, 1380, s.99; Rumlu 1389, III, ss.1221).

Özbekler ve Osmanlıların, Safevîleri zor durumda bırakmak için saldırılarını eş zamanlı başlattıkları da oluyordu. Osmanlıların 1533'teki İrakeyn Seferi Safevîlerin Horasan'da Özbeklerle ilgilendiği bir dönemde başlatılmıştı. Bu zamanlamanın fikir babası eskiden Safevî emirlerinden biri olan ve İran'a coğrafyasını iyi bilen Tekelü Ulama Sultan'dı. O dönemde Şah Tahmasb'a isyan ederek Osmanlılara sığınan Ulama Sultan, doğuda Özbek akınlarını önlemek için Horasan'a giren Safevî ordusunun Azerbaycan'a ulaşmasının uzun bir süre alacağını biliyordu. Fikirlerini Osmanlılarla paylaşıp planının kabul edilmesini sağlamış ve Osmanlılar batıdan saldırıya geçerek Safevî ordusunun Horasan'dan epey bir yol kat edip Azerbaycan ve Şirvan'a geri dönmesine neden olmuşlardı. Bu tür anlar çoğu zaman Safevî askerlerinin yorgun ve bitkin düşüp ölmelerine, ordudaki birçok binek ve yük hayvanının telef olmasına sebep oluyordu. Safevî ordusu Horasan'dan batı sınırlarına erken ulaşmak için "ılgar" denilen süratli ve menzillerde fazla oyalanmadan gerçekleştirilen bir intikal tarzı uygularken ordunun hızına ayak uyduramayan askerler yolda geride kalıp kayboluyor veya firara yelteniyorlardı. Bu etkenler ordunun cepheye eksik mevcutla ve savaş kabiliyetini yitirmiş vaziyette ulaşması demekti. Nitekim Şah Tahmasb 1533'te ordusuyla Horasan'dan Azerbaycan'a ulaştığında yanındaki asker sayısı 7000 kişiye kadar düşmüştü. Orduyu bitkin ve sayıca eksik durumdayken savaşa girmeye zorlamak da pek mümkün değildi. O sırada orduda bulunan emirlerden Hüseyin Han, Şah Tahmasb'a askerinin yorgunluğu ve atların zayıflamış olmasından dem vurarak muharebeye girilmesinin pek akıllıca olmayacağı uyarısında bulunmuştu (Anonim, 1370, s.179; Hüseyini, 1379, ss.89-90,119-121,125-127; Kazvini, 1367, s.20; Rumlu, 1389, III, ss.1215-1217; Sümer, 1976, ss.61-62). Benzer bir durum 1578 yılında da yaşanmıştı. Bu tarihte Osmanlı ordusu Azerbaycan'a ve Hemedan'a iki koldan taarruz ederken Özbekler de Horasan'a saldırmışlardı. Osmanlılarla Özbekler arasındaki iş birliği 1585 yılında da uygulanmış, Osmanlılar batıda Tebriz'i ele geçirdiklerinde Özbekler de doğudan Horasan'a girmişler ve 1587 yılında gelindiğinde Herat'ı ele geçirmişlerdi. Safevîlerin bu tür kriz anlarına başta buldukları çözüm cephenin birinde daha güçlü bir savunma ortaya koyarken diğerinde oyalama muharebesi yapmaktı. Safevî ordusunun Özbeklerle savaşmak üzere Horasan'da bulunduğu sırada Tokmak Han'ın batıda ilerleyen Osmanlı ordusuna karşı yapmış olduğu 1578 tarihli Çıldır Muharebesi oyalama muharebelerine bir örnekti. Tokmak Han'ın görevi, Safevî ordusu Horasan'dan

Azerbaycan'a gelene kadar orduya vakit kazandırmaktı. Fakat Safevîler bu yöntemin düşmanı durdurmakta pek etkili olmadığını anlayınca Şah Abbas dönemine daha etkili bir yola başvurdular. Bu yol diplomasinin kullanılarak her ne pahasına olursa olsun taraflardan biriyle anlaşmaya varıp aynı anda iki cephede savaşmaktan imtina edilmesiydi. Şah Abbas'ın 1590 yılında Osmanlılarla Ferhad Paşa Anlaşması'nı imzalayarak Osmanlıların Şirvan, Hemedan ve Azerbaycan'daki kazanımlarını ağır da olsa kabul etmesi ve böylece dikkatini doğudaki tamamen Özbekler üzerine yoğunlaştırması bahsedilen çözüm yoluna dair bir misal teşkil etmektedir. Şah II. Abbas'ın Babürlülere karşı Kandahar seferine çıkarken batıda Osmanlılardan darbe yememek için dönemin Osmanlı padişahı Sultan İbrahim'le yaptığı anlaşma da söz konusu yöneme başvurulduğunu göstermektedir (Chase, 2008, s.155; İsfahani, 1382, s.454; Türkmen, 2019, II/1, s.35; Zeyrek, 2001, s.65). Safevîler bahsedilen soruna bundan başka çözüm yolları da geliştirmişlerdi. Safevî hanedanından tahta çıkmaya namzet şehzadelerin Horasan'ın yönetim merkezi olan Herat şehrine yanlarında bir lala ile birlikte idareci olarak atanmaları bunlardan biriydi. Şehzadeler Herat'a yanlarında belli bir miktar kuvvetle gönderildiklerinden Horasan'daki kuvvet sayısı artmakta ve Horasan'ın Özbeklere karşı daha etkin bir savunma ortaya koyması sağlanmaktaydı. Bununla birlikte şehzadelerin genç yaşlarda mülkî idareyi öğrenmeleri sağlanırken ve Horasan gibi merkezden uzak bir bölgede halkın devletin varlığını daha yakından hissetmesi temin edilmekteydi. Bu uygulama 1516 yılında Şah İsmail'in, oğlu Tahmasb Mirza'yı Herat'a atamasıyla başlatılmış ve Şah Abbas zamanına kadar devam ettirilmişti. Ancak Horasan'ın savunması meselesine istenilen çözümü getirdiğini söylemek güçtür. Nitekim Herat'ta bulunan şehzadeler bir süre sonra bölgedeki Kızılbaş-Türkmen aşiretleri tarafından merkeze karşı isyanlarda birer araç olarak kullanılmaya başlandılar. Bunun en iyi tanıklarından biri Şah Abbas'tı. Şah Muhammed Hüdabende döneminde Horasan'da bulunan Şamlu ve Ustaclu aşiretleri Şah Muhammed'e karşı isyan ettiklerinde o sıralar Herat'ta henüz bir şehzade olan Abbas Mirza'yı yeni şahları olarak ilan etmişlerdi ve babasına karşı kullanmışlardı. Şah Abbas daha sonra tahta çıktığında benzer bir olayın bir daha yaşanmaması için bu uygulamaya son verdi ve şehzadelerin haremde çıkarılmaması kararı aldı (Aydoğmuşoğlu, 2013a, ss.83-84; Kazvini, 1386, s.287; Motevelli, Zarii, 1397, s.135; Rumlu, 1389, II, s.1104).

Safevîlerin Horasan'ın müdafaası için aldıkları en etkili tedbir doğu sınırlarındaki kalelerin güçlendirilmesi ve sayılarının artırılması olmuştu. Zira Özbekler göçebe bir hayat tarzına sahip olduklarından yerleşik hayatla ilişkili olan şehir ve kale kavramlarına yabancıydılar. Bir kalenin nasıl ele geçirileceğine dair başlarda yeterli bilgi ve tecrübeleri de yoktu. Ordularının büyük çoğunluğu süvarilere dayanmaktaydı ve kuşatmalarda daha etkin bir rol oynayan piyadelerin sayısı azdı. Piyadenin eksikliği kaleye taarruzun yapılamamasına ve bu yüzden kuşatmalar genelde kalenin abluka altına alınıp içindekilerin aç kalana kadar beklenilmesi şeklinde gerçekleşmekteydi. Eğer kaledekilerin uzun süre dayanacak kadar yiyecek stoku varsa kuşatmalar çok uzun sürebilmekteydi. Özbeklerinse uzun bir kuşatmayı idare edecek kadar disiplinli bir orduları yoktu. Zira Özbek savaşçılar Horasan'da kısa süreli yağma akınlarından bol ganimet topladıklarından uzun süre düşman topraklarında kalmak istemiyorlardı. Şeybanî Hanlığının kendi içinde özerk parçalardan oluşan konfederatif yapısı da ordunun merkezi bir komuta heyetine sahip olmamasına neden olmuştu. Bu durum orduda başına buyruk hareket etmeye alışkın emirlerin oluşması sonucunu doğurmuştu. Böyle bir orduyla uzun süreli bir kuşatma icra etmek mümkün değildi. Safevîlerin bu özellikteki bir düşmana karşı alacağı en etkili tedbir de kalelerde bol yiyecek depolamak ve savunmaya geçmektir. Bu çözüm yolu etkisini birçok kuşatma göstermişti. En müşahhas örneklerinden biri Özbeklerin Herat kuşatması sırasında yaşanmıştı. Kuşatma sırasında Herat'ı almak isteyen Buhara Hâkimi Ubeyd Han, kuşatmanın uzaması üzerine savaştan çekilmek isteyen Canibek Sultanla tartışmaya girmiş, Canibek kendi kuvvetlerini alıp kale önünden çekilince Ubeyd Han Safevîlere karşı yalnız kalmıştı. Bu sebeple kendisi de kuşatmayı kaldırıp geri çekilmek zorunda kaldı. Özbeklerin kuşatmalar konusunda eksikliğini gören Safevîler 16. yüzyılın sonlarına doğru Horasan bölgesindeki kaleleri tahkim etmeye, bölgeye yeni kaleler inşa etmeye başladılar. Herat Kalesi Horasan'ın en güçlü kalelerinden biriydi. Şehir Irak, Melik, Hoş ve Firuzabad adlarında dört kapısıyla geniş bir alanı kaplayan bir hisara sahipti. Şehrin içinde ayrıca İhtiyareddin Kalesi olarak bilinen bir iç kale binası da mevcuttu. Safevîler Herat Kalesi'ni her Özbek saldırısından sonra zayıf yanlarını tespit ederek yeniden tahkim etmekteydiler. Bölgenin en önemli yerlerinden Meşhed şehri de etrafını saran bir uzun bir hisar hattına ve bir iç kaleye sahipti. Safevîler Özbek saldırılarına karşı Meşhed'in şehrin savunmasını güçlendirmek için şehre yakın Nişabur kasabasına 1592 yılında yeni

bir kale daha inşa etmişler ve içerisine tüfekçiler yerleştirmişlerdi. Horasan'da muhkem kalelerden biri de İsfereyin Kalesi'ydi. Burası Horasan'ın batısında, Irak-ı Acem bölgesine yakın vilayetlerden biriydi. Horasan'ın Irak-ı Acem'den giriş kapısı olan Bistam bölgesine 7 günlük bir mesafedeydi. İsfereyin, Safevî ordusunun Horasan'a ilerleyişinde lojistik merkez rolü oynamaktaydı. Safevîler doğudaki kalelerin tahkim edilmesi politikası kapsamında İsfereyin Kalesi'ni etrafına hendek kazarak ve içine bol yiyecek maddesi depolayarak güçlendirmişlerdi. Safevîlerin yeni doğu sınırları politikası çerçevesinde bölgeye yeni inşa ettikleri kalelerden biri de Kum şehrinde 1653 yılında inşa edilen Kum Kalesi'ydi. Safevîler Kum şehrindeki kalenin yapımını tamamladıktan sonra üzerini toprakla donatarak savunmasını berkitmişlerdi (Türkmen, 2019, II/1, ss.15,97,163-164,168; Kazvini, 1367, s.69; Rumlu, 1389, II, s.1116).

Safevîlerin yeni savunma stratejileri Özbeklerin kuşatma alanındaki eksiklerini gidermek için birtakım girişimlerde bulunmaya zorladı. Bu alanda ilk adım atan hükümdar Buhara Hâkimi Ubeyd Han'dı. Kendisi orduda piyade sayısını artırdı ve kuşatmalarda tüfek kullanan piyadeleri daha fazla kullanmaya başladı. Böylece Özbek ordusu kaleyi abluka altına alıp beklemek yerine piyadelerle kaleye hücum gibi yeni kuşatma taktiklerini de sahada uygulama becerisine kavuştu. 1535 yılındaki Meşhed kuşatması bu gelişme için milat sayılabilecek bir savaştı. Söz konusu savaş Özbek tüfekçilerinin ilk kullandıkları savaşlardan biriydi. Ubeyd Han dönemi gelişen kuşatma yöntemlerinden biri de “nakkâb” denilen lağımçı sınıfının kullanılmaya başlanmasıydı. Surlarda gedik açmak ve kale duvarlarının altından tünel kazmakla görevli bu sınıfın kullanımına dair ilk örneklerden biri yukarıda zikredilen Meşhed kuşatmasında yaşanmıştı. Özbekler daha sonra ateşli silahlar konusunda da kendilerini geliştirip Safevî kalelerinde ağır hasara yol açan toplardan da istifade etmeye başlamışlardı. Bu gelişmede Osmanlıların kendilerine ateşli silah yardımıyla bulunmalarının büyük bir etkisi olmuştu. Osmanlılar müşterek düşmanları Safevîlere karşı Özbeklerle kurdukları ittifak kapsamında Özbeklere savaş gücünü artırmak amacıyla top ve topçu ustaları göndermişlerdi. Özbeklerin 1587 yılında Herat Kalesi'ni kuşatırken kullandıkları havan topları Osmanlılar tarafından gönderilmiş silahlardı (Anonim, 1370, ss.216,219-220; Chase, 2008, ss.13,157; Kadgan, 1385, s.134; Rumlu, 1389, III, s.1237).

1.6.2. Safevî-Babürlü Sınırları ve Kandahar Meselesi

Safevîlerin doğudaki bir diğer komşusu Babürlü İmparatorluğu'du. Babürlüler, 14. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya, Afganistan ve İran'ın doğusuna hâkim olmuş Timurlu Devleti'nin devamıydı. Devletin kurucusu Muhammed Zahirreddin Babür'ün soyu Emir Timur'a dayanmaktaydı. Timur'un ölümünden sonra devlet, şehzadeler arasındaki taht kavgaları nedeniyle zaman içerisinde zayıfladı ve parçalanma sürecine girdi. Bu esnada Timurlu Devleti'nin topraklarını kuzeyden istila etmeye başlayan Özbekler devletin parçalanıp yıkılmasında etkili oldular. Bu dönemde Babür kendisine atalarından miras kalan Semerkand ve Kâbil bölgesinde hüküm sürmekteydi. Özbekler Orta Asya'daki yayılmaları esnasında onu da topraklarından kovdular. Yurtsuz kalan Babür ise eski topraklarını geri alabilmek için o sıralar Safevî tahtında oturan Şah İsmail'den yardım istedi. Babür, Safevîlerden elde ettiği askerî güçle Semerkand'ı Özbeklerden geri almayı başardı. Ancak sonrasında Özbeklerin devam eden saldırılarına karşı bölgede fazla tutunamayarak Semerkand'dan kaçıp Kandahar'a sığındı. Özbekler, Babür ve diğer Timurlu beylerinin terk ettikleri Maverâünnehir topraklarında Şeybanî Hanlığı adında yeni bir devlet kurdular. Babür ise Afganistan'daki Fergana, Bedeşan, Kabil ve Kandahar bölgelerine hükmetmeye başladı. Daha sonra bu bölgelerle de yetinmeyerek atası Timur gibi daha güneyde Hindistan coğrafyasını ele geçirmeye teşebbüs etti. O sıralarda Hindistan'ın kuzeyine Afgan beyleri hâkimdi. Bunlar arasında siyasi bir bütünlük bulunmadığından ve Babür'ün ordusuna denk bir askerî güce sahip olmadıklarından Agra, Lahor ve Delhi gibi yerler Babür'ün başlattığı Hindistan seferiyle ele geçirildi. Babür'ün 1526 yılında Afganlar karşısında kazandığı Panipet Zaferi ise Kuzey Hindistan'da Babürlü Devleti'nin temelini attı. Bu tarihten sonra Safevî Devleti'nin doğusundaki Mekran, Beluç ve Kandahar bölgelerine sınırdaş yeni bir komşu devlet ortaya çıkmıştı (Anonim, 1370, s.169; Seyfi Çelebi, 2019, ss.56-57).

Safevîlerin Babürlü Devleti'yle ilişkileri 16. yüzyılın ilk yarısına kadar dostluk üzerine kuruluydu. Safevî şahları Babürlü hanedanının soyca Emir Timur'a dayanmasından dolayı onlara hürmet duymakta ve düşmanları Özbeklere karşı himaye etmekteydiler. Babürlülerin Özbeklerin eline geçen Maverâünnehir bölgesi üzerindeki hak iddialarını desteklemekte, burasının Babürlülere atalarından miras kalan yerler olduğuna

inanmaktaydılar. Özbekleri ise buraları gasp eden bir güç olarak görmekteydiler. Babürlüler de Safevîleri, Özbeklere karşı doğal müttelikleri olarak görmüşler ve ihtiyaç duyduklarında onlardan askerî destek almışlardır. Babürlüler Safevî yardımıyla eski topraklarını Özbeklerden geri almayı amaçlarken Safevîler ise bu desteği Horasan ve Maverâünnehir'e girmek için bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Babürlülere yardım ederek Horasan'da kalıcı bir hâkimiyet tesis etmeyi de başarmışlardır (Anonim, 1370, s.408; Hüseyini, 1379, ss.56-57; Ray, 1959, s.555; Seyfi Çelebi, 2019, s.53).

Safevî ve Babürlü devletlerinin Özbekleri ortak düşman olarak algılaması iki devleti birbirine yaklaştırmış fakat Şah Tahmasb dönemine gelindiğinde bu yakın ilişkiler yerini düşmanlığa bırakmıştır. Bunun nedeni iki devletin de sınırda yer alan Kandahar bölgesine hâkim olmak istemeleridir. Kandahar Hindistan'ın kuzeyindeki ticaret bakımından zengin Agra, Lahor ve Multan bölgelerini İran'a bağlayan ticaret yolları üzerinde yer alan önemli bir duraktır. Anadolu'dan gelip İran üzerinden Hindistan'a veya Orta Asya'ya ulaşan ticaret yolları da yine Kandahar üzerinden geçmekteydi. 16. yüzyıldan itibaren Portekizli, İspanyol, Hollandalı, İngiliz ve Fransız tüccarlar Basra Körfezi'ndeki limanlara getirdikleri malları Hindistan'a ve Orta Asya'ya götürürken Kandahar'dan geçen kara yolunu kullanmaktaydılar. Bütün bu etkenlerden dolayı Kandahar, kervanların sık uğradıkları, kalabalık tüccar kabilelerine ev sahipliği yapan, tüccarlardan gümrük vergisi, konaklama ücreti ve yeme-içme harcamaları üzerinden bol gelir elde edilen bir şehirdi. Bunun yanında İran, Hindistan ve Orta Asya arasında bir kavşak noktası olması şehrin stratejik önemini iyice artırmaktaydı. Bu etkenler Kandahar'ın komşu devletlerin ilgi alanına girmesine sebep olmuştu. Babürlüler istilalara karşı korunması için şehri büyük ve sağlam bir kaleyle koruma altına aldılar. Kandahar yakınlarındaki Büst, Dilârâm, Dilhek, Kereşk ve Zemîndâver kaleleri de Kandahar'ın savunmasını güçlendiren yoğun bir tahkimat ağının kurulduğuna işaret etmekteydi (Chase, 2008, ss.160-161; Floor, Clawson, 2000, ss.347-348; Husain, 1993, ss.311-312; Malabar, 2011, s.644; Sanson, 1346, ss.192-193; Seyfi Çelebi, 2019, s.53; Tavernier, 2010, s.101).

Safevîlerin Babürlülerle Kandahar meselesinden dolayı ilişkilerinin bozulması Şah Tahmasb dönemine denk gelmekteydi. Bu dönemde Özbeklerle doğudaki sınırlar sabitlenmişti. Safevîler artık Ceyhun nehriyle tarif ettikleri sınırın bir adım ötesine

geçmek niyetinde değillerdi ve Özbeklere karşı tamamen savunmacı bir politika izlemeye başlamışlardı. Batıda da durum aynıydı. Osmanlılar karşısında aldıkları Çaldıran mağlubiyetinden sonra Osmanlı askerî gücüyle boy ölçüşemeyeceğini anlayan Safevîler, tamamen savunmaya yönelik bir stratejiye geçmişlerdi. Böylece bahsedilen her iki yönden de topraklarını genişletme imkânını yitiren Safevî Devleti için Kandahar bölgesi alternatif bir yayılma sahası sunmaktaydı. Kandahar'ın Babürlü başkenti Lahor'dan uzak olması ve Babürlülerin istedikleri zaman bölgeye ordu sevk edememeleri buna karşılık Kandahar'ın Horasan'daki Safevî topraklarına yakın oluşu Safevîleri Kandahar'a ordu sevk etmek konusunda cesaretlendiren unsurlardan biriydi. Herat şehri Kandahar'a yakınlığı dolayısıyla buraya yapılan seferlerde bir köprübaşı vazifesi görmekteydi. Burası Safevîlerin bölgeye ulaşmak için en kestirme yoldu. Bu yüzden Kandahar seferleri ya Herat'ta bulunan Safevî valileri tarafından yapılmakta veya merkezden yola çıkan Safevî ordusu Kandahar'a giderken muhakkak Herat'tan geçmekteydi.

Safevîlerden Kandahar'ın kapısını ilk zorlayan kişi Şah Tahmasb'ın kardeşi Sam Mirza olmuştu. Kendisi Herat hâkimiyken lalası Ağzıvar Han'la birlikte Kandahar'a sefer düzenlemiş, ordusu Herat'tan 1534 yılında çıkıp Kandahar'a gelerek şehri muhasara altına almıştı. Fakat kuşatma fazla uzadığından Babürlüler başkent Lahor'dan sonunda bir imdat kuvveti getirebilmişler ve Safevî ordusunu kuşatmayı kaldırıp çekilmeye mecbur bırakmışlardı. Şah Tahmasb, kardeşinin kendisinden izinsiz olarak Kandahar'a saldırmasından dolayı öfkelenmiş ancak onun yarım bıraktığı işi tamamlamak isteyip 1536'da Kandahar'a sefer düzenlemişti. Safevi ordusu Herat üzerinden Kandahar önlerine gelip şehri kuşatmış ve ele geçirmişti. Ancak Safevîlerin Kandahar'daki hâkimiyetleri çok uzun sürmedi, şehir 1543 yılında yeniden Babürlülerin hâkimiyetine girdi. Safevîler ise bu olaydan sonra bile Kandahar'ı ele geçirme amaçlarından vazgeçemediler (Anonim, 1370, ss.58,80; Gündüz, 2010b, s.414; Hüseyini, 1379, s.141).

Safevîlerin Kandahar'da yeniden hâkimiyet kurmaları yine Şah Tahmasb dönemine denk gelen bir tarihte gerçekleşti. Bu dönemde Babürlü tahtında bulunan Hümayun Şah, kardeşi Muhammed Zeman Mirza'nın Kandahar'da başlattığı bir isyanla karşılaşmış, bölgedeki Afgan aşiretlerinin de destek verdiği isyanı bastırmakta başarısız olunca çareyi Safevî topraklarına kaçıp sığınmakta bulmuştu. Şah Tahmasb, Hümayun Şah'ın

kaybettiği saltanatına yeniden kavuşması için emrine 12.000 kişilik bir ordu vermiş, Hümayun Şah bu kuvvetle Kandahar'ı ele geçirip isyanı bastırabilmişti. Safevîler Kandahar şehrini ele geçirdikten sonra burasını anlaşıma gereğince kendi tasarruflarına almışlar, ancak Hümayun Şah isyanı bastırıp iktidarını güçlendirdiğinde Kandahar'ın Safevîlerin elinde kalmasına razı olmayarak şehri ele geçirmek istemişti. Safevîler ise buna karşılık Kamran Mirza adında Hümayun Şah'a isyan eden kardeşini desteklemişler ve ona yardım götürmek bahanesiyle Kandahar'a üçüncü kez asker sevk etmişlerdi. Babürlüler ise Safevîlerin Kandahar üzerindeki ısrarcı tutumlarına karşılık olarak Özbeklerle iş birliği yapmışlar ve kendileri Kandahar'a saldırıya geçtiklerinde Özbeklerin de Horasan'dan 20 bin kişilik bir orduyla eş zamanlı bir saldırı başlatmaları kararlaştırılmıştı. Böylece Safevîler aynı anda iki cephede savaşmaya zorlanarak gücü Kandahar'a yoğunlaşmaları önlenmiş olunacaktı. Babürlüler Herat'ın Kandahar seferlerinde önemli bir lojistik üs olduğunu ve Özbeklerin Herat'ı ele geçirmeleri durumunda Safevîlerin Kandahar'a yeni bir saldırı gerçekleştirmelerinin imkânsız olduğunu biliyorlardı. Ancak Safevî ordusu Babürlülerin planı henüz yürürlüğe konmadan harekete geçmiş ve Kandahar'a hızlı biçimde asker sevk ederek şehri ele geçirmişlerdi. Safevîlerin söz konusu olayda daha hızlı hareket ederek Babürlülerin planını boşa çıkarmalarının arkasında Horasan'daki Safevî topraklarının bilhassa Herat'ın Kandahar'a Babürlülerin hâkimiyetindeki Hindistan coğrafyasından daha yakın olması önemli bir etkeni. Babürlüler Hindistan'dan ordu toplayıp bölgeye sevk edene kadar Safevîler Horasan'daki şehirlerden çok daha kısa bir zamanda Kandahar'a asker sevk edebilmekteydiler. Ayrıca Safevîlerin Herat şehrine daha fazla önem vererek şehzadeleri yanlarında belli bir miktar kuvvetle buraya vali olarak atamaları, Herat'ın Kandahar seferlerinde daha aktif bir üs olarak kullanılmasını ve Safevîlerin Babürlülere karşı Kandahar meselesinde elinin güçlenmesini sağlamıştı (Anonim, 1370, ss.236-245,258-261,363-369,372-377; İsfahani, 1382, ss.464-465; Sanson, 1346, s.192-193; Seyfi Çelebi, 2019, ss.60-61).

Safevîler her ne kadar Herat'ı, Kandahar'ın alınmasında etkili bir unsur olarak kullanmış olsalar da Kandahar'ın Safevî Devleti'nin merkezinden uzak olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Şehrin sınır bölgesinde yer alması ve merkezden uzaklığı tam manasıyla kontrol altında tutulabilmesini de zorlaştırmaktaydı. Safevîler bu problemi aşmak için tıpkı Herat'ta olduğu gibi şehre merkezi hükumete sadık veya Safevî

hanedanından birini vali olarak atama yöntemini uygulamak istediler. Fakat bu tedbir de pek etkili olmadı. Nitekim Şah Abbas'a yakınlığıyla bilinen Ali Merdan Han'ın Kandahar'a vali olarak atanmasının ardından Babürlü hükümdarı Şah Cihan'la emirülümeralığa getirilme vaadiyle anlaşılıp Kandahar'ı Babürlülere teslim etmesi bahsedilen tedbirin bir işe yaramadığını göstermekteydi (Afzal Khan, 1983, ss.198-200). Bu olay üzerine dönemin Safevî hükümdarı Şah Safî 1642 yılı mart ayında Kandahar seferine çıkmış, ancak ordu nisan ayında Kaşan'a geldiğinde Şah Safî'nin aniden hastalanması ve 12 Mayıs 1642 günü vefat etmesi nedeniyle sefer yarım kalmıştı. Onun yerine tahta geçen oğlu Şah II. Abbas ise 1647 yılına gelindiğinde babasının yarım kalan Kandahar seferini tamamlamak üzere yeni bir sefere çıkmış, II. Abbas'ın başlattığı askerî harekât kapsamında Kandahar Kalesi'yle birlikte Büst, Dilârâm, Dilhek, Kereşk ve Zemîndâver gibi civardaki diğer kaleleri de zaptederek bölgeyi yeniden Safevî topraklarına katmıştı³ (İsfahani, 1382, ss.464-465,471-472; Şamlu, 1371, ss.264,331). Babürlü hükümdarı Evrengzîb bunun üzerine 1649 ve 1650 yıllarında Kandahar'ı Safevîlerden geri almak amacıyla iki kez bölgeye ordu sevk etmiş fakat ikisinde de muvaffak olamamıştı. Çünkü Safevîler Kandahar'ın Horasan eyaletine yakınlığından istifade ederek Horasan'da topladıkları 80.000 kişilik bir orduyu süratle Kandahar'a ulaştırmışlardı. Şah Evrengzîb ise Safevî takviye kuvvetlerinin bölgeye ulaşmasıyla Kandahar kuşatmasını kaldırıp geri çekilmek zorunda kalmıştı. Kandahar, Babürlülerin bu başarısız teşebbüslerinin ardından uzun bir süre daha Safevî hâkimiyetinde kalmaya devam etti. Ancak Safevîler şehrin yeniden kuşatma altına alınması ihtimaline karşı kaleyi tamir ve tahkim etmeyi ihmal etmediler. Babürlülerin kaleyi kuşatmaları esnasında kalede tahribata uğrayan surları ve burçları onardılar, ek

³ Şah II. Abbas Kandahar'ı aldıktan bir sonra zaferin nişanesi olarak başkent İsfahan'da Çihil Sütun adıyla meşhur bir köşk/saray yaptırmıştı. Çihil Sütun Sarayı yapılış sebebi olarak IV. Murad'ın Safevîlere karşı kazandığı Bağdat ve Revan zaferlerinin ardından Topkapı Sarayı'nda yaptırdığı köşklere benzemektedir. Köşkün içindeki duvar resimlerine bakıldığında hepsi adeta Safevîlerin doğudaki komşularına karşı üstün oldukları mesajını verir niteliktedir. Resimlerin birinde Şah İsmail'in Özbek Şeybanî Han'a karşı kazandığı Merv zaferi tasvir edilmektedir. Diğerinde Hümayun Şah'ın, Şah Tahmasb'ı ziyareti ve ondan yardım istemesi anlatılmaktadır, diğerinde Türkistan Hâkimi Özbek Veli Muhammed Han'ın yardım için gittiği Şah Abbas tarafından kabul edilmesi ve ağırlanması betimlenmiştir. Bütün bu resimler Çihil Sütun Sarayı'nın yüksek tavanlı ana sarayının süslemektedirler. Resimlerde verilen mesaj Safevî Devleti'nin doğudaki komşuları Özbeklere ve Babürlülere karşı daima muzaffer oldukları, yeri geldiğinde doğuda tahtından olmuş devrik hükümdarların yardım dilendikleri bir sığınak olduğuydu. Resimlerin ana salonda bulunmaları ise bir tesadüf değildir. Zira burası şahların diğer devletlerin elçilerini ağırladığı bir mekândı. Şah II. Abbas kendisini ziyaret eden elçilerin buradaki resimleri görmelerini ve resimlerin arkasındaki mesajı fark etmelerini istemişti. (Babaie, 1994, ss.125-128,135,139)

binalarla surların kalınlığını artırarak toplara karşı daha dayanıklı hale gelmesini sağladılar. Kaleyı topraklarla donatarak da düşmana karşı mukavemet derecesini artırdılar. Kaleyı bu tamir ve tahkim işlerinden sonra gelip gören Fransız Seyyah John Baptiste Tavernier, Leh bir rahip olan Judasz Krusinski ve Osmanlı Elçisi Ahmed Dürrî Efendi, Kandahar Kalesi'ni İran'ın en sağlam kalelerinden biri olarak zikretmişlerdir. Krusinski, kalenin Osmanlı kaleleri gibi ateşli silahlara dayanıklı modern tahkimat usullerine göre tahkim edilmiş bir yapı olduğunu ve planı Fransız askerî mimarları tarafından tasarlanıp inşa edildiğini ifade etmektedir (Bk. Ek 19,20; İsfahani, 1382, ss.481-482,488; Kazvini, 1367, ss.65-68; Krusinski, 2016, s.76; Şamlu, 1371, ss.499-500,503,505,506; Ürkündağ, 2006, s.95-96).

Kandahar'ın bir daha telafisi olmayacak biçimde Safevîlerin elinden çıkması Afganların 18. yüzyılın başlarında Safevî Devleti'nin yıkılmasına neden olan büyük isyanları neticesinde yaşandı. İsyanının başladığı zaten Afgan aşiretlerinin yoğun yaşadıkları Kandahar ve civar bölgelerdi. Kandahar'da yaşayan Afgan aşiretleri geçimlerini İran-Hindistan-Orta Asya arasında gidip gelen tüccarların kervanlarına kılavuzluk, muhafızlık hizmetleri sağlayarak ve tüccarlara mal satarak sürdürmekteydiler. Fakat 17. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı tüccarların Basra Körfezi'ni terk ederek Hindistan'la ticari ilişkilerini doğrudan bu ülkedeki limanlar üzerinden yapmaya başlamaları, İran-Hindistan arasındaki kara yoluyla sağlanan ticareti durma noktasına getirmişti. Bu durum İran'daki ticarî hayatı durgunlaştırdı. İran'la diğer coğrafyaların bağlantısını sağlayan Kandahar da değişimden kötü etkilendi. Kandahar ticaretini vuran bir diğer etken Rusların Orta Asya'da hâkimiyet kurmaya başlamasıydı. Ruslar, Orta Asya'da işgal ettiği topraklarda İran üzerinden getirilen Avrupalı menşeli mallara sınırlama koydular. Bu durum İran'daki ticareti ve İran ile Orta Asya arasındaki irtibatı sağlayan Kandahar yoluna sekte vurdu (Malabar, 2011, s.644). Kandahar'a gelip giden kervanlardan geçimlerini sağlayan Afganlar da bu gelişmelerden ekonomik açıdan büyük zarar gördüler. Afganların Gılzaî aşiretinin lideri Mîr Veys, Safevî Devleti'nin bölgedeki ekonomik sorunları görmezlikten geldiğini düşünerek diğer Afgan aşiretlerini de yanına alıp Kandahar'da 1695 yılında başlayan bir isyana kalkıştı (Kirmani, 1384, s.376; Kazvini, 1367, ss.147-149). İsyan'dan Kandahar başta olmak üzere Kirman, Sistan ve Beluçistan bölgeleri büyük oranda etkilendi. Sözü edilen yerlerde isyana katılan Afgan ve Beluç halkları köyleri yağmaladı, kervanları soymaya ve eşkıyalığa

yeltendi (Sanson, 1346, s.194). Safevîler başta isyana gerekli dikkati göstermediler ve önlem almakta gecikteler. Aldıkları tek tedbir Afgan ve Beluçların saldırılarına engel olması için vilayetlerdeki yerel idarecileri harekete geçirmek ve sınırlı taşra kuvvetleriyle icra edilen küçük operasyonlarla isyancıları buldukları yerlerde imha etmeye çalışmak oldu. Özellikle Kirman'daki Safevî Devleti'ne bağlı taşra kuvvetleri ve bilhassa bölgedeki Kızılbaş Avşar aşiretlerine bağlı güçler Afgan ve Beluç isyancılarla mücadele eden en aktif unsurlar oldular. Buna rağmen merkezî hükümet isyanın büyümeden kökünden halledilmesi için bölgeye güçlü bir ordu sevk edemedi. Kirman kuvvetleri İran'ın doğusunda büyümeye başlayan isyan ve kargaşa ortamına müdahale etmekte aciz kaldılar (Kirmani, 1384, ss.77-78). Dönemin Safevî hükümdarı Şah Süleyman, isyan Kandahar'dan Kirman'a oradan Horasan ve Yezd'e kadar yayılınca meselenin ciddi olduğuna ve orduyla müdahale etmenin gerekli olduğuna kani oldu. Ancak merkezi hükümetin isyanı bastırmak için seçtiği komutanlar bölgeyi tanımayan insanlardı. Şah Süleyman ordunun başına Safevîlerin himayesinde yaşayan Kahet ve Kartil Prensi Gürcü Gürgin Han'ı atamıştı. Gürgin Han 1699'da 28.000 kişilik bir orduyla İsfahan'dan yola çıkıp Kirman'dan aldığı takviyelerle 30.000 kişinin üzerine çıkan ordusunu isyanın merkezi Kandahar'a getirmişti (Kirmani, 1384, ss.77,241-245,298-299; Savory, 1392, s.240). Fakat Gürgin Han'ın coğrafyayı bilmemesi hatta ona bu konuda yol göstermeye çalışan Kirmanlı Avşar emirlerinin tavsiyelerini bile dinlememesi 1702 yılında Afganlar karşısında mağlup olmasına neden oldu ve Safevî ordusu onun hataları nedeniyle Kandahar'da yok edildi. Bu olaydan sonra zaten iktisadi anlamda büyük sıkıntılar çeken Safevî Devleti bu zor şartlar içerisinde 1710 yılında ikinci kez bir ordu teşkil ederek Kandahar'a gönderip son şanslarını denediler. Ordunun başında bu kez de İskender Han adında başka bir Gürcü komutan bulunmaktaydı. Bu kişi de Safevî taşra idarecileriyle anlaşamadı ve orduyu emrindeki askerlerle yaşadığı husumet yüzünden etkili bir şekilde sevk ve idare edemedi. Orduda Gürcülerle Kızılbaş Türkmenler arasındaki siyasi kavga ordunun Afganlara karşı bir kez daha mağlup olmasına neden oldu. Bütün bu olayların neticesinde İran'ın doğu vilayetleri Afgan istilasına açık hale geldi. Kandahar ise bir daha Safevî hâkimiyetini görmemek üzere Afganların tahakkümüne girdi (Kirmani, 1384, ss.313,391-392). Kandahar'dan sonra Kirman ve Yezd şehirleri Afganlara teslim oldu. Afganların Abdâlî aşiretine mensup güçler Horasan'da Safevî hâkimiyetine son verdiler. 1722 yılına gelindiğinde Afganlar

başkent İsfahan önlerine gelmişlerdi. Safevî ordusu Gülnabad Savaşı'nda son bir kez Afganların karşısına çıktı. Safevî ordusunun 1648'den bu yana büyük bir savaş tecrübesi yaşamaması ve orduyu etkin biçimde idare edecek yetenekli bir komutanın yoksunluğu Afganlar karşısında bir kez daha ağır yenilgi almasına neden oldu. Savaşın ardından Afganlar, başkent İsfahan'ı 9 aylık uzun bir kuşatma altına aldılar. Bu uzun süre içerisinde şehirdeki Safevî kuvvetleri ve halk açlık kriziyle yüz yüze geldi. Kuşatmayı kırmak için yapılan birçok huruç harekâtı da başarısızlıkla sonuçlanınca Safevîler teslim oldular. Afganların İsfahan'ı ele geçirmesi Safevî Devleti'nin yıkılması demektir. Bu hadiseden sonra Safevî toprakları güçlü bir siyasi iktidardan mahrum kalarak komşu devletler tarafından parçalanmaya başlandı. Azerbaycan bölgesi Osmanlıların eline geçmiş, kuzeyde Taberistan, Gilan, Lahican, Reşt ve Mazenderan Rusların hâkimiyetine girmişti. İran coğrafyasını bu parçalanmışlıktan kurtarıp siyasi bütünlüğü yeniden tesis ederek güçlü bir devletin ortaya çıkmasını sağlayacak olan kişi önceleri Tahmasb Kulu Han adıyla anılıp ileride tarih sahnesine Nadir Şah ismiyle çıkacak olan şahsiyeti (Kazvini, 1367, ss.147-149; Savory, 1392, ss.248-249).

2. BÖLÜM

SAFEVÎ ORDUSU

2.1. SAFEVÎ ORDUSUNUN GELENEKSEL YAPISI

2.1.1. Kızılbaşlar

Safevî Devleti'nin ordusu temelde iki unsura dayanmaktaydı. Bunlar “Kızılbaş” denilen savaşçılar ve Safevî Devleti'nin hâkimiyetini kabul eden Türkmen aşiretlerinin sahip oldukları silahlı güçlerdi. Safevî Devleti henüz bağımsız bir siyasi güç olmadan önce merkezi Azerbaycan'ın Erdebil şehrinde bulunan bir tarikattı. Kızılbaş tabiri Şeyh Haydar zamanında ortaya çıkmış olup ilk anlamı Safeviyye tarikatının müridi demektir⁴ (Aydoğmuşoğlu, 2014b, ss. 48-50). Tarikat zamanla dini bir yapıdan sıyrılıp askerî bir örgüt kimliği kazanmaya başladı. Tarikatın müritleri olan Kızılbaşlar da silahlı bir güce dönüştüler ve Safevî ordusunun çekirdeğini oluşturdular. Kızılbaşların geldikleri yerler Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin hâkim oldukları Doğu Anadolu, Suriye'nin kuzeyi ve Azerbaycan bölgeleriydi. Pek çoğu Türkmen kökenli olan bu insanlar, aileleri ve mensup oldukları aşiretleriyle birlikte tarikatın Erdebil'deki tekkesini ziyaret ederler ve mürşide bağlılıklarını arz ederlerdi. Safevî şeyhleri zamanla etraflarında biriken konargöçer Türkmenleri askerî bir güç olarak görmeye başladılar. Böylece Kızılbaşlar, Safevîlerin silahlı gücünü tarif eden bir anlama kavuştu (Gündüz, 2015, s.112; Rumlu, 1389, II, s.1048).

Tarikatın şeyhleri arasında Türkmenlerin askerî potansiyelinden ilk yararlanmak isteyen kişi Şeyh Cüneyd olmuştu. Onun tarikat şeyhliğinden uzaklaşarak siyasi iktidarı ele

⁴ Tarikat, adını kurucusu Şeyh Safiyüddin'den almıştı. Şeyh Safiyüddin, İran'ın Gilan şehrinde kurulmuş ve başında Şeyh Taceddin İbrahim Zahid-i Gilanî adlı bir zatın bulunduğu Sühreverdi tarikatının bir müridiydi. Daha sonra memleketi Erdebil'e dönmüş ve burada kendi ismiyle yeni bir tarikat kurmuştu. Safeviyye tarikatının kuruluşu İran'da İlhanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü döneme rastlamaktaydı. Bu dönem tarikatların İran coğrafyasında siyasi çevreler ve halk tarafından oldukça fazla rağbet gördükleri bir dönemdi. Bu dönemde İran'ın coğrafyasına yerinde Nurbahşîler, Zehabîler, Kâdirîler, Bektaşîler, Hakserîler, Mevlevîler ve Nimetullahîler gibi farklı tarikatlar kök salmışlardı. Erdebil'deki Safeviyye tarikatı da tasavvufa karşı olumlu havadan yararlanarak dönemin siyasi otoritesi İlhanlılar ve tebaasından hürmet gören önemli bir dini merkeze dönüşmüştü. (Kazvini, 1386, s.266; Nasr, 1974, ss.279-280; Zerrinkub, 2014, s.55)

geçirme niyetinde olduğunu gören Karakoyunlular, Şeyh Cüneyd'i Erdebil'den çıkardılar. Böylece Cüneyd, Azerbaycan'dan uzaklaşmak zorunda kaldı ancak Anadolu, Kuzey Suriye ve Orta Karadeniz bölgelerini dolaşarak kendisine yeni müritler toplama fırsatı yakaladı. Bununla birlikte Diyarbakır'a gelip Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın himayesine girmesi, hatta onun kız kardeşi ile evlenmesi gücünü daha da artırmasını sağladı. Cüneyd bu gücünü sınamak gayesiyle Kafkaslarda Gürcü ve Çerkezler üzerine akınlar yapmaya başladı. Böylece İslam dünyasında neredeyse durmuş olan “cihat” fikrini yeniden ateşlemiş oldu. Ancak Kızılbaşların bu akınları bölgeyi kontrol eden Şirvanşahları rahatsız ettiğinden dolayı Şeyh Cüneyd Şirvanşahları karşısına almış oldu. Nihayet Şirvanşahlar tarafından 1460 tarihinde Taberseran civarında yapılan savaşta öldürüldü (Behrâmnejâd, 2019, s.122; Herevi, 1390, ss.47-49; Kazvini, 1386, s.269-270; Türkmen, 2019, I, ss.20-21; Yazıcı, 1993, s.124).

Şeyh Cüneyd'in ölümü üzerine Kızılbaşlar onun henüz küçük yaştaki oğlu Haydar'a bağlandılar. Haydar dayısı Uzun Hasan'ın himayesinde kalmakla beraber Erdebil tekkesi aracılığıyla Kızılbaşları bir araya getirme gücünü gösterdi. Hatta onları diğer tarikatların müritlerinden ayırmak amacıyla “kızıl başlık” giydirdi. Böylece babasından intikal eden dağmıklığı ortadan kaldırdığı gibi müritlerinin savaşta düşmanlarından ayıran bir simgeye kavuşmalarını sağladı. O da babasının yolunu takip ederek Kızılbaşlarla birlikte Kafkas seferlerine devam etti. Şirvanşahlarla mücadeleye hazırlanmak amacıyla günlerinin çoğunu ok, kılıç ve mızrak imal etmekle geçirdi ve Kızılbaşlarını eğitti. Yine de insan gücü bakımından elde ettiği üstünlüğü silah gücüyle destekleyemedi. Uzun Hasan'ın 1478'de vefatından sonra ise siyasi bakımdan da yalnız kaldı. Buna rağmen Kafkas seferlerine devam ettiyse de dayızadeleri ile Şirvanşahların ittifakına karşı yapılan bir savaşta öldürüldü (Bayat, 2014, s.86; Emîni-yi Herevi, 1383, s.167; Kazvini, 1386, s.273; Sümer, 2012, s.263; Türkmen, 2019, I, s.21).

Kızılbaşlar, Akkoyunlular tarafından geniş bir takibe uğradılar. Akkoyunlu Sultanı Yakub'un emriyle Şeyh Haydar'ın çocukları Sultan Ali, İsmail ve İbrahim Şiraz'daki İstahr Kalesi'ne hapsedildi. Kızılbaşlar ise sıkı takipten kurtulmak amacıyla gizlenmeye başladılar. Bununla birlikte Şeyh Haydar'ın henüz 12 yaşlarında olan büyük oğlu Sultan Ali'ye bağlandılar. Kızılbaşlar, Şey Cüneyd'in ve Haydar'ın ölümünden sonra tarikatla olan bağlarını koparmadılar ve yeni bir şeyhin etrafında toplanmasını bildiler. Sultan

Ali'nin de yine Akkoyunlular tarafından öldürülmesinden sonra bu defa henüz 5 yaşında olan İsmail'e bağlanmaktan geri durmadılar. Sultan Ali'nin öldürülmesi ve İsmail'in öldürülmek amacıyla takip edilmesi Kızılbaşlar için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Sıkı bir dayanışma içinde küçük şeyhlerini Erdebil'de mahalle mahalle, ev ev gezdirmek suretiyle gizlediler. Nihayet çember iyice daralınca Kızılbaş reisler İsmail'i Gilan'a kaçırdılar ve Lahican'da Şeyh Şemseddin Lahici'ye emanet ettiler, Gilan Hâkimi Karkiya Mirza Ali ise İsmail'in eğitimi ve korunmasına destek verdi (Behrâmnejâd, 2019, a.129; Emîni-yi Herevi, 1383, ss.40-43; Herevi, 1390, ss.50,55-57,60,66-67; Kazvini, 1386, s.270-271; Rumlu, 1389, II, s.902,906; Türkmen, 2019, I, ss.22-24).

Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra Kızılbaşların liderlerini peş peşe kaybetmiş olmalarına, Akkoyunluların geniş takibi ve baskılarına rağmen Safeviye yolunu terk etmemelerinin temel nedeni Hz. Ali'den kaynaklanan imametın Şeyh Safiyüddin'in soyundan gelen bir kişide yeniden zuhur edeceğine inanmalarıydı (Kazvini, 1386, s.267). Şah İsmail döneminde kuvvetli şekilde var olan bu inanış dağılmalarını engelliyor ve kuvvetli bir birliktelik doğuruyordu. Kızılbaşlar Şah İsmail'i kaybolan 12. imam Mehdi el-Murtaza'nın zuhur etmiş hali olarak görüyorlardı (Zerrinkub, 2014, s.123). Şah İsmail'in ilahi bilginin kaynağı olan imamlarla doğrudan irtibata geçtiğine ve önemli meselelerde onların ruhlarına danışıp en isabetli kararı aldığına inanıyorlardı. Şah İsmail'in 1500 yılında Şirvan seferine çıkıp çıkmama konusunu düşünürken istihareye yatıp rüyasında Hz. Ali'ye danıştığını ve onun onayıyla sefere çıkma kararı aldığı söylemesi sonucu Kızılbaşlar şahın emrini sorgulamadan sefer hazırlıklarına başlamışlardı (Anonim, 1370, s.55; Herevi, 1390, s.80; Rumlu, 1389, II, ss.945,954,960). Kızılbaşların gayb aleminde İmamlarla irtibat kurduğuna inandıkları liderlerinin peşinden gitmeleri gayet tabii idi. Bu inanç onlarda büyük bir güven ve motivasyon kaynağı oluşturuyordu. Kızılbaşlar bu hisle savaşlarda canlarını mürşitleri için feda etmekten korkmayan, kendilerinden geçmiş halde düşmana yalın kılıç saldıran cesur savaşçılar haline gelmişti. Savaşa girmeden önce şeyhlerinden dua almaları onlar için yeterliydi (Katip Çelebi, 2016, s.283; Matthee, 2012, s.110; Rumlu, 1389, II, s.902). Kızılbaşlar Şah İsmail'e duydukları bu güven hissiyle atası Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın yaşadıkları yenilgileri bile Şah İsmail'in zuhuru için yaşanması gereken hadiseler olarak yorumlamaktaydılar. Hz. Muhammed ve Şîî imamlar dahi onların

açıklamalarında yenilgiyi tatmış insanlar olarak örnek gösterilmekteydiler. Şah İsmail ise 1514 yılına kadar girdiği her savaştan galip çıkarak müjdelenen Mehdi imajını korumuştur (Gündüz, 2012, s.219; Kazvini, 1386, s.270; (Kazvini, 1367, s.14; Bayat, 2014, s.85). Fakat 1514'te Osmanlılara karşı yaşadığı Çaldıran mağlubiyeti bu imajı yerle bir etti ve Kızılbaşların şaha duydukları sadakat duygusunu zedeledi.

Çaldıran Mağlubiyetinin etkileri Şah İsmail'den sonra tahta çıkan Şah Tahmasb'ın döneminde büyük bir meşruiyet krizi olarak kendisini gösterdi. Onun döneminde şahın Kızılbaşlar nezdindeki otoritesinin onarılması için Safevî hanedanının soyunun Hz. Muhammed'e dayandığı mesajı verilmeye başlandı. Bu dönemde yazılmış kitaplarda Şah Tahmasb'ın adı "*Haydar [Hz. Ali'nin] evladından, ...Hüseynin nesepli...*" gibi sıfatlarla anılmaktaydı (İzedi, Hazayi, Purmend, 1396, s.49; Kazvini, 1386, s.266; Herevi, 1390, ss.66,69; Türkmen, 2019, I, ss.2,8). Bu dönemde Safevî topraklarına saldıran Osmanlılara karşı peygamber soyundan gelen şahlara karşı düşmanlık besleyenlerin Tanrı tarafından mutlaka cezalandırılacakları mesajı bir propaganda malzemesi olarak kullanıldı. Kızılbaşlar bu propaganda sayesinde eskisi kadar olmasa da yeniden şahın otoritesinin etkisi altına girdiler. Bu dönemde Kızılbaşların gözünde Safevî hanedanına rakip olan Osmanlılar ve Özbekler bütün Müslümanların emiri olan şahlara muhalefet eden "haricî"lerdi (Anonim, 1370, s.291). Kızılbaşlar, Osmanlıların Safevîlere karşı başlattıkları İrakeyn seferi sırasında şahın huzuruna çıkan Osmanlı elçisine Hz. Ali'nin evladından olan şaha ve onun mülkü olan topraklara ne cüretle saldırdıklarını sormuşlardı. 1571'de Osmanlıların Erzurum Beylerbeyliğinde bulunan İskender Paşa'nın Şah Tahmasb'a açıkça meydan okuyup onu savaşa çağırması Kızılbaşların gözünde Hz. Muhammed'in evladına karşı yapılan bir edepsizlikti. Bu inanış Şah Tahmasb ve Şah II. İsmail'den sonra otorite boşluğunun devam ettiği Şah Muhammed Hüdabende döneminde bile sürdü. Bu dönemde ordusuyla Safevî topraklarına saldıran Lala Mustafa Paşa'nın seferden döndükten sonra ölmesi Kızılbaşların olayı "*Ali'nin soyuna kılıç çekenler elbette cezasını bulurlar*" diye yorumlamalarına sebep olmuştu (Eravcı, 2009, s.143; Peçevî, 1982, s.93; Şah Tahmasb, 1363, s.64).

Safevî hükümdarları Kızılbaşların devlete olan sadakatlerini güçlendirmek ve merkezi otoriteye karşı daha uysal bir unsura dönüşmelerini sağlamak için yalnızca peygamberle

olan soy bağına atıfta bulunmadılar. Bunun yanında İran'da giderek etkisini güçlendiren Şîî mezhebine bağlı, dindar, sade ve mütevazı bir hayat süren hükümdar imajı vermeye çalıştılar. Şah Abbas'ın basit bir çul ve abadan elbiselerle dolaşan ve çadırında taht yerine halı üzerinde oturan bir hükümdar olarak tasvir edilmesi, yalın ayak İsfahan'dan Şîîler için kutsal Meşhed şehrine gitmesi o dönem şahın sergilemeye çalıştığı dindar ve mütevazı hükümdar imajının bir yansımasıydı. Şah Abbas böyle davranarak yanındaki Kızılbaşların hayranlığını ve takdirini kazandı ve Kızılbaşların sürekli isyan edip devlete huzursuzluk çıkararak bir unsur olmaktan çıkıp yeniden itaatkar disipline girmiş kişiler olması sağlanmaya çalışıldı (Aydoğmuşoğlu, 2011, s.277; Katip Çelebi, 2016, s.311; Sanson, 1346, s.86).

Kızılbaşların itaat altına alınmasında eğitim yerleri olan Safeviye tekkesinin ve buradaki ayinlerin de büyük bir etkisi vardı. Mürşitleri olan şahın halifesi veya vekili tarafından yürütülen ayinlerde halife, elindeki değnekle Kızılbaşları tek tek meydana çağırıp sırtlarına vurur, Kızılbaşlar da mürşitleri olan şahın eli olarak gördükleri bu değneği öpüp başlarına koyarlardı. Bunun karşılığında halife de Kızılbaşın başını öper ve teslimiyetine şefkatle karşılık vermiş olurdu. Burada Kızılbaşlara itaatin karşılığının mutlaka merhamet ve mükâfat olacağı fikri aşılarmaktaydı (Bashir, 2006, s.252; Sanson, 1346, s.56). Bu eğitimlerin sonucu Kızılbaşların şaha karşı sorgusuz sualsiz itaatlerini tasdik eden birçok örnek mevcuttur. Bunlardan biri Şah Abbas'ın, dönemin Kızılbaş emirlerinden Abdullah Han ile arasında yaşanan hadisedir. Bu hadisede Şah Abbas, Hemedan hâkimi olan Abdullah Han hakkında bir cezaya hükmetmiş, Abdullah Han başta kendisi hakkında verilen cezanın ölüm olduğunu düşünerek Şah Abbas tarafından gönderilen şahın muhafızının (korcu) önünde diz çöküp hiç tereddüt etmeden boynunu kılıcının önüne yatırmıştır. Şah Abbas'ın gönderdiği askerin ise kendisi hakkında verilen hükmün ölüm değil, evinin ve mallarının yağmalanması olduğunu söylediğinde hemen başkent İsfahan'a gitmiş ve sarayın kapısı önünde şahın kendisini affetmesi için dokuz yıl beklemiştir (Sanson, 1346, ss.147-148). Şah Abbas döneminin ünlü müverrihlerinden İskender Bey, Kızılbaşların şaha bağlılığını, şah onlara kötü davransa bile bundan gücenmediklerini ve bunun sebebini de daima kendilerinde aradıklarını söyleyerek ifade ekmektedir (Türkmen, 2019, II/1, s.127).

2.1.2. Türkmen Aşiretlerine Bağlı Kuvvetler

Safevî ordusunu meydana getiren asli unsur Türkmenler olmuştur. Bunlar aşiret ve boy adlarıyla anılan gruplardır ve her aşiretin kendine ait bir silahlı gücü bulunmaktadır. Safevî Devleti'ni kuran ve asker kaynağını oluşturan Türkmen aşiretleri; Şamlu, Rumlu, Dulkadir, Ustaclu, Tekelü, Bayat, Varsak, Avşar, Kaçar, Karadağlı, Musullu ve Pürnek aşiretleriydi. Bunlara ek olarak daha az bir kitleye sahip diğer aşiretler de yer almaktaydı. Kızılbaş-Türkmen aşiretleri Şah İsmail'in Lahican'dan huruç edip Doğu Anadolu'da Erzincan'ın Tercan bölgesindeki Sarukaya Yaylasına geldiğini duyduklarında ona katılmışlardı (Herevi, 1390, ss.73,77,79; Kazvini, 1386, s.271; Hüseyini, 1379, ss.7-8; Rumlu, 1389, II, ss.935-936, 954). Şah İsmail burada topladığı kuvveti önce Şirvanşahlara ardından Akkoyunlulara karşı kullandı. 1501'deki Şirvan seferi ve 1502'de Akkoyunlularla yapılan Şerur Savaşı'ndan galip olarak çıktı ve Akkoyunlu başkenti Tebriz'i ele geçirerek burada tahta oturup kendi saltanatını kurdu. Şah İsmail'in 1503'teki Alma Bulağı Savaşı'nda Akkoyunluları bir kez daha mağlup etmesi Safevîlere, otorite boşluğu oluşan büyük İran coğrafyasında genişleme imkânı sundu. Safevî toprakları devletin ana yurdu olan Azerbaycan'dan başlayarak 1510 yılına kadar Irak-ı Acem, Fars, Kirman ve Maverünnehir'e kadar bütün İran'ı kapsayacak biçimde büyüdü. Bu durum Şah İsmail'in yanındaki kuvvetlerin de artmasını sağladı. Eskiden Akkoyunlu tebaası olan Türkmen aşiretleri Safevî Devleti'ne katıldılar. Şah İsmail daha sonra yönünü batıdaki Anadolu topraklarına çevirdi. Burada yaşayan Akkoyunluların bakiyesi Bozulus Türkmenleri ile Irak-ı Arab'daki Musullu ve Pürnek aşiretleri Safevî hâkimiyetine girdi. Safevîler bunları Kızılbaş hareketine önceden katılmış olan Ustaclu, Şamlu, Rumlu, Dulkadir, Avşar, gibi aşiretlerden ayırmak için Türkmen adını kullandılar. Nitekim Safevî kaynaklarında Akkoyunlulardan bahsedilirken de Türkmen adı zikredilmektedir. Fakat Akkoyunlu bakiyesi olan aşiretler için kullanılan bu adlandırma diğer aşiretlerin Türkmen olmadıkları anlamına gelmez. Zira Safevî Devleti'ni kuran bütün aşiretler, Lur ve Kürt aşiretleri hariç Türkmenlerden oluşmaktadır.

Safevîlerin toprakları genişleyip emri altındaki Türkmen aşiretleri çoğaldıkça Kızılbaş tabirinde de bir anlam değişimi yaşanmıştır. Kızılbaşlık artık Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar zamanında olduğu gibi sadece tarikatın müridi demek değil, Safevî hâkimiyetini

tanıyan ve ordusunu meydana getiren bütün Türkmen aşiretlerini kapsayan bir ada dönüşmüştür. Kızılbaşlık daha sonra doğrudan Safevî ordusunu tanımlayan bir anlama da bürünmüştür. Bunun nedenle ordudan ayrılmak aynı zamanda Kızılbaşlıktan ayrılmak demek olmuştur. Safevî Devleti'nin rakipleri olan Osmanlılar ve Özbekler ise Kızılbaş kelimesiyle Safevî Devleti'nin ordusunu ve hüküm sürdüğü toprakları ifade etmişlerdir (Bashir, 2014, s.379; Bayat, 2014, ss.32-33,36; Eravcı, 2009, s.130; Gündüz, 2015, ss.97,114; Kazvini, 1386, s.273; Sümer, 1976, s.101).

Şah İsmail'in topraklarını İran coğrafyasında genişletmesiyle birlikte Safevî topraklarının nasıl bir sistemle yönetileceği sorunu ortaya çıkmıştır. Şah İsmail bu soruna ülke topraklarını belirli sınırlara sahip bölgelere ayırarak ve her birinin başına bir Türkmen aşireti liderini vali olarak atayarak çözüm getirmiştir. Söz konusu sistemde her bir Türkmen aşiretine bir dirlik arazisi tahsis edildi. Türk-İslam devletlerinde “ikta” sisteminin bir devamı olan bu uygulamada bölgelere vali olarak atanan aşiret liderlerine “hâkim” unvanı verildi. Her hâkim kendisine tahsis edilen araziye aşiretiyle birlikte giderek orada yurt kurdu. Bunun sonucunda İran'ın muhtelif bölgelerinde Türk varlığı güçlendi. Aşiretlere verilen dirlik bölgelerine daha sonra “tiyûl” adı verildi. Şah İsmail zamanında uygulanmaya başlanan tiyul sistemi, Şah Tahmasb döneminde devletin sınırlarının genel hatlarıyla belli olmasıyla birlikte tiyul sistemi de olgunlaşmasını tamamladı. Safevî toprakları bu dönemde doğrudan şaha ve ailesine ait miri araziler hariç 50 tiyul bölgesine bölündü. Buralar savaşlarda yararlılık göstermiş ve Safevî sarayında tiyula atanmayı bekleyen aşiret liderlerine babadan oğula miras kalacak şekilde dağıtılan bölgelerdi. Tiyul sahipleri kendi bölgelerinde mali özerkliğe de sahiptiler. Bölgenin ekonomik idaresi tamamen bunların yetkisine bırakılmıştı. Hâkimler idaresinden sorumlu oldukları bölgelerdeki tarım arazilerinden elde ettikleri geliri istedikleri gibi tasarruf etmekte serbesttiler. Hatta gelirlerine ek olsun diye bölgelerinin belli bir kısmını her yıl başka kişilere kiraladıkları da olurdu. Tiyul olarak verilen bölgeler hâkiminin şahsi mülkü sayılır, bu nedenle her bir aşiret lideri atandığı bölgenin adeta küçük birer hükümdarı konumuna sahip olurdu. Bu özelliğiyle tiyul sistemi Osmanlılarda daha merkeziyetçi bir özelliğe sahip tımar sisteminden farklılık

arz etmekteydi. Hâkimlerin “sultan”, “han” gibi hükümdarlık unvanları taşımaları⁵ ve bir bölgeye atanırken şah tarafından kendilerine hükümdarlık alametleri olan “tabl” (davul) ve “alem” (sancak) verilmesi söz konusu duruma örnek olarak gösterilebilir (Koca, 2005, s.91-92; Lemton, 1377, ss.216,221,240-243; Bayat, 2014, s.33; Rumlu, 1389, II, ss.974,1179).

Büyük bir yetki genişliği ve siyasi-ekonomik özerkliğe sahip olan tiyul sahiplerinin (tiyûl-dârân) karşılığında şaha verecekleri karşılık yalnızca tiyul bölgesine atandıkları zaman verdikleri cüzi bir vergi ve savaş zamanı orduya asker tedarik etmektir. Hâkimler arazi gelirlerinin dörtte birinden az bir meblağı şaha vergi olarak verirlerken gelirlerin büyük kısmını askerî harcamalarda kullanırlardı. Savaş zamanında Safevî ordusuna çoğu hafif süvarilerden oluşan birlikler göndermekteydiler. Zaten 11. yüzyıldan itibaren Türk hanedanlarının idaresi altında kalan İran coğrafyasında ordular geleneksel olarak çoğunlukla hafif süvarilerden oluşmaktaydı (Amitai, 2010; Duman, 2020, ss.58-59; Koca, 2005, s.81). Safevîler de bu geleneğin bir parçasıydılar. Devlete tabi olan Kızılbaş-Türkmen aşiretlerinin taşradan sağladıkları süvari kuvvetleri kendi aşiret liderlerinin emir ve komutasında sefere giderlerdi. Bunlar sefer masraflarını kendilerine tahsis edilen tiyulun tarım arazilerinden elde ettikleri gelirle karşılamaktaydılar. Her hâkim savaş zamanı arazisinin gelir miktarına göre sayıları 500 ilâ 3000 arasında değişen miktarda askeri kendi aşiretinden temin edip orduya sevk ederdi. Kızılbaş Türkmenlerin taşradan getirdikleri kuvvet miktarı tiyul sisteminin tekâmülünü tamamladığı Şah Abbas döneminde bile en fazla 60.000 kadardı. Fakat bu sayının tamamı bölgelerin cepheye uzaklığı gibi etkenler nedeniyle aynı anda savaşa gönderilmezdi (Ağdoğmuşoğlu, 2013b, s.6; Chase, 2008, s.141; Gündüz, 2012, s.234; Lemton, 1377, ss.213-216; Matthee, 2012, s.112; Röhrborn, 1357, ss.28-29,68).

2.1.3. Korçular

Safevî hükümdarları, tiyul sahibi taşra idarecilerinin yetkilerinin genişliğinden kaynaklanan siyasi ve askerî güçlerini dengeleyebilmek için yalnızca kendi emirlerinde

⁵ Büyük eyaletlere hâkim olarak atanan kişilere han denilirken taşradaki daha küçük idari bölgelerin başındakilere sultan unvanı verilmekteydi. İleride bölge hâkimliğine atanmaya aday başkentteki emirler içinse “bey” unvanı kullanılmaktaydı.

olan bir kuvvet oluşturmak istediler. Bu maksatla daha önce Moğollar ve Timurlu Devleti'nde kullanılmış olan korçu birliklerini oluşturdular⁶ (Floor, 2001, s.137; Chase, 2008, s.145). Doğrudan hükümdarın emrinde ve onun yakın korumaları olan korçular, taşradaki Türkmen yönetici ailelerinin çocukları ve akrabaları arasından seçilerek saraya alınan askerlerden oluşmaktaydı. Safevî hükümdarları her bir aşiretten korçu olarak o aşiretin merkezi otoritenin emrine girmesini amaçlamaktaydılar. Korçular, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Safevî hükümdarının otoritesinin iyice zayıflayıp Türkmen aşiretlerinin isyan başlattıkları dönemde şahın can güvenliğini sağlamak gibi kritik bir görev ifa etmişlerdir. 1531 yılında Tekelü İsyanı sırasında Kenduman adlı bir bölgede dinlenmekte olan Şah Tahmasb'ın çadırının önüne kadar gelen isyancıları bozguna uğratıp şahın hayatını kurtarmışlardır (Rumlu, 1389, II, ss.1199-1200).

Bunlar sarayda iyi bir silah eğitimi alarak kendilerini geliştirmiş profesyonel askerlerdi (Sadıki, 1392, s.190). Savaşlarda sergiledikleri usta silahşörlük ve yiğitlikleri dönemin müverrihleri tarafından övgüyle bahsedilmelerine vesile olmuştu. Safevî tarihçisi Hasan Rumlu, korçulardan bahsederken tecrübeli savaşçı manasında “rezm-azmây” sıfatını kullanmıştır (Rumlu, 1389, II, s.1178). Diğer devletlerin tarihçileri bile onların cesaretlerini övmüşlerdir. Osmanlı tarihçisi Asafî Dal Mehmed Çelebi, Safevîlerle yapılan Ereş Savaşı'ndan bahsederken korçuların savaşta gösterdikleri yiğitlikleri tarif etmek üzere “başı bayraklı dilâver [yiğit] korçular” ifadesini kullanmıştır (Eravcı, 2009, s.52).

Korçular, yüzbaşı rütbesindeki zabıtların emri altındaki süvari ve piyade birliklerinden oluşmaktaydılar. Sayıları devletin ilk kurulduğu dönemlerde 1000 ilâ 3000 arasında değişirken ilerleyen zamanlarda sayıları tedricen artmış, 1570'li yıllara gelindiğinde ise 4500 ila 5000 kişiyi bulmuştu. Fakat Şah Abbas döneminde orduda genel bir artışın etkisiyle birlikte korçuların sayısı da artmış, Şah Abbas'ın vefat ettiği 1629 yılında 12.000'e ulaşmıştı. Bu dönemde korçuların sayılarının hızla yükselmesinin sebebi devletin asker ihtiyacının artması ve yerel idarecilerin geniş yetkilerini sınırlandırmak maksadıyla taşrada da korçu birliklerinin kurulmaya başlanmasıydı (Chase, 2008, 149; Farrokh, 2015, ss.77-78; Haneda, 2016, ss.134-139; Türkmen, 2019, II/1, s.238).

⁶ Bu terimin Akkoyunlular ve Karakoyunlular tarafından kullanıldığı konusu Willem Floor'a göre şüphelidir. (Floor, 2001, s.138)

Korçular “korçubaşı” adında bir komutanın emri altında teşkilatlanmışlardı. Korçular arasından seçilen ve devlet ricalinde önemli bir konuma sahip olan korçubaşılar, şah ve Türkmen aşiret reisleriyle birlikte divan toplantılarına katılarak şahın daima yanında bulunurlardı. Şaha yakınlığından dolayı, Türkmen aşiretleri korçubaşılarının kendi aşiretleri içinden çıkmalarını arzu ederler ve bunun için bazen diğer aşiretlerle çatışma içerisine girerlerdi. Türkmen aşiretlerinden biri olan Avşarlar, İran’da en kalabalık ve güçlü Türkmen aşiretlerinden biri olması münasebetiyle elde ettikleri siyasi nüfuzlarını kullanarak bu makamı Şah İsmail’den Şah Abbas’a kadar kendi ellerinde tutmuşlardı (Floor, 2001, ss.137-143,149; Mirza Semia, 1378, s.7; Sarıçiçek, 2016, s.140).

2.1.4. At, Silah ve Teçhizat

Safevî ordusunun geleneksel yapısında başat unsur olan Türkmen süvarileri savaşlarda düşmandan daha hızlı hareket ederek vur kaç, pusu ve baskın taktikleriyle düşmanı yıpratmak, kesin netice almak istediklerinde ise iyice zayıflattıkları düşmanın etrafını kuşatarak imha etmek gibi yöntemlere başvuruydular. Bunlar Türklerin Orta Asya’dan itibaren kullandıkları geleneksel savaş usulleriydi. Safevîler düşmandan daha süratli hareket edebilmeyi gerektiren bu taktikleri uygulayabilmek için atlarının hızlı olmalarını sağlamak amacıyla birtakım yöntemler geliştirmişlerdi. Örneğin atlarına fazla yemek yedirmeyerek semirip hantallaşmalarını engellemeye çalışırlardı. Atlarını yem vermeden bir günden fazla yol kat etmeye alıştırdılar, böylece açlığa dayanıklı olmalarını sağladılar. Atlarına kısa üzenğiyle binerler ve bu sayede binicinin atın üzerindeki ağırlığı azaltılmış olurdu. Atına az yemeği alıştıran Safevî süvarisinin kendisi de sefer sırasında kuru ekmek ve ekşi sütle yetinecek kadar kanaatkârdı. Bu sayede sürat gerektiren baskın, yağma veya vur kaç taktiklerinde yemek için fazla vakit harcanmaz ve süvari ilerleyişini yavaşlatacak bir besin yükünü de yanında taşımamış olurdu. İkmal ve iaşesini geçtiği bölgelerden veya düşmandan sağlar, bu sayede gece gündüz durmadan hareket edebilme ve gerektiğinde düşmandan hızlıca uzaklaşabilme kabiliyetine sahip olurdu. Türkmen süvarileri, sıkı bir terbiyeden geçmiş atlarıyla Azerbaycan’ın ve İran’ın dağlık ve engebeli arazilerinde kolayca yol kat edebilirlerdi (Bayat, 2014, s.37; Sanson, 1346, s.144).

Safevîlerin atlarını bu denli zorlamaları onlara değer vermedikleri anlamına gelmemektedir. Zira Safevî savaşçısı en değerli varlığı olarak gördüğü atını gösterişli koşum takımlarıyla süslemekten imtina etmezdi (Sanson, 1346, s.86). Şah İsmail'in savaşlara genellikle diğer atlarından daha fazla önem verdiği "Düldül" adlı sarı bir renkli atıyla katılması Safevîlerin ayrıca atlarıyla dostluk kurduklarını göstermekteydi (Emini-yi Herevi, 1383, s.167). Safevîlerin atlarına gösterdiği kıymeti anlamak için dönemin anonim bir eserinde yer alan: "...bir asker için at kadar değerli hiçbir zîynet ve süs yoktur" ifadesi yeterli olacaktır (Anonim, 1370, s.395).

Türkmen aşiretleri Safevî ordusuna savaşçı temin etmenin yanında ordunun at ihtiyacını karşılayan ana kaynaktı. Safevî ordusuna alınan atların yetiştirildikleri bölgelere bakıldığında buraların Safevî hâkimiyetiyle birlikte Türkmenler tarafından yurt haline getirilmiş bölgeler olması bir tesadüf değildir. Zira atların temin edildikleri bölgeler Türkmenlerin yoğun yaşadıkları Azerbaycan, Şirvan, Horasan ve Şiraz bölgeleriydi⁷. Bilhassa Azerbaycan'da Sultaniye, Zencan ve Kırk Bulak bölgeleri atların beslendiği zengin otlakların yer aldığı yaylalara ev sahipliği yapmaktaydı. Bu sebeple söz konusu bölgelerde şahın atlarının bakımının yapıldığı özel haralar da bulunurdu (Chardin, 2014, s.345).

Türkmenler aşiretleri arasında Bayatlar at yetiştiriciliği ile meşhurdu ve Bayatların yetiştirdikleri atlar Safevî ordusunda revaçtaydı (Türkmen, 2019, II/1, s.122). Türkmenler çayırlarda başıboş gezinen atları yakalayıp bunları tımar ederek ordunun hizmetine sunarlardı (Rumlu, 1389, II, s.1131). Azerbaycan'ın merkezi ve Türklerin kalabalık olduğu Tebriz şehri atların bol ve ucuz olduğu bir pazar niteliğine sahipti (Tavernier, 2010, s.90). Burada ayrıca "espân-ı hassa" denilen saraya ait atların bulunduğu haralar mevcuttu⁸ (Şah Tahmasb, 1363, ss.20-21). Şirvan'da yetiştirilen atlar

⁷ Akkoyunlular zamanında Deşt-i Kıpçak denilen Kazan, Kırım, Azak Denizi ve İdil/Volga Irmakları civarındaki Tatarların yaşadıkları bölgelerden Azerbaycan'a ve İran'a oldukça fazla at getirilmekteydi. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde İran'ı ziyaret eden Venedik elçilerinden Josephat Barbaro, Tatarlardan alınan ve sayıları binlerle ifade edilen atların kervanlarla İran'a götürüldüklerine şahit olmuştu. Yolcularından birinde beraber gittiği kervanda dört bine yakın at bulunmaktaydı. (Barbaro, 2009, s.21) Safevîlerin hâkimiyetiyle birlikte Kafkaslar üzerinden yapılan at ticareti Şii Safevîlerle Sünnî bölge halkları arasında yaşanan mezhepsel ihtilaflar nedeniyle kesilmiş, Safevîlerle Osmanlılar arasındaki savaşlar da ticarete balta vuran bir diğer etken olmuştu.

⁸ Şah Tahmasb 1531 yılında Özbeklere karşı Horasan'ın güvenliğini sağlamakla meşgulken Tekelüler Tebriz'de isyan etmiş ve Şah Tahmasb'ın Tebriz'deki haralarında bulunan atlara el koymuşlardı. (Şah Tahmasb, 1363, s.20)

süratleri ve çeviklikleriyle ün salmışlardı (Anonim, 1370, s.93). Horasan'ın idari merkezi olan Herat şehrinde ise atların alınıp satıldığı büyük bir pazar mevcuttu. Horasan'da yetiştirilen atlar Safevîlerin “topçak” diye adlandırdıkları güçlü ve semiz hayvanlardı. Bunlar genellikle şaha hediye olarak gönderilen atlar olup savaşlarda pek kullanılmazlardı. (Anonim, 1370, s.395) “Pîşkeş” adıyla şaha hediye olarak gönderilen kısrağ ve aygırlar eğer şah tarafından beğenilirse Sultaniye'deki miri haralara gönderilir ve burada çiftleştirilerek çoğaltılırlardı (Hüseyni, 1379, ss.145-155). Şiraz'da yetiştirilen atlar da güzellikleriyle nam salmışlardı. Nitekim 1523 yılında Şiraz'dan geçen Portekizli Seyyah Teneiro burada Türkmenlerin yetiştirdikleri güzel atlardan söz etmiştir (Özbaran, 2017, s.36).

Kızılbaş-Türkmen savaşçıların donanımını meydana getiren önemli unsurlardan bir diğeri de kullandıkları silahlardı. Safevî askerlerinin çoğu Türklerin geleneksel silahlarından biri olan ok ve yayı kullanırlardı. Safevîler ateşli silahlar yaygınlaşmadan önce ok ve yayı en etkili menzilli silah olarak görürler, Hz. Muhammed'in de savaşlarda ok ve yay kullandığına atıfta bulunarak okçuluğa dini bir anlam yüklerlerdi. Safevîlerin kullandıkları yaylar Orta Asya'ya özgü bir tür olan bileşik (kompozit) yaylardı. Kompozit yaylar kısa olduklarından süvariye atla giderken kolay kullanım imkânı vermekteydi. Safevîler bu silah sayesinde klasik bir Türk savaş taktiği olan sahte ricatte atıyla düşmandan kaçarken geriye dönüp rahatça ok atabilmekte ve düşmana zayıf verdirebilmekteydiler. Bileşik yay; ahşap, boynuz ve bu iki malzemeyi birbirine yapıştırmaya yarayan hayvan sinirinden oluşan bir yay türüydü. Yayın gövdesi ahşap ve boynuzdan oluşmaktaydı. Ahşap yaya esnekliğini verirken boynuz ise sağlamlık katmaktaydı. Bileşik yaylar kullanılmadığı zamanlar uçları birbirine yakın bir daire şeklinde dururdu. Savaşta kullanılmak istendiğinde yayın her iki ucu tam tersi istikamette çevrilir ve yayın uçlarına kiriş takılarak yay kurulmuş olurdu. Kurulum aşamasında yay ters bir form aldığından üzerinde büyük bir güç birikir, bu yüzden savaşçının yayı gerebilmesi için kol ve sırt kaslarının güçlü olması gerekirdi. Yayın üzerinde biriken güç aynı zamanda kirişin herhangi bir araç olmadan çıplak parmakla çekilmesini zorlaştırırdı. Bu sebeple yayı kolay germek için Safevîler “zihgîr” veya “engüştvâne” dedikleri yüzükler kullanırlardı⁹ (Beyhaki, 2020, ss.16-17,32; Duman,

⁹ Farsçadan gelen zihgir kelimesi kiriş manasındaki “zih” ve tutmak anlamında “girişten” masdarının geniş zmanda çekimi “gîr” kelimesinden oluşmaktadır. Türkçeye motamot şekilde “kiriş-tutan” şeklinde

2020, ss.63-64; Emîni-yi Herevî, 1383, s.50; Şamlu, 1371, s.239; Yücel, 1999, ss.309-310). Savaşta kullandıkları oklar da işlevlerine göre farklılık arz etmekteydi. Safevîlerin “hadeng” adını verdikleri okların “ötkün” denilen ıslık çalan (Osmanlılarda çavuş oku), “zirih-şikâf” denilen zırh delici ve “demrev” ile “sehâr” adlarında farklı türleri mevcuttu (Rıza, Nasrî, 1393, ss. 279,285-286; Rumlu, 1389, II, s.994; Rustemu’l-Hukema, 1379, 118).

Safevîlerin yakın dövüşte kullandıkları silahlar ise “neyze” veya “sinân” adını verdikleri süvariye özgü kargılar, “şemşîr” denilen eğri kılıçlar, “amûd” denilen topuzlar ve hançerlerdi. Şah İsmail 1502’de Akkoyunlularla Şerur Savaşına hazırlanırken yanına yakın dövüş silahları olarak mücevherlerle süslü bir kılıç, uzun bir kargı ve bir hançer almıştı. Safevî süvarileri 1503’te Akkoyunlularla Hemedan Savaşı’nda karşılaştıkları zaman ellerinde mızrak ve kılıçlarla muharebeye girmişlerdi (Emîni-yi Herevî, 1383, ss.103,167,193,196; Rıza, Nasrî, 1393, s.283; Rustemu’l-Hukema, 1379, s.118).

Safevîleri kullandıkları zırh türleri ise “cebe” ve “cevşen” ismini verdikleri zırhlardı. Cebe, demir halkaların birbirine bağlanmasıyla oluşturulan zincir örme zırhtı. Cebenin mukavemetini artırmak için genellikle göğüs bölgesine çelikten plakalar da yerleştirilirdi. Küçük demir plakaların balık pulları gibi birbiri üzerine bindirilerek yapılan cevşen, Türklerin Orta Asya’dan beri kullandıkları bir zırh türüydü (Duman, 2020, s.142; Emîni-yi Herevî, 1383, s.41). Safevî kaynaklarında zırhı ifade etmek için farklılık gözetmeksizin genel anlamda “bekter” kelimesi de kullanılmaktaydı. Bu isim Çağatay Türkçesinin hâkim olduğu İran’ın doğu vilayetlerinde zırh anlamında kullanılan bir sözcüktür (Rumlu 1389, II, s.1186). Safevîler kullandıkları bir başka zırh türü de 16. yüzyılın sonlarından 18. yüzyıla kadar kullanılan “çâr-âyine” isimli zırhlardı. Bunlar Rönesans dönemi Avrupa’sında kullanılan “coselet” veya “cuirasses” tipi zırhlara benzeyen ve vücutta yalnızca göğüs bölgesini koruyan dört ayrı çelik levhanın birleşiminden oluşan zırhlardır (Bk. Ek 21; Eravcı, 2009, s.154; Rustemu’l-Hukema, 1379, s.118, Britannica, 2016). Safevîler zırhlarını koruyucu niteliğe sahip başka unsurlarla da desteklemişlerdir. Bunlardan biri zırhın altına giyilen kalın kaba kumaştan tunik biçiminde “heftân” denilen giysidir. Heftan savaşta darbe sonucu zırhın delinmesi

tercüme edilebilir. Zihgir, Safevîlerden önce İran’a hükmetmiş Akkoyunlular tarafından da kullanılmış Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan kendisine ziyarete Venedik elçisi Josephat Barbaro’ya bir zihgir hediye etmiştir. (Barbaro, 2009, s.61)

durumunda zırhın altında savaşçıyı koruyan ikinci bir koruma katmanı oluşturmaktadır (Rumlu, 1389, II, s.1004). Safevîler başın korunması için “hûd” dedikleri miğferler de kullanmışlardır (Rustemu'l-Hukema, 1379, s.118). Zırhın tamamlayıcı parçalarından bir diğeri de kalkanlardır. Safevî askerleri diğerk Türk ordularında olduğu gibi taşınması kolay hafif kalkanlar kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunu Safevî dönemine ait savaş minyatürlerinde görmek mümkündür. Kalkanları genelde yuvarlak formda olur ve gelen darbenin şiddetini kırmak için ortasında yarım küre şeklinde metalden bir tümsek bulunurdu. Safevî askerleri kalkanlarını kullanmadıkları zaman bir kayış vasıtasıyla sırtlarına asarlardı (Emini-yi Herevi, 1383, ss.167,193, 196).

Savaşçılar yalnızca kendilerine değil atlarına da zırh giydirelerdi. “Bergüstvan” denilen bu zırhlar demir halkaların birbirine geçirilmesiyle üretilir ve atın ayak hizasına kadar uzanırlardı. Bu zırhların bazılarında gösterişli durması amacıyla altın veya gümüş püsküller de bulunurdu¹⁰. Bu tür ata özel zırhları Safevîlerden önce Akkoyunlular da kullanmışlardı. Elbette bütün süvariler atlarına zırh giydirecek maddi güce sahip değillerdi. Bazı savaşçılar zırh yerine atlarının üzerini kalın kaba ipekle öreterek muhafaza ederlerdi (Barbaro, 2009, s.71; Bayat, 2014, ss.37-38).

Safevîler yakın dövüş silahlarının ve zırhların yapımı konusunda oldukça mahirdiler. Bunda kullanılan çeliğin kaliteli ve sağlam oluşu da etkiliydi. Safevî döneminde çelik İran’a Kuzey Hindistan’daki Haydarabad şehri yakınlarında bulunan Golkonda bölgesinden gelmekteydi. Buradan gelen çeliğin özelliği ısı verildiğinde kısa sürede işlenebilecek hale gelmesi ve oldukça sağlam oluşuydu. Safevîler bu çeliği büyük kalıplar halinde oldukça fazla miktarda ithal ederler bu çelikten imal ettikleri silah ve zırhları diğerk ülkelere ihraç ederlerdi. Özellikle Safevîlerin kuzey komşuları Ruslar, İran’da üretilen silahların ve zırhların sürekli müşterileriydiler (Hussain, 1992, s.287).

2.1.5. Askerî Eğitim ve Savaş Oyunları

Kızılbaşlar binicilik ve silah kullanımındaki becerilerini askerî eğitim niteliğindeki oyunlarla geliştirirlerdi. Oyunlar genellikle şehir merkezlerinde yer alan meydanlarda düzenlenirdi. Revan, İsfahan, Tebriz, Erdebil, Kazvin, Kaşan gibi İran ve Kafkas

¹⁰ Bergüstvan denilen zırhın Osmanlılarda kullanılan karşılığı “at donu”ydu. (Rıza, Nasiri, 1393, s. 214)

coğrafyalarındaki büyük şehirlerin her birinde meydanlar bulunurdu. Bazen Tebriz gibi büyük şehirlerde birden fazla meydan olabilirdi. Safevî Devleti'ne başkentlik yapmış Tebriz, Kazvin ve İsfahan gibi şehirlerde meydanlar sarayın hemen yanında yer alırlar, buralar aynı zamanda sarayda bulunan askerler için de birer askerî eğitim ve talim alanı işlevi görürlerdi. Taşradaki hâkimler de kendi vilayet kuvvetlerinin eğitimlerini buldukları şehirdeki meydanlarda yaptırırlardı. At yarışları ve güreş müsabakaları, “kabak”, “çevgan” ve cirit gibi oyunlar meydanlarda düzenlenen faaliyetlerdi. Meydanlar aynı zamanda ticaret yapılan ve pazarların kurulduğu bir yer olduğundan söz konusu aktiviteler pazarın kalktığı akşam saatlerinde icra edilirdi. İsfahan'daki Nakş-i Cihan Meydanı ise diğer meydanlardan farklıydı. Zira burada gece gündüz devamlı oyunların düzenlenebileceği bir saha mevcuttu. Çünkü tüccarlar meydanı işgal etmezler, çevresine inşa edilen dükkânlarda faaliyetlerini yürütürlerdi. Halk meydanlarda oynanan askerî oyun ve müsabakaları ilgiyle seyrederdi. Bununla birlikte Safevî saraylarının yanında bulunan meydanlardaki talim ve oyunların izleyicileri arasında saray erkânı da bulunurdu. (Chardin, 2014, ss.259,326; Sanson, 1346, ss.63-66; Tavernier, 2010, ss.93, 97)

Binicilik hünelerini geliştirmek için oynanan oyunların başında “çevgân” gelirdi. Günümüzde polo denilen sporun atası sayılan çevganda 300 kişilik bir süvari grubu iki takıma ayrılır, bunlar “gûy” denilen bir topu ellerindeki değneklerle rakip takımın iki büyük sütunun arasından oluşan kalesine göndermeye çalışırlardı. Topa vurmak için yavaşlamak kural dışı bir hareket olarak değerlendirilir, bunun yanında süvarinin acemi olduğunu gösteren bir hareket olarak kabul edilir ve alay konusu olurdu. Makbul olan dörtnala giderken topa vurmaktı ve bu seyircinin de beğenisini kazanırdı. Oyuncuları müsabaka esnasında şevke getirmek için davul ve zurnalarla ezgiler çalınırdı (Chardin, 2014, s.435). Çevgan başkent İsfahan'daki Âlî Kapu Sarayı'nın yanında bulunan büyük Nakş-i Cihan Meydanı'nda sıkça oynanan oyunlardan biriydi. Şah ve saray erkânı oyunu Âlî Kapu Sarayı'nın üst katındaki, meydanı tepeden gören büyük terastan izlerdi. Önemli bir devlet adamı veya elçi heyeti sarayı ziyaret ettiğinde misafirlerin şerefine oyunlar düzenlendiği de olurdu. Şah Tahmasb kendisini ziyaret eden Babür hükümdarı Hümayun Şah için Tebriz Meydanı'nda çevgan oynanmasını emretmişti (Henaçi, Serdrud, 1385, s.40). Şah Süleyman, sarayında kabul ettiği Avrupalı elçilerle birlikte Âlî Kapu Sarayı'nın terasından Nakş-i Cihan Meydanı'nda çevgan oyunlarını

seyretmişti. Fransız Seyyah Chardin'in yazdıklarına göre Şah Süleyman çevgan oyunlarını o kadar çok seviyordu ki oyunları izlerken kendisini ziyarete gelen elçilerle ilgilenme fırsatı dahi bulamıyor ve gözünü oyundan ayıramıyordu¹¹ (Chardin, 2014, ss.386,436).

Savaşçıların binicilik konusunda becerilerini geliştiren bir diğer oyun da ciritti. Cirit 12 ilâ 15 süvariden oluşan takımlar arasında oynanır, meydana karşılıklı dizilen süvarilerden biri atını rakip takımın sahasına sürer ve elindeki ciridi rakipten birine atarak vurmaya çalışır. Süvari ciridini attıktan sonra hızla kendi sahasına kaçmaya başlar ve karşı taraftan biri onu kendi sahasına geçmeden kovalayıp vurmaya çalışır. Cirit oyunu süvariye atıyla ileriye doğru hızla hamle yapıp aynı hızla geri dönerek düşmandan uzaklaşma çevikliği kazandıran bir oyundur. Süvarinin düşen ciridini yerden alırken atını durdurmaması, attan inmemesi ve ayağını yere koymaması gerekirdi. At süratle giderken ciridi yerden almak veya rakibin attığı ciridi havada yakalamak oyunda beğenilen hareketlerdi. Bu kural da süvarinin ata hâkimiyetini güçlendiren bir unsurdur (Chardin, 2014, ss.435-436; Bayat, 2014, s.34). Safevî hükümdarları ciridi severek izler ve oyunlara katıldıkları da olurdu. Nitekim Şah Abbas 1597 senesinde oğlu Muhammed Mirza'nın doğum gününde düzenlenen cirit oyunlarına bizzat katılmıştı (Türkmen, 2019, II/1, s.196).

Safevîler ok ve yayın savaşlarda askerlere sağladığı avantajı överler, onun diğer silahlardan daha üstün olduğuna inanarak cevşen, miğfer, heftan gibi muhafaza araçlarının ortaya çıkmasındaki asıl sebebin okun gücü ve düşman üzerinde yarattığı korku olduğunu düşünürlerdi. Bu yüzden hedef ve menzil atışlarıyla okçuluk konusundaki becerilerini geliştirmeye çalışırlardı. Osmanlılarda olduğu gibi Safevîlerde de okçuluk alanında kendilerini geliştirmiş ustalar bulunmaktaydı ve savaşçıları bunların etrafında toplar ve okçuluk yeteneklerini geliştirmek için onun gözetiminde talimler yaparlardı. Safevî döneminde Tâhir-i Belhî, Üstâd-ı Taberî, İshak Kûfi, Nesihî ve Kulbek gibi okçulukta ün salmış ustaların yarattığı ayrı ekoller vardı. Her usta bu

¹¹ Evliya Çelebi çevganın Diyar-ı Acem'de (İran'da) yaygın ve buraya özgü bir oyun olduğundan bahsetmektedir. (Evliya Çelebi, 2010, s.413) Fakat çevgan Osmanlılar tarafından da sevilen bir oyundur. 1555-1560 yılları arasında Osmanlılara Habsburg elçisi olarak giden Ogier de Busbecq, Budin şehrine geldiğinde Türk askerlerinin şehrin dışında çevgan oynadıklarına tanık olmuştu. (Busbecq, 2019, s.9) Osmanlılar, ulemanın çevgan oynamanın haram olduğuna ve Yezid'in Kerbelâ'da atına binip Hz. Hüseyin'in başıyla çevgan oynadığı yönündeki söylemlerine rağmen bu oyuna rağbet ederlerdi. (Evliya Çelebi, 2010, s.413)

ekollerden birini takip ederek okçularına talim yaptırılırdı. Safevîlerde okçuluğun bir kutsiyeti olduğundan okçular talimlere başlamadan önce abdest alır ve oklarını “Hak” zikriyle atarlardı. Murebbe, çengel-bâz, sürme-keş gibi yayı farklı çekiş tarzları mevcuttu (Beyhaki, 2020, ss.18,28,42). Okçunun başparmağına taktığı zihgir nasıl kendi parmak uzunluğuna göre yapılmışsa attığı ok da kol boyu uzunluğunda olurdu. Bu sebeple savaşta her bir okçunun oku kendisine ait olur ve oklar sadece ona özel üretilirdi (Beyhaki, 2020, ss.35-36). Safevîler çocukluktan itibaren ok talimi yaparlar ve bunu disiplinli bir şekilde devam ettirmeye özen gösterirlerdi. Zira iyi bir okçu olabilmek, ömür boyu talim yapmayı gerektiren oldukça zahmetli bir işti. Talimin üç gün aksatılmasının bile okçunun becerisinin körelmesine neden olacağı düşünülürdü. Öte yandan okçunun ne kadar idmanlı olursa olsun her talim başında kötü ok atması normal karşılanan bir durumdu ve atışların birkaç defadan sonra düzeleceği beklenirdi. Talimlerde kullanılan “amac” adıyla zikredilen hedefler pamuk gibi içi yumuşak bir malzemeyle doldurulmuş torbalar veya sandıklardı. Talimlere 50 gez (47 metre) mesafedeki büyük hedeflerle başlanır, okçu kendisini geliştirdikçe hedef küçültülürdü. Okçu 200 geze (yaklaşık 190 metre) isabetli atışlar yaparsa, olgunluğa eriştiğine kanaat edilir, bundan sonra “ilgü” denilen 300 gez (285 metre) uzaklığındaki hedeflere atış yapmaya başlardı. Hedefin mesafesi arttıkça okçunun daha hassas nişan alabilme yetisi gelişmiş olurdu. Eğitimin son aşamasında ise menzil atışlarına geçilirdi. Menzil atışlarında okçuların yüzlerce metre ötede duran insan boyutunda bir figürü vurmaları istenirdi. Menzil atışlarının amacı savaşta düşmanın bulunduğu uzak bölgelere oku ulaştırabilmektir. Talimlerde okçulara ayakta, diz çökerek veya oturarak farklı duruş biçimlerinde atış yapabilme kabiliyeti kazandırılırdı (Beyhaki, 2020, ss.47,50,54-55,69,72,81,87-88,92). Bunlar yaya olarak yapılan talimlerken at üzerinde iyi ok atabilmek için de birtakım oyunlar mevcuttu. Bunlardan biri “kikaç” veya “kikaç-endâzî” denilen oyundu. Kikaçta okçular atlarını dörtnala sürerek hedefin yanından geçtikten sonra arkalarına dönerek hedefe ok atarlardı (Kirmani, 1384, s.313).

At üzerindeki okçuluk becerilerinin geliştirildiği oyunlardan bir diğeri de Safevîlerin “kabak” veya “kabak-endâzî” diye adlandırdıkları oyundu. Kabakta süvariler yine dörtnala giderken meydanın ortasına dikilen uzun bir sırığın tepesindeki altın tabak, içi altın dolu bir kese gibi hedefleri vurmaya çalışılırdı (Kazvini, 1367, s.62; Sanson, 1346, ss.63-66). Tebriz’deki Sâhibâbâd Meydanı 16. yüzyılda kabak oyunlarının sıkça

oynandığı bir mekân olmuştu (Türkmen, 2019, I, s.354; Yücel, 1999, ss.38-39). Şah Abbas kabak oyunlarına özel bir ilgi duyan ve Kazvin'deki Saâdetâbâd Meydanı'nda kabak oyunlarına bizzat katılarak okçuluktaki hünerlerini halka sergilemeyi seven bir hükümdardı. Oyunları seyretmek için Kazvin'deki meydanın batı ve doğu cihetlerine “cihânnümâ” denilen iki yüksek seyir terası yaptırmış, oyunlarda hedefini vuran okçuların evlerini ziyaret ederek onurlandırmayı bir gelenek haline getirmişti (Bk. Ek 22; Sanson, 1346, s.66; Türkmen, 2019, II/1, ss.163,282).

Süvarilerin yaptıkları silah talimlerinden biri de at üzerinde kargıyla muharebe usullerini tatbik ettikleri “neyze-bâzî” denilen oyunlardı. Kargı Safevî ordusunda süvarilerin yay ve oktan sonra en çok kullandıkları silahlardan biriydi. Süvariler bu oyunda atlarıyla süratle hedefe yaklaşıp ellerindeki kargıyı saplarlar, hamle sırasında oluşan darbeden kaynaklı sarsıntılara karşı atın üzerinde düşmeden sabit kalmaya çalışırlardı (Kirmani, 1384, s.313).

Bütün bu oyun ve talimler yılın sıradan zamanlarında yapıldığı gibi baharda Nevruz günü yapılan şenlikler ve savaş zamanının yaklaştığı günlerde daha yoğun bir şekilde icra edilirdi. Şah II. Abbas 1648'de Kandahar'a sefere çıktığı zaman taşradaki bölgelerden kuvvetlerin gelmesini beklerken askerlerine çevgan, cirit gibi oyunlar oynatıp at yarışları düzenleterek fiziksel olarak savaşa hazır hale gelmelerini sağlamaya çalışmıştı (İsfahani, 1382, ss.448,453).

Safevîler, Türklerin konargöçer yaşam tarzına uygun biçimde ilkbahar mevsimini yüksek yaylalara çıkıp “alaçık” denilen çadırlarında geçirirler, talimler de şehirlerde değil yaylalardaki geniş düzlüklerde yapılırdı. Yaylalarda düzenlenen av şenlikleri de askerlerin savaş kabiliyetlerini geliştirdikleri faaliyetlerden birisiydi (Anonim, 1370, s.408; Chardin, 2014, ss.12,310). Safevî şahlarının bütün devlet erkânı ve hassa birlikleriyle katıldığı “cerge” denilen avlarda şaha ait tazılar vasıtasıyla av hayvanları korkutulup bir yerde toplanır, bir nokta boş bırakılarak hayvanlara kaçış yolu sağlanmış olunurdu. Av hayvanları bu noktadan kaçmaya başladığında herkes okçuluk hünerini gösterir ve av kimin okuyla vurulmuşsa onun olurdu. Şah Tahmasb ava tutkun bir hükümdardı. Onun döneminde avlarda kullanılan tazıların sayısı 20 bini aşmıştı (Kazvini, 2011, s.61; Bayat, 2014, s.27; Rumlu, 1389, II, s.1131; Sanson, 1346, ss.113-115,129).

2.2. ORDUDA DÖNÜŞÜM VE YENİ ASKERİ SINIFLAR

2.2.1. Askerî Dönüşümün Sebepleri

Safevî ordusunun askerî gücü devletin ilk yıllarında çok fazla değildi. İsmail, altı yıl Akkoyunlulardan saklandığı Lahican'dan huruç edip Deylem ve Tarum üzerinden Erdebil'e geldiğinde yanındaki asker sayısı 300 kadardı. Daha sonra Kızılbaşların, Akkoyunlu takibi nedeniyle saklandıkları yerlerden çıkıp yanında toplanmaları çağrısında bulunduğu bu sayı 1500 kişiye çıkmış ve ardından Erzincan'a geçtiğinde ise Kızılbaş-Türkmen aşiretlerinin katılımıyla asker sayısı 7000 kişiye ulaşmıştı. Şah İsmail'in ilk çıktığı sefer olan Şirvan seferinde Safevî ordusunun mevcudu 7000 kişi civarındaydı. 1503 yılında Akkoyunlularla Hemedan yakınlarındaki Alma Bulağı mevkiinde savaşa giren Safevî ordusu 12.000 askerden oluşmaktaydı (Gündüz, 2010a, ss.47,50,63; Herevi, 1390, ss.73,77,79; Kazvini, 1386, s.271; Hüseyini, 1379, ss.7-8; Rumlu, 1389, II, ss.935-936,954). Safevî Devleti'nin sınırları merkezde Azerbaycan ve İran olmak üzere doğuda Maveraünnehir bölgesine dek ulaşip güneyde Bağdat'a, batıda Diyarbakır dâhil Maraş ve Elbistan'daki Dulkadir topraklarına ve kuzeyde Trabzon'a dek dayandığında, Safevî ordusunun sınırlı gücü bu geniş coğrafyayı tam manasıyla kontrol etmeye yetmemiştir. Şah İsmail'in elinde bulunan sınırlı sayıdaki Kızılbaş gücü devletin ilk yıllarında Şiraz, Yezd ve Horasan'da yapılan savaşlardaki kayıplar nedeniyle önemli derecede azalmıştı. Fakat İran'da yapılan seferler sırasında Safevîler ciddi bir rakiple karşılaşmadıklarından bu azalmanın etkisini doğrudan hissetmemişlerdir. Ancak İran'dan sonra yüzlerini Osmanlı hâkimiyetindeki Anadolu topraklarına çevirdiklerinde karşılarında Osmanlılar gibi askerî güç bakımından ileri seviyede bir imparatorluk çıkmıştı. Osmanlılar bu dönemde sayıca fazla bir orduya sahip oldukları gibi ateşli silahlar bakımından da güçlü bir orduya sahipti. Safevîler ise o zamana kadar hep geleneksel yapıdaki ordularla karşılaştıklarından ordularını yeni taktikler ve ateşli silahlar bakımından geliştirme ihtiyacı duymamışlardı. Şah İsmail'in o zamana kadar kendilerinden çok daha kalabalık ordulara karşı girdiği savaşlardan hep galip çıkması da ordunun yenilenmesi meselesini gündeme getirmemişti. Etrafındaki Kızılbaşların kendisine Mehdi hitabında bulunmalarının şahsında büyük bir güven hissi oluşturduğu ve düşmanlarını hafife alarak ordusunu güçlendirmek konusunda ihmalkâr

davranmasına neden olduğu da söylenebilir. Şah İsmail'in yeni rakibi Osmanlılarla bir savaşa girmeden önce aldığı tek önlem ordusunun mevcudunu artırmak için “halife” denilen propagandacılarını Anadolu'nun farklı bölgelerine yollayıp buralardan asker toplamak olmuştur. Bu maksatla Nur Ali Halife, Anadolu'da gezip şaha bağlı Türkmenleri Safevî ordusuna katılmaya çağırdı. Sivas ve Erzincan orduya asker kaynağı sağlayan bölgelerin başında gelmekteydi. Yavuz Sultan Selim 1514'te İran seferine çıktığında Safevî ordusunun yeni katılımlarla mevcudu ancak 40.000'e yükselmişti. Safevî topraklarına ilerleyen Osmanlı ordusu ise Kayseri'de 40.000 kişilik bir ihtiyat kuvveti bırakılmış olmasına rağmen 150.000 civarındaydı. Şah İsmail, Osmanlı ordusunun gelişini Azerbaycan'a uzak bir bölge olan İsfahan'dayken haber almış olmasına rağmen hızlı hareket etmedi. Hatta kendisine ve ordusuna duyduğu güvenle yolda avlanmakla meşgul oldu. Daha önce girdiği savaşlarda olduğu gibi Kızılbaşların gösterdiği yiğitlikle Osmanlı ordusunu da mağlup edebileceğine inanmıştı. Buna karşılık Osmanlıların savaşlarda ne tür taktikler uyguladıklarını bilen Diyarbakır Hâkimi Ustaclu Muhammed Han, Osmanlı ordusunun merkezini ateşli silahlarla desteklenmiş savaş arabalarından oluşan bir savunma hattı ile koruyacaklarını bilmekteydi. Bu hattı aşmadan Osmanlı ordusunun mağlup edilmesinin de imkânsız olduğunu düşünmekteydi. Şah İsmail'e Osmanlı ordusu bu hattı kurmadan baskınla dağıtılması gerektiğini teklif etmiş, fakat Şah İsmail tamamen gelenekselci bir yaklaşımla hiçbir savaş taktiğine başvurmadan savaşı yalnızca askerlerinin yiğitliğiyle kazanacağını düşünerek bu teklifi reddetmişti. Savaşta Osmanlı ordusunun merkezinde bulunan topçu ve tüfekçilerinin yer aldığı savunma hattına taarruz etmiş fakat her taarruz denemesinde Osmanlıların ateş gücü karşısında askerlerinin bozguna uğradığını görerek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Hatta bu denemeler esnasında atıyla top arabalarının bulunduğu noktaya kadar ulaşmayı başarmış, kılıcıyla arabaları birbirine bağlayan zincirleri kırmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştı. Osmanlılar sayı üstünlüğü, ateşli silahları ve modern taktik anlayışlarıyla Safevîlere ağır kayıplar verdirerek mağlup etmişler ve Yavuz Sultan Selim muzaffer bir şekilde ordusuyla Safevî başkenti Tebriz'e girmişti. Şah İsmail ise Dergezin mevkiine çekilip düşmanını izlemekten başka bir şey yapamamıştı (Agoston 2017, ss.86,93-94; Chase, 2008, s.150; Gündüz, 2010a, s.89; Hüseyini, 1379, ss.65-66; (Kazvini, 1367, s.10; Kazvini, 2011, ss.56-57).

Çaldıran Savaşı'nda alınan yenilgi Safevî ordusunun temel asker kaynağı olan Anadolu topraklarının kaybedilmesine neden oldu. Bu durum zaten sayı sıkıntısı çeken ordunun problemini daha da artırdı. Yenilginin bir diğer sonucu Safevî şahının karizma ve otoritesinin sarsılmasıydı. Kızılbaşlar kutsiyet atfettikleri liderlerinin bu zayıf haline şahit olunca ona olan sadakat ve güven hislerinde bir kırılma yaşadılar. Bunu gören Şah İsmail ise ömrünün son on yılında kendini yalnızlaştırarak idari işlerden uzaklaşarak münzevi bir hayat sürdü (Rumlu, 1389, II, s.1094). 1524'teki ölümünden sonra ise Safevî Devleti büyük bir otorite boşluğuna sürüklendi ve Kızılbaşlar başıboş hareket etmeye başladılar. Şah İsmail'den sonra on yaşında tahta geçen Şah Tahmasb küçük yaşta olmasından dolayı bu kargaşa ortamının önünü alamadı, kendisini himaye altına alıp iktidarı ele geçirmek isteyen Türkmen aşiretlerinin arasında yaşanan iç savaş ortamında sürekli yer değiştirmek zorunda kaldı. Devleti parçalanmanın eşiğine sürükleyen bu iç savaş Şah Tahmasb'da, mensup olduğu aşiretin menfaatini düşünen Türkmenlere karşı kendisine sadık merkezi bir ordunun kurulması fikrini güçlendirdi. Harekete geçmek için önce aşiretlerin kendi aralarında çatışarak birbirlerini zayıflatmasını bekledi. Daha sonra sürece müdahale edip barış ortamını sağlayacak ve zihnindeki askerî dönüşümü hayata geçirecekti. Ancak beklediği barış ortamı gelmedi. Tekelülerin, kendilerine karşı birleşen diğer aşiretlere mağlup olmalarıyla iç savaş dönemi bitse de bu dönemde Osmanlıların yeniden Safevî topraklarına yönelmesi şahın düşüncelerini gerçekleştirmesine imkân vermedi. Dahası ordunun kronik hale gelen sayı yetersizliği ve silah sorunları halledilemediğinden devlet bu defa çok daha ağır bir beka sorunuyla yüzleşmek zorunda kaldı. Şah İsmail dönemindeki ihmalkârlık Şah Tahmasb'ın omuzlarında büyük bir sorumluluk yüklemişti. Kanûnî Sultan Süleyman, babası gibi İran seferine çıkıp Safevî Devleti'ni ortadan kaldırmakta kararlıydı. Osmanlılar 1533'te Safevîlere karşı Irakeyn Seferine çıktıklarında Türkmen aşiretleri Şah Tahmasb'a yeteri kadar destek vermemişlerdi. Şahın Osmanlılara karşı topladığı kuvvet mevcudu 17.000 civarındaydı. Bu durum kendisini düşmanıya açıktan savaşmayı değil, yıpratma savaşı yöntemleriyle düşmanını yavaşça zayıflatarak mücadele etmeye zorladı. Şah Tahmasb, orduda yapmak istediği dönüşümü siyasi şartlardan dolayı gerçekleştirememesine rağmen Osmanlılara karşı başarılı bir yıpratma savaşı ve etkin bir diplomasi uygulayarak devletini hiç olmazsa ayakta tutmaya

muvaffak oldu (Anonim, 1370, ss.179-181; Hüseyini, 1379, ss.68-69; Kazvini, 2011, ss.56-57; Rumlu, 1389, II, s.1200; Şirazî, 2019, ss.63-65).

2.2.2. Askerî Dönüşümün Temelini Oluşturan İlk Adımlar

Şah Tahmasb Osmanlılarla mücadelesine devam ederken bir yandan da zihninde tasavvur ettiği kendisine sadık bir ordu kurma planını hayata geçirmek için adımlar atmaktan geri durmadı. Osmanlıların devşirme usulünü taklit ederek gayrimüslim kölelerden kul (gulam) adıyla yeni bir ordu kurmak amacıyla “Aznavur” veya “Gebr” olarak tanımlanan Gürcü, Çerkez ve Ermenilerin yaşadığı bölgelere esir toplama harekâtları icra etti. Gayrimüslim çocuklar esir alınıp Safevî sarayına gönderilerek burada eğitim almaya başladılar¹². Şah Tahmasb’ın yeni ordunun insan kaynağını temin etmek üzere Gürcistan ve Kafkaslara 1540, 1546, 1548 ve 1554 tarihlerinde gerçekleşen dört seferi vardır. 1540 tarihinde yapılan ilk sefer, Gücülerin Şeki bölgesine saldırılarına karşılık yapılan baskın niteliğinde bir harekâttı. Gürcüler bu seferde hazırlıksız yakalandıklarından güçlü bir direnç gösteremediler, pek çok Gürcü kadın ve çocuk esir alındı. 1546 yılındaki ikinci sefer, Levend Bey ve Başu Açuk gibi Gürcü feodal beyler arasındaki çatışmalardan yararlanarak Gürcistan’a yapılan yine baskın niteliğinde bir harekâttı. Bunda da binlerce Gürcü esir alınmıştı. Şah Tahmasb’ın 1548 yılında çıktığı Gürcistan seferi ise bunlar arasında en uzun süren harekâttı. Şah Tahmasb bu seferi Gürcülerin, Kanûnî Sultan Süleyman’a İran seferinde yardım etmelerinden dolayı onları cezalandırma bahanesiyle başlatılmış ve bir ay boyunca Gürcü toprakları Safevî kuvvetleri tarafından yağmalanmıştı. Safevîler bu seferde Gürcülere her zamankinden daha acımasız davranarak 30.000’e yakın esir toplayıp Gürcülere ait kiliseler ve manastırları yağmalamışlar, değerli mallarına da el koymuşlardı (Bk. Ek 23; Anonim, 1370, ss.132-133; Rumlu, 1389, II, ss.1103,1118,1274-1275,1301; Şah Tahmasb-ı Safevî, 2001, ss.73,83; Şirazî, 2019, s.100). Söz konusu seferler sayı bakımından eriyen ve kayıplarının yerini dolduramayan Safevî ordusuna yeni bir güç katacağı. Şah Tahmasb yalnızca Gürcistan seferleriyle yetinmedi. Doğu Anadolu’da Osmanlılara karşı yapılan yıpratma savaşının bir parçası olarak çıkılan yağma

¹² Safevîler Gürcüler için bazı kaynaklardan öğrenildiği üzere Aznavur ismini kullanmaktaydılar. Gayrimüslimleri ise asıl anlamı ateşe tapan demek olan ancak daha geniş biçimde kâfir anlamına da gelen “gebr” kelimesiyle isimlendirirlerdi. (Anonim, 1370, ss.132-133)

akınlarında Harput, Erzincan ve Bayburt dolaylarındaki Hristiyan Ermeni çocuklar da esir alınıp saraya götürülen gruplar arasındaydı¹³ (Şah Tahmasb, 1363, s.59; Şah Tahmasb-ı Safevi, 2001, ss.68-69). Saray kullarının şaha sadakatleri ve askerî hünerleri Avrupa'dan Safevî topraklarına gelerek onları görme fırsatı elde eden birçok seyyahın övgüsüne mazhar olmuştur¹⁴. Bunlardan biri olan Fransız seyyah Tavernier onlar hakkında:

İran şahı Gürcülerin sadakatine, yiğitliğine çok güvendiği için süvarilerinin bir bölümünü onlardan oluşturur, sarayında onlara görevler verir. Gürcüler inatla buldukları yeri savunurlar, asla geri adım atmazlar.

ifadelerini kullanmıştı (Tavernier, 2010, s.305).

Şah Tahmasb'ın sadık bir ordu meydana getirmek amacıyla başlattığı dönüşüm süreci onun 1576 yılında ölümüyle kesintiye uğradı. O öldüğünde Türkmen aşiretleri yeni şahın kim olacağı konusunda bir çatışma içerisine girdiler. Ustaclular, Şah Tahmasb tarafından veliaht tayin edildiği iddia edilen şehzade Haydar Mirza'yı desteklerken bunun karşısında Rumlu, Avşar, Türkmen, Kaçar, Bayat ve Varsak aşiretlerinden oluşan daha kalabalık bir diğer grup İsmail Mirza'yı desteklemekteydi. Bu sırada Gürcü ve Çerkez kulların da Türkmenlerin siyasi çekişmelerine dâhil oldukları görülmektedir. Nitekim Gürcüler Haydar Mirza'yı, Çerkezler ise İsmail Mirza'yı desteklemişlerdi. Şah Tahmasb'ın öldüğü gece sarayda çıkan çatışmanın sonunda İsmail Mirza'yı destekleyenler galip çıkmış ve Haydar Mirza çatışmalar esnasında öldürülmüştü (Rumlu, 2017, ss.16,44-45,48,50-51,54,60,74).

Şah II. İsmail ismiyle tahta çıkan yeni hükümdar, kendisine rakip olmaması için şehzade katliamlarına başladı. Bunlardan sadece Şah II. İsmail'in ağabeyi Muhammed Mirza ve onun oğlu Abbas Mirza sağ kalabilmişlerdi. İkisinin sağ kurtulmalarının sebebi Muhammed Mirza'nın kör, Abbas'ın ise daha çocuk yaşta ve Herat gibi merkeze

¹³ Esir alınanlar arasında kadınlar da bulunmaktaydı. Bunlar sarayın harem kısmına gönderilirken esirler arasında güzellikleriyle methedilen Gürcü kadınları şahların gözdeleleri arasına girmişti. Safevî hanedanından birçok şehzade Gürcü hanımlardan dünyaya gelmiştir. Şah Tahmasb'ın oğlu Haydar Mirza, şahın gözdesi Gürcü Sultanzade Begüm adlı bir kadından dünyaya gelmişti. Şah Abbas'ın oğlu, ileride Şah Safi adıyla tahta çıkacak olan Sâm Mirza da Gürcü bir saraylı kadından doğmuştu. (Bayat, 2014, s.189; Paradust, 1391, ss.20-21)

¹⁴ Orduda gulam adında seçkin köle askerler istihdam etmek İslam dünyasında 9. yüzyılda Abbasî Halifeliği döneminden beri var olan bir gelenektir (Agoston, 2017, s.17) Safevîler kul/gulam sınıfı bu eski geleneğin bir devamıydı.

uzak bir bölgede olmasıydı. Şah II. İsmail, yaklaşık bir buçuk senelik kısa saltanat döneminde Şah Tahmasb'ın başlattığı askerî dönüşümü sürdüremedi ve Türkmenler ordunun asli unsuru olmaya devam ettiler. Şah II. İsmail'in ölümünden sonra ise tahta çıkan Şah Muhammed Hüdabende tıpkı Şah Tahmasb'ın ilk saltanat yıllarında olduğu gibi Türkmenlerin güdümünde kaldı ve bağımsız bir siyaset izleyemedi. Safevîlerin bu dönemde Osmanlılarla 1578-1590 yılları arasında uzun süren bir mücadeleye girmesi de askerî dönüşümü aksattı. Şah Muhammed döneminde artık hiçbir otorite tanımayan Türkmenler kendilerine tehdit olarak gördükleri bütün grupları ortadan kaldırmaya başlamışlar ve bu uğurda kutsal saydıkları hanedana dahi zarar vermekten çekinmemişlerdir. Nitekim Şah Muhammed Hüdabende'nin eşi Mehdi Ulya idarî işlere fazla müdahil olmasından dolayı zina iftirasıyla, oğlu Hamza Mirza ise ileride güçlü bir hükümdar olabilme potansiyeli taşıdığından rakip olarak görülüp suikastla öldürüldü. Nihayet Şah Muhammed'i de Herat'ta bulunan oğlu Abbas Mirza'yı kullanarak darbeyle tahttan indirdiler. Şah Abbas Türkmenler tarafından tahta çıkarılsa dahi annesi ve ağabeyine yapılanları unutmadı. Türkmenlerin otorite tanımazlığının yanında bu dönemde Tebriz'in Osmanlıların eline geçmesi ve geri alınamaması, Horasan'ın Özbek istilasına uğraması gibi hadiseler de orduda yapılmak istenen yeniliklere mani oldu (Aydoğmuşoğlu, 2013a, ss.83,93; Türkmen, 2019, II/1, ss.6-8,29-33).

Şah Abbas 1588 yılında tahta çıktığında başına buyruk hareket eden Türkmen aşiretlerinin siyaset ve ordu üzerindeki baskılarını hafifletmek için hemen harekete geçmedi. Önce aşiretlerin birbirleri arasındaki iktidar mücadelesini izledi. Daha sonra muhaliflerin ortadan kaldırılması için “şahi seven” adıyla aşiretlerden bağımsız fakat yine Türkmenlerden oluşan bir silahlı yapı kurdu. Ülkedeki her bölgeye haberciler göndererek kendisine bağlı olan ve aşiretleri ezmeye kararlı bütün askerlerin Kazvin'deki sarayın önünde bulunan At Meydanı'nda toplanmasını emretti. Şah Abbas Şahsevenleri kullanarak vekili ve danışmanı Mürşid Kulu Han'ı öldüren Türkmen isyancıların ele başlarını yakalandıkları yerde öldürttü. Muhaliflerin başında bulunan Mehdi Kulu Han da yakalanıp öldürülenler arasındaydı. Sağ kalan muhalifler ise Şahsevenlerin kalabalıklığını görünce isyanı devam ettirmeye cesaret edemediler ve Kazvin'den kaçtılar. Şah Abbas, Şahsevenlere taşradaki kendi aşiretlerine gidip muhalif emirleri tespit edip öldürmelerini de emretti. Böylece şah taraftarları ve şah muhalifleri arasında yaşanan bir kavga başladı. Bu ayrım Türkmen aşiretleri içindeki dayanışma

ruhunu yok etti ve aşiret taassubunu ortadan kaldırarak Kızılbaşlara, sadakate layık tek kurumun devlet olduğunu bir kez daha hatırlattı (Bashir, 2006, ss.249-250; Farrokh, 2015, s.80 Türkmen, 2019, II/1, ss.9-11,35).

2.3. KULLAR (GULAMLAR)

Şah Abbas muhaliflerini susturduktan sonra dedesinin başlattığı askerî dönüşüm sürecini kaldığı yerden devam ettirdi. Kul (gulam) sınıfına insan kaynağını oluşturan esirlerin toplanması için yeni Gürcistan seferlerine çıkıldı. Bu dönemde Gürcistan seferlerinin idare edildiği merkez Revan'dı. Burada bulunan tiyul sahibi Türkmen emirleri başta dönemin Revan Hâkimi Emir Gune Han olmak üzere Gürcistan seferlerini idare ettiler. Gürcistan'dan Erzurum'a kadar geniş bir coğrafya yağma ve esir toplama harekâtlarına sahne oldu. Yine çok sayıda Gürcü ve Ermeni esir toplanıp saraya gönderildi. Nitekim bu dönemde 20.000 Ermeni esir kul sınıfına dâhil edilmişti (Aydoğmuşoğlu, 2013b, s.16; Türkmen, 2019, II/2, ss.213,542). Bunun yanında Hristiyan Gürcü asilzadelerin çocukları da kul sınıfının kaynağını oluşturdular. Gürcü beyleri Safevî Devleti'ne sadakatlerinin bir nişanesi olarak oğullarını Safevî sarayına rehin olarak bırakmaktaydılar. Yağma akınlarında toplanan esirlerle birlikte saraya alınan bu çocuklar Müslümanlaştırılıp “gulâmân-ı hassa-yı şerîfe” adlı kul teşkilatına alınmaktaydılar. Kulların en tepesinde “kullar ağası” denilen bir komutan bulunmaktaydı. Kullar ağası; eşik ağasıbaşı, topçubaşı, tüfekçi ağası gibi Şah Abbas'ın yakın maiyetinde yer alan ve onunla aynı sofradan yemek yiyebilecek kadar hükümdara yakın kişilerdi (Sanson, 1346, s.140). Kullar ağası makamı ilk tahsis edildiğinde Türkmenlere ait bir paye olan korçubaşılardan daha alt rütbeye sahipti fakat zamanla kulların ordudaki oranı arttıkça ve kul sınıfı güçlendikçe kullar ağasının konumu yükseldi. Öyle ki Şah Abbas döneminde kullar ağası makamındaki devlet adamları seferlerde orduyu yöneten genel komutan derecesine kadar yükselmişti. Kullar ağasının altında yer alan “minbaşı” (binbaşı) ve “yüzbaşı” rütbelerine sahip zabıtlar kul birliklerini sevk ve idare ederlerdi. Kullar sarayda ateşli silahlar dâhil her tür silahı uzmanlık seviyesinde kullanabilecekleri bir eğitim almaktaydılar. Ancak şunu belirtmek gerekir ki kullar Osmanlıların yeniçerileri gibi ateşli silahları yoğun biçimde kullanmazlar, yeniçeriler gibi savaşa piyade olarak girmezlerdi. Safevîlerin kulları

geleneksel Türk savaş usullerine uygun biçimde at üzerinde savaşmak üzere eğitilmişlerdir. Safevî ordusunda asıl ateşli silahları kullanan birlikler adından anlaşılacağı üzere topçu ve tüfekçilerdir (Chardin, 2014, s.275; Chase, 2008, s.145; Matthee, 1996, s.394; Mirza Semia, 1378, ss.7-8; Sanson, 1346, s.140).

Kullar merkezde ve taşrada olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydılar. Merkezde bulunanlar sarayda şahı korurlar ve şahın muhafızları olan korçularla aynı görevi ifa ederlerdi. Taşrada görev alanlar ise yine kullar arasından seçilip eyaletlere vali olarak atanan devlet adamlarının emrindeki askerlerdi. Şah Abbas taşradaki Türkmen aşiretlerinin gücünü kırabilmek için tiyul arazilerinin statüsünü tedricen devlete bağlı hassa arazilerine çevirmiş, başlarına da kul sınıfından valiler atamıştı. Bu sayede kullar, Türkmen emirleri gibi toprak sahibi olma imtiyazını kazanmışlar, onlar gibi isimlerinin yanına “sultan” ve “han” unvanlarını almaya başlamışlardı. Şah Abbas bu uygulamayla Safevî topraklarındaki kritik bölgelerin merkezi hükümet tarafından yönetilmesini sağlamak ve bölgedeki gelirlerin doğrudan devlet hazinesine aktararak hazinenin zenginleşmesini ve askerî dönüşüme yeterli finansal kaynak oluşturmayı amaçlamaktaydı. Ayrıca bu yöntemle Türkmen aşiretlerinin taşradaki nüfuzu kırılacak ve ileride isyan edip devlete tehdit oluşturamayacaklardı. Kul sınıfından taşraya vali olarak atanan ilk kişi 1595’te Fars Beylerbeyliğine getirilen Allahverdi Han’dı. Şah Abbas Fars bölgesinde Dulkadirli Türkmenlerinin hâkimiyetine son verip bölgenin idaresini Allahverdi Han’a tevdi etmişti. Fars’tan sonra Gilan, Huzistan ve Horasan gibi merkezi hükümetin denetiminden uzak ve sürekli isyanların yaşandığı bölgelere de kul kökenli valiler atanmıştı. Mezkûr bölgelere vali olarak Ferhad Han adında bir saray kulu tayin edilmişti. Ferhad Han, Şah Abbas’ın “oğul” diye hitap ettiği bir şahsiyetti. Bu hitap şekli aslında şahın o dönem kullarına olan yaklaşımını göstermekteydi. Şah herhangi bir yere sefer düzenleyeceği zaman savaşın yeri ve zamanı hakkında en isabetli kararı alabilmek için Ferhad Han’a danışırdı. Şah Abbas’ın bu tavrı sarayda askerî konularda eğitim almış kul sınıfına güvenini yansıtmaktaydı. Şah Abbas’ın kul kökenli devşirmeleri “sipehsalar” denilen ordu komutanlıklarına getirmesi de askerî konularda bu sınıfa duyduğu itimadı gösteriyordu. Safevîlerde zaten “sipehsâlâr” veya uzun

ismiyle “sipehsâlâr-ı küll-i leşker-i Îrân” adıyla zikredilen ordu komutanlığı¹⁵ Şah Abbas tarafından kullar için ihdas edilmiş bir makamdı. Şah Abbas’ın ordunun başına geleneksel yöntemlerle savaşmaya alışkın Kızılbaşları değil, dönemin askerî gelişmelerini takip eden kul kökenli devlet adamlarını getirmesi askerî dönüşümün aynı zamanda bir zihniyet dönüşümü olduğunu göstermekteydi. Şah Abbas’ın sipehsalar olarak atadığı ilk kişi 1598’de bu makama getirilen Allahverdi Han’dı. Ondan sonra bu aynı mansıbı yine kul kökenli devlet adamları olan Karçakay Han ve Rüstem Han gibi isimler deruhte etmişlerdi. Kullar sipehsalarlık makamı sayesinde orduda korçubaşılığa kadar yükselebilen Türkmenlerden daha üst mertebelere kavuşmuşlardı¹⁶ (Aydoğmuşoğlu, 2013b, ss.9,12,15,19; Babaie, Babayan vd. 2004, s.28; Savory, 1392, s.79; Türkmen, 2019, II/1, ss.171-174,252).

Kulların sayısı ilk kuruldukları Şah Tahmasb döneminden itibaren Şah Abbas (1586-1628), Şah Safî (1629-1642) ve Şah II. Abbas (1642-1666) dönemlerine doğru sürekli artış gösterdi. Şah Abbas dönemindeki sayıları 12.000 ilâ 15.000 arasındayken Şah II. Abbas dönemine gelindiğinde 18.000’e yükselmişlerdi. 1670 yıllarında ise 40.000’e ulaşmışlardı (Farrokh, 2015, s.78; Matthee, 2012, s.113; Bayat, 2014, s.174). Sürekli yükselişte taşraya vali olarak atanan kulların büyük bir payı bulunmaktaydı. Şah Tahmasb ve Şah Muhammed dönemlerinde Türkmen hâkimler orduya istenilen miktarda askeri getirmek konusunda isteksiz davranmışlar ve devletin emrini dinlememişlerdi. Safevîler kul sınıfından kişileri taşraya vali olarak atayarak sefer zamanı taşradan daha fazla asker temin etmeye başladı. Zira kullar taşrada daha düzenli bir askere alım sistemi kurmuşlar ve savaşa istemezse gitmeyen Türkmenlerin yerine askerliği zorunluluk haline getirmişlerdi. Şah Abbas’ın 1597 yılında çıktığı Horasan seferinde Allahverdi Han, Ferhad Han ve Zülfikar Han orduya önemli miktarda asker temin etmişlerdi. Yalnızca Ferhad Han’ın topladığı asker sayısı bile 10.000’den fazlaydı (Türkmen, 2019, II/1, ss.210,238).

¹⁵ Sipehsalar unvanı Büyük Selçuklularda ve İlhanlılarda da kullanılmış bir unvandır. Safevîlerdeki sipehsalarlık Osmanlılarda padişahın ordunun başına atadığı veziriazamların aldıkları “serdar-ı ekrem” unvanına benzemektedir. (Özcan, 2019, s.551)

¹⁶ Sipehsalarlar teşrifatta korçubaşılardan daha önde bulunmuşlar ve kendilerine merasimlerde şahın sağ yanında oturmaları ayrıcalığı tanınmıştır. (Sanson, 1346, s.84) Bu makam Şah II. Abbas zamanında kaldırılmış fakat Türkmenler arasından seçilen korçubaşılık mansıbı orduda varlığını ve önemini her zaman korumuştur. Nitekim 17. yüzyılın ortalarından itibaren korçubaşılar saray teşrifatında veziriazamdan sonra gelen ikinci dereceli makam haline gelmiştir. (Lockhart, 2016, s.183; Matthee, 2012, s.114)

Kulların taşrada düzenli bir askerî sistem kurabilmeleri şah tarafından kendilerine tanınan geniş yetki ve sorumluluklar sayesinde mümkün olmuştu. Onlar taşrada başıboş bırakılan Türkmen tiyul sahiplerinden farklıydılar. Yönettikleri eyalette askerin toplanması, sefer hazırlıkları ve planlarının hazırlanması, lojistiğin ve iaşenin temini gibi sefer organizasyonuna dâhil birçok sorumlulukları vardı. Bunun için buldukları bölgenin maddi kaynaklarını söz konusu işler için seferber etme konusunda geniş yetkilere sahiptiler. Bunun yanında idare ettikleri eyaletlerde yaşayan Türkmen aşiretlerinden ne kadar süvari ve piyade lazımsa alabilme yetkisine de sahiptiler. Hatta Türkmenlerin istenilen sayıda askeri getirip getirmediğini kontrol ederler, eğer istenilenden azsa bundan sorumlu olan aşirete para cezası kesmek gibi yetkilerine de sahiptiler. Tahsil edilen bu para ise hassa ordusunun masraflarına ayrılırdı. Eğer söz konusu aşiretin bu tür kusurları tekrarlarsa para cezası katlanarak artar, aşiret asker vermekte direnirse dirlik arazisine el konulur ve diğer aşiretlere verilebilirdi. Safevîler aynı zamanda bu tür uygulamalarla kullar üzerinden Türkmen aşiretlerini baskılamayı başarmışlardı (Türkmen, 2019, II/1, ss.98,102).

Kulların taşrada kurdukları idari sistem merkezî hükümetin bir kopyasıydı. Kul kökenli valiler şah gibi kendi kul sınıfını yetiştirme hakkına sahiptiler. Fars Beylerbeyi Allahverdi Han ve oğlu İmam Kulu Han, Fars eyaletini kulların yetiştirildikleri önemli bir merkez haline getirmişlerdi. Bu uygulama Safevî ordusundaki kul sayısının artmasını sağlarken devletin taşrada da eğitilmiş bir asker zümreye sahip olmasını sağlamıştı. Fars'ta yetişen kullar, Şah Abbas döneminde İran'ın güneyindeki Laristan, Carun, Kişm ve Hürmüz'de üslere sahip olan Portekizlilere karşı başarılı seferler icra etmişlerdi. Fars bölgesini ateşli silah ve mühimmat deposu haline getirmişler, bölgeden binlerce tüfekçi toplayarak bunların eğitilmesini ve Portekizlilere karşı cepheye sevkini sağlamışlardı (Babaie, Babayan vd. 2004, ss.64-65; Mitchell, 2000, s.109; Türkmen, 2019, II/1, s.305). Benzer hizmetleri Luristan'da çıkan bir isyanı bastırmakla görevli Ferhad Han sunmuştur. Nitekim Ferhad Han, kendi maiyetindeki kullar ve onların eğittiği milislerle birlikte Lurların isyanını kısa sürede bastırmıştı (Türkmen, 2019, II/1, s.159).

Şah Abbas döneminde saray kullarına verilen yetkiler Türk kökenli devlet adamlarının arasında tepkiye neden olmuştur. Bu tepkiyi dile getirenlerden biri, kendisi de Türk

kökenli olan ünlü Safevî tarihçisi İskender Bey Münşî'dir. O, eserinde Ferhad Han'ın, Gilan isyanını bastırmak üzere başlattığı askerî harekâta Türk korçularının sağladıkları önemli katkıları küçümsediğini ve zaferi yalnızca kendisine mal edip Türklere karşı kıskançlık gösterdiğini ifade etmiştir (Türkmen, 2019, II/1, s.109). Şunu da belirtmek lazımdır ki kullara tanınan bütün bu yetkilere rağmen Türkmenler hiçbir zaman ordunun başat unsuru olma pozisyonlarını kaybetmemişlerdir ve kul sınıfı daima onları dengeleyici bir araç olarak kalmıştır. Şah II. Abbas dönemine gelindiğinde Türkmenler ordunun komuta kademelerindeki ağırlıklarını yeniden artırmışlardır. Zira Sipehsalarlık makamı Şah II. Abbas zamanında kaldırılmış ve onun yerine ordu komutanlığına yeniden Türkmenler arasından seçilen korçubaşılar getirilmişlerdir. Korçubaşılar tekrardan kullar ağasından daha üst bir dereceye kavuşmuşlar ve veziriazamdan sonra ikinci askerî yetkili statüsünü elde etmişlerdir (Matthee, 2012, s.114).

2.4. TOPÇULAR

İran'da topun savaşlarda kullanımı Safevîlerden önce Akkoyunlular döneminde başlamıştı. Akkoyunlular, Memluklerle girdikleri savaşlarda topla tanışmışlar, Osmanlılarla yaptıkları 1473'teki Otlukbeli Savaşı'nda ise topların savaşdaki etkili gücüne şahit olmuşlardı (Felâhî, Golâmhosayn, 1394, s.66; Tihranî, 2014, ss.375-377). Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Osmanlılarla mücadele edebilmek için topçuların orduda mutlaka yer alması gereken önemli bir sınıf olduğunu düşünen Akkoyunlular, 1473 ve 1478 yıllarında Venediklilerden top ve topçu ustaları göndermelerini istemişlerdi. Ancak bu silahlar Akkoyunlulara ulaştırılamamıştı (Tracy, 2015, s.198). Akkoyunlular top üretim tesislerine sahip olmadıklarından toplarını dışarıdan tedarik etmek zorundaydılar. Akkoyunluların ilk top kullanımı 1477 yılına denk gelmekteydi. Bu tarihte Uzun Hasan'ın oğlu Sultan Halil, İran'da çıkan bir mahallî isyanı bastırmak için ordusundaki askerlere toplar kullandırmıştı. Uzun Hasan'ın diğer oğlu Sultan Yakub da Halil'le girdiği taht mücadelesinde toplardan istifade etmişti. Akkoyunlular 1480'li yıllara gelindiğinde ise artık ordularında daimî bir topçu sınıfına sahiptiler. Zira 1485, 1487 ve 1489 tarihli bütün savaşlarında orduda topçu birliklerinden bahsedilmektedir (Chase, 2008, ss.129,144; Moshtagh Khorasani, 2010, s.19).

Safevîler topçuluk alanında kendilerinden önce oluşan bu birikimi miras aldılar ve erken tarihlerden itibaren topu savaşlarda kullanmaya başladılar. Safevî Devleti henüz kurulmadan önce hanedanın başında bulunan Şeyh Haydar, 1488 yılında ordusuyla Şirvanşahlara ait Gülistan Kalesi'ni kuşatırken top kullanmıştı. Safevîlere ait ilk toplar Akkoyunlular zamanında kalma büyük kuşatma toplarıydı. Bunlar ağır olduklarından nakledilmesi zor silahlardı. Bu yüzden Safevîler topları genelde kale savunmasında veya kale kuşatmalarında kullanılmaktaydılar. Safevîlerin Diyarbakır Valisi Ustaclu Muhammed Han'ın, Doğu Anadolu'da devletin egemenlik sahasını genişletmek üzere çıktığı seferlerde Akkoyunlulardan kalan ağır kuşatma toplarını kullanmıştı. Bunlar dört veya beş ağızlı büyük namlulara sahip ağır toplardı. Safevî Devleti'nin ilk hükümdarı Şah İsmail, 1501'de Şirvanlılara ait Bakü ve 1507'de Dulkadirliilere ait Harput kalelerini kuşatırken yine Akkoyunlulardan miras kalan kuşatma toplarından istifade etmişti (Emini-yi Herevi, 1383, ss.147-151, 280; Felahi, Golamhoseyn, 1394, s.66).

2.4.1. Topçu Sınıfı

Safevîler ilk zamanlarda müstakil bir topçu sınıfına sahip değillerdi. Savaşlarda topun kullanılması yukarıda zikredilen bazı istisnai örneklerle sınırlıydı. Daimî bir topçu sınıfının kurulması için 1514 tarihli Çaldıran Savaşı'ndan sonrasını beklemek gerekecekti. Safevîler Çaldıran'da Osmanlı topçusunun defalarca üzerlerine saldıran Safevî süvarilerini açtıkları ateşle bozguna uğrattıklarını gördüler ve topun savaştaki gücünü kavrayıp kendi ordularında topçu sınıfını kurmak konusunda ikna oldular. Bu doğrultuda Şah İsmail dönemine denk gelen 1516 tarihinde topçu sınıfı kurulmuş ancak topçular bu dönemde pek etkili olamamışlardı (Matthee, 1996, s.391). Şah Tahmasb dönemine ise topçuluğun gelişimi desteklenmiş bu sayede topçular savaşların belirleyici unsuru olmaya başlamışlardı. Bu dönemde İran'ın muhtelif bölgelerinde çıkan mahallî isyanlar topçuların bulunduğu hatta bizzat topçubaşılar tarafından komuta edilen ordular tarafından bastırılmıştı. Devleti oldukça meşgul eden Şirvanşahların isyanının bastırılması, 1551-1552 yılları arasında Gülistan, Şeki, Selut ve Derbend gibi isyancılara üs vazifesi görmüş kalelerin zapt edilmesi ve Osmanlıların elinde bulunan Van'daki Erciş Kalesi'nin alınması topçuların orduya sağladıkları üstünlük sayesinde mümkün olmuştu (Rumlu, 1389, III, ss.1263-1265,1308). Topçuların Şah Tahmasb

dönemi savaşlarında sağladığı katkılar Safevî askerî teşkilatı içerisindeki mevkilerini sağlamlaştırmış ve orduda kalıcı olmalarına zemin hazırlamıştı.

Safevîlerde “tophâne” olarak adlandırılan topçu sınıfının başında “topçubaşı”, “mîr-i âteş” veya “mîr-i tophâne” unvanına sahip subaylar bulunurdu. Safevîler bu unvanlar arasında en çok Türkçe “Topçubaşı” terimini kullanmaktaydılar. Safevîlerin ilk topçubaşısı Şah İsmail döneminde yaşamış olan Topçu Mahmud Bey’di. Onun ardından Üstad Şeyhî Bey topçubaşı olmuştu. Şeyhî Bey’in ismi kaynaklarda ilk olarak 1529 yılına dair olaylarda geçmektedir. Bu kişi aynı zamanda “topçubaşı” unvanına sahip olan ilk komutandır (Hayrendiş, Tebrizniya Tebrizi, 1398, s.65). Şeyhî Bey, 1538 yılında Horasan’ın Haf bölgesinde ortaya çıkan Kızılbaş isyanının bastırılmasında büyük hizmetleri olan bir komutandır. 1539 yılına gelindiğinde topçubaşı makamında Süleyman Bey adlı biri bulunmaktadır. Süleyman Bey, Şirvan’ın kuzeyindeki Astara’da yerel bir isyanın bastırılmasıyla görevli Safevî ordusuna bizzat komuta etmiş ve bu görevinde başarılı olmuş bir kişidir (Tebrizi, Hayrendish, Hasani, Şabani, vd.,1398, ss.164-165). Şah Tahmasb döneminde topçubaşılardan yalnızca topçu sınıfını değil bütün orduyu komuta etmeleri şahın bu yeni sınıfa ve onun başındaki kişilere güvenini göstermektedir. Topçubaşılara bu dönemde şahın maiyetindeki emirlere layık görülen “mukarreb” unvanının verilmesi, diğer Türkmen emirleri gibi “tiyul” denilen dirlik arazilerinin tevdi edilmesi topçu sınıfının kazandığı önemi yansıtmaktaydı. Safevî tarihçilerinden İskender Bey Münşî de Şah Tahmasb’ın ölümünden sonra devlet erkânını oluşturan önemli kişiler arasında topçubaşının adını zikretmektedir (Hayrendiş, Tebrizniya Tebrizi, 1398, s.66; Mirzâ Semiâ, 1378, ss.13-14).

Şah Muhammed Hüdanbende ve Şah Abbas dönemlerinde topçubaşılardan iki isim ön plana çıkmaktaydı. Bunlar Tebrizli Murad Bey ve Berhürdar Bey’di. Bu kişiler Şah Muhammed döneminde Horasan’da Şamlu aşiretinin başlattığı isyanı bastırmak için düzenlenen seferde orduda yer almış kişilerdi. İsyancılar Horasan’da Türbet Kalesi’nde savunmaya çekildikleri zaman Murad ve Berhürdar beyler kale önlerinde büyük kuşatma topları dökmüşler ve bunlarla kalede ağır hasara yol açarak Safevî kuvvetlerinin kaleye girmelerini sağlamışlardı (Hayrendiş, Tebrizniya Tebrizi, 1398, s.67). Murad Bey’in adı bundan sonra hiçbir hadisede geçmezken Berhürdar Bey, Şah I. Abbas döneminin önemli savaşlarında adından söz ettirmiştir. Berhürdar Bey

topçubaşılık rütbesini atalarından devralmış birisidir. Şah Tahmasb döneminde topçubaşılık yapmış olan Üstad Şeyhî Bey'in üçüncü kuşaktan torunudur (Hayrendiş, Tebrizniya Tebrizi, 1398, s.70). O da bu makamı kendisinden sonra Şah Safî döneminde topçubaşılık yapmış olan oğlu Murtaza Kulu Bey'e bırakmıştır (Hayrendiş, Tebrizniya Tebrizi, 1398, s.72).

Topçubaşılar Şah Safî döneminde devlet ricali arasındaki itibar ve saygınlıklarını korumayı sürdürmüşlerdir. Bu dönemde topçubaşı olan Murtaza Kulu Bey'e vezirler için kullanılan "rüknüdevle" (devletin direği) ve "enîsüddevle" (devletin dostu) unvanları verildi. Şah II. Abbas döneminde ise topçubaşılara "bey" yerine daha üst rütbeyle işaret eden "han" unvanının verilmesi uygun görüldü. Bu dönemde topçubaşılık makamının iki kişi tarafından paylaşıldığı zamanlar da olmuştur. Nitekim 1648'de Kandahar seferinde bulunan Murtaza Kulu Bey'in yanında Murad Bey adlı bir topçubaşı daha bulunmaktadır. Bu iki şahsın birlikte Kandahar Kalesi'nin Babürlülerden alınmasında önemli bir rol oynadıkları görülmektedir (Hayrendiş, Tebrizniya Tebrizi, 1398, ss.72-75; Şamlu, 1371, s.335).

Topçubaşılardan emri altında "top-endâz" denilen topçu neferleri yer almaktaydı. Bunlar savaşta "minbaşı" (binbaşı) ve "yüzbaşı" adlı zabıtlar tarafından sevk ve idare edilirdi. Topçular etrafı beyaz ortası yeşil renkli sancaklarıyla ordudaki diğer sınıflardan ayrılırlardı. Topçu neferlerini ayıran bir diğer unsur keçeden siyah başlıkları ve "gürgâbî" denilen yemeni benzeri ayakkabılarıydı (Hayrendiş, Tebrizniya Tebrizi, 1398, s.76; Rumlu, 1389, III, s.1341). Topçu neferleri ve zabıtları devlet hazinesinden "mevâcib" denilen düzenli bir maaş alırlardı. Tophaneye maaşların ödenmesi ve malî işlerin yürütülmesi için bir tophane veziri atanır, bunlara yardımcı olmak üzere "müstevfi" ve "muharrir" denilen bürokratlar yer alırlardı. Bu kişiler tophane personelinin maaş defterlerini tutarlardı (Hayrendiş, Tebrizniya Tebrizi, 1398, s.74; Mirza Semia, 1378, ss.13-14).

Safevîlerde topçu personelinin bir kısmını da tophane işçileri oluştururdu. Bunların görevi barış zamanında topların saklanması, korunması, üretilmesi ve savaş zamanında cepheye nakledilmesiydi. Toplar Safevîlerin "cebehâne" veya "kûrhâne" olarak adlandırdıkları cephaneliklerde saklanırdı. Topların buralarda muhafazası başta "cebecibaşı" veya "cebedarbaşı" adlarıyla anılan görevlinin ve onun emrinde çalışan

“amale-yi cebehâne” adındaki cephaneye işçilerinin göreviydi (Felahi, Golamhoseyn, 1394, s.74-76; Mirzâ Semiâ, 1378, s.29). İsfahan, Şiraz, Meşhed, Revan gibi Safevî topraklarındaki büyük şehirler önemli cephaneliklerin yer adlıığı yerlerdi. Buralar stratejik bir akılla seçilmiş bölgelerdir. Nitekim her birinin savaşların yoğun yaşandığı cephe bölgelerine yakın yer olduğu görülmektedir. Cephaneliklerin buralara yapılması topların savaş zamanında cepheye çabuk nakledilebilmesine olanak sağlamaktır. Şiraz Fars eyaletinin idari merkezi, İran’ın güney sahillerine yapılan askerî harekâtların lojistik merkeziydi. Revan, Osmanlı sınırının yakınlarında ve Osmanlıların İran’a seferlerinde Safevî ordusunun ilk direniş noktalarından biriydi. Meşhed ise doğuda Özbeklerle yapılan savaşlarda ordunun ateşli silah tedarik ettiği öne çıkan üretim merkezlerinden biri konumundaydı. Revan Kalesi’ndeki cephaneliği gören Fransız Seyyah Jean Chardin burada silahların istiflendiği büyük bir açık alanın olduğundan ve Osmanlılarla Portekizlilerden ele geçirilmiş 40’tan fazla topun burada saklandığından söz etmiştir. Kalede ayrıca “gencîne-yi şâh” adı verilen bir hazine dairesi yer almaktaydı ve burada diğer devletlerden hediye olarak getirilen iyi kalitede birçok top muhafaza edilmekteydi (Felâhî, Golâmhoseyn, 1394, s.76).

2.4.2. Top Türleri

Savaşlarda “badlîc”, “balyemez”, “darbzen”, “zembûrek” ve “kazgan” adlarıyla bilinen farklı top türleri kullanılmaktaydı. Bu adlar Safevîlere Osmanlı topçuluk terminolojisinden geçen terimlerdi. Nitekim “balyemez”, “darbzen”, “zemburek” ve “kazgan” Osmanlı topçuluğunda da aynen kullanılan isimlerdi. “Badlîc” ise Osmanlıların “badaluc” veya “badaluşka” dedikleri top türünün Safevîlerdeki söyleniş biçimiydi. Badlic ve balyemez genelde kuşatmalarda kullanılan en büyük top türleriydi. Bunlar için kaynaklarda kullanılan genel ad, Farsçada kale döven anlamına gelen “kale-kûb”du. Bu tür toplar Avrupa’da 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılan “bombard” tipi ağır topların birer muadiliydi (Agoston, 2006, ss.107,113-114; Anonim, Kadri, 1384, ss.65,179; Crosby, 2003, s.103; Eralp, 1993, ss.117-118; Hıbrî Efendi, 2021, s.91; İsfahânî, 1382, s.74; Zeyrek, 1999, ss.34,60). Kaynaklarda badlic toplarına 1582 yılında Kızılbaş isyancılara karşı Horasan’daki Türbet Kalesi’nin savunulmasında ve 1634 yılında Osmanlıların elindeki Revan Kalesi’nin geri alınması sırasında

rastlanılmaktadır (Hayrendîş, Hasanî, Şâbânî, 1398, s.67; Tebrizi, Hayrendish, Hasani, Şabani, 1398, s.165; Şamlu, 1371, s.222). Badlicler 17. yüzyılın sonlarına doğru küçülmüş ve büyük kuşatma toplarından meydan savaşlarında kullanılabilen daha hafif toplara dönüşmüştü. Nitekim 1690'lı yıllardan başlayıp 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan Afgan ve Beluç isyancılara karşı İran'ın doğusundaki küçük çaplı sınır çatışmalarında Safevîler, badlic olarak adlandırdıkları toplardan sıkça yararlanmışlardı (Kirmani, 1384, s.248). Balyemezler ise 1648 yılında Kandahar ve Büst kalelerinin kuşatılması sırasında Safevî topçularının etkin biçimde kullandıkları ağır top türlerinden biri olmuştur. Nitekim o dönem Safevî ordusunda bulunan Alman asıllı topçu ustası Jorgen Andersen, Safevîlerin Kandahar kuşatmasında kullandıkları balyemez toplarının ordudaki en büyük toplar olduğundan söz etmektedir (İsfahani, 1382, ss.455,467; Şamlu, 1371, ss.258,335).

Büyük çaplı topların haricinde “darbzen” (zarbzen) ve “zenbûrek” daha hafif ve orta büyüklükteki topları oluşturmaktaydı. Darbzenlerin ilk kullanıldığı savaşlar Şah Tahmasb'ın ordusuyla 1533 yılında Van ve 1548'de Gülistan kalelerini kuşatmasıdır (Rumlu, 1389, III, s.1219). Safevîlerin kullandığı ilk darbzenler çoğunlukla Osmanlılardan ele geçirilen toplardır (Agoston, 2012, s.166). Safevîler daha sonra bu top türünü kendileri üretmeye başlamıştır. Nitekim Şah Tahmasb 1548'de Gülistan Kalesi'ni kuşatırken kale önlerinde kurdurduğu seyyar bir dökümhanede darbzen topları döktürmüştür (Rumlu, 1389, III, s.1307).

Kaynaklarda ihtişamından dolayı büyük kuşatma toplarının isimleri daha fazla zikredilirken Safevîlerin daha hafif toplar kullandıkları aşikârdır. Zira Şah Abbas döneminde Safevî ordusu Belh üzerine yürürken yanında 300 adet muhtelif çapta topla sefere çıkmıştı. Bu toplar arasında büyük kuşatma topları yer alırken topların önemli bir kısmını mutlaka darbzen veya zenburek gibi daha hafif topların oluşturuyor olması büyük bir olasılıktır¹⁷ (Chase, 2008, ss.155-156). Şah Safi, Kandahar, Büst ve Zemindaver kalelerini kuşatmak için büyük balyemez topları döktürürken bunların yanında 500 adet darbzen ve zenbûrek gibi daha küçük çapta topların döktürülmesini de emretmiştir (Hayrendîş, Tebrizniya Tebrizi, 1398, s.73; İsfahani, 1382, ss.455,467;

¹⁷ Safevîlerin son döneminde Osmanlılar tarafından İran'a elçi olarak gönderilen Ahmed Dürrî Efendi, Kazvin'e geldiğinde burada kendisini karşılayan hâkimin tören birlikleri arasında küçük sahra toplarının bulunduğundan bahsetmektedir. (Ürkündağ, 2006, s.67)

Şamlu, 1371, ss.258,335). Safevîlerin kullandıkları darbzenlerin standart bir ölçüsü olmamış, muhtelif büyüklüklerde üretilmişlerdir. Kaynaklarda darbzen toplarından bazen “zarbzen-i hired u bozorg” (küçük ve büyük darbzen) şeklinde bir ayrımla bahsedilmiş olması topun farklı ölçülerde olabildiğini göstermektedir¹⁸ (İsfahani, 1382, s.75).

Zenburek Safevî ordusunda kullanılan en küçük top türüdür. Osmanlılar ve Babürlüler tarafından sıkça kullanılan zenburek topları Şah Abbas döneminden itibaren Safevîler tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. Safevîler doğuda Babürlüler ve Özbeklerle mücadelelerinde bu silahtan aktif biçimde istifade etmişlerdir. Bunun nedeni topun hafif ve at, deve gibi binek hayvanları üzerinde rahatça taşınabilmesidir. Safevîler bu top sayesinde hem ateş gücü hem de süvarinin manevra özelliğini birleştirmişlerdir. Böylece doğuda süvarilere dayalı ordular karşısında sürat ve manevra avantajını düşmana kaptırmamışlardır (Garza, 2019, s.90; Eralp, 1993, s.118; Felâhî, Golâmhoseyn, 1394, s.72). Safevîlerin zenburekleri daha ziyade doğudaki Kandahar, Kirman, Horasan ve Yezd vilayetlerinde kullanmaları tesadüf değildir. 17. yüzyılın sonlarına doğru tehditlerini artıran Afgan süvarilerine karşı da Safevî sınır kuvvetlerinin bu silaha sıkça başvurdukları görülmektedir. Safevî ordusunda zenbureklerin sayısı o kadar artmıştır ki Safevîler yalnızca zenburek toplarının kullanıldığı ve “zenbürekhâne” adında topçulardan ayrı bir sınıf daha kurmuşlardır¹⁹ (Kirmani, 1384, ss.313,391,397).

Safevîlerin kullandıkları bir diğer top türü ise bir tür havan topu olan “kazgan”lardı. Safevîler bu top türünü ilkin 1551 yılında Şirvan’ın Şeki kasabasındaki Kiş Kalesi’ni ve 1552’de Van şehri civarındaki Bargiri Kalesi’ni kuşatırken kullanmışlardı. Topun kazgan ismiyle adlandırılmasının sebebi diğer toplara göre namlusunun daha kısa ve namlu ağzının daha geniş olmasından dolayı bir kazanı andırmasıydı²⁰. Topun ağzının geniş olması büyük güllerle atmasını sağlarken kısa namlusu menzilin kısıp olmasına neden olmaktadır. Kazgan yapısal özellikleri nedeniyle güllerle yatay değil, dikey bir

¹⁸ Darbzen toplarının boyutlarına göre sınıflandırılması Osmanlılar arasında da cari bir uygulamaydı. Osmanlılar bu tasnifi şâhî/büzürg (büyük), miyâne/vasat (orta) ve küçük olmak üzere üç kategoride yapmışlardır. (Agoston, 2006, s.119; Eralp, 1993, s.117; Uzunçarşılı, 1988, II, s.50)

¹⁹ Afganlar zenburek topunu Safevîlerden görüp kendi savaş usullerine uygun olduğundan hemen benimsemişler ve Safevîlerle savaşlarında yoğun biçimde kullanmışlardı. 1721’deki Gulnabad Meydan Savaşı’nda Afganlar ellerinde 60 zenburek bulundurmaktaydılar. (Matthee, 1996, s.407)

²⁰ Kazan kelimesinin eski Türkçede telaffuz şekli “kazgan” veya “kazkan”dır. (Battal, 1934, s.39; Kanar, 1374, s.473; Mütercim Asım Efendi, 2009, ss.314,407)

açıyla atmaktaydı. Bu da genelde kuşatmalarda kullanılmasına yol açmış, Safevîler kaleleri kuşatırlarken kazganlar vasıtasıyla gülleleri surlardan aşırarak kalenin arkasındaki yerleşim alanları ve askerî hedefleri vurmaya amaçlamışlardır. Kazganlardan atılan “seng-i kazgan” denilen büyük taş gülleler kale duvarlarının ardındaki yerleşim alanlarında büyük tahribata yol açabilmekteydiler. Fakat menzillerinin kısa olmasından ötürü Safevîler kuşatma sırasında kaleye iyice yaklaştıklarında kazganları kullanma imkânı bulabilmişlerdir (Rumlu, 1389, III, ss.1365-1366).

Kazganlardan “kumbara” denilen patlayıcı mühimmatlar da atılabilmekteydi. Kumbara veya “humbara” içinde metal parçaların bulunduğu güllelerdi ve düştüğü yerde patladıktan sonra içindeki parçalar etrafa saçılıp şarapnel etkisiyle toplu ölümlere neden olmaktadır. Kumbaraların toplardan atıldığı gibi günümüzdeki el bombalarına benzer şekilde elle atılabilen daha küçük versiyonları da bulunmaktaydı (Agoston, 2006, s.130; Mahmut Şevket, 1325, s.5; Uzunçarşılı, 1988, I, ss.4,117-118). Safevîler kumbaraların elle atılan türünü daha çok tercih ederler ve bu silahı genelde kale savunmasında kullanırlardı. Safevî askerleri kuşatmalarda düşmanın kaleye yaklaşmasını beklerler ve aniden üzerlerine toplu halde kumbaralar atarak düşmada ağır kayıplara neden olurlardı (Şamlu, 1371, s.365; Şeyh Vefâyî Mehmed, 2019, s.122)²¹.

2.4.3. Topların Ağırlıkları

Top türlerinin çeşitli olmasına paralel olarak ağırlık ölçüleri de geniş bir skalaya sahipti. Safevîler toplarının ağırlıklarını attıkları güllelerin ağırlığına ölçerlerdi. Güllelerin ağırlığı ise “vakiyye”den “menn”e farklı ölçü birimleriyle ifade edilmekteydi. Safevîler 1603 yılında Revan Kalesi’ni kuşatırken 72, 44 ve 24 vakiyye (sırasıyla yaklaşık 92, 56 ve 31 kg) ağırlıkta gülleler atan üç büyük kuşatma topu kullanmışlardı (Katip Çelebi, 2016, ss.303, 306). Osmanlı tarihçisi Peçevî’nin ifadelerine göre Safevîler Revan kuşatmasında 90 okka (114 kg) taş gülleler atabilen beş büyük topla kale duvarlarını

²¹ Safevîler savaşlarda düşmanlarından başka top türlerini de öğrenmişlerdi. Bunlardan biri “pân” adında namlu benzeri bir tüpün içinden alev püskürten silahtı. Safevîler, Hindistan askeri kültürüne ait ve Babürlüler tarafından sıkça kullanılan bu silahla 1648’deki Kandahar kuşatması sırasında tanışmışlardı. Ancak bu silahı alıp kendi ordularında kullandıklarında dair bir bilgiye rastlanmamıştır. (Şamlu, 1371, s.360)

dövmüşlerdi²². (Peçevî, 1982, s.245) Safevî tarihçisi İskender Bey Münşî ise Safevîlerin aynı kuşatmada 30 Tebriz batmanı (82 kg) gülle atan toplardan istifade ettiklerini belirtmektedir²³ (Türkmen, 2019, II/2, s.353). Safevîler 1608’de Dımdım Kalesini kuşatırlarken 3, 8 ve 40 men (8,7 kg, 23,2 kg, 116 kg) ağırlığında toplar kullanmışlardı²⁴. Bu olaya yakın bir tarihte Larican’daki Lender Kalesi kuşatılırken Safevîler 40 ve 30 men (116 kg ve 87 kg) ağırlığında kuşatma toplarından yararlanmışlardı (Felahi, Golamhoseyn, 1394, s.71-72). 1648 yılındaki Kandahar kuşatmasında ise 10-12 Tebriz meni (29-34,8 kg) ağırlığında beş adet “balyemez” topuyla surlar hedef alınmıştı²⁵ (İsfahani, 1382, ss.455, 467; Şamlu, 1371, ss.258,335). Safevîlerin kullandıkları en küçük top türünü ise Osmanlıların “alarga” dedikleri, uzun menzilli ve yaklaşık 2 okka (800 dirhem, 2-3 kg) ağırlığında demir güller atan toplar oluşturmaktaydı. Safevîler bu topları 1635 yılında Revan Kalesi’ni Osmanlılara karşı savunurken kullanmışlardı (Zeyrek, 1999, s.59).

2.4.4. Top Dökümü

Safevîler toplarını İran’ın muhtelif bölgelerinde kurdukları top dökümhanelerinde üretmekteydiler. Dökümhanelerin başlıcaları “büyûtât-ı hassa-yı şerîfe” olarak adlandırılan saraya bağlı atölyelerdi. Bunların başında “nâzır-ı büyükât” denilen sorumlular bulunurdu. Saray atölyeleri Kazvin ve İsfahan gibi Safevî devletine başkentlik yapmış şehirlerde yer almaktaydı. Bunun yanında Meşhed ve Nişabur gibi sınıra yakın büyük şehirlerde de top dökümhaneleri bulunur, savaş zamanında buralardan sınıra hızlı biçimde top nakli yapılırdı (İsfahani, 1382, ss.72-74, 455, 467;

²² Osmanlılar farklı bölgelerde farklı vakıyye veya okka birimleri kullanmaktaydılar: İstanbul okkası, Basra okkası Bağdat okkası gibi. Burada bir Osmanlı devlet adamı olan Katip Çelebi’nin İstanbul okkasını kullanmış olabileceği olasılığı üzerinden yola çıkılarak ve bir İstanbul okkasının 1268,64 grama tekabül ettiği düşünülerek Safevîlerin kuşatmada kullandıkları 72, 44 ve 24 vakıyye ağırlığındaki topların sırayla 92, 56 ve 31 kilograma denk geldiği söylenebilir. (Kallek, 2007, s.338)

²³ Batman İran’da kullanılan “men” ölçü biriminin Osmanlı Türkçesindeki karşılığıdır. Öyleyse burada bahsedilen Tebriz mennidir. Bir Tebriz menni, 2,9 kilograma karşılık gelmektedir ve 30 mennin karşılığı 82 kilogramdır. (Kallek, 2004, s.105)

²⁴ Eğer burada kastedilen şah menniyse, 1 şah menni = 6 kilogram hesabından topların ağırlıkları 18, 48, 320 kilograma denk gelir ki bir top güllesinin 320 kg olması oldukça abartılı bir sonuçtur. Bu yüzden burada Tebriz meninin kastedildiğini düşünmek doğru olacaktır. 1 Tebriz menni = 2,9 kg ölçüsüne göre 3, 8 ve 40 men sırayla 8,7; 23,2; 116 kilograma denk gelmektedir ve bu rakamlar gerçeğe daha uygun görünmektedir. (Kallek, 2004, s.107)

²⁵ Safevîler bu topların bazılarını “Aslan” ve “İldırım” gibi Türkçe isimler vermişlerdi. Diğer topların isimleri “İmam”, “Ejdhâ”, “Bebr-i Beyan”dı. (İsfahânî, 1382, ss.455,467; Şamlu, 1371, ss.258,335)

Hayrendîş, Hasanî, Şâbânî, 1398, ss.72, 77; Şamlu, 1371, ss.258, 335). Sabit dökümhanelerin yanında savaşlarda hâsıl olan acil ihtiyaçları giderebilmek amacıyla seyyar dökümhaneler de kurulurdu. Bu tür dökümhanelere genelde kale kuşatmalarında rastlanmak mümkündür. Kuşatma muharebelerinin cereyan ettiği sahalarda top dökülmesi ilk 1548 ve 1552 yıllarındaki Gülistan ve Erciş kalelerinin kuşatılması hadiselerinde rastlanmaktadır. 1548'deki Gülistan kuşatmasında Şah Tahmasb, kalenin mevcut silahlarla alınamayacağını anladığında topların sayısını artırmak istemiş ve kale önünde kurdurduğu seyyar dökümhanede “darbzen” topları döktürmüştü (Rumlu, 1389, III, s.1307). Erciş kuşatmasında yine Şah Tahmasb'ın emriyle büyük bir kuşatma topu üretilmiş, Safevîler bu topun açtığı gediklerden saldırıya geçerek kaleyi almayı başarmışlardır. 1582'de Herat, 1585'te Tebriz, 1603'te Revan ve 1608'de Dımdım kaleleri kuşatılırken de yine kale önlerinde toplar dökülmüştür (Bayat, 2014, ss.157-158, 167-168; Felâhî, Golâmhoseyn, 1394, s.71; Hayrendîş, Hasanî, Şâbânî, 1398, ss.65-70).

Top dökümü işlerine topçubaşlar ya da “nâzır-ı büyüât denilen saray atölyelerinin idarecileri nezaret ederlerdi. Topçubaşlar savaşta askerlere komuta eden bir zabıt olmalarının yanında top dökümünden de anlarlardı. Nitekim o dönemde silahı kullanan ve üreten kesim arasında keskin bir ayırım yoktu. Safevî tarihinde Şeyhî Bey, Murad Bey ve Berhürdar Bey gibi topçubaşı makamında bulunan şahsiyetlerin isminin önünde “üstad” sıfatının yer alması onların aynı zamanda top döküm zanaatındaki ustalıklarına işaret etmektedir (Hayrendîş, Hasanî, Şâbânî, 1398, ss.64-67).

Safevîler toplarını bakır ve kalay alaşımı olan tunçtan dökmekteydiler. Bu yönüyle Safevî topları demirden imal edilen Avrupa toplarının aksine daha hafiftir. Safevîler bu açıdan Osmanlıları taklit ettikleri söylenebilir (Agoston, 2006, s.97). Bakır, İran'ın kuzeyindeki Mazenderan ve Kazvin ile batısındaki Bahteran (günümüzde Kirmanşah) bölgelerindeki dağlık alanlardan çıkarılmaktaydı (Felâhî, Golâmhoseyn, 1394, s.71,74). Ancak söz konusu kaynaklar Safevîlerin top üretimini sürekli hale getirecek kapasiteye sahip değillerdi. Zira top üretiminde yüklü miktarda bakır harcanmaktaydı. Safevîler Urmiye'deki Dımdım Kalesi'ni kuşatırlarken dört büyük kuşatma topu için 1000 men (yaklaşık 3 ton) bakır harcamaları buna bir örnektir (Felâhî, Golâmhoseyn, 1394, s.71; Kallek, 2004, s.107).

Safevîlerde bilhassa savaş dönemlerinde silaha olan ihtiyacın artmasıyla doğru orantılı olarak hammadde ihtiyacının da artması belirli dönemlerde bakır ve kurşuna ihracat yasağı sonucunu doğurmuştur. Bu tür yasak ve kısıtlamalar Safevîlerin, Osmanlılarla savaş dönemine girdikleri 16. yüzyılın son çeyreğinde daha sık biçimde yaşanmıştır. Safevîlerin hammadde açığının kapatılması ve silah üretiminin yeterli düzeye çıkarılması için halktan vergi olarak bakır topladıkları da olmuştur. Bunun yanında diğer ülkelere bakır siparişi verilmiş ve dışarıdan alım yöntemiyle hammadde tedarik edilmeye çalışılmıştır. 1625 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nden 60 ilâ 80 ton arası miktarda bakır alınması bu tür yöntemlere bir örnektir (Hayrendîş, Tebrizîniyâ Tebrîzî, 1398, s.68; Matthee, 1996, s.396; Mitchell, 2000, s.115).

Safevîlerde top dökümü birkaç aşamadan oluşan zor ve riskli bir işti. Döküm sırasında önce pişmiş topraktan bir baca inşa edilir, bacanın etrafına bir iskelet kurulurdu. İşçiler bu iskeleti kullanarak bacanın üzerine çıkarlar ve ağızından aşağı doğru demirden bir mil sarkıtlırdı. Bacanın enine doğru birkaç demir kelepçe takılır, böylece döküm sırasında bacanın sağlam kalması sağlanırdı. Ardından bacanın altına denk gelecek şekilde bir çukur kazılır ve burada bir ateş yakılırdı. Bacanın altında ateşten gelen ısıyı bacaya aktaracak demirden bir taban bulunur, demir kızdıka bacanın içindeki ısı da artardı ve bacanın ağızından dökülen bakır bu ısı sayesinde iyice sıvı hale gelmiş olurdu. Bakırın döküm işlemi bittikten sonra baca tedricen soğumaya bırakılır, soğuma işleminin yavaş yapılmasına bilhassa özen gösterilirdi. Zira bacanın bir anda soğuması namlunun üzerinde boşlukların oluşması ve zayıf bir yapıya sahip olmasına neden olabilirdi. Bu tür riskler nedeniyle döküm işleminin kışın yapılması sakıncalıydı. Bacanın soğutulması işlemi bitince bacanın ortasında bulunan mil yukarı doğru çekilir ve bir kalıp halinde olan baca kırılarak namlu ortaya çıkmış olurdu (Felâhî, Golâmhoseyn, 1394, s.75).

Safevîler 1586 yılı kış mevsiminde Tebriz Kalesi'ni kuşatırlarken kale önlerinde büyük bir kuşatma topu dökmek istemişler fakat havanın soğuk olması nedeniyle dökülen top kalıptan tam kurumadan ve namlusu zayıf halde çıkarılmıştı. Bu durum daha sonra namlunun atış esnasında barutun patlamasına dayanamayarak infilak etmesine sebep olmuş, topun yanında bulunan birçok asker infilakın şiddetiyle yaşamını yitirmişti. Kazadan Topçubaşı Murad Bey sorumlu tutularak görevden alınmış ve yerine Berhürdar Bey top dökümü işini üstlenmişti. O da 45 gün içinde başka bir top döktürmüş ve

Safevîler kuşatmada uzun bir süre bu topu kullanmışlardı (Hayrendîş, Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, s.68; Türkmen, 2019, I, s.409). Berhürdar Bey, Safevî ordusunun 1604 yılındaki Gence Kalesi kuşatmasına da katılmış, kale önlerine top kalıpları getirip burada da büyük bir kuşatma topu dökmüştü (Türkmen, 2019, II/2, s.434).

2.4.5. Dışarıdan Top ve Uzman Topçu Personel Tedariki

Safevîlerin hammadde konusunda çektikleri sıkıntılar onları ihtiyaç duydukları topların bir kısmını dışarıdan alarak temin etmeye zorlamaktaydı. Şah İsmail'in Osmanlılara karşı kullanmak üzere 1508 yılında Venediklilerden top ve topçu ustaları istemesi buna bir örnek bir hadisedir. 1514'teki Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı topçusunun gücüne tanık olan Safevîler, bu tarihten itibaren Avrupalı devletlerden daha fazla top talep etmeye başlamışlardı (Beraziş, 1392, ss.329-330). Bu dönemde Portekiz Krallığı, Safevîlerin tedarik ederken en çok başvurdukları devletlerden biri olmuştu. Zira Portekizliler, 16. yüzyılın başlarından itibaren Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki kıyı bölgelerinde sömürgeler elde etmeye başlamışlar, 1515'te Hürmüz Adasına yerleşmişler ve 1522'ye Kiş Adası dâhil İran'ın güney sahillerine hâkim olmuşlardı. Safevîlerle bu gelişmelerle güneyden komşu Portekizlilerle Şah İsmail döneminden itibaren top temin etmek için diplomatik ilişkiler kurmaya başlamışlardı. Portekizlilerin Hindistan'daki sömürge bölgelerinden Goa Limanına elçiler göndermişler ve top talebinde bulunmuşlardı (Beraziş, 1392, ss.299-300; Farrokh, 2015, s.77). Portekizliler, Safevîlerin istedikleri topları Basra Körfezi üzerinden İran'ın güneyindeki (sonraki adı Bender-i Abbas olan) Kong Limanı'na getirmekteydiler. Şah Tahmasb zamanında ise Portekizlilerden ateşli silah tedarik edilmeye devam edilmiş, Portekiz topları Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1548 tarihli İran seferi sırasında cephede Osmanlılara karşı kullanılmıştı (Beraziş, 1392, s.308).

Top tedariki için başvuru devletlerden biri de kuzeydeki Rus Çarlığıydı. Ruslar 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren IV. İvan'ın hükümdarlığı zamanında Hazar Denizi'nin kuzey sahillerine inmişler ve burada Astrahan Limanı'nı kontrol altına almışlardı. Ruslar bu gelişmeyle Hazar Denizi üzerinden Safevîlerle ticarî ilişkiler kurmuşlar, Astrahan ve Gilan limanları arasında oluşan deniz ticareti Safevîlerin Rusya'dan ateşli silahlar temin etmelerini sağlamıştı. 1568 yılında Rus diplomat Semen

Maltsev'in notlarında, Safevîlerin Rusya'ya elçi heyeti gönderdiklerini ve ateşli silah istediklerini buna karşılık Çar IV. İvan'ın da İran'a 100 top ve 500 tüfek yolladığından bahsedilmektedir. Bu sıralarda Osmanlı sarayında bulunan Lehistanlı diplomat Taranowski'nin 1569 yılına ait notlarında IV. İvan'ın, Dolmet Karpovich adındaki bir elçisini Şah Tahmasb'a yolladığı ve elçi heyetinin 30 top, 4000 tüfek ve 500 iyi eğitimli tüfekçiyi Şah Tahmasb'ın hizmetine verdiği aktarılmaktadır (Lassikova, 2010, ss.41,49,50).

Rusların Hazar Denizi kıyılarından Kafkaslar üzerinden güneye inmeleri Safevîleri Osmanlılara karşı Ruslara daha da yakınlaştırmıştı. Öyle ki Safevîler, Rusların 16. yüzyılın sonlarına doğru topraklarının başladığı nokta olan Kafkasların güneyindeki Derbend bölgesine kadar inmelerine ses çıkarmamışlar, bu sayede Ruslardan ateşli silah alımlarını kolaylaştıracak bir kara bağlantısı elde ettiklerini düşünmüşlerdi (Beraziş, 1392, ss.495-496). Nitekim Ruslar 1569 yılından itibaren Derbend bağlantısını kullanarak 30 adet muhtelif çaplarda topu Safevîlere göndermişlerdi. IV. İvan'ın bu dönemde Safevîlere daha fazla top göndermeyi teklif etmesi ve Safevîler isterlerse Almanya'dan top satın alınıp bunları Kafkaslar üzerinden Safevîlere ulaştırabileceğini bildirmesi söz konusu askerî iş birliğinin daha da güçlendirilmek istendiğine dair emarelerdi. Ancak Safevîler 1555 yılında Osmanlılarla imzaladıkları Amasya Barış Anlaşması'ndan sonra Rusların silah teklifleriyle ilgilenmemeye başladılar (Beraziş, 1392, s.283; Matthee, 1996, s.392). 1578 yılında ise Osmanlılarla yeniden başlayan savaş Safevîler tavrını değiştirmiş ve Osmanlı ordusunun ateş gücünü savaşta dengeleyebilmek maksadıyla Ruslardan yeniden top talep etmeye başlamışlardı. Safevîlerin bu taleplerine savaş boyunca olumlu bir karşılık vermeyen Ruslar ise ancak 1604 senesinde birkaç top göndermişler, söz konusu toplar da Safevîler tarafından o sırada Osmanlıların eline geçen Derbend Kalesi'nin kuşatılmasında kullanılmıştı (Beraziş, 1392, ss.337-338,502,511).

Safevîler için önemli kaynaklarından biri de savaşlardan ganimet olarak ele geçirilen toplardı. Bunlar arasında Osmanlı menşeli toplar önemli bir payı oluşturmaktaydı. Safevîler Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı askerî gücüyle denk seviyede olmadıklarını anladıklarından meydan savaşına girmek yerine yıpratma savaşı uygulamaya başlamışlardı. Yıpratma savaşı Osmanlı ordusunun geçtiği yerlerdeki tarım

arazilerini yakmak, su kuyularını zehirlemek ve köyleri boşaltmak gibi bir dizi düşmanı yıldırma yöntemlerine dayanmaktaydı. Düşmanın iâşe bakımından sıkıntısı yaşaması, aç ve susuz bırakılması burada temel amaçtı. Bu taktik Osmanlı ordusunu Safevî topraklarında istediği sonucu elde edemediği için geri dönmeye zorlamaktaydı. Geri dönüş sırasında sürekli taciz ve saldırılara maruz kalan ve Safevî topraklarını bir an önce terk etmek isteyen Osmanlı askerleri hareketlerini yavaşlatacak ağır yüklerden kurtulmaya çalışmaktaydılar. Bu nedenle toplarını da arkalarında bırakıp giderlerken söz konusu silahlar Safevîlerin eline geçmekteydi. Osmanlılar 1535 tarihli Tebriz seferinde kışın bastırmasıyla hızla Safevî topraklarını boşaltmak istemişler, geri çekilirken Ahlat ve Pasin civarında çok sayıda topu arkalarında bırakmışlardı. Bunlardan bazıları Safevîler tarafından ele geçirilmiş, Van civarındaki Bargiri, Bitlis ve Argun kalelerinin kuşatılması sırasında kullanılmışlardı (Anonim, 1370, ss.193,203-205). 1552 yılında Osmanlıların Erzurum Beylerbeyliğine bağlı kuvvetler Safevîlere mağlup olduklarında geride bıraktıkları toplar Safevîlerin eline geçmişti. 1554 yılında da benzer bir durum yaşanmış, Osmanlıların Azerbaycan seferinden dönerken 12 büyük kuşatma topunu Revan'da bırakmalarının ardından Safevîler bu toplara el koymuşlardı (Şâh Tahmasb, 1363, s.38; Tracy, 2015, ss.205,211). Şah Abbas'ın 1603-1606 yılları arasında Kafkaslarda Osmanlılara karşı girdiği seferler sırasında Tebriz'i Osmanlılardan geri almayı başarmış ve Osmanlıların Tebriz Kalesi'nde bıraktıkları sayıları 200'lere ulaşan top Safevîlerin eline geçmişti (Farrokh, 2015, s.86; Motevelli, Aslani Melayiri, Hafizullah, 1398, s.71). Safevîler, Osmanlılardan ele geçirdikleri bu topların bazılarını ileride kullanılmak üzere Revan Kalesi'ndeki cephaneye göndermişlerdi (Türkmen, 2019, II/2, s.478). Osmanlılar, 1605'te Tebriz Kalesi'ni yeniden ele geçirmek için teşebbüste bulunmuşlar ancak başarısız olunca 100 adet muhtelif çapta topu Safevîlere terk edip geri çekilmişlerdi (Katip Çelebi, 2016, s.349). Safevîlerin, Şah Safî döneminde Irak'ın Şehrizar mevkiinde Osmanlılarla girdikleri bir savaşta Osmanlı kuvvetlerini bozguna uğratmaları üzerine onlara ait 32 adet büyük ve küçük çapta topu geçirmişlerdi. 1630 yılında Hüsrev Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Bağdat Kalesi'ni Safevîlerden geri almak üzere başlattığı sefer başarısız olunca Osmanlılara ait kuşatma topları yine Safevîlerin tasarrufuna girmişti (İsfahani, 1382, s.75; Tefrişi, 1388, s.46).

Safevîler güneyde Portekizlilerle yaptıkları savaşlarda da ganimet olarak pek çok top ele geçirmişlerdi. Şah Abbas'ın Portekizlilere karşı başlattığı 1601 tarihli Laristan ve

Bahreyn seferleri, 1622'deki Hürmüz ve Kışm kuşatmaları, Safevîlerin Portekizlilerden toplamda 300'den fazla top ele geçirdikleri savaşlardı. Şah Abbas ele geçirilen bu topları Portekizlilere karşı seferlerin başında bulunan Fars Valisi Allahverdi Han ve oğlu İmam Kulu Han'ın ordularına tahsis etmişti (Mitchell, 2000, ss.106-113).

Safevîler ordularını toplar bakımından güçlendirmek amacıyla Portekizlilerin Basra Körfez'indeki rakipleri İngilizlerden yardım almışlardı. Şah Abbas, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'yle temas kurmuş, top ve topçulukta uzman personelin temin edilmesi konusunda İngilizlerle anlaşma yapmıştı (Matthee, 1996, s.392; Sherley, 2005, ss.13,100). Onun Portekizlilere karşı İngilizlerle başlattığı yapılan askerî iş birliği, Şah Safî döneminde de devam etti. Safî, 1630 yılında İngiltere Kralı I. Charles'a gönderdiği mektupta İngilizlerden top ustaları göndermelerini istemişti (Beraziş, 1392, s.749). Şah Safî'nin İngilizlere müracaat etmesinin bir diğer sebebi o dönem Babürlülerle yaşanan Kandahar sorunu idi. Şah Safî, Babürlülerin elinde bulunan güçlü Kandahar Kalesi'ni almak için ordusunu yeni toplar ve top ustalarıyla güçlendirmek istiyordu. Şah, İngilizlerden istediğini almış olmalı ki Kandahar, Büst, Zemindaver kalelerinin kuşatılması Safevî ordusunda birçok "Freng" (Avrupalı) topçu zabiti mevcuttu. Bunlar arasında muhtemelen İngilizlerin göndermiş oldukları zabitler de bulunmaktaydı (Moshtagh Khorasani, 2010, s.21; Şamlu, 1371, ss.343, 352). Safevî ordusunda Avrupalı topçu zabitlerinin istihdam edilmesine son dönemlere kadar devam edilmiş ancak ileri yıllarda İngilizler yerine Fransızlar ön plana çıkmış olmalıydılar. Nitekim 1722 yılında Afgan istilasına karşı başkent İsfahan'ın savunulmasında görev alan birlikler arasında Fransız zabitler de bulunmaktaydı. Bunlardan biri Monsenieur Philip adında bir Fransız topçu zabitiydi (Malabar, 2011, s.646). Orduda anlaşmalarla getirilen topçu zabitlerin yanında esir alınıp istihdam edilenler de bulunmaktaydı. Orduda görev yapan Osmanlı topçuları bunların bir kesimini oluşturmaktaydı. Nitekim Safevîlerle yapılan bir savaşta esir düşüp İsfahan'a getirilen Asafî Dal Mehmed Çelebi, İsfahan'da eskiden Osmanlı tebaasından olan bir topçuyla karşılaşmıştı²⁶ (Eravcı, 2009, s.234).

²⁶ Osmanlılar ateşli silahlar konusunda diğer Müslüman devletlerden bariz şekilde üstündüler. Bu durum Safevîler ve Babürlüler gibi doğudaki birçok devletin Osmanlı askerî tecrübesinden ve bilgi birikiminden yararlanmaya sevk etti. Babür Şah'ın ordusundaki iki topçubaşından birinin adı Mustafa Rumî'ydi. İsmi'nin sonundaki Rumî nisbesi onun Osmanlı ahalisinden olduğunu göstermektedir. Zira bu dönemde Safevîler ve Babürlüler Osmanlılardan bahsederken Rumî adından istifade etmekteydiler. (Chase, 2008, s.165)

2.4.6. Devletin Son Dönemlerinde Topçu Sınıfının Durumu

Safevî Devleti 17. yüzyılın ortalarına kadar hem batıda hem de doğuda komşularıyla sürekli bir mücadele içerisinde olmuştur. Bu da devleti askeri anlamda hep diri tutmuş, topçular da bundan uzak kalmayarak kendilerini devamlı yenileyebilme fırsatına sahip olmuşlardır. Fakat Şah II. Abbas'ın 1648'deki Kandahar seferinden sonra savaşların azalması, askerî sistemin giderek zayıflamasına ve topçu sınıfının da bu gidişattan payını almasına sebep olmuştur. Şah II. Abbas zamanında vefat eden Hüseyin Kulu Han'ın yerine kimsenin topçubaşı makamına atanmamış olması devletin topçuluk alanına ilgisizliğini göstermektedir (Moshtagh Khorasani, 2010, s.21).

Topçuluğun gücünü yitirmesine neden olan faktörlerden bir diğeri de savaşların azalmasıyla birlikte Safevî topraklarındaki kalelerin işlevsizlikten yok olmaya yüz tutması ve buna bağlı olarak vazifelerinden biri kaleleri yıkmak olan topçu sınıfının varlık sebebinin ortadan kalmasıydı. Kaleler aynı zamanda topların saklandığı cephaneliklere ev sahipliği yaptığından buraların yok oluşuyla birlikte burada bulunan toplar da kaderlerine terk edilmişlerdi. Bu dönemde İran'ı ziyaret eden Avrupalı seyyahlardan Sanson, Safevîlerin sınır bölgelerindeki kalelere yeteri kadar ehemmiyet vermediklerini, çok az kalenin sağlam şekilde bulunduğunu ve bunların da topçulara karşı direnç gösterecek nitelikten uzak olduklarını belirtmektedir (Sanson, 1346, s.143). Yine Safevîlerin son döneminde İran'ı ziyaret eden Osmanlı Elçisi Ahmed Dürrî Efendi'nin yazdıkları da Sanson'un aktardıklarını teyit eder niteliktedir. Dürrî Efendi, geniş İran coğrafyasında Kandahar, Haşderhan ve Revan dışındaki şehirlerin herhangi bir tahkimata sahip olmadıklarından, adı geçen şehirler bile top ve cephanenin yetersiz olduğundan bahsetmektedir (Ürkündağ, 2006, ss.95-96).

Babürlüler, Safevîlere karşı savaşlarında da Osmanlı askerî uzmanlarından yararlanmışlardır. Neticede Safevîler iki devletin de ortak düşmanıydı ve Osmanlılar, Safevîlere karşı topçuluk alanında Babürlülere destek vermeye hevesliydi. 1643 yılında Kandahar'daki Büst Kalesi'ni Safevîlere karşı savunan Babürlü kuvvetleri arasında Mir-i Âteş Rumî Han adında bir topçubaşı bulunmaktaydı. (Şamlu, 1371, s.362) Hindistan'da Osmanlılardan topçuluk alanında destek alan tek güç Babürlüler değildi. Hindistan'ın kuzeyinde Babürlülerle mücadele içerisinde olan Afgan Suri hanedanı da zaman zaman Osmanlı askerî uzmanlarından yararlanmaktaydı. Suri hanedanından Afgan Şir Şah, 1539'da Hümayun Şah'la yapmış olduğu bir savaşta Osmanlı topçularından hatırı sayılır bir destek almıştı. Afganlar, Hoca Ahmed Rûmî adında bir topçu ustasının aktardığı bilgiler sayesinde pirinçten darbzen topları döktürmüşler, bu topların yardımıyla 1541-1543 yılları arasında Babürlülere girdikleri savaşlarda birçok zafer elde etmişlerdi. (Agoston, 2012, s.166)

Şah Süleyman topçu sınıfının mevcut durumdan kurtarılması için girişimlerde bulunmuş, zamanla ortadan kalkan topçubaşılık makamını yeniden ihdas etmişti. Fakat devletin bu dönemde yaşadığı siyasi buhran ve malî kriz söz konusu teşebbüsün akamete uğramasına neden oldu (Farrokh, 2015, s.83). Zira 17. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Afgan ve Beluç isyanları, İran ekonomisinin can damarları olan ticaret yollarında eşkıyalığın artmasına ve emniyetin yok olmasına neden olmuş, İran'da sosyoekonomik hayat durma noktasına gelmişti. Devlet bu dönemde asayişini yeniden temin edemediği için halktan vergisini de muntazam bir biçimde toplayamaz hale gelmiş, böylece malî kaynakları süratle erimeye başlamıştı (Kirmani, 1384, s.77). Ekonomik açıdan zor duruma düşen devlet, topçuluğun yeniden diriltilmesi için lazım olan güçlü ve merkezi bir finansman sistemine sahip olamadı. Şah Sultan Hüseyin, topçu sınıfını ayağa kaldırmak için girişimlerde bulunan son hükümdar oldu. Şahın amacı kendi döneminde şiddetini artıran Afgan, Beluç ve Maskat Araplarının isyanlarına son verecek yeni bir ordunun kurulmasıydı. Bu amaçla Fransızlardan askerî destek almaya çalıştı. 1703 yılında devrin Fransa Kralı XIV. Louis'e yolladığı mektupta Fransızların ülkesine askerî uzmanlar göndermelerini, başkent İsfahan'da top ve humbara dökümhaneleri kurmalarını istedi. Fransızlar İran ve Basra Körfezi üzerindeki ticari haklarını genişletmek amacıyla bu teklife başta olumlu yaklaştılar ve Safevîlerle mutabık olduklarını göstermek amacıyla İran'a Philip Colombe ve Jakob adlarında iki topçu zabiti gönderdiler. Fakat Fransızların desteği daha sonra kesildi. Zira İngilizler, bu anlaşmadan rahatsız olmuşlar ve iş birliğine mani olmak için Fransızları, Basra Körfezi'ndeki gemilerine saldırma tehdidinde bulunarak, Safevîlere yakınlaşmaktan vazgeçirmeye çalışmışlardı. Fransızlar bu adım üzerine o dönemde henüz yeni gelişen Körfez'deki ticari faaliyetlerinin zarar görmemesi için Safevîlerle yaptıkları anlaşmadan geri çekildiler. Fransa'dan gelen topçu uzmanları ise İran'da kalmaya devam etti. Philip Colombe, 1722 yılına kadar Safevî ordusundaki görevini sürdürdü. Afganlara karşı başkent İsfahan'ın savunulması için yapılan Golnabad Savaşı'nda Safevî ordusu saflarında yer aldı fakat savaştan galip çıkan Afganlar tarafından öldürüldü. Bu savaştan sonra Safevîler bir daha kendisini toparlayamadıklarından topçuluğun yeniden ihya edilmesine dair bir girişimde bulunamadılar (Felahî, Golâmhoseyn, 1394, s.74; Kaimmekami, 1345, ss.110-124).

2.5. TÜFEKÇİLER

Kızılbaşlar için tüfek Safevî Devleti'nden önce de bilinen bir silahtı. Zira 1473 tarihindeki Otlukbeli Savaşı'nda Osmanlı ordusu Akkoyunlulara karşı tüfek kullanmıştı (Tihranî, 2014, ss.375,377). Fakat Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar bu silahları askerlerine kullandıracak bilgi ve tecrübeye sahip değillerdi. Hatta bunlar zamanında kılıç, ok, mızrak gibi geleneksel silahlar bile oldukça yetersizdi. Tüfek kullanan piyadeler Şah İsmail zamanından itibaren Safevî ordusunun bir parçası haline geldiler. Şah İsmail 1508 yılında İran'ın merkezî bölgelerini Safevî hâkimiyeti altına almak için düzenlediği seferlerde ilk kez tüfekçilerden istifade etmişti. Tüfekçiler bu sefer sırasında Yezd Kalesi'nin kuşatılması ve Muhammed Kere İsyanı'nın²⁷ bastırılmasında önemli roller üstlendiler (Felahi, Rahimi, 1394, s.66). 1510 tarihinde ise Özbekler tarafından kuşatılan Merv Kalesi'ni savunan kuvvetler arasında tüfekçiler de yer almaktaydı (Kadgan, 1385, s.106). Fakat Şah İsmail tüfekçileri meydan savaşında kullanmaktan çok uzaktı. Zira o dönemde Safevîler savaş alanında ordunun dizilişinde tüfekçileri nerede konuşlandıracakları ve nasıl kullanacaklarına dair bir bilgi birikimine sahip değildiler. Bu husus Kızılbaşların göğüs göğse savaşmayı yiğitlik olarak görmelerinden de kaynaklanmaktaydı. Bu anlayış başlarda Safevîlerin düzenli tüfekçi birlikleri oluşturmalarının önünde en büyük engeldi. Ancak Çaldıran Savaşı tüm bu düşüncenin ortadan kalmasına sebep olmuştu.

Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı tüfekçileri yaylım ateşi açarak üzerlerine saldıran Safevî süvarisini birkaç kez bozguna uğratmayı başarmışlardı ve Safevîlere ağır zayıatlar vermişlerdi. Buna rağmen tüfeklerin Safevî ordusunda yaygın biçimde kullanılmaları için Şah Tahmasb dönemini beklemek gerekliydi. Zira bu dönemde çoğunluğu süvarilerden oluşan Safevî ordusunda ok ve yay en etkili menzilli silah olarak kullanılmaya devam etmişti. Tüfekçilerin Safevî ordusunda okçuların yerini alması uzun bir süreçte gerçekleşti. Bunda yayların at üzerinde kolay kullanılabilmesi ve yayla kısa sürede birçok kez atış yapılabilmesi etkiliydi (Hacker, 2015, ss.50-51). Buna karşılık o dönemde ağızdan dolma bir silah olan tüfeğin at üzerinde kullanılması mümkün değildi. Fakat tüfeğin de kendine özgü olumlu yanları bulunmaktaydı. Savaş meydanında topluca ateşlendiklerinde çıkardıkları ses dosta cesaret ve güven verir,

²⁷ Burada Yezd'de bulunan Muhammed Kere adlı beyin çıkarmış olduğu isyan kastedilmektedir.

düşmanda ise korku yaratırdı²⁸. Ayrıca atların savaşta tüfek sesinden korktukları da bilinmektedir. Bunun yanında bir okçunun hedefi isabetli şekilde vurabilmesi için uzun bir eğitim sürecinden geçmesi ve yeteneğinin körelmemesi için de ömür boyu talim yapması gerekirdi. Tüfek ise kısa süreli bir eğitimle kullanılabilen ve bir daha unutulmayan basit bir kullanım metoduna sahipti (Chase, 2008, ss.30,93). Yayları kullanmak tüfekleri kullanmaktan daha zordu. Zira yayı germek okçunun idmanlı olmasına ve iyi bir kas gücüne sahip olmasına bağlıydı. Tüfeğin ateşlenmesini sağlayan şey ise kas gücü değil barutun infilak etmesi sonucu ortaya çıkan itiş gücüydü. Bu etken aynı zamanda kurşunların hedefe daha hızlı gitmelerini ve oka göre zırh gibi sert malzemeleri daha kolay delebilmelerini sağlamaktaydı. Kurşunun bir diğer özelliği de insan vücuduna isabet edip kana karışmasıyla kanda zehirlenmeye yol açmasıydı. Bu yüzden tüfek kurşunuyla yaralanan askerler başta ölümcül bir yara almamalarına rağmen zehirlenmeyle daha sonra ölebilmekteydiler. Bu durum tüfek kullanan tarafın düşmana ağır kayıplar verdirebilmesini mümkün kılmaktaydı. Dönemin tüfeklerinin isabet oranı az olmasına rağmen at veya deve üzerinde muharebeye giren süvarilerin veya yanaşık düzende blok halinde ilerleyen piyadelerin büyük hedefler teşkil etmesi bu dezavantajı ortadan kaldırmaktaydı (Garza, 2019, ss.91-92). Bu da Safevîlerin tüfekten giderek daha fazla yararlanmaları sonucunu doğurdu.

2.5.1. Tüfekçi Sınıfı

Safevî ordusunda tüfekçilerin sayısı arttıkça tüfekçilerden oluşan bir birlik oluşturulması ihtiyacı doğdu. Bunlar başlarda topçularla aynı sınıf içerisinde kabul edilmekteydiler. Bu durum Safevî kaynaklarında tüfekçilerin topçularla birlikte “topçu” terimiyle anılmalarına neden olmuştu. Şah İsmail’den Şah Abbas dönemine kadarki savaşlara dair kaynaklara göz atıldığında tüfekçiler için de topçu teriminin kullanılması sık karşılaşılan bir durumdur. 1510 tarihli Merv Kalesi kuşatmasında Safevî ordusunda yer alan tüfekçiler bu adla anılmaktaydı. Kaynaklarda 1514 tarihli Çaldıran Savaşı’ndan bahsedilirken Osmanlıların tüfek kullanan yeniçerileri için de topçu adı zikredilmektedir. 1550 yılındaki Özbeklere karşı Herat Kalesi savunmasında görev alan

²⁸ Tüfeklerin toplu halde ateşlendiğinde yarattığı psikolojik etki onların düşmana gözdağı vermek için kullanılmasına neden olmaktadır. Savaş zamanı rakip taraftan gelen elçilerin karşılanması için yapılan törenlerde düşmana gözdağı vermek amacıyla tören kıtaları tüfeklerini toplu halde ateşlerlerdi. (Zeyrek, 2001, ss.23-24,55-56)

Safevî tüfekçileri de topçu tabiriyle anılmaktaydı (Hüseyni, 1379, ss.65-66; Herevi, 1390, ss.359-360; Kadgan, 1385, s.106; Rumlu, 1389, III, s.1335). Tüfekçilerin topçularla beraber aynı adla anılmaları temelde Safevîlerin ilk zamanlar top ve tüfeği birbirlerinden ayrı silahlar olarak görmemelerinden kaynaklanmaktaydı. Her iki silah arasında büyüklük farkı olsa da çalışma prensipleri aynıydı. İkisi de ağızdan dolma ve namlu dibine konulan barut yardımıyla ateşlenen silahlardı. Tüfekçilerin bazı savaşlarda topçu zabıtlar tarafından komuta edilmesi, her iki sınıfın seferlerde birlikte hareket etmeleri ve ordu mevcudu sayılırken her iki sınıfın beraber hesaplanması da bu anlayışın bir sonucudur. Fakat Şah Tahmasb döneminden sonra tüfekçilerin ordu içindeki oranı artınca durum değişmiş, tüfekçiler müstakil bir grup olarak görülmeye başlanmışlardı. Şah Abbas döneminde ise tüfekçiler tamamen ayrı bir sınıf olarak kabul edildiler (Herevi, 1390, s.360; Hüseyni, 1379, ss.65-66; Şamlu, 1371, s.335; Türkmen, 2019, II/1, s.262).

Safevî ordusunda tüfekçiler, şaha bağlı hassa birlikleri ve taşradan geçici askere alınanlar olmak üzere iki ayrı kuvvetten oluşmaktaydı. Doğrudan şaha bağlı olan tüfekçiler ordunun daimî askerleri olup şahın muhafızları olarak görev yaparlardı (Bayat, 2014, s.39). Şah Abbas döneminde sayıları 12.000 kişiye kadar yükselmişti (Chase, 2008, s.149). Bunlar arasından 500-600'den 2000 kişiye kadar değişen sayıda seçkin bir grup törenler sırasında daima şahın yanında yer alırdı. Bu tür seçkin tüfekçiler taşradaki idarecilerin yanında da bulunur, taşradaki merasimlerde hazır olurlardı. Herat'ta Babürlü hükümdarı Hümayun Şah'ın karşılanması sırasında merasim kıtasında yer alan tüfekçiler kadife ve nakışlarla bezeli ipek kumaştan süslü kıyafetleriyle Hümayun Şah'ı karşılayan askerler arasında yer almışlardı (Anonim, 1370, s.250).

Safevîlerin mîrî tüfekçiler dedikleri hassa ordusunda bulunan askerler, sefer zamanı orduda "tüfenkçi ağası" adıyla bilinen bir komutanın idaresi altında hareket ederlerdi (Sanson, 1346, ss.139-140; Sherley, 2005, s.130). Tüfekçi ağası teşrifatta, eyaletlerin başında bulunan beylerbeylerin altında yer alırdı ve "han" unvanını taşıyan Kızılbaş emirlerle aynı statüye sahipti. Tüfekçi sınıfı kurulurken 100 ve 1000'er kişiden oluşan birlikler halinde örgütlenmeleri esas alınmıştı. Her tüfekçi birliği "hasa-yı şerîfe mülâzımları"²⁹ olarak tanımlanan "minbaşı" (binbaşı), "yüzbaşı" ve "dehbaşı" (onbaşı)

²⁹ ملازمان حصه شريفه

adlı zabıtlar tarafından sevk ve idare edilirdi. Bunlar Kızılbaş emirlerden ve saray kullarından daha alt rütbedeydiler. Mîrî tüfekçilerin başındaki zabıtlar başlarda kul kökenli devşirmelerden seçilirken sonradan Türkmen zabıtlar de birliklerin başına getirildiler. Örnek olarak 1593'te Gilan'daki yerel isyanı batırmakla görevli ordunun içinde bulunan mîrî tüfekçiler Kaçar Alpen Bey adında Türkmen bir komutanın emrinde savaşmışlardı (Sadıki, 1392, s.195; Türkmen, 2019, II/1, s.146).

Tüfekçilerin maaşları Divan-ı Âlî Vezirinin onayıyla devletin hazinesinden "mevacib" adı altında ödenirdi. Mevacib hassa arazilerinin gelirlerinden tahsis edilen paralardı. Bu arazilerin bir kısmı minbaşı ve yüzbaşılara verilir, bunlar kendilerine verilen arazileri babadan oğula miras bırakabilirdiler. Bunun karşılığında ise buldukları bölgeden tüfekçilerin toplanması, eğitilmesi ve sefer zamanı tam mevcutla orduya katılmalarından sorumluydular. Tüfekçiler savaşa piyade olarak girmekle birlikte İran coğrafyasının şartları gereği sefer zamanı orduya at üzerinde intikal ederlerdi (Farrokh, 2015, ss.79-81; Şamlu, 1371, s.308; Mirza Semia, 1378, s.9; Röhrborn, 1357, ss.32,191-192).

Safeviler döneminde en iyi mîrî tüfekçilerin çıktıkları bölgeler İsfahan şehri, Horasan'ın Tabes ile Tunya adlı kasabaları ve Şah Abbas döneminde hassa statüsüne getirilen Mazenderan ve Fars bölgeleriydi. Horasan'dan seçilen mîrî tüfekçiler bölge halkından alındıkları gibi bölgeye komşu Babür coğrafyasından gelen tüfekçiler de olabilmekteydi. Safeviler 1635 yılında Bağdat'ın kuzeyindeki Gülanber Kalesi'ni kuşatırlarken Horasan'dan geldikleri söylenen 3.000 Çağataylı (Babürlü) tüfekçiyi kale önlerine göndermişlerdi (İsfahani, 1382, ss.72-74). Mazenderan tüfekçileri olarak kaynaklarda geçen askerler genelde Larican ve Hezârcerîb bölgelerinin halkından toplanırdı. İran'ın kuzey bölgelerinde yaşayan halklar tüfek kullanmaya 16. yüzyılın ilk yıllarından itibaren başlamışlar, Safevilere karşı kalkıştıkları isyanlarda tüfekten sıkça faydalanmışlardı. 16. yüzyılın sonlarında Hazar Denizi üzerinden yağma için gelen Kazaklarla sürekli mücadele içerisinde olan kuzey bölgelerdeki ahali, memleketlerini bu yağmacılara karşı savunmak için Kazakların yanlarında getirdikleri tüfekleri ele geçirmiş ve tüfeği yoğun biçimde kullanmaya başlamışlardı (Röhrborn, 1357, s.193). Dahası İran'ın kuzeyinde yaşayan halk coğrafyanın dağlık ve ormanlık olmasından dolayı savaşlara atlarla değil piyade olarak girmeye alışkındı. Bu etken onların piyade olarak kullanılabilen tüfeklere kolay alışmalarını sağlamıştı (Şah Tahmasb, 1363, ss.6-

7). Mazenderanlı tüfekçilerin ünü Safevîler döneminden sonra devam etmiş, Kacar döneminin ilk hükümdarı Aga Muhammed Han, Mazenderanlı tüfekçilerden ordusundaki en güvenilir ve yetenekli birlikler olarak bahsetmişti. Fransız Seyyah Tavernier'in aktardığına göre Safevîlerin mîrî tüfekçileri keskin nişancılarıydı. Şah II. Abbas dönemindeki eğitimleri sırasında 10 kişilik saflar halinde atış yaparlardı ve hedeflerini 100 adımlık mesafeden isabetle vurabiliyorlardı (Farrokh, 2015, s.81).

Safevîler mîrî tüfekçileri sınır bölgelerindeki kalelerde istihdam etmekteydiler. 1638 yılında Osmanlılara karşı Bağdat Kalesi'nin savunulmasında Mazenderanlı mîrî tüfekçiler kalenin en seçkin birlikleri arasında yer almaktaydılar (Hibrî Efendi, 2021, s.101). Ayrıca yerel isyanların bastırılmasında ilk başvurulan birlikler de bunlardı. 1593 tarihinde Özbek akınlarına maruz kalan Horasan'daki Nişabur Kalesi'ni savunanlar arasında 300 kadar İsfahanlı tüfekçi de yer almaktaydı. Bunlar Özbeklerin Nişabur Kalesi'ne dört ay boyunca süren aralıksız saldırılarına karşı kaleyi başarılı biçimde savunmuşlardı (Türkmen, 2019, II/1, ss.111-113,144). İsfahanlı tüfekçiler ayrıca 1594 yılında Gilan'daki yerel beylerin çıkardığı isyanların bastırılmasında da önemli bir rol oynamışlardı (Türkmen, 2019, II/1, s.146). Şah Abbas, 1606'da Tiflis Kalesi'ni ele geçirdiğinde burayı Osmanlılara karşı savunmak için kendi hassa tüfekçilerinden bir birliği bölgeye yollamıştı (Türkmen, 2019, II/2, s.445). Fars bölgesi Şah Abbas döneminde hassa arazisi statüsüne kavuşunca buraya saray tarafından vali olarak atanan kul sınıfından kişiler de bölgeden şahın ordusuna kalabalık bir tüfekçi kuvveti yetiştirmeye başlamışlardı. Fars beylerbeyliğine atanmış Allahverdi Han'ın topladığı tüfekçi kıtaları Safevî Devleti'nin Portekizlilere karşı Hürmüz ve Bahreyn seferlerinde yer almışlardı (Türkmen, 2019, II/1, ss.302-303).

2.5.2. Tüfeğin Yaygınlaşması ve Asker Sayısındaki Artış

Tüfek yaygınlaşması 16. yüzyılda başlamış, 17. yüzyılda ise ivme kazanarak İran coğrafyasında kırsal kesime kadar inmiş ve halk bu silahı kullanmayı öğrenmişti. Tüfeğin yaygınlaşmasındaki en temel etken yukarıda bahsedildiği üzere kolay öğrenilmesiydi. İran coğrafyasına tüfek güneyde Basra Körfezi'nden Avrupalılar ve kuzeyde Hazar Denizi, Kafkaslar ve Orta Asya'dan Ruslar ve Kazaklar vasıtasıyla temin edilmekteydi. Tüfeği ateşlemek için lazım olan barut ve güherçile İran'ın

komşuları olan Hindistan, Rusya ve Osmanlı topraklarında boldu (Chase, 2008, ss.74,97,106,111). Osmanlılarla yapılan savaşlar buradan barut teminini zorlaştırmasına rağmen Rus ve Hint topraklarından barut temin edilmesi mümkündü. Safevî topraklarında ise özellikle Kirman'da bol miktarda güherçile ve barut üretimi yapılmaktaydı. Böylece tüfekler İran coğrafyasında yaygınlaştıkça daha ucuz bir silah haline geldi. Bu sayede halk arasında silahlanma artmış ve bazı eşkıya grupları da tüfeğe rağbet etmeye başlamıştı. Bunların asayiş bozan faaliyetleri halkın kendisini ve memleketini savunabilmek için silahlanmasına yol açmış ve tüfeğin taşrada yaygınlaşma süreci hız kazanmıştı. Ancak bu noktada ateşli silahların devletin denetiminden çıkması sorunu ortaya çıktı. Bu husus asayiş ve otoriteyi temin meselesinde merkezi yönetimin büyük bir zorlukla karşı karşıya kalması sonucunu doğurdu (Crosby, 2003, s.112). Ateşli silahlara kolay erişebilen halk, bu yeni silahın etkisini devlete karşı kullanarak isyana kalkışabilmekteydi. 1598 yılında Esterabad'da çıkan isyan bunun en tipik örneklerinden biridir. Burada konargöçer şekilde yaşayan Yaka Türkmenleri arasında çıkan çatışmalar silahlanmayı had safhaya çıkarmış ve tüfek yaygın kullanılan bir silaha dönüşmüştü. Safevîler bölgede güvenliği sağlamak için çatışmalara müdahale etmek istemiş, bölgeye birkaç kez ordu sevk etmişlerdi. Fakat Yaka Türkmenleri bu kez aralarında birleşip bölgeye gönderilen Safevî kuvvetlerine karşı ortak bir mücadele içerisine girdiler. Sekiz yıl süren isyanda Ustaclu Emir Necib Bey, Kaçar Gökçe Sultan, Zülkadir Ali Sultan Tatıoğlu, Şamlu Çerendab Sultan, Avşar Rüstem Han gibi komutanların yönettiği Safevî orduları Yaka Türkmenleri karşısında mağlup oldular (Gaffariferd, 1385, s.119). Yaka Türkmenleri, Safevîlerin bu yenilgilerinden cesaret alarak meseleyi daha ileri bir boyuta taşıdılar. Ateşli silahlardan elde ettikleri güçle Mazenderan üzerinden Şirvan'ı ve oradan başkent Kazvin'i ele geçirme planları yapmaya başladılar. İsyan devletin bekasını tehdit eden kritik bir seviyeye gelmiş, Şah Abbas bölgeye topçu ve tüfekçi kuvvetleriyle takviye edilmiş yeni bir ordu sevk etmek zorunda kalmıştı. Topçubaşı Berhürdar Bey komutasında ateşli silahlarla teçhiz edilmiş bu ordu isyanı bastırabildi. Ardından Yaka Türkmenlerinin bir daha tehdit oluşturmamaları için ellerindeki ateşli silahlar da dâhil bütün silahları teslim etmelerine yönelik bir emir yayınlandı. Emre göre evler tek tek aranıp teslim edilmeyen silahlara da el konuldu. İskender Bey Münşî, bölgeden birkaç bin tüfek toplandığından bahsetmektedir. Toplanan silahlar daha sonra Esterabad'da güvenliğin sağlanması adına

inşa edilen Mübârekâbâd Kalesi'nin cephaneliğine konuldu (Anonim, 1370, ss.297-298; Türkmen, 2019, II/1, ss.259,262-263).

Ateşli silahlar yaygınlaştıkça devlet buna mani olamayacağını anlayıp silahların toplanmasından vazgeçti. Böylece yaygınlaşma sürecinin önündeki en büyük engel de kalkmış oldu. Osmanlılarla 1578-1590 yılları arasında uzun süren savaş dönemi ise süreci hızlandıran bir diğer etkendi. Safevî Devleti'nin bu dönemde askere ihtiyacı artmıştı. Tüfekçiler daha önce bahsedildiği üzere ordudaki diğer sınıflara göre eğitimleri daha kısa süren ve cepheye daha çabuk sevk edilebilen askerler olduklarından ordudaki mevcutları bu savaş döneminde giderek artmıştı. Osmanlıların savaş boyunca Safevî topraklarında ele geçirdikleri bölgeleri kalelerle donatmaları ve buna bağlı olarak sınır bölgelerindeki kale sayısının artmasıyla savaşların da genellikle kuşatma şeklinde cereyan etmesi, tüfekçilerin artışında bir diğer etkendi. Zira savaşta piyade olarak yer alan tüfekçiler kuşatmalarda süvariye nazaran daha işlevsel bir asker tipi idi. Safevî ordusundaki tüfekçilerin artışının altında yatan etkenlerden biri de Osmanlı ordusundaki ateş gücünü dengeleyebilmektir. Osmanlılar, savaşlarda Safevîlere karşı ateş üstünlüğü sağlayarak ciddi bir tehdit oluştururken aynı zamanda ittifak kurdukları Özbeklere de ateşli silah yardımında bulunmaya başlamışlardı. 1588 yılında top yüklü Osmanlı gemilerinin Bakü'den Hazar Denizi yoluyla Özbek topraklarına gönderilmesi ve bu tarihlerde Özbeklerin başında bulunan Abdullah Han'ın Horasan'daki savaşlarda Safevîlere karşı Osmanlılardan alınan topları yoğun biçimde kullanması buna örnek olarak gösterilebilir (Ükten, 2018, s.113). Safevîlerin hem batıda hem de doğuda ateşli silah kullanan ordularla karşılaşmaları tüfekçilere daha fazla itibar edilmesini sağlamıştı³⁰. Öyle ki Safevîler, bu dönemde eskiden Osmanlı ordusunda görev yaparken ekonominin bozulmasıyla Celali İsyanına katılan tüfekçileri dahi askere olan ihtiyaçtan dolayı orduda istihdam etmeye başlamışlardı. Celali İsyanlarının başta Bağdat ve Erzurum gibi Safevî sınırına yakın bölgelerde yoğun yaşanması, Safevîlerin bu bölgelerden kaçıp gelen askerleri kendi tarafına daha kolay çekmelerini sağlamıştır. Şah Abbas isyancıları topraklarına davet ederken askerlerin yiyecek ve yol masraflarının

³⁰ Özbekler ateşli silahları ilk 1520'li yıllardan sonra Ubeydullah Han zamanında kullanmaya başladılar. (Kadgan, 1385, s.134) Ateşli silahların Özbek ordularında yaygınlaşması ise 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus Kazaklarının Orta Asya'ya tufeği sokmalarıyla hızlandı. (Rumlu, 1389, III, s.1327) Osmanlılar 16. yüzyılda Safevîlere karşı rekabet gücünün artması için Özbeklere ateşli silah yardımında bulundular. 1595 yılında İsfereyin Kalesi'ni kuşatan Özbek ordusunun elindeki toplar büyük ihtimalle Osmanlılardan alınan toplardı. (Türkmen, 2019, II/1, s.165)

karşılanması gibi tedbirler almış ve Tebriz'e toplamda 13.000 askerin gelmesini sağlamıştı. Ancak bu adamların devletlerine isyan etmiş kişiler olarak hiçbir zaman tam manasıyla güvenilecek adamlar olmadıkları da akıldan çıkarılmamış ve bir arada bulunmalarına izin verilmeyip farklı bölgelerdeki birliklere dağıtılmalarına karar verilmişti (Griswold, 2002, ss.163-164; Türkmen, 2019, II/2, ss.478,508-509,521,524).

Ordunun tüfekçiye olan ihtiyacı arttıkça mîrî tüfekçiler bunu karşılayamaz hale gelmiş, bunun üzerine devlet halkın elindeki silahları toplamak yerine tüfek kullanmasını bilen insanları birer potansiyel asker olarak görmeye başlamıştır. Devlet taşradan daha fazla tüfekçi toplayabilmek için eyalet valilerine ve vezirlerine buldukları bölgelerden tüfekçi toplama yetkisi vermişti³¹. Bunun yanında taşrada bulunan aşiret liderlerine savaş zamanı süvari yanında tüfekçi hazır etmeleri de şart koşulmuştu (Bayat, 2014, s.38; Röhrborn, 1357, s.194). Bunun sonucunda savaş zamanı sınıra yakın köy, kasaba ve şehirlerden geçici olarak ücretli tüfekçiler toplanmaya başlanmıştı. Fakat bu uygulama asker sayısını giderek artırmış ve devlet bunların ücretlerini hazineden karşılamak yerine sefer zamanı köy ve aşiretlerden toplanan "benîçe"³² adı vergiler üzerinden karşılamaya başlamıştı. Tüfekçilerin yiyecek ihtiyacı da köy ve aşiretlere ait hayvanların satın alınmasıyla giderilirdi (Kirmani, 1384, s.284; Lemton, 1377, s.230). Bunlar İran'ın muhtelif bölgelerindeki kalelerin daimi muhafız kadrolarında yer alırlar, savaş zamanı kalenin savunulmasında, barış zamanı ise kale civarındaki bölgelerin asayişinin sağlanması ve ticaret yollarının güvenliğinin tesisinde önemli bir işlev görürlerdi (İsfahani, 1382, ss.35,42; Türkmen, 2019, II/1, s.262).

17. yüzyıl boyunca İran'ın en ücra bölgelerinde bile tüfekçi milisler oluşmaya başlamıştı³³. Artık her vilayetin güvenliğini sağlamak için tüfekçilerden oluşan

³¹ Her eyalet yönetiminde valilerin yanında görev yapan vezirler bulunmaktaydı. Bunlar atandıkları yerlerde mali işleri yürütmekle, vergileri toplamakla, taşradan toplanan askerlerin masraflarını ve gelirlerini kayıt altına almakla sorumluydular. (Sanson, 1346, ss.61,178)

³² بنیچه

³³ 17. yüzyılın sonlarına doğru Kirman'da ortaya çıkan Beluç isyanında Safevîlere karşı tüfeklerle donatılmış Beluç çetelerinin varlığı bunun bir göstergesiydi. Bu dönemde fakirlikle boğuşan İran'ın uç bölgesi Kirman'daki Beluç halkı dahi artık tüfek kullanmayı biliyor Safevîlerle girdikleri çatışmalarda bu silahtan istifade ediyorlardı. Safevîlerin 1695 yılında Beluç isyanlarını bastırmak için Kirman'da topladıkları Avşar ve Araplardan 200-300 civarında tüfekçi toplamaları da ateşli silahların o dönem köy ve aşiretlere kadar giren bir teknoloji olduğunu kanıtlamaktaydı. 18. yüzyılın başlarında Safevîlere karşı ayaklanan Afganlar da tüfeklerden yoğun biçimde istifade etmekteydiler. Afgan isyanının önderi Emir Veys'in emri altında 5000 Afgan tüfekçi bulunmaktaydı. Afganlar 1710 yılında Kandahar Kalesi'ni

“müstahfız tüfenkçiler”³⁴ adlı milis güçleri vardı (Kirmani, 1384, s.243). Bunlara Türkçede asker anlamına gelen “çerik” de denilmekteydi³⁵ (Kirmani, 1384, s.247; Lemton, 1377, ss.216-217; Sadıki, 1392, s.190). Milisler toplandıkları yerin adıyla da anılmaktaydılar. 1567 yılında yaşanan bir çatışmaya ait kayıta “Azerbaycan piyadesi”³⁶ tabirinin kullanılması buna bir örnektir (Rumlu, 1389, III, ss.1455-1456). Azerbaycan’dan toplanan tüfekçiler savaşlarda önemli görevler ifa etmişler, Şah I. Abbas’ın Azerbaycan ve Kafkaslarda Osmanlılara karşı icra ettiği seferlerde en faal askerî birlikler arasında yer almışlardı (Farrokh, 2015, s.87). Batıda Osmanlı topraklarıyla komşu olan Revan bölgesi de Safevîlerin fazlaca tüfekçi topladıkları sınır bölgelerinden birisi olmuştur. Şah Safi döneminde Revan Kalesi’ni çoğu zaman bölge halkından toplanan tüfekçiler korumuşlar, Osmanlıların 1635’teki Revan kuşatmasında kaleyi savunanlar arasında civar yerlerden toplanan tüfekçiler yer almışlardı (İsfahani, 1382, s.221). Doğudaki önemli sınır eyaletlerinden Horasan da bu anlamda yoğun tüfekçi toplanan bölgeler arasındaydı. Bölgenin sık sık Özbek akınlarına maruz kalması tüfekçilerin sayısının artmasında başat faktördü. Horasan’daki Morgab ve Maruçak gibi Özbek topraklarına yakın kasabalarda yüzbaşılardan oluşan tüfekçi bölükleri oluşturulmaktaydı (İsfahani, 1382, s.35). Bunlar Şah Abbas’ın 1598 yılında Herat ve Meşhed’in Özbeklerden geri alınması için yapılan seferlerde yer almışlardı. Nitekim Safevîler söz konusu seferde Horasan’ın muhtelif bölgelerinden 10.000’e yakın tüfekçi toplamışlardı (Türkmen, 2019, II/1, s.215).

Safevîler 17. yüzyıla gelindiğinde ise en ücra bölgelerden bile tüfekçi toplayıp cepheye sevk edebilmekteydiler. 1600-1601 yılları arasında Portekizli güçlerin Bahreyn’den atılması amacıyla gerçekleştirilen seferlerde Bahreyn’in Fal kasabasından binlerce tüfekçi toplanmış, Falli tüfekçiler Bahreyn seferinin Safevîler lehine sonuçlanmasında büyük katkılarda bulunmuşlardı (Türkmen, 2019, II/1, ss.302-303). Safevîler tüfekçilerini buldukları yerden çok uzak bölgelere taşıyabilme kabiliyetine de

isyanın merkez üssü haline getirdiklerinde burada 10 bine yakın tüfekçi konuşlandırmışlardı. (Kirmani, 1384, ss.242,375,381,409)

³⁴ تفنگچیان مستحفظ

³⁵ Çerik kelimesi Türkçedeki çeri kelimesiyle aynıdır ve kelimenin ilk anlamı askerdir. Osmanlılarda Yeniçeri kelimesindeki çeri buradan gelmektedir. Günümüzde çerik kelimesi Farsçada halen kullanılmaktadır ve çete, kırsal kesimde savaşan gerilla veya paramiliter silahlı gruplara çerik denilmektedir. Gerilla tarzı muharebeler için de “ceng-i çerîki” teriminin kullanılması buradan ileri gelmektedir. (Kanar, 1374, s.226; Muin, 1381, s.558)

³⁶ پیاده های آذربایجان

sahiptiler. Şah Abbas'ın 1604'te Revan'ı kuşatan ordusunda Revan'dan oldukça uzak Horasan ve Kirman'ın Bafk bölgesinden gelen tüfekçiler de bulunmaktaydı (Türkmen, 2019, II/2, ss.353-354).

Tüfekçilerin sayısındaki artış ordunun toplam mevcuduna yansımıştır. Bu durumu görebilmek için 16. yüzyıl sonlarında Osmanlılarla yaşanan savaşlara bakmak yeterlidir. Safevîler 1578'de Osmanlılarla girdikleri savaşlarda yalnızca Şirvan ve Dağıstan'daki cephe bölgelerine belli dönemlerde sırasıyla 30.000, 20.000 ve 40.000 asker sevk etmişlerdi (Eravcı, 2009, ss.51,80-83,105). Yalnızca Şirvan'ın merkezi Şamahı şehrinin geri alınması için bile cepheye 40.000 ilâ 50.000 civarında asker gönderilmiş, 1585'teki Tebriz kuşatmasında ise Şirvan'da yurt tutmuş Karadağ aşiretinden kuşatma boyunca peyderpey 30.000'e yakın asker toplanmıştı (Eravcı, 2009, ss.152,252-255). Safevî ordusunda görev yapan yabancı askerî uzmanlardan Anthony Sherley, Şah Abbas'ın Osmanlılara karşı Kafkaslardaki seferlerinde toplam 30.000 tüfekçinin orduda görev yaptığını ifade etmektedir (Sherley, 2005, s.137). Şah Abbas döneminde ordunun toplam mevcudu 120.000 olarak verilmektedir (Aydoğmuşoğlu, 2013b, s.20). Şah II. Abbas döneminde tüfekçilerin sayısının 12.000'den 60.000'e kadar çıkmış olması ve ordunun genel mevcudunun 150.000'e kadar dayanması tüfekçilerin artışıyla doğrudan bağlantılı olduğu söylenebilir³⁷ (Sanson, 1346, ss.142,145). Başka bir kaynağa göre Şah II. Abbas zamanında bütün Safevî topraklarında toplam tüfekçi sayısının 50.000 civarında olduğu belirtilmektedir. Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda bunların büyük bir kesiminin taşradan toplanan tüfekçiler olduğu ileri sürülebilir (Farrokh, 2015, s.82; Mitchell, 2000, s.107). Nitekim Safevîler devletin son dönemlerinde bile Afgan ve Beluç isyancılara karşı Kirman gibi ücra sınır bölgelerinden binlerce tüfekçi toplayabilmekteydiler. 1700 yılında Beluçistan'a yapılacak küçük bir seferde dahi Safevîler Kirman'dan bir buçuk ay içerisinde 2000 tüfekçiyi savaşa hazır hale getirmişlerdi (Kirmani, 1384, s.284). 1695'te Kirman'daki küçük çaplı bir sınır çatışmasında Avşar ve Arap aşiretlerinden 200-300 civarında tüfekçi toplanması, ateşli silahların o dönem köy ve aşiretlere kadar inen bir teknoloji olduğunu ve Safevîlerin

³⁷ Sanson'un verdiği rakamlara göre Safevîlerin elindeki toplam silahlı gücün ülkedeki dağılımı şu şekildeydi: Babürlülere karşı Kandahar sınırında 12.000, Özbeklere karşı Horasan sınırında 20.000, Hazar Denizi yoluyla İranlı kuzeyden zorlayan Rus Kazaklarına karşı Mazenderan ve Gilan'da 15.000, yine kuzeyde Derbend'de ve Şirvan'da Osmanlı ve Rus saldırılarına karşı 12.000, batıda Irak-ı Arab sınırında 20.000, Luristan'da 12.000, Revan'da 12.000, Huzistan'da (Arabistan) 15.000 ve Fars bölgesinde 12.000. (Sanson, 1346, s.142,145)

gerektiğinde kırsal kesimlerden bile kolayca tüfekçi toplayabildiklerini göstermektedir (Kirmani, 1384, ss.242,375,381,409).

Safevîler ahaliden topladıkları tüfekçi gruplarını en fazla 1000'er kişilik birlikler halinde örgütlemekteydiler. Bunlar yüzbaşılardan idaresi altındaki bölüklere ayrılırlardı. Eğer 1000 kişiden oluşan birliklerin sayısı 10'a ulaşmışsa daha üstte tümen benzeri birlikler oluşturulur ve bunun başına da "serkerde" denilen tümen komutanları atanırdı. Safevîler Afgan istilası sırasında başkent İsfahan'ı korumak için şehre yakın dokuz ayrı bölgeden 70.000 civarı tüfekçi toplamışlardı. Bunlar 70 binbaşı ve 7 serkerde tarafından idare edilmekteydiler (Rustemu'l-hukemâ, 1379, s.112). Safevî kaynaklarında sayıları binlere ulaşan bu tür kalabalık tüfekçi grupları "fırka" veya "tîp" adıyla ifade edilmektedir (Şamlu, 1371, s.308; Kirmani, 1384, s.397).

2.5.3. Cezayirciler

Şah Abbas "cezâyir" olarak adlandırılan yeni bir tüfek türünü ordunun kullanımına sunduktan sonra hassa tüfekçilerinden ayrı yalnızca bu tüfeği kullanan askerlerden müteşekkil bir sınıf kurulmuştu. Safevîler bu silahla Şah Abbas'ın 1603 yılında Tebriz'i Osmanlılardan geri almak için başlattığı sefer sırasında tanışmışlardı (Chardin, 2014, s.332). Cezayir tüfeği normal fitilli tüfeğe nazaran daha geniş namlu çapına sahipti. Bu yüzden attığı kurşunlar daha büyük çaptaydı. Diğer tüfeklere göre daha ağır olmasından dolayı omuzda ateşlenmesi zordu ve bu sebeple bir ayaklık üzerine sabitlenerek atış yapılırdı (Lockhart, 2016, s.183). Veli Kulu Şamlu, cezayir tüfeklerinin attığı kurşunları dolu tanelerine benzetmiştir (Şamlu, 1371, s.349). Kurşunlarının büyüklüğünden dolayı savaşta blok halinde duran düşman safları üzerinde büyük bir tahribat gücüne sahipti ve adeta katliama yol açmaktaydılar. Kandahar kuşatması sırasında 9 kişilik Safevî cezayircileri, 100 kişilik Babürlü bölüğünü dağıtmayı başarmıştı (Şamlu, 1371, ss.467-469). Şah Abbas döneminde oluşturulan "cezâyirci" sınıfı doğrudan şaha bağlı hassa birlikleri arasında bir piyade sınıfıydı (Chardin, 2014, s.337; Şamlu, 1371, s.349). Buraya hassa ordusunda nişancılık alanında en yetenekli askerler seçilmekteydi. Kurulduğu zaman toplam mevcutları 600 kişiyle sınırlı olan cezayircilerin sayısı Şah II. Abbas zamanında 2000 ve Şah Süleyman döneminde 4000 kişiye kadar yükseldi (Farrokh, 2015, s.82; Sanson, 1346, s.139). Safevîler bu tüfeğin kullanımında o kadar

uzmanlaştılar ki Şamlu, cezayirci piyadelerin arasında yüzbaşı rütbesinde olan Pehlivan Ahmed veya Dede Ahmed gibi nişancılıkta ustalaşmış askerlerin orduda nam saldıklarından bahsetmektedir. Safevî cezayircileri 1648 yılında Babürlülere karşı Kandahar, Büst ve Zemindâver savaşlarında bu silahı etkili biçimde kullanmışlardır (Şamlu, 1371, s.349).

2.5.4. Safevîlerde Tüfek Teknolojisi

Safevîlerin ilk kullandıkları tüfekler ağızdan dolma ve fitil yardımıyla ateşlenen ve Batıda arkebüz adıyla bilinen tüfeklerdi (Rumlu, 1389, II, s.1175). Bunlar şeklen maşaya benzer bir tetik vasıtasıyla ateşlenirdi. Safevîlerin tetiği Farsçadan gelen “mâşe” sözcüğüyle adlandırmaları bu yüzdendi³⁸ (Anonim, 1370, s.314; Şamlu, 1371, s.403). Tüfek kurşunu içinse “mühre” kelimesi kullanılmaktaydı. Mühre Farsçada yuvarlak bilye anlamına gelmekteydi³⁹ (Rumlu, 1389, II, s.1170; Şamlu, 1371, s.235). Zira o dönem tüfeklerde kullanılan mühimmat kurşundan yapılmış yuvarlak nesnelere⁴⁰. Safevîler zamanında kurşun madeni bilhassa Kirman’dan çıkarılmaktaydı. Kurşunun namludan atılmasını sağlayan barut kelime olarak Safevîlerde aynı şekilde “barut” olarak kullanılırken barut imal eden esnafa “barut-sâz”, barut yapımında kullanılan güherçileye “şûre” ve bu maddeyi üretenlere de “şûre-peş” denilirdi⁴¹ (Felahi, Rahimi, 1394, s.71; Kirmani, 1384, s.348).

Safevîler kendilerine has tüfeklere sahiplerdi ve Avrupa’daki tüfeklerden bazı yapısal farklılıkları bulunmaktaydı. İran’a ve Safevîlere özgü tüfeklerden biri Irak-ı Acem tüfeğiydi. Bu Şah İsmail zamanında Safevîlerin kullandıkları ilk tüfek modellerinden biriydi. Adı bilinmeyen Venedikli bir seyyahın Şah İsmail döneminde kaleme alınan eserinde bahsettiği Irak-ı Acem tüfeği bir kundağa sabitlenmiş, namlusu küçük ve menzili uzun bir tüfek türüydü. Safevîler bu tüfeği ilk kez Şah İsmail zamanında

³⁸ İran’da tüfek tetiği için halen “mâşe” sözcüğü kullanılmaktadır. (Kanar, 1374, s.548)

³⁹ Osmanlıların tüfek kurşunu için “yuvarlak” veya “findık” kelimelerini kullanmaları ile Safevîlerin “mühre” kelimesini kullanmaları aynı mantığa dayanır. (Hıbrî Efendi, 2021, s.101)

⁴⁰ Safevîlerden önce İran’da demir bilyeler atan yaylar da kullanılmaktaydı. Selçuklular döneminde misket şeklinde demir bilyeler atan ve “kemân-ı gerûhe” denilen yaylar bu tür silahlara bir örnektir. (Duman, 2020, s.80)

⁴¹ Şûre-peş kelimesinde “peş” Farsça pişirmek anlamındaki “pohten” kelimesinin geniş zaman halidir. (Muin, 1381, s.331) Güherçilenin üretimi esnasında kaynatma işlemi yapıldığından güherçile üretenlerin bu şekilde adlandırılmış oldukları söylenebilir.

yaşanan Mardin Kalesi'nin kuşatılması sırasında kullanmışlardı (Gündüz, 2012, s.138). Şah Tahmasb döneminde İran'a gelen Venedik Elçisi Vincenzo D'Alessandri, seyahatnamesinde İran'da üretilen tüfekleri överek tüfeklerin iyi su verilmiş çelikten imal edildiğini, namlusunun ortalama 6 karış bir uzunluğa sahip olduğunu ve attığı mermilerin 3 ons (85 gram) olduğunu söylemektedir (Gündüz, 2012, s.234). Şah Abbas döneminde İran'a gelen İngiliz Seyyah Sir Anthony Sherley, Safevî tüfeklerinin namlularının Avrupa'daki muadillerine göre yarım ayak boyu daha uzun ve daha hafif olduğunu ifade etmektedir ve "...orada gördüğümde daha iyi tüfek namluları görmedim..." diyerek Safevî tüfeklerini övmüştür (Sherley, 2005, ss.130,137).

Safevîlerin Avrupalıların övdüğü kaliteli tüfekler üretmelerinin arkasında, Safevî hükümdarları ve devlet adamlarının tüfeklere olan yakın ilgisi büyük bir paya sahipti. Şah Abbas tüfeklere karşı özel ilgi besleyen hükümdarlardan biriydi. Safevîler 1604'te Osmanlılardan Revan Kalesi'ni geri aldıklarında Kale Komutanı Şerif Paşa kaleyi teslim ederken Şah Abbas'a birçok hediye vermiş ancak Şah Abbas bütün hediyeleri reddederek yalnızca aralarındaki iki Frenk (Avrupa) tüfeğini almayı kabul etmişti (Türkmen, 2019, II/2, s.359). Onun zamanında başkent İsfahan'da "büyütât-ı hassa-yı şerîfe" denilen saray imalathaneleri içerisinde bulunan tüfek atölyeleri kurulmuştu (Felahi, Rahimi, 1394, s.68). Şah Abbas buralara sıklıkla uğrar ve neredeyse her gün denetlerdi (Farrokh, 2015, s.76).

Safevîlerde ateşli silahlara ve özellikle tüfeklere merak duyan hükümdarlardan biri de Şah II. Abbas'tı. Onun saltanatı sırasında Fransız tüfekleri beğenilen silahlardı. Bunda o dönem İran'a gelen Fransız Seyyah Tavernier büyük bir rol oynamıştı. Onun saraya hediye olarak getirdiği, doldurulmadan iki kez ateşlenebilen çakmaklı tüfek saray erkanı tarafından beğenilmiş ve Şah II. Abbas sözü edilen silahın kopya edilmesini istemişti (Matthee, 1998, ss.238-239). Şah II. Abbas Fransa'dan tüfek ustaları getirtmiş ve bunlar Fransız tüfeklerinin Safevî topraklarında üretilmesi işinde görev almışlardı (Felahi, Rahimi, 1394, s.69). Şah II. Abbas döneminde Revan Valisi Safî Kulu Han da tüfeklere ve Avrupa'daki yeni silahlara meraklı devlet adamlarından biriydi. Fransız seyyahlarından Jean Chardin, İran'a düzenlediği seyahatlerinden birinde Revan'a geldiğinde, Safî Kulu Han, Fransız seyyahla şahsi olarak görüşüp ondan Avrupa'daki son savaşları ve icatları öğrenmek istemişti. Şah II. Abbas gibi teknik konulara meraklı

bir hükümdarın Safî Kulu Han'ı Revan gibi zengin ve önemli bir bölgenin valisi tayin ederek gözdesi konumuna yükseltmesinde Safî Kulu Han'ın da onun gibi bilime ve icatlara meraklı bir karaktere sahip olmasının etkili olduğu düşünülebilir (Chardin, 2014, ss.274-275).

Safevîler tüfeklerdeki gelişmeleri takip etmelerinin yanında askerlerinin tüfeklerle atış talimleri yapmalarına da önem vermişlerdir. Nitekim 1648'deki Kandahar seferinde Şah II. Abbas ordunun menzillerde dinlendiği vakitlerde sürekli tüfek talimleri⁴² yapmıştı (İsfahani, 1382, s.463; Şamlu, 1371, s.331). Sanson'un aktardığına göre Şah Süleyman da tüfek talimlerine önem veren bir hükümdardı ve onun döneminde oğlu Abbas Mirza ve saray erkanı, vakitlerini silahşörlük ve tüfek talimleriyle geçirmekteydi (Krusinski, 2016, s.61; Sanson, 1346, ss.115,129). Safevîler 18. yüzyılda tüfek talimlerini daha sistematik bir forma sokmuşlar ve 1710 tarihinde Afganlar üzerine düzenlenen Kandahar seferinde ordunun başında bulunan Gürcü İskender Han, topçu ve tüfekçilerine saflar halinde düzen aldırarak atış talimleri yaptırmıştı (Kirmani, 1384, s.402).

⁴² مشك تفنگ انداختن

3. BÖLÜM

SAFEVÎ ORDUSU CEPHEDE

3.1. SEFER ORGANİZASYONU

Safevî hükümdarı tek başına keyfi bir savaş kararı alamaz, Kızılbaş emirlerinin hazır bulunduğu bir harp divanı toplar ve meseleyi onlarla tartışır. Öte yandan Safevî hükümdarları divanda görüşünü Kızılbaş emirlerine kabul ettirmek için Kızılbaşlar tarafından kendisine atfedilen manevi gücünü kullanabilmekteydi. Örneğin Şah İsmail Erzincan'dan hareket edip Şirvanşahlar üzerine sefere çıkmaya karar vermeden önce istihareye yattığını ve uykusunda imamlardan düşüncesinin uygun olduğunu belirten bir mesaj aldığını Kızılbaş emirlere söyleyerek sefere çıkmıştı. Şah İsmail'in uykusunda imamlarla görüşüp savaşın akıbetine dair mesajlar alması Kızılbaş emirleri tarafından bir keramet olarak algılanıp şahın kararına muhalefet etmemelerini ve kararını sorgusuz sualsiz kabul etmelerini sağlamaktaydı. Şah İsmail, Horasan'da bulunan Özbek Şeyban Han'ın üzerine yürümek istediğinde yanındaki Kızılbaş emirler sefer konusunda tereddüt içinde olmalarına rağmen İmam Rıza ile görüştüğünü ve ondan Özbeklerle savaşmasına izin verildiğine dair cevap aldığını belirterek emirleri ikna etmişti. Bu gelenek sonraki hükümdarlar tarafından da devam ettirilmiş, Şah II. Abbas, 1648'de Kandahar üzerine sefere çıkmadan önce İsfahan'dayken Hz. Ali'yi gördüğünü ve kendisine "yürü Kandahar'ı al" dediğini iddia etmiştir (Raznihan, Muşfikifer, 1394, ss.114-115).

Harp divanında bulunan emirlerin çoğunluğu eğer savaşa girilmesi yönünde görüş beyan ederse savaş kararı kesinleşir, savaşın hayırlı bir netice ile bitmesi için orada dua okunur ve divanın kurulduğu otağın önünde toplanan Kızılbaşlar, "Allah Allah" nidalarıyla Tanrı'dan seferin uğurlu olmasını dilerlerdi (İsfahani, 1382, s.448). Savaş kararının alındığını halka ilan etmek içinse şahın otağı veya sarayı önüne bir sancak dikilirdi (Bayat, 2014, s.38).

Sefer kararı alındıktan sonra Safevî hükümdarları savaşın hayırla neticelenmesi için Şiîlikte ve Kızılbaşlıkta kutsal kabul edilen şahsiyetlerin türbelerini ziyaret eder,

buralarda metfun bulunanların ruhlarından yardım dilerlerdi. Eski bir Türk geleneği olan savaş öncesi büyük şahsiyetlerin türbelerinin ziyaret edilmesi Safevî askerî kültürü içerisinde de devamlı yaşatılan bir ritüel olmuştur. Ziyaret edilen mekanlar arasında, Safeviye tarikatının Erdebil'deki külliyesi içerisinde Safevî hanedanına mensup kişilere ait mezarlar başta gelirdi. Şah İsmail, Gilan bölgesinden çıkıp Akkoyunlularla mücadeleye girmeden önce atalarının Erdebil'deki mezarlarını ziyaret etmiş ve ruhlarından yardım talep etmişti (Herevi, 1390, ss.70-71). Şah Tahmasb, Kanûnî'nin İran seferi sırasında Tebriz'e ilerleyen Osmanlı ordusuyla mücadele ederken, kendi anlattığı bir rivayete göre, bir gece rüyasında Hz. Ali'yi görmüş, Hz. Ali kendisine Erdebil'deki atalarının kabirlerini ziyaret etmesini ve etraflarında tavaf ederek on iki mum yakıp adakta bulunmasını emretmişti. Şah Tahmasb bunun üzerine Erdebil'e gitmiş ve gecelerini dedesi Şeyh Haydar'ın türbesinde dualar ederek geçirmişti (Şah Tahmasb, 1363, s.37). Şîîler tarafından Sekizinci İmam olarak kabul edilen Ali Rıza'nın Meşhed'deki Türbesi de Horasan'da gerçekleşen savaşlar öncesi Safevî şahlarının gidip dua ettikleri kutsal mekânlar arasındaydı. Şah İsmail 1510'da Özbeklerle savaşmak üzere Horasan'a geldiğinde burayı ziyaret etmiş ve savaşta galip gelebilmek için İmam Rıza'nın ruhaniyetinden yardım istemişti (Kazvini, 1386, s.271). Şah II. Abbas, 1648'de Babürlülere karşı Kandahar seferine çıktığında, yolu üzerindeki Meşhed'e uğramış ve burada kaldığı elli dört gün boyunca zaman zaman İmam Rıza'nın türbesini ziyaret ederek kabri etrafında tavaf etmişti (İsfahani, 1382, s.458). Safevîler kazandıkları zaferlerden sonra da bu tür yerleri ziyaret ederlerdi. Nitekim Şah Tahmasb zamanında Özbek akınlarına karşı Horasan'ı koruyan Kızılbaş emirler, Damgan Kalesi önlerinde Özbekleri yendikleri zaman Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi'ni ziyaret etmişler ve şükranlarını sunmuşlardı (Dağlar, 2019, s.124). Şah Abbas 1598'de Meşhed'i Özbeklerden geri aldıktan sonra Tanrı'ya ve imamların ruhuna şükranlarını arz etmek için İmam Rıza'nın türbesini tavaf etmiş, kutsiyet atfedilen şehre hürmeten askerleriyle yalın ayak ve başı açık vaziyette girmişti (Türkmen, 2019, II/1, s.243).

Sefer öncesinde dini ritüeller yerine getirildikten sonra ordunun sefer yürüyüşü başladı. Safevîler Türklerin konargöçer yaşam tarzlarını devam ettiren bir devlet olduğundan şah ve Kızılbaşlar, aileleri ve aşiret halkıyla birlikte sefere çıkarlardı. Bu sebeple askerlerin yanında kadınlara ve çocuklara rastlamak mümkündü. Safevîlerden önce İran'a hükmetmiş Akkoyunluların bir seferine tanık olan İtalyan Seyyah Josephat Barbaro,

askerlerin savaşa kadınları ve çocuklarıyla birlikte gittiklerinden, kadınların da erkeklerle beraber atın üzerinde yol aldıklarından ve hatta bazı kadınların süt emme çağındaki çocuklarını at üzerinde emzirip atlarının eyerinde taşıdıklarından bahsetmektedir (Barbaro, 2009, ss.68-70). Safevî ordusu 1514'te Osmanlılarla savaşmak üzere Çaldıran Ovası'na ilerlerken Şah İsmail'in yanında hanımı Taçlu Begüm de bulunmaktaydı (Gündüz, 2010a, ss.140-141; Haydar Çelebi, t.y., s.78; Bayat, 2014, s.188). Şah Muhammed Hüdabende zamanında Safevîlerin Gence Hâkimi İmam Kulu Han, Osmanlılarla savaşmak üzere ordusuyla Şirvan'a giderken yanında kadınları ve çocuklarıyla kendi aşireti de bulunmaktaydı (Peçevî, 1982, s.75). Osmanlıların müttefiki olarak Şirvan'ı yağmalamaya gelen Kırım Tatarlarına karşı mücadele eden Safevî kuvvetlerinin yanında aileleri devamlı olarak hazır bulunmuş, erkekler düşmanla çarpışırken kadınlar geride ordugâhı korumuşlardı. Tatarlar savaştan galip çıkıp Safevî ordugâhını yağmalamaya geldiklerinde ise Safevî kuvvetlerinin başında bulunan Selman Han'ın kız kardeşi Banu adlı bir kadın silahını alıp atına atlayarak Tatarlarla çarpışmaya girmiş ve esir düşmüştü. Daha sonra da kendisini esir alan bir Tatar askerini öldürüp kaçırmıştı (Eravcı, 2009, s.117).

Ordu sefere çıktıktan sonra taşradaki vilayetlerin idaresinden sorumlu beylerbeyi ve hâkimlere savaş kararı duyurulup en kısa sürede buldukları bölgelerden asker toplayarak orduya katılmaları yönünde şahın emri iletilirdi. Emirleri "tavaçı" denilen görevliler iletirler, bunlar aynı zamanda görevlendirildikleri yerlerde kuvvetlerin toplanması ve orduya sevkiyle ilgilenirlerdi (İsfahani, 1382, s.448; Rumlu, 1389, II, ss.1045,1169). Şah İsmail 1510 yılında Azerbaycan'dan Horasan'daki Özbekler üzerine sefere çıkacağı zaman Azerbaycan'ın Sovuh Bulak Yaylası'na gelmiş ve civardaki vilayetlere tavaçılar yollayarak asker toplanmasını emretmişti (Hüseyni, 1379, s.47). Taşra kuvvetlerinin orduya katılmaları emri "çapar" denilen haberciler vasıtasıyla da iletilmekteydi. Safevîler çaparların istenilen yere hızla ulaşmalarını sağlamak için belirli aralıklarla atlarını değiştirebildikleri menziller yapmışlardı. Çaparlar ayrıca şahın emrinin tez ulaşması için istedikleri yerden gerekirse zorla at temin edebilme ruhsatına da sahiptiler (Chardin, 2014, ss.276-277).

Sefer sırasında ordu dinlenmek için bazı bölgelerde durup konaklar, menzil olarak tanımlanabilecek bu tür yerlere "oturak" denirdi (Kirmani, 1384, s.399). Ordunun

konakladığı yerlerde halledilmesi gereken en önemli husus askerlerin barınma, güvenlik ve temizlik ihtiyaçlarının giderilmesi idi. Konaklama yerlerinde askerlerin kalacağı binlerce çadırı hızlı biçimde kurmak orduda “ferrâş” olarak adlandırılan sınıfın görevidi. Bunlar ordunun yürüyüş düzeninde “kalakçı” denilen artçı birliklerin arasında bulunurlar, çadırların yüklü olduğu katarları korurlardı. Yürüyüşte geriden gelmelerinin bir diğer sebebi de askerler menzilden ayrılıp tekrar yürüyüşe geçtiklerinde bunların çadırlarını sökmek için söz konusu bölgede daha fazla kalmalarıydı (Türkmen, 2019, II/1, ss.165-166). Askerlerin çadırlarında dinlenmeye çekildikleri gece vakitleri ordunun en zayıf olduğu anlardan biri olduğundan bu durumlarda güvenlik meselesi ön plana çıkar, askerlerin gece düşman baskınlarına karşı korunması için ordugâhın etrafında “yasavul” denilen nöbetçi birlikler meşalelerle devriyeye çıkarılırlardı (Eravcı, 2009, s.55; Peçevî, 1982, s.75). Hijyen ve sağlık ihtiyacının giderilmesi içinse ordugâhta hamam çadırları kurulur, şahın ve diğer devlet adamlarının kaldığı büyük çadırlarda ise hamamlar için bir bölüm ayrılırdı. Ordunun konakladığı yerin civarında kaplıcalar bulunmaktaysa askerlerin buralarda yıkanmaları sağlanırdı (Sanson, 1346, s.111; Şah Tahmasb, 1363, s.34; Türkmen, 2019, II/1, s.200). Orduda temizlik konusuna dikkat edilmemesi halinde askerler arasında salgın hastalıkların çıkması riski bulunmaktaydı. Nitekim Safevî ordusu 1578’de Özbeklere karşı savaşmak üzere Horasan’a doğru ilerlerken yol üzerinde bulunan Tahran civarında salgın hastalık baş göstermiş, birçok emir salgından yaşamını yitirirken ordunun başında bulunan Şah Abbas dahi bundan kaçamayarak ağır bir hastalık süreci geçirmişti (Türkmen, 2019, II/1, s.45).

Oturaklardan bazıları eyalet kuvvetlerinin orduya katıldıkları toplanma merkezleri olarak seçilirdi. Safevîlerin “muasker” dedikleri bu bölgelerde diğer oturaklara göre daha fazla süre kalınırdı. Bunun sebebi taşra kuvvetlerinin gelmesinin uzun sürmesi ve bekleyiş süresinin bazen iki aya kadar uzayabilmesiydi. Zira Fars ve Kirman gibi uzak bölgelerden gelen askerlerin Kafkaslar veya Horasan’a doğru seferlerde orduya yetişmesi uzun zaman almaktaydı. Şah Abbas 1597’de Horasan seferine çıkarken taşradan gelen kuvvetlerin orduya katılmaları için Ramazan ayından Kurban bayramına kadar iki aydan fazla bir süre toplanma bölgesinde beklemek zorunda kalmıştı (Türkmen, 2019, II/1, s.242). Bu nedenle toplanma merkezlerinin uzun süre boyunca binlerce insan ve hayvanı barındırabilecek geniş düzlüklere ve mera alanlarına sahip

olması gerekirdi. Seferler ayrıca sıcak yaz aylarına doğru yapıldığından daha mutedil bir havaya sahip yüksek rakımlı yaylalar toplanma merkezi olarak tercih edilen bölgelerdi. Safevî ordusunun doğuda Horasan, Maveraünnehir ve Kandahar bölgelerine düzenlediği seferlerde ordunun toplanma merkezi olarak seçtiği yerler Horasan'ın batısındaki Bistam, Meşhed ve Herat'tı. Buralar Horasan'ın genel olarak yazın aşırı sıcak havası ve verimsiz topraklarına nazaran ılık havası, geniş otlak arazileri, bağları ve zengin su kaynaklarıyla Safevî ordusuna aylarca ev sahipliği yapabilecek coğrafi niteliklere sahipti (İsfahani, 1382, s.448; Kalkaşandi, 1380, s.99; Rumlu, 1389, II, s.1172; Şamlu, 1371, s.308; Türkmen, 2019, II/1, ss.31,95). Batı yönlü seferlerde Azerbaycan'ın yüksek yaylaları arasında bulunan Tebriz yakınlarındaki Şenb-i Gazan Ovası benzer özellikleriyle ordunun toplanma merkezi vazifesi gören yerler arasındaydı (Rumlu, 1389, III, s.1315). Irak-ı Arab ve Bağdat yönüne doğru yapılan seferlerde ise Hemedan bölgesi dağlık alanlarıyla ordunun toplanma merkezi olarak kullandığı bir başka bölgeydi (İsfahani, 1382, s.52).

Oturaklar aynı zamanda taşradan gelen kuvvetlerin mevcudunun, silah ve teçhizat bakımından bir eksiklikleri olup olmadığı kontrol edildiği içtima ve geçit törenlerine sahne olurdu. Safevîlerde askerin teftiş edildiği bu tür törenler “arz-ı sipâh”, “sân-ı leşker” veya “mülâhaza-yı koşûn” gibi isimlerle adlandırılırlardı (Şamlu, 1371, s.312). Böylece taşradaki beylerbeyi ve hâkimlerin orduya istenilen sayıda asker gönderip göndermedikleri tespit edilmiş olurdu. Şah Abbas 1595 yılında Horasan seferine çıktığında ordunun toplanması ve Azerbaycan kuvvetlerinin gelmesi için beklediği Bistam Çayırı'nda geçit töreni yaptırmış, üç gün boyunca süren teftişlerin sonunda eksik miktarda kuvvetle gelen bazı hâkimlerin cezalandırılmalarını emretmişti (Türkmen, 2019, II/1, s.164). Şah Safî, Osmanlı Padişahı IV. Murad tarafından kuşatılan Bağdat'a yardıma gönderdiği ordusunu Borucerd ve Kengavur dolaylarına iki kez teftiş etmiş ve askerin donanımının yeterli olup olmadığı kontrol etmişti (Tefrişi, 1388, s.170). Şah II. Abbas 1648'deki Kandahar seferinde ordusunun eksiklerini görmek amacıyla Bistam Çayırı'nda ve Ferah'ta olmak üzere iki kez bütün birliklerin katıldığı bir geçit töreni icra ettirmiş ve birliklerin her birini tek tek teftiş etmişti (İsfahani, 1382, s.463). Geçit törenlerinde birlikler hiyerarşik bir düzen içerisinde yürürler ve tavaçlar tören birliklerinin düzen almasına yardımcı olurlardı. Geçitlerde ilk sırayı taşradan gelen kuvvetler alır, ardından saray kulları ve daha sonra minbaşılar ve

yüzbaşılar emrindeki tüfekçiler ve topçular geçerlerdi. Geçitte her birliğin önünde kendilerine ait “sancak”ları bulunurdu⁴³. (İsfahani, 1382, s.69; İsraki, 1353, s.130; Şamlu, 1371, ss.310-312)

Teftişler yalnızca oturaklarda veya toplanma merkezlerinde yapılmaz, Safevî Devleti’ne başkentlik yapmış Tebriz, Kazvin ve İsfahan gibi şehirlerdeki büyük meydanlarda da ordu sefere çıkmadan önce geçit törenleri düzenlenirdi. Tebriz’deki Sâhibâbâd Meydanı, Kazvin’deki Meydân-ı Şâh ve İsfahan’daki Nakş-i Cihân Meydanı bu tür mekânlardı⁴⁴ (Chardin, 2014, ss.349,372). Büyük şehirlerdeki meydanlarda ordunun denetlenmesi ve geçit törenleri yapılması İran’da İslam öncesi dönemlerden başlayan ve Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar ve Akkoyunlular gibi İran coğrafyasında hüküm sürmüş Türk devletleri tarafından da devam ettirilen askerî bir gelenektir (Gürbüz, 2008, ss.237-239; İsraki, 1353, ss.126-127).

Menzillerde geçit törenlerinin yanında askerin disiplinini artırmak ve düşmana yaklaştıklarında yürüyüş düzeninden savaş düzenine çabuk geçmelerini sağlamak için manevralar yaptırılırdı. Şah Tahmasb 1529 yılında Horasan’daki Özbek tehdidini sona erdirmek için çıktığı seferde ordusuna Herat yakınlarında manevralar yaptırmıştı. Bu manevralarda kendisi merkezde korçularla birlikte yer alırken kardeşleri Elkas Mirza ve Behram Mirza’nın ordunun sağ ve sol kanatlarını idare etmesini emretmişti. Söz konusu manevralar birkaç gün sürmüş, birinci gün sabahtan gece vaktine kadar birliklere eş güdüm halinde hareket etmeleri için eğitimler verilmişti. İkinci günün sabahı Şah Tahmasb geniş bir meydanda kendisine ayrılan yere geçmiş ve buradan ordusundaki 5000 kişilik topçu ve tüfekçilerin atışlarını izlemişti⁴⁵. Geçit törenleri ve manevraların bir diğer amacı da askerin çokluğunu, gücünü, savaş azmini ve ordunun heybetini ordugâha gelen düşman elçilerine göstermek ve böylece karşı taraf üzerinde korku yaratmaktır. Eğer orduda düşman casuslarının bulunduğu haberi alınmışsa bunların

⁴³ Osmanlılar da ordularında kaçakları tespit etmek için sefer sırasında geçit törenleri düzenlerlerdi. (Uzunçarşılı, 1988, I, s.368)

⁴⁴ Tebriz’deki Sahibabad Meydanı Akkoyunlular döneminde de Uzun Hasan’ın ordusunun geçit törenlerine defalarca sahne olmuş bir mekândır. (Henaçi, Serdrud, 1385, ss.36-39)

⁴⁵ Bu tür savaş manevraları Osmanlılar tarafından da uygulanmaktaydı. Bunun bir örneği 1590 yılında İran’a sefer düzenleyen Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Kars’ta yaptıkları manevraydı. Sinan Paşa askerlerine meydandaki bir tepreyi düşman unsuru olarak hedef gösterip askerlerin düzenlerini bozmadan buraya yürümelerini, top ve tüfikle burayı ateş altına almalarını emretmişti. (Peçevî, 1982, s.63)

rakibe bilgi sızdırdıkları bilindiğinden, karşı tarafa gözdağı vermek amacıyla gösterişli törenler ve manevralar icra edilirdi. Şah Tahmasb'ın Herat'taki manevraları, sulh teklifinde bulunmak için gelen Özbek elçilerine izlettirmesi buna misal teşkil eden bir eylemdi⁴⁶ (İşraki, 1353, ss.133-143).

Oturaklar aynı zamanda askerlerin lojistik ihtiyaçlarının karşılandığı yerlerdi. Ordu sefere çıkarken hassa askerlerinin yiyecek, su ve yakacak gibi ihtiyaçları önceden tespit edilir ve bunların masrafları ordunun yanında götürülen devlet hazinesinden karşılanırdı (Türkmen, 2019, II/1, s.238). Sefer sırasında hazineden alınan nakit paralarla civardaki köy, kasaba veya şehirlere gruplar halinde ikmal kolları gönderilir, bunlar gittikleri yerlerde ihtiyaç duyulan malzemeyi satın alırlardı. Şah II. Abbas ordusuyla Kandahar üzerine sefere çıktığında devlet hazinesinden bir miktar parayı sandıklar içerisinde yanına aldırılmıştı. Ordu Bistam Çayırı'nda konaklarken askerlerin iâşesinin temin edilmesi için Çukursaad Beylerbeyi Çağatay Muhammed Han'a hazineden 5000 tümen alarak Meşhed, Herat, Ferah ve Sistan bölgelerinden hububat satın almasını emretmişti (İsfahani, 1382, s.455). Sefere katılan hassa ordusunun silah, zırh, mühimmat ve atları da hazineden ödenen parayla alınır, bunlar cepheye yaklaşıldığında askerlere dağıtıldı. Safevî ordusu 1595'te Özbeklerle savaşmaya Horasan'a giderken, yol üzerindeki Cacerm bölgesinde Özbek ordusunun yaklaştığı haberi alınınca Ferhad Han komutasındaki hassa birliklerine silah ve dinç atlar dağıtılmıştı (Türkmen, 2019, II/1, s.166). Hasşa ordusundaki tüfekçilere de hazineden alınan parayla barut ve kurşun alınır, bunlar cepheye yaklaşıldığı zaman piyadeye istihkak olarak dağıtıldı (Kirmani, 1384, ss.241,250).

Toplanma merkezlerinde orduya taşradan sürekli yeni birlikler katıldığından ordunun mevcudu giderek artar, buna bağlı olarak askerlerin ikmal ve iâşe ihtiyaçları da artardı. Bunların tamamı hazineden karşılanamayacağından taşra kuvvetlerinin ihtiyaçlarını yanlarında getirdikleri “ordu pazarı” denilen esnaflar karşılardı⁴⁷. Bunlar açıcılar,

⁴⁶ Safevîlerin İstanbul'a elçi olarak gönderdikleri Maksud Han da Diyarbakır'a geldiğinde Osmanlıların kendisine gözdağı vermek amacıyla icra ettikleri bir geçit törenini izlemiş, törende Osmanlı birliklerinin düzenini ve kalabalıklığını görünce şaşkına dönmüştü. (Peçevî, 1982, s.58) Geçit törenlerinde ordular güç gösterisinde buldukları için törene katılan askerler tam teçhizatla ve süslü kıyafetleriyle çıkarlardı. Lala Mustafa Paşa, İran'a sefer düzenlerken Erzurum'da ordusuna geçit töreni yaptırmış ve askerlerinin kıyafetine özen göstermelerini emretmişti. (Zeyrek, 2001, s.18)

⁴⁷ Osmanlılar ordunun sefer lojistiğini sağlayan esnaf ve tüccar kesimine aynı şekilde “ordu pazarı” veya “orducu esnafı” derlerdi. Ordu pazarını oluşturan ve “ehl-i hiref” adıyla da anılan bu insanlar, farklı esnaf

terziler, ayakkabıcılar, demirciler, eğerciler, ok imalatçıları gibi ustalar; fırıncılar, kasaplar, meyve, şarap ve baharat satan insanlar gibi esnaf kollarından oluşan bir gruptu. Bunların seferlere katılması, ordugâhı her ihtiyacın karşılanabileceği bir panayıra dönüştürdü (Barbaro, 2009, s.72). Ordu bazarı esnafı askere mal satarak kazancını sağlar, orduya sefer boyunca eşlik ederdi. Bazı durumlarda ordunun geçeceği bölgelere yerel halk mallarını ve tarım ürünlerini getirir, bunları askerlere satarak geçimlerini sağlardı. Böylelikle ordunun geçtiği yerlerde ticaret canlanır ve savaşın zenginleştirdiği bölgeler oluşurdu (Eravcı, 2009, s.23). Safevî ordusu 1604'te Gence Kalesi'ne sefere giderken Azerbaycan'da mahsulün az yetişmesinden dolayı orduda hububat kıtlığı baş göstermişti. Bunun üzerine civardaki bütün köylere haber salınmış ve köylülerin buğdaylarının bir kısmını hayvanlarına yükleyip orduya ulaştırmaları emredilmişti. Buna göre her 100 batman (men) buğdayın 5000 Şahi Abbasi dinarına satılacağı duyurularak ordunun besin ihtiyacı giderilirken köylünün de bundan kazanç elde etmesi sağlanmıştı (Türkmen, 2019, II/2, s.431). Seferlerin, halkı zenginleştirmenin yanında birtakım olumsuz etkileri de bulunmaktaydı. Bu tür durumlar genellikle ordunun büyük şehirlerden geçmesi halinde yaşanmaktaydı. Zira kalabalık bir kitleye sahip ordunun bir şehre girmesi yiyecek stoğunun bir anda tükenip yok olmasına ve şehirde kıtlığın baş göstererek halkın aç kalmasına neden olabiliyordu (Faroqhi, 2010, s.157). 1667 yılında İsfahan'a gelen Chardin, Şah Süleyman'ın ordusuyla İsfahan'a gelmesi nedeniyle şehrin nüfusunun bir buçuk katına çıktığından ve ekonomik anlamda olumsuz etkilendiğinden bahsetmektedir. Ayrıca ordunun bir yere sefere gitmesinden sonra da şehirler adeta boşalır ve nüfus aniden azalır. Nitekim 1706 yılında Şah Sultan Hüseyin ordusuyla İsfahan'dan yola çıkıp Meşhed'e gittiğinde şehir bir anda ıssızlaşmış ve ticaret hayatı bundan olumsuz etkilenmişti. Bu yüzden Safevî ordusu, nüfusu kalabalık ve kendisine anca yeten şehirlere girmeyi pek tercih etmezdi (Matthee, 2012, s.24).

Ordu bazarı savaşta geride kalıp ordugâhı savunmakla da yükümlüydü ve düşmanın galip gelip ordugâhı yağmalaması tehlikesi ortaya çıktığında mallarını korumak savaşa girerlerdi. Safevîler 1604 tarihinde Osmanlıların elindeki Şirvan Kalesi'ni

kollarından seçilmiş, İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirlerden getirilmiş insanlardı. Sefere gidecek esnafın sayısı ve hangi iş kollarından oluşacağı divan-ı hümayun tarafından belirlenir, bunların başına "orducu başı" veya "ordu ağası" denen bir memur atanırdı. (Tracy, 2015, s.214; Uzunçarşılı, 1988, I, s.369)

kuşattıklarında Safevî birlikleri yenilip savaş alanını terk edince, ordu esnafı kaleden çıkan Osmanlı kuvvetlerinin ordugâhı yağmalamasını önlemek için savaşa girmiş ancak Osmanlılara gereken mukavemeti gösteremeyerek geri çekilmişlerdi (Türkmen, 2019, II/2, ss.409,413). Ordu esnafının fiilen katıldığı savaşlardan bir diğeri 1551 yılında Şah Tahmasb'ın Osmanlı-Safevî sınırındaki Ahlat Kalesi'ni kuşatması sırasında yaşanmıştı. Burada esnaf kaleye taarruz eden birliklerin yanında bulunmuş ve “kûcebend” denilen, şehrin dış savunma hatlarının ele geçirilmesinde aktif rol oynamıştı (Rumlu, 1389, III, s.1352).

Sefer sırasında ordunun yükünü at ve develer taşırdı. Develer atlara nazaran daha ağır yükleri taşıyabildiklerinden lojistik konuda en çok yararlanan yük hayvanlarıydı. Bunların İran'ın kurak ve çöllerle kaplı coğrafyasına alışkın olmaları da ordunun sefer lojistiğinde sıkça kullanılmalarında etkiliydi. Develerin tek dezavantajı toynaklarının yumuşak olmasından dolayı dağlık ve engebeli arazilerde rahat ilerleyememesi ve buna bağlı olarak ordu tarafından bu tür bölgelerde lojistik açıdan pek kullanılamamasıydı. Safevî topraklarında dağlık bölgelerin fazla olması normalde karadan daha hızlı taşıma imkânı sunan akarsuların da lojistik işlerde kullanılmasına engel olmaktaydı. Zira dağlık yerlerde akarsuların debisi fazladır ve tekne, sal gibi vasıtaların yüzmesine imkân tanımamaktadır (Matthee, 2012, s.112; 2016, s.395; Sarı, 2019, s.305; Şah Tahmasb-ı Safevi, 2001, s.65; Sanson, 1346, s.143).

Debisi yüksek akarsuların bir diğeri olumsuz yanı ordunun geçişi esnasında askerlerin akıntıya kapılıp can kaybına neden olabilmeleriydi. Şirvan'daki Kür nehri bu akarsulardan biriydi. Burası bölgedeki Türkmen aşiretlerin göç sırasında çokça kullandıkları ancak sürülerini karşıya geçirirken fazla hayvan kaybettikleri bir yerd. Hatta bundan dolayı nehirden karşıya geçmek için kullanılan noktalardan birine Koyun Ölümü adı verilmişti. Şah İsmail böylesine tehlikeli bir yeri askerleriyle geçmek istediğinde tehlikeyi bildiğinden söz konusu noktaya sağlam köprü inşa ettirmiş ve askerlerini buradan güvenli bir şekilde karşıya geçirmişti. Nehirden geçiş esnasında rakibi olan Şirvanşah kuvvetlerinin orduyu baskına uğratmaması için de bir birliğini nehrin iki yakasında kıyı emniyetini sağlamakla görevlendirmişti. (Emini-yi Herevi, 1383, s.318; Herevi, 1390, ss.83,97) Safevîler köprüleri suyun gür aktığı noktalara inşa ederlerken, daha az riskli noktalarda yalnızca “keşti” veya “sefine” denilen küçük

gemiler ya da “sal” ve “kelek” gibi taşıtlar kullanarak nehri geçerlerdi. Kelekler salın bir türevi olup saldan farklı olarak altında bota benzer şişirilmiş hayvan derisi bulunur, şişkin tabanı sayesinde ağır yüklerde bile su yüzeyinde kalırdı (Emini-yi Herevi, 1383, s.117). Safevîler köprü inşa ederken sallardan ve teknelerden yararlanarak geçici köprüler de oluştururlardı. Nitekim Şah İsmail, bir diğer Şirvan seferinde Kür Nehri'nin üzerine bu tür bir köprü yaptırıp askerlerini buradan karşıya geçirmişti (Rumlu, 1389, II, s.1038).

Ordunun seferde taşıdığı en ağır yük toplardı. Toplar cepheye arabalarla taşınır, top arabaları yürüyüş düzeninde birbirlerine zincirlerle bağlanarak bir katar oluştururlardı (Felahî, Golâmhoseyn, 1394, s.74; Hayrendiş, Tebrizniya Tebrizi, 1398, ss.69,74). Dağlık ve engebeli araziler tekerlekli ulaşımına mani olduğundan bu tür yerler arabaların geçişinde sorun yaratırlar ve sıkça kazaların yaşanmasına sebep olurlardı. Nitekim Safevîler 1635 yılında Revan Kalesi'ni kuşatırlarken İsfahan'da bulunan üç büyük kuşatma topunu kale önüne zamanında ulaştırabilmek için aceleyle hareket ettiklerinden işçilerden bazıları topun üzerlerine devrilmesi sonucu yaşamını yitirmişlerdi. Topların Revan'a nakledilmesinden sorumlu olan Eşik Ağasıbaşı⁴⁸ İmam Kulu Han adlı bir emir bu kaza sonucu ölenler arasındaydı (Tefrişi, 1388, s.123). Engebeli arazilerde yaşanan bu tür problemlerden kaçınmak için askerler intikal sırasında vadilerde bulunan düzlük alanları tercih ederlerdi. Safevîler 1635 yılında Hoy'da bulunan “Yoldaş” isimli bir kuşatma topunu Revan kuşatmasına götürürlerken Azerbaycan ve Nahcivan'dan geçen Aras nehrinin oluşturduğu vadiyi bu sebeple kullanmışlardı (İsfahani, 1382, ss.224-225). Ancak yol boyunca nehir yataklarını izlemenin kendine has bir tehlikesi vardı. Bu da nehirlerin belirli dönem taşkınlar yapması ve arazinin bataklığa dönerek ulaşım imkânının tamamen ortadan kaldırmasıydı. Buna benzer problemler Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği alçak ve aşırı sulak Basra Ovasında sıkça yaşanmaktaydı. 1622'de Şiraz Valisi İmam Kulu Han komutasındaki Safevî ordusu Basra ovasını geçerken taşkınlar oluşmuş ve toplar bataklığa dönen arazide saplanıp kalmışlardı (Tavernier, 2010, s.247). Topların, üzerinde köprü bulunmayan bir nehirden karşıya geçirilmesi de askerleri en çok zorlayan meselelerden biriydi. Safevîler bu işte uzman askerler olan tophane işçilerini görevlendirirler, onlardan başka kimseyi bu işe müdahale

⁴⁸ Eşikağasıbaşı sarayın teşrifat kurallarını ve emirlerin rütbe ve statülerine göre divanda oturma düzenlerini ayarlayan memurdu. (Mirzâ Semiâ, 1378, s.8)

ettirmezlerdi. Ancak tophane işçilerinin sayı ve kol gücü bakımından yetersiz kaldıkları durumlarda topçularla birlikte hareket eden ve topçu sınıfına en yakın sınıf olan tüfekçilerden yardım alınırđı (İsfahani, 1382, s.455; Şamlu, 1371, s.336). Safevî ordusu 1648'de Kandahar Kalesi önlerine ağır kuşatma toplarını getirirken mecburen Hirmend nehrini geçmek zorunda kalmışlar, geçiş sırasında nehrin hızlı bir debiye sahip olmasından dolayı epey zahmet çekmişlerdi. Askerler 5 büyük balyemez topunu kundaklarına bağladıkları kementler vasıtasıyla ancak iki günde nehrin karşı yakasına geçirilebilmişlerdi (Şamlu, 1371, s.344).

Safevî topraklarının coğrafi özellikleri ve doğu-batı yönündeki derinliği ordunun bir yerden diğerine hızlı intikalini güçleştirmektedir. Safevîlerin, doğuda Horasan'da Özbeklerle savaşırken batıda Azerbaycan'da Osmanlı saldırılarıyla karşılaşması ordunun uzun mesafelerden dolayı bölgeye intikal etmesini geciktiriyor ve bu esnada düşman da vakit bularak birçok yeri ele geçirmiş oluyordu. Bu sorunu en yoğun şekilde Şah Tahmasb yaşamıştı. Onun zamanında Osmanlılar ve Özbekler birbirleriyle anlaşmalı olarak Safevî topraklarına eş zamanlı saldırılar düzenlemişler, Safevî ordusu doğu ve batı sınırlarının güvenliğini sağlayabilmek için bir uçtan diğerine süratli intikaller yapmak zorunda kalmıştı. Bu durum askerlerin ve ordudaki yük ve binek hayvanlarının yolda kalmalarına ve bitkinlikten ölmelerine neden olmakta ve kayıplar telafi edilemediğinde düşman karşısında zayıf duruma düşülmesine neden olmaktadır. Şah Tahmasb bu tür hızlı bir intikal sonucu Horasan'dan Azerbaycan'a ulaştığında ordusunun kayıplarını telafi etmek için Azerbaycan'da yaşayan Türkmen aşiretlerine emirlerini yollamış ve asker toplamıştı. Atların ve develerin günlerdir durmadan yol kat etmeleri nedeniyle zayıflayarak ölmeleri neticesinde, Hüseyin Han isimli bir Kızılbaş, şaha eldeki zayıf atlarla Osmanlı ordusunun karşısına çıkılamayacağı uyarısında bulunmuştu (Şah Tahmasb, 1363, ss.25-28).

Ordunun uzun bir yürüyüşten sonra cephe bölgesine yaklaşmasıyla düşman ordusu hakkında bilgi alabilmek için istihbarat faaliyetlerine yoğunluk verilirdi. Karşı tarafın ordusunu nerede bulundurduğu, mevcudunun ne kadar olduğu, kuvvetlerinin ne kadarının piyade ve ne kadarının süvariden oluştuğu, nasıl bir savaş düzeni aldıkları, askerlerinin hangi silahları kullandıkları ve buldukları arazinin yapısının nasıl olduğu gibi sorulara cevap verebilen bütün veriler istihbari bilgiyi oluştururdu. Safevîler, Şah

İsmail'den itibaren rakip hakkında güçlü bir istihbarata sahip olmaya önem vermişlerdi. Şah İsmail'i rakiplerine karşı üstün kılan önemli özelliklerinden biri savaşa girmeden önce düşman ordusu ve arazi hakkında yeterli bilgiye sahip olması ve ona göre hareket etmesiydi. Bunu ispatlayan birkaç örnek mevcuttur. Şah İsmail 1502'de Akkoyunlu Elvend Mirza ile savaşa gireceği zaman Akkoyunluların bir tarafı Aras Nehri'nin kollarınca sulanan bataklık bir arazi diğer yanı dağlık ve ormanlık alanlardan oluşan bir bölgede savunmaya çekildiklerini duyunca, süvarinin bataklık ve ormanlık arazide kolay manevra yapamayacağını bildiğinden düşmanın üzerine yürümemiş ve beklemeyi tercih etmişti. Akkoyunlular mevkilerini değiştirip Nahcivan'ın Şerûr bölgesine çekildiklerinde Şah İsmail harekete geçmiş ve burada Akkoyunlularla girdiği savaştan galip çıkmıştı (Emini-yi Herevi, 1383, s.164). Şah İsmail Akkoyunlulara karşı zafer kazanıp bu sefer Şirvanşahlar üzerine yürüdüğünde Şirvanşahlar bir önceki olayda olduğu gibi Safevî ordusunun güzergahı üzerindeki Gülistan ve Baykurd kaleleri arasında ormanlık bir arazide pusuya yatmışlardı. Şah İsmail bunun istihbaratını alınca yine düşmanına saldırmaktan vazgeçmiş ve beklemeye koyularak Şirvanşahların tuzaklarını boşa çıkarmıştı. Şirvanşahlar bu durumu fark ettiklerinde saklandıkları bölgeden çıkarak kaçmaya başlamışlar, Şah İsmail'e bağlı güçler de kaçan Şirvanlıları takibe alıp düzenlerini bozarak zafer kazanmışlardı (Emini-yi Herevi, 1383, s.178). Şah İsmail'in istihbaratı iyi kullandığına dair örneklerden biri de Yavuz Sultan Selim'in İran seferinde, Anadolu'ya dağılan Safevî casuslarının Osmanlı ordusunun geçtiği her bölgeyi Şah İsmail'e rapor etmeleriydi (Haydar Çelebi, t.y., s.65). İstihbaratı Şah İsmail'den sonra tahta çıkan Şah Tahmasb da iyi kullanmış, sınırlarda kurduğu yaygın istihbarat ağıyla topraklarına giren bütün yabancı askerî unsurları erkenden tespit edip ordusunu harekete geçirmekte büyük bir başarı göstermişti. Nitekim 1528 yılında Horasan'daki Türbet-i Cam mevkiinde Özbeklerle savaşırken ülkesinin batısında yaşanan hadiselerden daima haberi olmuş, bu sıralarda Osmanlı desteğini alan Tekelü Ulama Sultan'ın isyan ettiğini öğrenerek Özbeklere karşı galip geldikten sonra hiç vakit kaybetmeden batıya yönelmişti (Şah Tahmasb, 1363, s.25). Safevî hanedanından istihbaratı iyi kullanan komutanlardan bir diğeri de Şah Muhammed Hüdabende'nin oğlu Hamza Mirza'ydı. Onun 16. yüzyılın son çeyreğinde Şirvan topraklarında Osmanlılara karşı yürüttüğü bir dizi başarılı seferin arka planında hep istihbaratı iyi kullanması ve düşman hakkında zengin bir istihbarat havuzuna sahip olması vardı.

Hamza Mirza casuslar vasıtasıyla Şirvan'ın Şamahı, Ereş ve Mahmudabad şehirlerindeki Osmanlı kuvvetleri hakkında tek tek bilgi toplamış ve onların hareketlerini günbegün takip ederek en zayıf anlarında baskın ve pusularla düşmanın yıpratılmasını sağlamıştı. Böylece ağır kayıplar veren Osmanlı kuvvetlerinin Şirvan'dan çıkıp kuzeydeki Derbend'e kadar geri çekilmelerine neden olmuştu (Zeyrek, 2001, s.35).

İstihbari bilgileri elde etmenin birkaç yöntemi bulunmaktaydı. Bunlar düşmanı gözetlemek için keşif ve gözlem kollarının çıkarılması, düşmandan alınan esirlerin konuşurulması, düşman ordusunun içine casus yerleştirilmesi, sınırdaki taşra idarecilerinden düşmanın hareketleri hakkında raporlar alınması ve sınır bölgelerinde yaşayan halktan casuslar aracılığıyla bilgi toplanmasıydı. Keşif ve gözlem kolları "karavul" denilen öncü birliklerin arasından seçilir, bazı durumlarda korçular da bu tür vazifelerde görevlendirilirdi. Bunlar gerektiğinde düşmandan hızlıca kaçabilmek amacıyla yanlarına fazla yük almazlar, düşmanın bulunduğu bölgeye hızla intikal edip araziden istifade ederek düşmanı gözetlerlerdi (Rumlu, 1389, II, s.1172). Yakınlarında bir düşman unsuru sezdiklerinde geceleri konakladıkları kampları gizlice terk ederler, düşmanın kendilerini fark edip takip etmemesi için halen kampta kaldıkları algısı oluşturmak amacıyla yemek pişen kazanların ateşini söndürmezler, çadırlarındaki mum ve dışarıdaki meşaleleri yanık bırakırlardı (Kirmani, 1384, s.393; Rumlu, 1389, II, s.944). Esirlerden bilgi toplanması da kişinin cezayla veya işkenceyle kokutularak zorla konuşurulmasına dayanan bir yöntemdi. Safevîler bu eylem için Osmanlıların kullandıkları bir tabir olan "dil almak" tabirinin Farsça karşılığı olan "zebân-gîrî" terimini kullanırlardı (Agoston, 2012, s.76; Hüseyini, 1379, s.48; Rumlu, 1389, II, ss.1006,1228; Şeyh Vefâyî Mehmed, 2019, s.149). Şah Tahmasb 1533 yılında Van Kalesi'ni kuşatırken, Sultan Süleyman'ın Bağdat'tan harekete geçip Safevî ordusunun arkasından dolaşarak Tebriz üzerine yürüdüğünü, kendi ordusuna sığınan Delü Hürrem adında bir askerden öğrenmiş ve kuşatmayı alalecele kaldırıp Tebriz'e hareket etmişti (Rumlu, 1389, III, s.1226).

Ordunun içine yerleştirilen casuslar kimliklerini gizleyip düşman ordusunun bir neferi gibi davranan kimselerdi. Bunlar belli bir süre düşman ordugâhında kalırlar ve diğer askerler gibi günlük vazifeleri yerine getirerek dikkat çekmemeye çalışırlardı. Safevîler

bu tür kişiler için Türkçe bir kelime olan “çaşıt” tabirini kullanırlardı (Anonim, 1370, s.146). Şah Abbas tıpkı ağabeyi Hamza Mirza gibi çaşıtları ustaca kullanan ve Osmanlı sınırında güçlü bir casus şebekesi kurmuş bir hükümdardı. Safevîler onun döneminde bu şebeke sayesinde sınırdaki Osmanlı kuvvetlerinin her hareketinden haberdar olmaktaydılar. 1585 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Tebriz şehrinin geri alınması hadisesi aslında tamamen casusların bir başarısıydı. Safevîler Tebriz şehrini savaşıarak alamayacaklarını Şah Muhammed Hüdabende döneminde yaşadıkları bir dizi ağır yenilgiden sonra anlamışlardı. Bunun üzerine Şah Abbas 1603 yılına kadar Tebriz’deki Osmanlı garnizonunun hareketlerini casusları üzerinden takibe almış, Osmanlı askerlerinin Tebriz yakınlarındaki Karnıyarık Kalesi’ne sefere gittiklerini haber alınca İsfahan’dan harekete geçerek Tebriz’e normalde bir aylık mesafeyi 10 günde kat edip gece bir sızma harekâtı ile şehri ele geçirmişti (Peçevî, 1982, ss.243-244).

Sınırdaki casusların ilk bilgi aktardıkları kişiler sınır bölgelerine atanan hâkimler veya beylerbeyleriydi. Bunlar istihbaratı ilk alıp değerlendiren ve başkente rapor eden kişilerdi. Safevîlerin son döneminde Ahmed Dürrî Efendi adında bir Osmanlı elçisi Safevî sarayını ziyaret ettiği sırada şahın veziri kendisine Osmanlıların Safevîlere savaş açma niyetinde olup olmadıklarını sormuş, Dürrî Efendi bu söylentileri nereden işittiğini sorunca vezir açıkça sınırdaki bulunan Revan Hanından bilgi aldığını söylemişti⁴⁹ (Ürkündağ, 2006, ss.68-70).

İstihbari bilgi bazen halktan ve halk arasındaki özel yazışmalardan da edinilebilirdi. Safevîlerle Horasan’da mücadele etmekte olan Özbek emiri Ubeyd Han, Şah Tahmasb’ın 1536 yılında Herat üzerine yürüdüğünü, Meşhed eşrafından birinin Herat’taki arkadaşına yazdığı bir mektubun satırlarından öğrenmişti (Rumlu, 1348, III, s.1248).

⁴⁹ Osmanlılar, Safevîler hakkındaki istihbari bilgileri İran sınırına yakın eyaletlerde görev yapan casuslar ve sınır eyaletlerinin başındaki beylerbeyleri ve sancakbeyleri gibi yerel idarecilerden toplamaktaydılar. Sınırdaki görev yapan bu unsurlar elde ettikleri istihbari bilgileri İstanbul’a rapor ederler ve sefer için en uygun tarihin tespit edilmesinde bu raporlar önemli bir referans oluşturlardı. 1577 yılında Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa’nın sınırdan payitahta ilettiği raporlar, 1578 yılında başlayan ve 12 yıl süren Osmanlı-Safevî savaşının başlamasına neden olmuştu. Hüsrev Paşa’nın padişaha gönderdiği söz konusu arzda Şah II. İsmail’in öldüğü ve yerine Muhammed Hüdabende adında kör ve zayıf karakterdeki kardeşinin tahta geçtiği yazılmıştı. Hüsrev Paşa, bunu fırsat bilerek derhal harekete geçilmesi ve yeni bir İran seferinin tam da vakti olduğu yönündeki fikirleri saraydaki devlet erkânını etkilemiş, uzun süren savaş bu şekilde başlamıştı. (Peçevî, 1982, s.32)

İstihbaratla düşmanın nerede bulunduğunu ve bir sonraki hamlesinin nereye olacağını bilmek, düşmandan önce davranıp savaşın nerede gerçekleşeceğine ilk karar veren taraf olmak bakımından önemlidir. Düşmandan evvel savaş alanına gelip araziye tetkik ederek en avantajlı mevkiye konuşlanmak savaşta psikolojik üstünlüğü de elde etmek demektir. Birlikler eğer hâkim tepelere konuşlandırılırsa düşman çatışmaya girerken bu tepeleri tırmanmak zorunda kalır, yorulur ve güçten düşer. Savaş meydanına önce gelmek eğer eldeki kuvvet miktarı düşmana nispetle azsa daha önemli bir avantaj unsuru oluştururdu. Zira bu tür olasılıklarda ordu savunma pozisyonu alacağı için arazide düşmana zayıf verecek tuzak ve engellerin hazırlanması, alanda önceden yer tutan tarafa üstünlük kazandıran bir faktördü. Bu konuda verilebilecek en iyi örneklerden biri Şah İsmail'in 1503'te Akkoyunlu şehzadesi Sultan Murad'la Hemedan bölgesinde girdiği Alma Bulağı Savaşı'dır. Safevîler bu savaşta kendilerini takip eden düşmandan hızlı davranarak onları kurak bir araziye çekmişler ve bir tepenin üzerine konuşlanarak düşmanı beklemişlerdi. Savaş meydanına 70.000'e ulaşan kalabalık bir orduyla gelen Akkoyunlular, Safevîlerin hâkim noktada bölgedeki az sayıda su kuyusunu tuttuklarını görmüşler, suya ulaşmak için mecburen saldırıya geçmişlerdi. Ancak tepede bulunan Safevî ordusuna ulaşmaya çalışırken yokuş yukarı tırmanmaktan dolayı bitap düşmüşler ve taarruzun şiddeti kesilerek saldırıdan olumlu bir netice elde edememişlerdi. Şah İsmail ise yorgun ve susuz Akkoyunlu kuvvetlerine karşı başlattığı hücumla savaştan zaferle çıkmasını bilmişti (Emini-yi Herevi, 1383, s.189). Bu konuda anılması gereken önemli hadiselerden biri de Safevîlerin 1507 kışında Dulkadiroğulları Beyliği'ne karşı girdikleri savaştır. Safevîler bu savaşta 2000 kişilik bir kuvvetle Dulkadirlielerin 10.000 kişilik kuvvetiyle karşılaştıklarından, sayı dezavantajını fırsata çevirmek adına savaş meydanını kendileri belirlemiş ve düşmanlarını Diyarbakır önlerinde buz tutan ovada karşılamışlardı. Safevîlerin buradaki planı savunmaya çekilip, düşmanın sayı avantajının verdiği güvenle ilk hamleyi yapmasını sağlamak ve tuzak olarak kullanmak istedikleri buzlu araziye düşman kuvvetlerini çekmektir. Dulkadirli askerleri buzlu araziye girdiklerinde atlar kaygan zeminde düşerek süvarileri üzerlerinden attılar. Safevîler olayı fırsata çevirerek karşı saldırıya geçti ve düşman askerlerinin toparlanmasına müsaade etmeden bozguna uğrattılar (Rumlu, 1389, II, s.1020). 1534 yılında ise benzer bir taktiği Babürlüler Safevîlere karşı uygulamışlardı. Safevîlere karşı Kandahar'ı savunan Babürlüler, şehrin çukurlarla dolu bir bölgesini

önlerine alarak savunmaya geçmişler, Safevî ordusunun komutanı Ağzıvar Sultan araziyi iyi tanımadan saldırıya geçince Safevî atlıları çukurlara düşmüş ve Babürlü kuvvetleri de bu durumdan yararlanarak başlattıkları karşı taarruzla yerden kendilerini doğrultmaya çabalayan Safevî süvarilerinin çoğunu katletmişlerdi. Ölenler arasında Ağzıvar Sultan da yer almaktaydı. Komutanlarının öldüğünü duyan Safevî askerleri bozguna uğrayınca Babürlüler savaştan galip çıkmışlardı (Rumlu, 1389, III, s.1232).

3.2. MEYDAN SAVAŞI

Safevîler savaşın nerede yapılacağına karar verdikten sonra düşman tarafa elçi gönderip teslim olmaları halinde canlarının bağışlanacağına dair bir amanname iletirlerdi. Şah İsmail, Akkoyunlularla Hemedan Savaşı'na girmeden önce rakibi Sultan Murad'a mektup göndermiş, kendisine biat etmesi durumunda savaşa lüzum kalmayacağını ve canının bağışlanacağını bildirmişti. Biat teklifinin reddedilmesi üzerine de savaş kaçınılmaz olmuştu (Hüseyini, 1379, s.19). Ordunun savaşa girmesi kesinleştiğinde askerlerin psikolojik olarak savaşa hazır hale getirilmesi önem kazanır, şahlar bu maksatla askerlerine cesaretlendirici ve savaşa teşvik edici konuşmalar yaparlardı. Şah İsmail Akkoyunlularla Şerûr Savaşı'na girmeden önce askerlerin savaşa şevkini yükselten bir konuşma yapmış ve moralini artırmaya çalışmıştı (Emini-yi Herevi, 1383, s.168). Savaştan önce askerlerin iyi istirahat etmesi ve savaşa dinç halde girmesi de önemli hususlardan biriydi. Safevîler askerlerinin dinlenmesi amacıyla savaştan önceki gece askerlerin ordugâhta iyi dinlenmelerini sağladılar (Türkmen, 2019, II/1, s.166).

Savaş günü gelip ordular karşılıklı saf tuttuklarında taraflardan biri, askerlerinin savaş azmini yüksek tutmak için yiğit bir savaşçısını savaş meydanına sürer, öne çıkan savaşçı da karşı tarafa meydan okuyup karşısına bir savaşçı yollamalarını isterdi. Safevîler bu tür savaşçılara “mübâriz” derler ve bu kişilerin yiğitliklerini vurgulamak için isimlerinin önünde “delü” lakabını kullanırlardı. Dövüşü kazanan tarafta bulunan askerler bunu savaşın neticesine dair uğurlu bir işaret olarak kabul eder ve savaş boyunca moralleri yüksek olurdu. Bu tür dövüş örneklerinden biri Safevî ordusunun 1533 yılındaki Van Kalesi kuşatması sırasında yaşanmıştı. Safevîler Van Kalesi önlerine geldiklerinde kaleyi savunan Osmanlı kuvvetleri arasından Delü Mustafa adlı bir savaşçı kaleden çıkıp Safevî askerlerinin karşısında durmuş ve birini kendisiyle vuruşmaya davet ederek

meydan okumuştur. Safevîlerden Delü Tokaçı adlı bir asker de bu çağrıya icabet etmiş ancak dövüşte mağlup olmuştu (Rumlu, 1389, III, ss.1219-1220).

Savaşın öncesinde askerlerin şevkini artırmak için kullanılan yöntemlerden biri de Safevîlerin rakipleriyle olan mezhep ayrılıklarını birer motivasyon aracı olarak kullanmalarıydı. Kızılbaşlık ve Şîilikte, Sünnîler siyasi rakip olarak görüldüklerinden savaşlarda onları rahatsız edecek şekilde ilk üç halifeye ve eşi Hz. Aişe'ye yüksek sesle lanet okumak Safevîlerin savaşlarda sık başvurdukları bir eylemdi⁵⁰ (Anonim, 1370, s.129). Orduda bu eylemi yapan “teberrai” (teberracı) adında bir sınıf mevcuttu. Bunlar Şah İsmail zamanından beri orduda var olmuşlar ve Şah Tahmasb döneminde ordunun daimî unsurlarından biri haline gelmişlerdi (Raznihan, Muşfikifer, 1394, s.125; Stanfield-Johnson, 2004, ss.49,57,60-64). Safevîler 1511 yılında Özbeklere karşı Herat şehrini savunurken teberracılar Safevî kuvvetlerine moral vermek üzere sürekli askerlerin arasında gezmişler, kendilerinin hak ve düşmanlarının batıl yolda olduklarını onlara sürekli hatırlatan konuşmalar yaparak askerlerin savaş motivasyonunu yüksek tutmaya çalışmışlardı. Herat Kalesi'nde askerler arasında gezip propaganda yapan Baba İşkî adlı bir teberracı bunların en meşhurlarından biriydi (Rumlu, 1389, II, s.1068). Özbekler 1535'teki bir diğer Herat kuşatmasında şehri ele geçirdikleri zaman halktan esir aldıkları kişiler arasında teberracılar da bulunmaktaydı. Özbekler diğer esir askerlere merhamet gösterirken mezhepsel düşmanlıktan ötürü bunlara aynı merhamet gösterilmemiş ve katledilmişlerdi⁵¹ (Rumlu, 1389, III, s.1243).

⁵⁰ Teberra denilen eylem Arapça uzak durmak, yüz çevirmek manasında “ber” filinden türeyen ve Hz. Ali'nin düşmanlarını kendi düşmanı sayıp onlardan uzaklaşmak anlamına gelen bir kelimedir. Burada Hz. Ali'nin düşmanı olarak görülen kişiler Hz. Ebubekir, Hz. Osman ve Hz. Ömer ve peygamberin zevcelerinden Hz. Aişe'dir. Şîilikte teberra öyle bir anlama bürünmüştü ki kişi ancak teberra ederek gerçek İslam'a adım atmış sayılırdı. Teberra, Safevî döneminde Hz. Ali'nin düşmanlarına lanet okunması şeklini almış ve Safevî hükümdarları bu eylemi kamusal alanda icra edilen bir ritüel haline getirmişlerdi (Mazlumi, 2021) Sir Anthony Sherley, İran'a yaptığı seyahatine ait notlarında sokaklarda dolaşan teberracılar hakkında bunların her hafta sokak sokak gezerek Türklere ve taraftarlarına lanet ettiklerini aktarmaktadır. Sherley'in Türkler dediği kişiler Osmanlılar, onların taraftarları dediği kesim ise Osmanlılara destek veren Sünnî halklardır. (Sherley, 2005, s.100)

⁵¹ Özbekler de Safevîlerle olan savaşlarında koyu Sünnî din adamlarını yanlarına almaktaydılar. Özbek beylerinden Ubeyd Han, Safevîlere karşı çıktığı Horasan seferlerinde Sünnî din adamlarını yanında bulundururdu. İki taraf da din adamlarını askerlere moral vermek ve Şîî-Sünnî gerilimini savaş zamanı daha da tırmandırmak için ordularda yer aldıklarından savaşta bir tarafın mağlup olması sonucu birçok devlet adamı da savaş esirleri arasında yer almaktaydı. Özbek Ubeyd Han, Herat yakınlarında Safevîlere karşı bir savaşta mağlup olduğunda Safevîler kendilerine esir düşen birçok Sünnî din adamlarını toplu halde katletmişlerdi. (Anonim, 1370, s.217) Özbek Ubeyd Han, Şah Tahmasb'la yaptığı Cam Savaşı'nda 40 Sünnî din adamını yanına almış savaş esnasında bunların ordusunun muzaffer olması için dua

Askerlerin savaşta yüksek sesle savaş naraları atmaları da düşmana korku veren bir eylem olmanın yanında askerin kendi tarafına moral veren bir eylemdi. Safevîlerin “süren” dedikleri⁵² savaş naraları genelde dinî lafızlar ve dualardan oluşmaktaydı. Safevî askerlerinin savaşa girmeden önce hep bir ağızdan tekbir getirip “Allahuekber” sözünü yüksek sesle haykırmaları, "Allah Allah" ve "Şah şah" diye bağırımları savaş naralarına birer örnektir (Raznihan, Muşfikifer, 1394, s.113; Rumlu, 1389, II, ss.984,1175). Askerlerin bağırımları orduya cesaret vermek amacıyla kullanılan bandodaki müzik aletlerinin çıkardığı yüksek sesle birleşir ve ortaya düşmanı korku salan muazzam bir ses dalgası çıkardı. (Rumlu, 1389, III, s.1219) Rakip taraf da bazen bu ses dalgasını kendi bağırımları ve bandosunun sesiyle bastırmaya çalışır ve askerlerinin psikolojik baskı altında kalmalarına izin vermezlerdi. Safevîler 1533'te Van

etmelerini istemişti. Safevîler Cam Savaşı'nda galip geldiklerinde Özbek din adamları katledilmişlerdi. (Rumlu, 1389, II, s.1179)

⁵² Süren kelimesinin kaynaklarda iki tür yazılış biçimi bulunmaktadır. Birinde kelimenin sonundaki “n” sesi “nun” harfiyle yazılırken diğerinde “ng” şeklinde yani “nazal nun” ile yazılmaktadır. (Şamlu, 1371, s.344) Süren, Çağatay Türkçesinde hücum saldırı anlamının yanında asker sevk etmek ve savaş çılgınlığı atmak anlamları taşımaktadır. Kelime sürmek, sevk etmek, kovmak ve uzaklaştırmak anlamlarına gelen sürmek fiilinden gelmektedir. Çağatay Türkçesinde bu kelimeyle aynı köke sahip “sürün” ve “sürmüş” kelimeleri de bulunmaktadır. Sürün, süren kelimesinin eş anlamlısıdır ve hücum, saldırı, asker sevk, savaş çılgınlığı anlamlarını taşır. Sürmüş ise daha ziyade savaş sırasında askerlerin attıkları naraları tanımlayan bir kelimedir. Yine Çağatay Türkçesinde bu kelimedен türemiş ve aslen Moğolca olan “sürevül” kelimesi yer almaktadır. Sürevil ordu yürüyüşe geçtiği zaman geride kalan askerleri seslenerek çağırarak ve ordunun toplanmasını sağlamak için görevlendirilen askerlere denir. (Ünlü, 2013, s.1017-1019) Moğolcada hayvanları bir yerden bir yere süren, sevk eden çobanlara da “sürügçi” denilmektedir. (Lessing, 2017, s.891) Kırım-Tatar coğrafyasında ise korkutucu, ürkütücü, tehdit eden sıfatları için de “sürlig” kelimesinin kullanıldığı görülür ve bu kelimenin savaşta düşmanı korkutmak için yapılan bağırımlar anlamında kullanılan süren kelimesiyle aynı kökten geliyor olması muhtemeldir. (Lessing, 2017, s.891) Hayvanları ses çıkararak korkutup belli bir bölgeye sürmek ve toplamak manasında “sürek avı” sözü de konuyla bağlantılıdır. Nitekim düşmanı bağırarak kaçırmanın, avlarda hayvanları bağırarak sürmekten bir farkı yoktur. Buhari'nin hicri 1298/miladi 1882-83 yıllarında yazmış olduğu Lugat-ı Çağatayî ve Türki-yi Osmanî adlı sözlüğünde sürün kelimesi “suran” şeklindeki farklı telaffuzu ile birlikte yazılmış, karşılığı olarak da sürmek fiili verilmiştir. (Buhari, 1298, s.190) Abuşka Lugatı adlı Çağatay Türkçesi sözlüğünde süren kelimesinin karşılığına “iki leşker mukabil olıcak mehib avazelerle çağırıldıklarına dirler” (iki ordu karşı karşıya geldiğinde korkutucu seslerle bağırımlarına derler) şeklinde bir açıklama yapılmıştır. (Atalay, 1970, s.287) Karahanlı Türkçesinde sürmek fiili günümüzde kullanılan sürmek veya sürgüne göndermek fiiline benzeyen biçimde sevk etmek, göndermek anlamlarının yanında kızmak, çıkışmak, birini taş atarak uzaklaştırmak, lanet etmek, beddua etmek, sövmek, hakaret etmek anlamlarına da gelmektedir. (Ünlü, 2012, s.711) Kelime, Kazan-Tatar sahasında, Türkiye Türkçesine yakın biçimde kovmak, sürmek, sürgün etmek manasında “sörmek” fiilinden türetilmiştir ve “sören” ve “sören salmak” sözleriyle karşımıza çıkmaktadır. Sören, şenliklerde yapılan at yarışı veya at oyunları yanında bir kimseyi bu yarışlara davet etmek için atılan nara anlamında kullanılmaktadır. Sören salmak ise bir kimseyi nara atarak yarışa çağırarak veya yardım istemek anlamına gelmektedir. (Öner, 2015, s.415) Eski Anadolu Türkçesinde ise kalabalık grupları önüne katıp kovalamak manasında “sürün sürün sürmek” şeklinde bir kullanım mevcuttur. Nitekim “sürüngmüş” kelimesi de Eski Anadolu Türkçesinde kovulmuş anlamını taşımaktadır. (Kanar, 2011, s.624) Bu söz “sürüm sürüm sürünmek” şeklinde günümüz Türkiye Türkçesinde varlığını korumaktadır.

Kalesi'ni muhasara ederken böyle bir sahne yaşanmış iki tarafta da bandolarıyla karşılıklı ses yarışına girmişlerdi (Anonim, 1370, ss.181-182).

Safevî ordusunun “nakkârehâne” diye adlandırılan bir askerî bandosu bulunmaktaydı. Ordu savaşa bandoyu yanına alarak giderdi. Safevîlerin bandolarında kullandıkları müzik aletleri; “kös”, “tabl” (davul)⁵³, “nakkâre”, “kevürge”⁵⁴, “kerranây”, “borgu”⁵⁵, “nefir” ve “sorna”⁵⁶ denilen vurmali ve üflemeli özellikte farklı müzik enstrümanlarıydı. Köşler büyük ve ağır olduklarından deve üzerinde taşınabilen davullardı (Türkmen, 2019, I, s.442; Zeyrek, 2001, s.21). Nakkare ise trumpete benzer davuldan küçük bir vurmali çalgıydı. Kerranay, Safevîlerin sorna dedikleri, günümüzde zurna denilen çalgının oldukça uzun bir versiyonuydu ve neredeyse bir adam boyu uzunluğa sahipti. (Bk. Ek 25) Borgu ve nefir ise kerrenaydan daha küçük üflemeli çalgılardı. Bandoya sahip olmak Safevîlerde hükümdarlık sembollerinden biriydi. Şah veya onun ordu komutanı olarak atadığı emirler seferlere mutlaka bandolarıyla beraber gider, bandonun büyüklüğü ordunun başındaki komutanın rütbesine göre değişirdi. Safevîlerde büyük eyaletlerin başında bulunan beylerbeylerin, ordularında on iki adet kerrenay taşıma hakları varken beylerbeyleri ve hanlardan daha aşağı seviyelerdeki taşra idarecilerinin bandolarında kerrenay bulunmaz, bunların bandolarında yalnızca tabl ve nakkâre denilen çalgılar bulundurmalarına müsaade edilirdi (Mirza Semia, 1378, s.32; Rumlu, 1389, II, s.1170; Sanson, 1346, s.59).

Bandonun işlevi askerlere cesaret ve düşmana korku vermektense ibaret değildi. Ordu komutanı birliklerin başındaki komutanlara emirlerini iletilebilmek için bandonun çıkardığı sesleri kullanmaktaydı. Buna göre verilen her bir emrin ayrı bir ritmi bulunur, bu ritmi duyan askerler de ona göre hareket ederlerdi. Böyle bir yöntemle başvurulmasının sebebi savaşın keşmekeşi ve gürültülü ortamında emirlerin insan sesiyle aktarılmasının imkânsız oluşuydu. Bando ordunun konakladığı oturaklardan

⁵³ طبل (atıf yap)

⁵⁴ Kevürge veya kurke, köş benzeri büyük vurmali çalgılardan biridir. (Muin, 1381, s.1412)

⁵⁵ Boru kelimesinin eski halidir. Türkçe bir kelime olup hayvan boynuzundan yapılan üflemeli bir çalgı anlamına gelmektedir. (Kaşgarlı Mahmud, 2014, s.451; Turan, 2001, s.122)

⁵⁶ Zurna kelimesiyle aynıdır. Bunun yanında bandoda nadir yer alan, “sefid mühre” adında, genelde Kirman ve Basra gibi denize yakın yerlerde kullanılan ve büyük deniz midyelerinden yapılan üflemeli bir çalgı daha bulunmaktadır. Bunlar 1725 yılında İsfahan önlerinde Afganlarla savaşan Safevî ordusunun bandosunda kullanılmıştır. (Rustemu'l-Hukema, 1379, s.118)

yeniden yürüyüşe geçmesi gerektiğinde “göç davulu” denen bir ritim çalar ve askerler bunu duyunca ordugâhı toparlayıp yürüyüş düzenine girerek harekete geçerlerdi. Savaşta birliklerin ricat etmeleri gerekirse “ateşkes davulu” denen ritim çalınır, bunun yanında birliklerin dağılması ve toplanması gibi savaşta uygulanan manevraların her biri için ayrı bir ritim ve ses komutu bulunurdu. Ordu savaşa girdiğinde ise bando askerin şevkini artıran ezgiler çalardı (Emini-yi Herevi, 1383, s.190; Peçevî, 1982, s.47; Türkmen, 2019, I, s.361).

3.2.1. Savaş Düzeni

Savaş başlamadan önce ordunun safları düzene sokulur ve askerler merkez, sağ ve sol kanatlar olmak üzere savaş düzeni alırlardı⁵⁷. Bunların yanında öncüler ve artçılar denilen yardımcı kuvvetler de yer almaktaydı. Merkez kuvvetleri “kol” ismiyle ifade edilirken sol kanattakiler “cevângâr” ve sağdakiler “berângâr” isimleriyle anılırlardı. Şah ve maiyeti, ordunun en profesyonel birliklerinden biri olan korçular, tüfekçiler ve topçular genelde merkezde konuşlanırlardı. Bu sayede şahın yer aldığı merkez en korunaklı ve güvenli bir mevzii oluştururdu. Taşradan gelen Türkmen aşiretlerine bağlı kuvvetler ise ordunun sağ ve sol kanatlarını meydana getirirlerdi (Emini-yi Herevi, 1383, s.54). Safevî ordusu 1528 yılındaki Cam Savaşı’nda muharebe düzeni alırken merkezde şah, saray kuvvetleri ve topçular yer almış, sağ kanatta Çuha Sultan’ın emrindeki Tekelü aşiretine bağlı kuvvetler bulunurken, solda Hüseyin Han ve Teberrük Han komutasındaki Şamlu aşireti kuvvetleri konuşlanmışlardı. Şah Tahmasb savaşta bütün birliklerini rahatça görebilmek ve onlara yön verebilmek için karargâhını savaş meydanına hâkim Zirâbâd Tepesi’ne kurdu ve savaşı buradan izlemişti (Hüseyini, 1379, ss.101-102; Rumlu, 1389, II, s.1173).

Askerin savaş meydanında düzene sokulması tavaçlıların göreviydi. Tavaçlılar “tabbâl” denilen davulcuların askerlerin düzene girmesi için çaldıkları özel bir sayesinde ordunun savaş düzeni almasını sağlar, askerler bu ritmi duyduklarında derhal a yürüyüş düzeninden savaş düzenine geçerlerdi (Emini-yi Herevi, 1383, s.52; Hüseyini, 1379, s.66; Kirmani, 1384, ss.402,408). Savaş düzeninde her 1000 kişilik birliğin başında bir

⁵⁷ Safevî kaynaklarında safların düzene sokulması işi “tesviye-yi sufûf”, “tabiye-yi leşker”, “âsâyiş-i sufûf”, “saf-ârâyî”, “zâbîta-yı sipâhîgerî” isimleriyle tabir edilmekteydi.

sancak bulunur, eğer birlik 1000 kişiden fazla değilse sancağı da olmazdı. Bu sayede ordunun yaklaşık toplam mevcudunu sancakların adedinden tahmin etmek mümkündür (Bayat, 2014, s.38). Birliklerin sancaklarını “alemdar” denilen askerler taşırdı. Bunlar “alemdarbaşı” denilen bir üst rütbeli zabitin emri altındaydılar. Sancakların üzerinde Kuran'dan sureler yazılı olur, Hz. Ali'nin Zülfikar adlı kılıcı veya İran'a özgü aslan ve güneş motifleri bulunurdu⁵⁸ (Bk. Ek 26; Farrokh, 2015, s.84; Şadman, 1312, ss.293-294). Eğer bir birliğin içinde yiğitliğiyle meşhur bir asker bulunmaktaysa birliğin sancağının yanında bu tür askerleri belli etmek üzere kırmızı renkli bir bayrak da taşınırdı (Zeyrek, 2001, s.32). Her bir birliğin sancağı sahip çıkması ve düşmana kaptırmaması gereken önemli bir simgeydi. Zira sancağın yere düşmesi veya düşman tarafından ele geçirilmesi o birliğin savaş dışı kaldığı anlamına gelirdi. Savaşta birliğin sancağını düşerken gören askerler moralini yitirebilir ve kaçmaya yüz çevirebilirlerdi. Kızılbaşlar 1489'da Şirvanşahlarla savaşırken Şeyh Haydar'ın sancağının Şirvanşahların eline geçmesi, bu olaya şahit olan Kızılbaşların, şeyhlerinin öldüğünü düşünmelerine ve savaş meydanını terk etmelerine neden olmuştu. Aslında o an hayatta olan Şeyh Haydar ise Kızılbaşların kaçmaya başlamasıyla yalnız kalmış ve düşman karşısında az bir direnmeye çalışırken Şirvanşahlar tarafından öldürülmüştü (Emini-yi Herevi, 1383, s.57).

Şahın bizzat savaşa katıldığı ve orduya komuta ettiği zamanlarda başının üzerinde büyük bir şemsiye tutulur, “çetr” denilen bu şemsiye savaşta hükümdarın bulunduğu yeri belli ederlerdi. Saltanat şemsiyesi olarak tanımlamanın mümkün olduğu bu nesne mücevherlerle bezeli olur, üzerindeki değerli taşlar güneş vurduğunda şemsiyenin parlamasını ve ihtişamlı bir görünüme sahip olmasını sağlardı. Hükümdarın yanında saltanat şemsiyesi taşımak İran'da Sasanilerden beri var olan askerî bir gelenektir ve İran'a hükmetmiş birçok devlette de uygulanagelmisti (Bk. Ek 27; Bayat, 2014, s.38).

Ordunun “çarhçı”, “karavul” veya “pîşhâne” adlarına anılan öncü kuvvetleri savaşta keşif, gözlem ve örtme harekâtlarını icra ederdi⁵⁹. Genellikle hafif süvari veya

⁵⁸ Fransa'da 1715 tarihinde Versailles Sarayı'nda gelen Safevî elçilik heyetinin yanında güneş ve aslan motifli bir sancak bulunmaktaydı. Gazette de France'da yer alan bir resme göre Ağustos 1715 yılında Paris'teki Versailles Sarayı'na gelen Muhammed Rıza Han riyasetindeki Safevî elçilik heyetinin yanında bulunan sancakta aslan ve güneş motifi bulunmaktaydı. (Kaimmekami, 1345, s.121)

⁵⁹ Özbek Şeybanilerde de ordunun öncü birliklerine “karavul” denildiği görülmektedir. (Ükten, 2018, s.170)

piyadelerden oluşan öncüler aynı zamanda düşmana ilk saldıran veya düşmanın saldırısını ilk göğüsleyen birliklerdi. Bu yüzden savaşta en çok zayıyatı da bunlar verirdi (Emini-yi Herevi, 1383, s.134; Türkmen, 2019, II/1, s.165). Bazen savaşlarda iki ordunun öncü kuvveti aynı anda saldırıya geçip yakın dövüğe girerek birbirinin gücünü sınadıkları olurdu. Ancak öncü kuvvetlerinin saldırı yöntemi daha çok düşmana ok menzili kadar sokulup oklarını attıktan sonra geri çekilmek şeklinde olurdu. Askeri terminolojide “karakol” olarak adlandırılan bu taktikte bahsedilen manevra üst üste birkaç kez tekrarlanır böylece düşmanın devamlı ok yağmuruna tutulması sağlanırdı. Bu taktiği uygulayan öncü kuvvetlere Safevîlerin dönmek manasına gelen “çerhîden” fiilinden türemiş “çarhçı” ismini vermesi de süvarilerin söz konusu taktiği uygularken devamlı daire çizmelerinden ileri gelmekteydi (Anonim, 1370, s.355). Bu taktikle elde edilmek istenen sonuç düşmanın devamlı baskı altında tutulması ve ağır kayıplar vererek göğüs göğse muharebeye girmeden önce iyice yıpranmasını sağlamaktı.

Safevîlerin karakol taktiğini ilk kullandıkları savaşlardan biri Şeyh Haydar’ın 1489 yılında Şirvanşahlarla yaptığı savaştı (Emini-yi Herevi, 1383, ss.40,55). Şah İsmail’in Şirvanşahlarla ilk karşılaşması olan Şerûr Savaşı’nda da Kızılbaşlar düşmanın üzerine ok yağdırarak savaşa başlamışlardı. Safevîler savaşta 30.000 kişilik Akkoyunlu ordusunun karşısına yalnızca 7.000 kişiyle çıktıklarından savaşın ilk aşamalarında düşmana olabildiğince fazla kayıp verilmeyi amaçlamışlar, bu maksatla öncü kuvvetlerine karakol taktiği uygulatarak Şirvanlıların üzerine devamlı ok yağdırmışlardı. Ancak düşman okçuları kalabalıkça karakol taktiğinin uzun bir süre uygulanması riskli bir durum yaratabilmekteydi. Nitekim Şerûr Savaşı’nda Şirvanşahların okçuları fazla olduğundan Safevîleri yoğun bir ok yağmuruna tutmuşlar, Kızılbaşların sağ ve sol kanatlarının bozguna uğramasına neden olmuşlardı. Bu noktada Şah İsmail liderlik özelliğinden yararlanmış, bozguna uğrayan ordusunu yeniden toparlayabilmek için bizzat savaşa girerek askerlerinin şevkini artırmayı başarmıştı. Şah İsmail’in verdiği genel taarruz emriyle şahlarının ordunun başında düşmana karşı saldırıya geçtiğini gören askerler kaçmaktan vazgeçip düşmanın üzerine atılmış ve bu sayede Safevîler düşmanı geri püskürterek savaştan galibiyetle ayrılmışlardı (Emini-yi Herevi, 1383, ss.133-134). Ancak 1527 yılındaki Özbeklerle yapılan savaşta ise durum bunun tam tersi şekilde cereyan etmişti. Safevîler bu savaşta yine karakol taktiğiyle muharebeye başlamışlar Özbek ordusundaki okçuların sayısı fazla olduğundan Safevî

hatları yoğun bir ok yağmuru altında kalıp dağılmış ve bu kez Şah İsmail gibi liderlik vasfını kullanarak orduyu toparlayacak biri bulunmadığından mağlubiyet kaçınılmaz olmuştu (Hüseyini, 1379, s.102).

Karakol taktiğini icra eden Safevî süvarileri hafif donanıma sahip olduklarından süratli hareket edebilirler ve düşmandan kolayca kaçabilirlerdi. Kaçan öncü kuvvetini takibe almak ise tehlikeli bir işti. Zira Safevî süvarileri düşmandan kaçarken arkasına dönüp ok atabildiklerinden kendisini kovalayan askerleri öldürebilirlerdi (Sanson, 1346, s.144). Bunun yanında öncü kuvvetler sahte ricatle düşmanı geride hazırladıkları bir tuzağa çekiyor olabilirlerdi. Nitekim öncülerin genellikle sahte ricat uygulayarak düşmanı ordunun en güçlü olduğu merkez hattına çekmeye çalışırlardı. Düşman eğer merkeze yönelirse burada ordunun en seçkin askerleri olan korçular saldırıyı karşılar, bu esnada ordunun sağ ve sol kanatları düşmanın gerisine sarkarak kuşatılmasını sağlar ve kısıpaca alınan düşman kolaylıkla imha edilebilirdi. Öncü kuvvetlerin düşmanı merkezdeki korçular üzerine çekmeye çalışmalarının sebebi korçuların düşman saldırısı karşısında uzun süre direnecek savaş kabiliyetine sahip profesyonel askerler olmalarıydı. Korçuların düşmanı uzun süre oyalayabilmeleri kanatlardaki birliklere düşmanın etrafını çevirirken zaman kazandırır. 1528 yılında yaşanan Cam Savaşı'nda buna benzer bir durum yaşanmış, ordunun sağ ve sol kanatları Özbeklerin saldırısını göğüsleyen korçuların direnci sayesinde yeniden toparlanıp düşman üzerine saldırınca Özbekler bozguna uğrayıp kaçmışlardı (Hüseyini, 1379, s.102). Şah Tahmasb'ın kendi ifadelerine göre Özbek ordusunun başında bulunan Ubeyd Han, Safevî ordusunun merkezine saldırdığında korçalardan biri tarafından yaralanmış ve Özbekler onu ölmek üzereyken çatışma alanından alıp kaçmaya başlayınca zafer Safevîlerin olmuştu (Şah Tahmasb, 1363, s.12).

Safevîler düşmanla ilk çarpışmaya girecek olan öncü kuvvetlerini güçlü askerlerden seçerek oluştururlar, bununla öncülerin düşmana karşı galip gelerek savaşın başlarında psikolojik üstünlüğün kendilerine geçmesini sağlarlardı. Öncü kuvvetlerin bozguna uğrayıp geri çekilmesi durumunda ise arkada bekleyen ana kuvvetler de bu bozgunun moralman etkilenir ve savaş meydanını terk edebilirdi. 1578 yılında Osmanlı ordusu Şirvan'ın Ereş kasabasında Safevîlere karşı savaşa hazırlanırken, Osmanlı öncü kuvvetlerinin mağlup olduğu haberinin askerden saklanması bahsedilen tehlikeyi

yaşamamak için alınmış bir önlemdi (Eravcı, 2009, ss.51,157). Savaşta öncü kuvvetleri yenilgiye uğrayan taraf hemen ikinci dalgayı düşman üzerine yollayabilir ve bunların öncülere destek olmaları sağlanırdı. Böylece askerlerin kaçması ve arkadaki ana kuvvetler üzerinde panik havası yaratmaları önlenmiş olurdu. Şerur Savaşı'nda Akkoyunlular, bu yöntemi tatbik ederek sürekli tazelenen hücumlarıyla öncü kuvvetlerinin bozguna uğramalarını engellemeye çalışmışlar ancak düzenledikleri hiçbir taarruz Safevîlerin savaş direncini kırmaya yetmeyince muharebe meydanını terk edip mağlubiyeti kabul etmişlerdi (Emini-yi Herevi, 1383, s.169).

3.2.2. Saldırı

Savaşta öncü kuvvetlerin ok yağmuru ve tacizleri ile düşman iyice zayıflatılıp düzeni bozulduktan sonra ordu, “ceng-i sultânî” denilen genel taarruza geçer ve göğüs göğse muharebeye girerek kesin netice almaya çalışırdı. Genel taarruza ceng-i sultânî denilmesinin sebebi hükümdarın da taarruza katılmasıydı. Hükümdar genel taarruz emrini verdiğinde bandodaki büyük köşler ve nakkareler vurulur, nefirler üflenerek şahın savaşa girdiği haberi ordudaki bütün birliklere iletilir ve askerinin daha şevkle çarpışması sağlanırdı (Emini-yi Herevi, 1383, s.170). Taarruzda önemli olan düşmanı bulunduğu bölgeden geriye atacak bir şok etkisi yaratabilmektir. Bu yüzden saldırının yeterince şiddetli bir darbe niteliğinde olması önemliydi (Emini-yi Herevi, 1383, ss.55,168-169). Genel taarruzda düşman eğer ilk dalganın şokunu atlatır ve yerinde sebat ederek direnmeye devam ederse büyük bir mücadele başlar, bu mücadelede sabrını ve direncini koruyan taraf savaş meydanından galip ayrılırdı. Şirvanşahlar, İsmail'in emrindeki Kızılbaş ordusuyla savaşırken kalabalık Şirvan okçuları Safevî saflarına ok yağmuruyla ağır kayıplar verdirmişler ardından Şirvan süvarisi savaş düzenini bozulup safları birbirine giren Kızılbaşların üzerine genel bir taarruza geçmişti. Fakat Kızılbaşlar ok yağmurundan kurtulduktan sonra yeniden saflarını toparlamasını bilmişler taarruzu güçlü bir şekilde karşılamışlardı. Savaşta 7000 civarında olan Kızılbaşlar, 20.000 kişiden oluşan Şirvanlıların saldırısını püskürtmeyi başarmışlardı. Bunda İsmail'in askerlerinin yanından ayrılmayarak canını ortaya koyup askerleriyle omuz omuza savaşması da etkili olmuştu (Herevi, 1390, s.87). Şerûr Savaşı'nda ise Safevîler Akkoyunluların üzerine genel bir taarruza geçmişler, Akkoyunlular taarruzun

şiddeti karşısında dağılmadan durunca iki taraf arasında kanlı bir mücadele başlamıştı. Öyle ki yaşanan muharebede iki taraftan toplam 8000 civarında kişi ölmüş, sonunda dağılıp kaçan taraf Akkoyunlular olunca Safevîler savaştan galip ayrılmışlardı (Hüseyni, 1379, s.17).

Taarruzun düşmanın direncini kırabilmesi için şiddetli olmasının yanında sürekliliği de önemli bir husustu. Taarruzun sürekli olması düşmanın yorulmasını ve bunun sonucunda savaş azminin çöküp bozguna uğramasını sağlardı. Akkoyunlular Hemedan Savaşı'nda Safevîlere karşı sayı üstünlüğünü kullanarak hücumlarını devamlı şekilde yinelemişler ve rakibi üzerinde bunaltıcı bir baskı kurmaya çalışmışlardı. Ancak Akkoyunlu ordusundaki emirler taarruzu idare eden Eslemes Bey'le şahsi anlaşmazlıkları nedeniyle taarruzu bir anda kesmişler ve Eslemes Bey'i Safevîlere karşı yalnız bırakarak ölümüne neden olmuşlardı. Bu olay üzerine komutanlarının savaş meydanında öldüğün gören Akkoyunlu askerleri de bozgun halinde kaçmaya başlamışlar ve böylece Safevîler savaş alanından galip çıkmışlardı (Hüseyni, 1379, ss.21-22).

Taarruz başarıyla sonuçlanır ve düşman kaçmaya başlarsa bu kez takip harekâtı başlardı. Takipte kılıç artıklarının önünün kesilmesi ve mümkün olduğunca fazla düşman askerinin katledilip esir alınması önemli bir husustu. Hemedan Savaşı'nda Akkoyunluları bozguna uğratan Safevîler, rakiplerinin arabalarla tahkim edilmiş merkezine kadar ilerlemişler ve birçok kılıç artığını yolda katletmişlerdi (Emini-yi Herevi, 1383, s.200). Takip harekâtının başarılı olabilmesi için askerinin sıkı bir disiplin içinde hareket etmesini sağlamak şarttı. Zira düşmanın bozulduğu ve kaçmaya başladığı an, askerinin zihninde ganimet toplama isteği oluşur, bu durum disiplinin bozularak takip harekâtının sonlanmasına neden olurdu. Zaferi kazanmış olmanın getirdiği sarhoşluk ve rehavet savaşın seyrini bir anda tam tersine çevirebilir, zafer kesinmiş gibi görünürken bir anda yenilgiyi tatmak mümkün olabilirdi. Bu yüzden düşmanın takibinin disiplin içinde icra etmesi önemliydi Özbekler Horasan'da Safevîlerle mücadelelerinde bu tür durumları sıkça yaşamaktaydılar. Dağınık ve disiplinden yoksun kuvvetlerle savaşa giren Özbekler, savaşlarda Safevîleri bozguna uğratsalar dahi hemen rakibin mallarını yağmalama ve ganimet toplama sevdasına düştüklerinden başarılarını amansız bir takip harekâtıyla kesin bir zafere çevirmek konusunda zaaf yaşıyorlardı. Bu durum takibe

alınmadıklarından yeniden toparlanabilme fırsatı yakalayan Safevîlerin karşı saldırıya geçerek Özbekleri bozguna uğratmalarına neden olurdu. Özbekler savaştan sonra taşıyabilecekleri kadar ganimeti aldıktan sonra savaş meydanını terk etmeye koyulurlar ve bunun sonucunda komutanlarını savaş alanında yalnız bıraktıkları da olurdu. 1528 yılındaki Cam Savaşı'nda bu tür bir hadise yaşanmış, Özbekler kaçan Safevî askerlerinin mallarını toplamaya çalışırken Şah Tahmasb ordusunu yeniden toplayıp saldırıya geçtiğinde ganimet peşine düşen Özbek güçlerini kolayca dağıtıp zafer kazanmıştı (Hüseyni, 1379, s.102; Şah Tahmasb, 1363, s.11).

3.2.3. Savunma

Safevî ordusu savaşta saldırıya geçmek yerine savunma tertibi alırken arazideki coğrafi unsurları birer müdafaa vasıtası olarak kullanırlardı. Eğer bir bölgede akarsu varsa buraları düşmanı kendilerinden uzak tutmak için bir engel olarak kullanırlar, nehrin öte yakasındaki düşmanı, temasa girmeden, uzaktan ok atışlarıyla taciz ederlerdi (Rumlu, 1389, II, s.1202). Savunmada yararlanılan bir diğer unsur dağlık bölgelerdi. Safevîler düşmanlarından zayıf olduklarını düşündükleri zaman dağlık alanlara saklanırlar ve buraları sığınak olarak kullanırlardı. Safevîlerin sığınak anlamında "saknak" adıyla tabir ettikleri bu tür yerler mağaralar ve engebeli alanlarda oluşturdukları mevzilerdi. Osmanlılar 1630 yılında Hemedan ve Dergüzin'e saldırdıklarında burada bulunan Safevî garnizonu, Osmanlı kuvvetleriyle açık alanda savaşmak yerine Zağros dağlarının eteklerine sığınmışlar, Osmanlı askerlerinin kendilerini takip etme ihtimaline karşı buralarda siper ve gizlenme yerleri hazırlayarak savunma tertibi almışlardı (Peçevî, 1982, s.390). Dağlık alanlarda savunma mevzileri oluşturmak Safevîlere komşu Gürcü halkının da sıklıkla başvurduğu bir yöntemdi. Gürcüler 1546 yılında memleketlerine saldıran Safevî güçlerine karşı Kafkas dağlarını kullanarak birçok sığınak ve barınak noktaları oluşturmuşlar, Safevî kuvvetlerine karşı buralarda direnişe geçmişlerdi (Şah Tahmasb, 1363, s.73). Safevîlerin bu tür mevzilere verdikleri bir diğer isim de sağlam anlamındaki muhkem kelimesinden türetilmiş olan "muhkeme"ydi. Muhkeme adı daha çok İran'ın doğusunda kullanılıyor olmalıydı. Nitekim Kirman'ın yerel tarihini anlatan bir eserde 17. yüzyılın sonlarında İran'ın doğusundaki Beluç isyanından bahsedilirken, Beluçların Safevî güçleriyle girdikleri çatışmalarda Kirman dağlarında muhkeme adında

savunma mevzileri oluşturdukları belirtilmektedir. Safevî güçleriyle çatışmaya giren Beluçlar, Kirman'ın Mihkûh adlı bir mevkiinde muhkeme denilen mevziler oluşturmuşlar ve burada kendilerini Safevîlerden korumaya çalışmışlardı (Kirmani, 1384, s.242).

Savaş meydanının civarında bulunan harabeye dönmüş eski yerleşim yerleri ve metruk binalar da savunma için kullanılan unsurlardan biriydi. Safevîlerin Herat Hâkimi Sufiyan Halife, Özbek Ubeyd Han'a bağlı kuvvetlerle Herat civarında çarpışırken Özbekler, Safevîlerin şiddetli taarruzlarına karşı dayanamayacaklarını anladıklarında Herat yakınlarındaki Abdalabad köyüne geri çekilmişler ve burada viraneye dönmüş binaları Safevîlere karşı birer savunma mevzii olarak kullanmışlardı. Safevîler ise köyü kuşatmışlar ve etrafına siper kazıp içine askerler yerleştirerek düşmanın bölgeden kaçmasına mani olmuşlardı. Daha sonra siperleri düşmanın bulunduğu mevzilere doğru yaklaştırarak düşman üzerindeki baskıyı artırmaya çalışmışlardı. Abdalabad'da sıkışan Özbekler atlarını yiyerek açlıklarını bastıramaya ve kuşatmaya karşı direnmeye çabalamışlar ancak besinleri tükenince teslim olmak zorunda kalmışlardı (Rumlu, 1389, III, s.1239).

Muharebe alanında savunmaya elverişli herhangi bir doğal unsur yoksa askerler etraflarına hendek kazarlardı. Hendekler genellikle ordugâhın korunması için yapılan bir tahkimat türüydü. Kızılbaşlar 1500 yılında Şirvan seferine çıktıklarında Şirvanşahlar Baykurd ve Gülistan kaleleri arasındaki ormanlık arazide etraflarına hendek kazarak savunmaya çekilmişlerdi (Emini-yi Herevi, 1383, s.178; Hüseyini, 1379, ss.10-11; Peçevî, 1982, s.48) Ordugâhın güvenliğini sağlamak için kullanılan tahkimatlardan biri de ağaç dalları ve çalıların üst üste yığılmasıyla oluşturulan "tura" veya "çeper" adlı setlerdi⁶⁰. Bunlar savaşta düşmanın attığı oklara karşı etkili bir koruma sağlardı. Kızılbaşlar, Safevî Devleti kurulmadan önce düşmanlarıyla girdikleri bazı savaşlarda

⁶⁰ Çağatay Türkçesinden Safevî askerî literatürüne geçen "tura" kelimesi Türkçede düşmandan gizlenmek için kullanılan kalkan veya siper demektir. Kelimenin 11. yüzyılda Karahanlılar dönemi Türkçesinde bu anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Kelime Karahanlılardan itibaren Orta Asya'daki Türk halkları tarafından kullanılmış ve Çağatay Türkçesinde var olagelmiştir. Safevîler bu kelimeyi Çağatay Türkçesiyle konuşan Timurlulardan almış olmalıdırlar. (Ünlü, 2012, ss.831,1161) Babür Şah 1501 yılında Semerkand yakınlarında Özbek Şeybani Han ile savaşırken ordugâhını Özbek atlılarının hücumundan korumak için etrafını çeper denilen savunma hattıyla korumuştur. (Kadgan, 1385, s.64) Tura kelimesine Türkî dillerin yanında Moğol dilinde de rastlanmaktadır ve Moğolcada yine düşmandan korunmak amacıyla matuf yapı yani kale, anlamına gelmektedir. (Lessing, 2017, s.999)

tura ve çeperlerden istifade etmişlerdir. Buna örnek verilebilecek hadiselerden biri Şeyh Sultan Ali döneminde Kızılbaşların, Şirvanşahlarla Kür nehri kıyısında girdikleri bir savaştır. Kızılbaşlar bu savaşta düşmanla yakın muharebeye girmekten çekindikleri için nehrin karşı kıyısında savunmaya çekilerek burada tura veya çeper dedikleri setler oluşturmuşlar, bunların arkasından düşmana ok atmaya başlamışlardı. Birkaç gün karşılıklı ok atışlarıyla süren savaşta taraflar göğüs göğse bir mücadeleye girmek istemediklerinden geri çekilip savaşı sona erdirmişlerdi (Herevi, 1390, ss.63,85).

Ordugâhın emniyetinin sağlanmasında bazen yük taşıyan arabalar ve hayvanlar da kullanılırdı. Şah İsmail'in, Akkoyunlu şehzadesi Sultan Murad'la girdiği Hemedan Savaşı'nda Akkoyunlular ordugâhlarının güvenliğini, birbirlerine zincirlerle bağlı halde dizilmiş arabalarla sağlamışlardı. (Emini-yi Herevi, 1383, 191-192). Akkoyunlular Çukursaad'ın Şerûr mevkiinde Safevîlerle ikinci kez karşılaştıklarında ordugâhlarını, yük taşımak için kullanılan develeri yan yana dizip zincirle birbirlerine bağlayarak oluşturdukları setle korumuşlardı (Rumlu, 1389, II, s.975).

Safevîler tura, çeper ve arabalar gibi istihkâm unsurlarıyla korunan düşman ordugâhına herhangi bir saldırıda bulunmadan zarar vermek istediklerinde ordugâhın bulunduğu alanda yangın çıkarırlardı. Bunun için okçularına ucunda alev yanan oklar kullandırırılar veya ordugâha asker sızdırarak bunların gizlice yangın çıkarmalarını sağlardı. Kızılbaşlar Hemedan Savaşı'nda Akkoyunluların ordugâhını alevli oklar atarak yakmışlar, okçular ordugâhı uzaktan vurabilmek için okun yaydan daha düz bir istikamette çıkmasını ve isabet oranının artmasını sağlayan "mecra" adlı aparatlar kullanmışlardı. (Emini-yi Herevi, 1383, s.195). Şah Abbas döneminde isyan eden Mazenderanlıların Safevîlerle yaptıkları bir savaşta Mazenderanlıları koruyan ahşap istihkâmlar, gece gizlice bölgeye sızan Safevî askerlerinin çıkardığı bir yangınla ateşe verilmiş, bunu gören asiler de panikleyip kaçmaya çalışırken hücum eden Safevî askerleri tarafından katledilince isyan bastırılmıştı (Bayat, 2014, ss.181-182).

3.2.4. Ateşli Silahlar ve Meydan Savaşlarında Dönüşüm

Ateşli silahların gelişmesiyle birlikte tahkimatlarda kullanılan malzemeler değişmeye başladı. Zira artık ağaç dallarından ve çalılardan yapılan istihkâmlar giderek

yaygınlaşan tüfeklerin attığı kurşunlara karşı koruma sağlayamamaktaydı. Kurşun silahtan bir oka göre çok daha hızlı çıktığı ve daha süratli gittiği için ağaçtan engelleri kolaylıkla delebilmekteydi. Meydan savaşlarında tüfeklerin kullanımları artınca tahkimatlarda ağaç yerine içi kum dolu torbalar kullanılmaya başlandı. 1557 yılında Safevîlerin Esterabad'da Özbeklerle girdikleri bir savaşta savunmaya çekilen Özbekler ordularının etrafını hendekler ve kum torbalarıyla çevirmişlerdi. Kum torbalarının arkasına da tüfekçiler ve okçular yerleştirmişler, tahkim edilmiş bölgeye yönelen bütün Safevî hücumlarını savuşturmayı bilmişlerdi⁶¹ (Rumlu, 1389, III, ss.1404-1405).

Ateşli silahlarla birlikte gelişen bir diğer tahkimat türü Avrupa'da wagenburg olarak adlandırılan bilinen tahkimattı. Almancada araba anlamındaki “wagen” ve hisar/kale anlamındaki “burg” kelimelerinden oluşan “wagenburg”, Safevîlerin 1514 yılında Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılardan gördükleri bir savunma düzeniydi ve genellikle topçu ve tüfekçi gibi ateşli silah kullanan sınıfların düşman saldırısından korunmasında kullanılmaktaydı. Top ve tüfek o dönemde yavaş doldurulan silahlar olduğundan silahın yeniden ateşe hazır hale getirilmesi için geçen sürede askerlerin saldırılardan korunması şarttı. İspanya, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Batı Avrupa ülkelerinde ateşli silah kullanan piyade, Antik Yunan'ın falanks düzeninden ilham alarak oluşturulmuş uzun mızraklı askerler tarafından korunmaktaydı. Macaristan, Polonya ve Balkanlar gibi coğrafyalarda ise ordular piyadeden çok süvariye dayandığından mızraklı piyadeler yerine wagenburg denilen arabalarla oluşturulmuş bir savunma düzeni kullanılmaktaydı (Chase, 2008, s.98; Garza, 2019, s.92; Hacker, 2015, s.53; Langenscheidt; Parker, 2017, ss.100-101). Wagenburg düzeni tarihte ilk Bohemyalı Husçu savaşçılar tarafından mezhep savaşına girdikleri Macarlara karşı 1440'lı yıllarda kullanmışlar, Macarlar ise bu savunma düzenini alıp daha doğuda Balkanlar üzerinde hâkimiyet mücadelesine girdikleri Osmanlılara karşı uygulamışlardı. Osmanlılar 1442 ve 1444 tarihli Vazag ve Varna savaşlarında karşılaştıkları bu tahkimat modelini ordularına çabuk uyarlamışlar ve Macarların “szekertabur” ismiyle adlandırdıkları bu düzene Macarcadan mülhem “tabur” veya “tabur cengi” diyerek 1448'deki II. Kosova Savaşı'nda aynı düzenle

⁶¹ Osman Paşa ve Cafer Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Şirvan'dan Anadolu'ya çekilme sırasında Derbend ve Kafkas dağlarından geçerken ormanlık alanda pusu kuran Ruslar ağaç kütükleriyle kurdukları tahkimatların gerisinden tüfekleriyle Osmanlı kuvvetleri üzerine ateş açmışlardı. Osmanlılar Rus yayılım ateşinden korunmak için içi toprak dolu çuvallarla önlerine tahkimat oluşturmuşlar ve üzerlerine yağın kurşunlarından bu şekilde korumaya çalışmışlardı. (Eravcı, 2009, ss.174-178)

Macarların karşısına çıkmışlardı. 1473'te ise taktik ilk kez Osmanlıların doğusundaki bir güce karşı kullanılmış oldu. Bu tarihte yaşanan Otlukbeli Savaşı'nda Fatih Sultan Mehmed ordusunun merkezine tabur düzeni aldirmiş ve Akkoyunlu süvarisinin merkezdeki ateşli silah kullanan piyadelere yaklaşmasına izin vermemişti. (Agoston, 2017, ss.50-51; Chase, 2008, s.144; Uzunçarşılı, 1988, I. Cilt, s.375) Türkler bu düzene yabancı değillerdi ve çabuk alıştılar. Zira bu düzen zaten geleneksel Türk savaş usullerinde mevcuttu. Türkler konargöçer bir toplum olduklarından göç sırasında ailelerini arabalar üzerinde taşırlar, obaları bir saldırıya uğrayacağı zaman da arabalarını ordugâhın etrafında yan yana dizerek bir savunma hattı meydana getirirlerdi⁶² (Özdal, 2019, s.29) Tabur cengi bu düzene ateşli silahların eklenmiş halinden ibaretti.

Zamanla Osmanlıların aslı harp usullerinden biri haline gelen tabur cengi, Safevîlere karşı 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı'nda kullanılmıştı. Çaldıran'da savaş düzeni alan Osmanlı ordusunun merkezinde birbirlerine zincirlerle bağlı arabalardan tabur düzeni oluşturulmuş, arkasına 12.000 yeniçeri ve topçu neferi atışa hazır halde saf tutmuştu. Safevî ordusunda Osmanlıların muharebe usullerinden haberdar olan Ustaclu Muhammed Han ve Nur Ali Halife adlı emirler Şah İsmail'e Osmanlıların tabur düzeni almadan üzerlerine bir baskın saldırısı yapmaları gerektiğini, eğer bunu yapmazlarsa Osmanlı topçu ve tüfekçilerine yaklaşamayacaklarını ve savaştan galip gelemeyeceklerini söylemişlerdi. Şah İsmail ise "ben kafiye basan bir harami değilim" diyerek bu uyarıya kulak asmamıştı. Ustaclu Muhammed Han, Diyarbakır Hâkimi olarak Osmanlı coğrafyasına yakın bir bölgede valilik yapmış, Osmanlılarla Anadolu'da girdiği mücadelelerde onların muharebe tarzını görmüş ve tecrübe etmiş birisiydi. Ancak Şah İsmail onun yerine ateşli silahlara önem vermeyen Şamlu Durmuş Han'ın etkisinde kalmış, Durmuş Han "senin hükmün Diyarbakır'da geçer" diyerek Ustaclu Muhammed Han'ı hafife almış, Osmanlı ordusunun düzen almasını beklemenin daha isabetli olacağını ve bunun daha mertçe bir hareket olacağını söylemişti. Şah İsmail de Durmuş Han'ın fikrini benimsemişti.

Safevî ordusu savaş meydanında merkez, sağ ve sol kanatlar olmak üzere düzen almış, sağ kanadı Şamlu Durmuş Han, Zülkadir Halil Sultan, Lala Hüseyin Bey ve Rumlu Ali

⁶² Gabor Agoston Türklerin arabaları savaşlarda savunma amacıyla kullandıklarından bahseden tarihçilerden biridir. Onun verdiği bir örneğe göre Türkler 1313 yılında Bizanslılarla yapılan bir savaşta arabalarını Bizanslılara karşı müstahkem bir mevzi oluşturmak için kullanmışlardır. (Agoston 2017, s.21)

Halife yer almış, sol cenah ise Ustaclu Muhammed Han, Çayan Sultan ve Diyarbakır'dan gelen askerlere bırakılmıştı. Bunlar ana kuvvetleri oluştururken ilerilerinde Korçubaşı Saru Pire'nin emrindeki korçu birlikleri bulunmaktaydı. Şah İsmail, bir yerde durmak yerine hangi kanat zayıfsa oraya yardıma koşmak üzere ordunun gerisinde yer tutmuştu. Savaşın galip geleceğine o kadar emindi ki savaş başlamadan önce avlanmaya çıkacak kadar rahat bir psikolojiye sahipti ve ordusuna güvenmekteydi. Hakikaten de savaşın ilk safhalarında Safevîler üstünlük sağlamaya başlamışlar ve Safevî öncü kuvvetleri, içlerinde profesyonel askerler olan korçuların da yer almasından dolayı, Osmanlı öncülerini geri püskürtmüşlerdi. Osmanlı öncülerini ise daha sonra tekrar toparlanıp Safevî taarruzunu durdurmayı başarmışlardı. Buradan savaşın iki taraf arasında dengeli bir şekilde seyrettiği görülmekteydi. Ancak ardından Saru Pire isimli bir Kızılbaş emirin öncülüğündeki Safevî öncülerini geri püskürtülünce Şah İsmail bizzat duruma müdahale etmiş ve savaşa girerek kahramanlığını göstermek istemişti (Hüseyini, 1379, s.66; Rumlu, 1389, II, s.1084-1085).

Şah İsmail, ateşli silahlarla savaşan modern Osmanlı ordusunun karşısında elinde yay ve kılıcıyla geleneği temsil eden bir savaşçıydı. Birçok Osmanlı askerini okuyla vurup öldürmüş, Osmanlıların Malkoçoğlu namıyla ün salmış bir savaşçısını başına indirdiği tek bir kılıç darbesiyle yere sermişti. Ancak Şah İsmail'in bu kahramanlıkları ateşli silahlara karşı etki edemedi. Osmanlıların sağ ve sol kanatları da şahın savaşa girdiğini duyunca süratle merkezdeki tabur düzeninin gerisine çekildiler. Burada uygulanan şey aslında sahte ricat taktiğiydi. Tabur hattına geri çekilen Osmanlı askerlerinin amacı Safevîleri merkezdeki topçu ve tüfekçilerin atış menziline çekmekti. Safevîler beklenileni yapıp merkeze saldırdıkları anda Osmanlılar ateşli silahlarıyla Safevî askerlerine ölüm yağdırmaya başladılar. Ölenler arasında şahı bu tehlikeye karşı uyarı Ustaclu Muhammed Han da bulunmaktaydı. Atılan top güllerinden biri Muhammed Han'a isabet etmişti. Şah İsmail, askerlerine ölüm yağdıran Osmanlı top ve tüfeklerini susturmak için merkezdeki tabur hattına yöneldi ve yedi kez merkeze saldırı teşebbüsünde bulundu fakat hepsinde de başarısız oldu. Bunlardan birinde atını arabaların oluşturduğu savunma hattına o kadar yaklaştırdı ki kılıcıyla arabaların arasındaki zinciri kırıp hattın içerisine girmeye çalıştı. Hasan Rumlu savaşın bu safhasını tasvir ederken "...tüfek [kurşunu] yıldırım gibi miğferden, heftandan, cevşenden ve bergüstvandan içeri nüfuz ediyor...zırhın halklarında bir kıvılcım gibi

yanıyordu” diyerek Kızılbaşların o sırada kullandıkları zırh türlerinin ateşli silahlar karşısında bir işe yaramadığını etmektedir (Rumlu, 1389, II, ss.1086-1087).

Şah İsmail Osmanlı'nın ateş gücü ve gelişmiş taktik anlayışı karşısında yalnızca yiğitliğe ve şecaate dayanan bilgi ve tecrübesinin yeterli olmadığını görünce yenilgiyi kabul etti ve askerlerinin ricat etmesi için kerrenay çaldırarak, etrafında toplanan 300 kişilik muhafız birliğinin koruması eşliğinde Osmanlıların kuşatmasını yarıp savaş meydanından kaçtı. Kaçarken can havliyle o derece acele hareket etmişti ki atı süratle giderken yakınlarındaki Siyah Abi adında bir nehre düştü, Ustaclu korçularından biri Şah İsmail'i nehirde boğulmak üzereyken kurtardı. Ona çok benzeyen Avşar Sultan Ali adlı bir Kızılbaş, Şah İsmail'in kendisi olduğunu söyleyerek Osmanlıların önüne atılmış, Osmanlılar da onu esir almaları üzerine şaha kaçarken vakit kazandırmıştı. Şah İsmail askerlerinin bu fedakârlıkları sayesinde Çaldıran'da canını kurtarabilmişti. Safevîler savaşta geri çekilirken doğuda savaştıkları Özbekler gibi Osmanlı askerlerinin bir an önce ganimet toplamaya kalkışacaklarını düşünerek o anda saldırmayı düşünmüşler ancak karşılarından Özbeklerden farklı olarak zafer anında bile disiplinini bozmayan bir ordu görünce bu son kozları da tükenmişti. Nitekim Yavuz Sultan Selim bu ihtimali düşünerek Safevî ordusunun takip edilmemesi ve yağmaya girişilmemesini özellikle tembihlemiş, ancak gece vakti düşman savaş meydanından tamamen uzaklaştığında yağmaya izin vermişti (Haydar Çelebi, t.y. s.77; Hüseyini, 1379, ss.67-68; Kazvini, 1367, s.10; Kazvini, 2011, ss.56-57; Rumlu, 1389, II, ss.1083-1087).

Osmanlılar tabur cengi usulünü Safevîlere karşı Çaldıran Savaşı'ndan sonra da defalarca kullandılar. Çaldıran'dan hemen sonra Kızılbaşların Anadolu'dan atılmaları için Erzincan'da yapılan savaşta Bıyıklı Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri önlerine savaş arabaları ve topçulardan bir tabur düzeni kurmuşlar, arabaların üzerine darbzen topları yerleştirmişlerdi. Arabaları birbirlerine yine zincirle bağlamışlar ve açıkta kalan arka bölgelerini kapatmak içinse develerini kullanmışlardı. Osmanlı ordusu bu savaşta da Safevî kuvvetlerini sahte bir ricatle merkeze çekmiş ve Safevî ordusunun başında bulunan Kara Han merkeze taarruz edince bir tüfek kurşunun kendisine isabet etmesi sonucu atından düşerek ölmüştü. Safevî ordusu komutanını kaybedince hemen dağılmış ve savaş meydanını terk etmişti (Rumlu, 1389, II, ss.1098-1099). Şah Tahmasb'ın oğlu İsmail Mirza ve Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa arasındaki Pasinler

Savaşı'nda Osmanlılar aynı düzenle savaşa girmiş arabalarıyla tabur düzeni almışlardı (Anonim, 1370, ss.188-190).

Safevîler, bu tahkimat düzenini Osmanlılardan gördükleri için onu “Osmanlı sultanlarının [savaş] tarzı” olarak adlandırmaktaydılar. Daha sonra bu düzeni alıp kendi ordularına uyarladılar (Rumlu, 1389, II, s.1082). Aslında Safevîler arabalardan savunma hattı kurulması yöntemine Akkoyunlularla yaptıkları 1503'teki Alma Bulağı Savaşı'nda şahit olmuşlardı. Ancak Akkoyunlular diğer konargöçer Türk topluluklarında olduğu gibi arabalarını yalnızca ordugâhlarını korumak için kullanmışlardı (Anonim, 1370, s.124; Rumlu, 1389, II, s.984). Safevîler, Osmanlıları taklit ederek arabaları ateşli silahlarla birlikte ve ateşli silah kullanan sınıfları korumak amacıyla ilk kez 5 Ekim 1528 günü Özbeklerle yapılan Zûrâbâd-ı Cam veya Tûrbet-i Cam Savaşı'nda kullanmışlardı⁶³. Şah Tahmasb Cam Savaşı'nda ordusunun sağ ve sol kanadını Tekelü Çuha Sultan, Şamlu Hüseyin Han, Teberrük Han, Zülkadir Hamza Sultan, Avşar Ahmed Han gibi Kızılbaş emirlere bırakırken merkezini üzerlerine Avrupa'dan alınmış (Frenk) darbzen topları yerleştirilmiş arabalarla çevirmişti. Savaşta araba hisarı düzeninin kurulmasını topçubaşılar ifa etmişlerdi. Topçubaşı Şeyhî Bey, savunma hattını kurmakla mesul kişiydi. Safevîler bu savaşta top arabalarının arkasına tüfekçilerini saflar halinde dizmişler ve bunlara yaklaşan düşmanı yaylım ateşine tutup püskürtülmesi talimatı verilmişti (Chase, 2008, s.155; Rumlu, 1389, II, ss.1172-1173).

Safevî ordusunun karşısındaki Özbek ordusu ise Ubeyd Han komutasında Maverâünnehir, Kaşgar, Türkistan, Andican, Otrar, Sitan, Kabil, Turfan, Kalmuk, Kazak, Deşt-i Kıpçak ve Kırgız yurtlarından toplanmış kalabalık bir orduydü. Özbek ordusu tıpkı Safevîler gibi merkez, sağ ve sol kanatlar şeklinde düzen almış, bunların ilerisinde de bir öncü kuvvet yer almıştı. Savaş Özbeklerin sağ kanadının Safevîlerin sol kanadına saldırısıyla başlamış, sol kanat çözümlere geri çekilirken Özbekler buradan açtıkları gedikten ilerleyişlerine devam etmişler ve Safevî ordusunun gerisine sarkmayı başarmışlardı. Ardından Safevî ordugâhı ve ordu esnafı gibi geri hizmet sınıfları Özbeklerin saldırılarına uğramaya başlamışlardı. Bu esnada aynı akıbet Safevî sağ kanadında da yaşandı. Sağ ve sol kanatlar saf dışı kalınca Safevî merkezi kuşatılmaya

⁶³ Aynı taktiği Safevîlerin doğu komşusu Babürlüler de yakın tarihlerde 1526'da Afganlarla Delhi'nin zaptı için yaptıkları Panipet Savaşı'nda uygulamışlardı. (Chase, 2008, s.165)

müsait bir duruma düştü. Ancak Safevî merkezindeki araba hisarından açılan top ve tüfek ateşi Özbek atlılarını kendilerine yaklaştırmadı. Safevîler ateşli silahlar sayesinde ordunun tamamen bozguna uğramasını önlerken ateşli silahlarına bir dezavantajına şahit oldular. O da top ve tüfeğin ateşlenirken havaya çok fazla duman yaymasıydı. O dönemde kullanılan ateşli silahlarda kara barut denilen ilkel bir barut türü kullanıldığından silah birkaç kez ateşlendikten sonra etrafta büyü bir is yayıyor ve askerlerin görüşünün iyice kapanmasına yol açıyordu. Cam Savaşı'nda buna benzer bir olay yaşanmış, Safevî tüfekçileri silahlarını birkaç Özbeklere karşı ateşledikten sonra oluşan dumandan görüşleri neredeyse sifira inmişti. Bu durum bir yerden sonra mecburen ateş kes emri verilmesine yol açmıştı. Hasan Rumlu bu durumu: “dumanın karaltısı o dereceye ulaştı ki dost ve düşmanı ayırt etmek o kalabalıkta zor mümkün olabiliyordu” ifadeleriyle dile getirmiştir (Rumlu, 1389, II, s.1177). Safevîler ateşe ara verip duman ortadan kalktığında karşılarında Özbeklerin beyaz sancağı altında toplanan bir düşman grubunu fark ettiler, Ubeyd Han'ın emrinde birleşen bu grup Safevîlerin top ve tüfek ateşinden kaçıp geride bir yerde toplanmış bir Özbek kuvvetiydi. Safevîlerin daha sonra merkezden hücumla kalkan korçuları söz konusu grubu püskürtmüşlerdi. Bu sırada Özbek hücumundan kaçan Safevî ordusunun sol ve sağ kanatlarına mensup askerler de geri dönüp arabalarla tahkim edilmiş merkeze sığınmışlardı. Buradan araba hisarının savaşta bozguna uğrayan birliklere emniyetli bir toparlanma sahası oluşturduğu da anlaşılmaktadır. Özbeklerin savaşın başında Safevîleri püskürten sol ve sağ kanat kuvvetleri de ganimet toplamaya çalışırken merkezden epey uzaklaştıklarından, komutanları Ubeyd Han'ın akıbetini öğrenememişlerdi. Safevîler Çaldıran Savaşı'nda Osmanlıların disiplini nedeniyle savaşı kaybetmişken bu defa ateşli silahlar ve araba hisarı taktiğinin sağladığı aynı disiplin faktörüyle Özbeklere karşı galip gelmişlerdi. Klasik Türk savaş yöntemlerine göre savaşan Özbekler ise düşmanın sağ ve sol kanadını bozguna uğratarak merkezi kuşatınca savaştan galip geleceklerini düşünmüşler ancak yeni savaş taktikleri karşısında tahminleri boşa çıkmıştı. Bunun yanında diğer konargöçer topluluklar gibi hemen ganimet toplamaya kalkışmaları düzenlerini bozmayan Safevîlere karşı mağlup olmalarında rol oynayan ana etkenlerden bir diğerydi. (Kazvini, 1386, ss.264,295; Rumlu, 1389; II, ss.1174-1177).

Özbeklerin Cam Savaşı'nda yaşadıkları tecrübe onları ateşli silahları ordularında kullanmaya sevk etti ve ordularında ateşli silahlar kullanan bir piyade sınıfı teşkil ettiler.

Ancak piyadeyi savaşta saldırılara karşı korumak için bir savunma hattı geliştirememiş olmaları Safevîler karşısında yenilgiler yaşamalarına neden oldu. 1549 yılında Herat önlerinde Safevîlerle savaşmak üzere yanlarında Kazak tüfekçileri getiren Özbekler, Safevîler gibi arabalardan bir savunma hattı kurmamış olmalarından dolayı, tüfekçilerini savaşın başında hücumla geçen Safevî süvarilerinin karşısında koruyamamışlar, silahlarını yalnızca bir el ateşleyebilme imkânı bulmuşlar ve Safevî süvarisi tarafından dağıtılmışlardı. Zira Safevî süvarisi hızla tüfekçilerin bulunduğu merkeze yaklaşmış ve piyadeyi ezmişti (Rumlu, 1389, III, s.1327). Aynı hatayı 1578'de Osmanlılar da yapmış, Şirvan'ın Ereş kasabasında Safevîlerle karşılaşan Osmanlı ordusunun önünde dizilen topçular, saldırıya geçen Safevî süvarisine karşı silahlarını bir kez ateşledikten sonra süvarilerin buldukları noktaya hızla yaklaşması nedeniyle toplarını geride bırakıp kaçmışlardı (Eravcı, 2009, s.51).

Araba hisarı düzeninin savaşta piyadeyi korumak gibi sağladığı avantajlar yanında dezavantajları da mevcuttu. Bunlardan biri ordunun hızını düşürmesi ve savaşta düzen alırken fazla vakit kaybetmesiydi. Safevî ordusu bu düzeni uygulayarak eski manevra kabiliyetini ve harekâttaki süratini kaybetmişti. Araba hisarı zaten muharebede sürati ve hücumu değil, savunmayı önceleyen bir taktik anlayışın ürünüydü (Hacker, 2015, s.53). Araba hisarı taktığının zaaflarından biri de piyadeyi yalnızca yakın muharebeye giren sınıflara karşı korumasıydı. Tüfekçi ve topçuların ateşine karşı herhangi bir koruma sağlamıyordu. Düşman eğer ateşli silahlarıyla araba hisarını ateş altına alırsa tahkimatın içindeki askerlerin fazla kayıp vermeleri kaçınılmaz olurdu. Zira tahkimatın içinde yer alan topçu ve tüfekçi piyadeler süvariler gibi dağınık değil yanaşık düzende savaşan sınıflardı. Yanaşık düzen ise her zaman menzilli silahlara karşı kolay hedef teşkil ederdi (Garza, 2019, s.90). Safevîler söz konusu zafiyeti 1630 yılında Bağdat yakınlarında Osmanlı ordusuyla girdikleri bir savaşta müşahade etmişlerdi. Bağdat'taki Osmanlıların yerel kuvvetleri Ahmed Han Erdelân idaresindeki Safevî ordusuna karşı şehrin dışında tabur düzeni almış Safevîler ellerindeki ateşli silahlarla savunma hattını dövmeye başlayınca Osmanlı topçusu ve tüfekçilerine ağır kayıplar verdirmişlerdi. Savunma düzeninin etkisiz olduğunu gören Osmanlı askerleri de panik halinde kaçıp savaş meydanını terk etmişlerdi. Savaşta 1500'den fazla Osmanlı askeri ya vurularak ya da kaçarken katledilerek öldürülmüştü (İsfahani, 1382, s.75).

Araba hisarı gibi savunma düzenleriyle kendilerine korunma imkânı bulan piyadelerin sayısı giderek arttı. Tüfekçilerin sayısının artması da ordunun ateş gücünün artmasıyla sonuçlandı. Bu durum savaşlarda süvarilerin durumunu zorlaştırdı. Nitekim süvariler ateşli silahlar için büyük hedefleri teşkil etmekteydi. O dönemin tüfekleri isabet oranı düşük ve yavaş doldurulan silahlar olduklarından piyade toplu halde ateş ettiği takdirde etkili olabilen silahlardı. Safevîler bu durumun farkında olduklarından tüfekçilerine yaylım ateşi (be tüfenk giriften) yöntemini öğrettiler (Rumlu, 1389, III, s.1341). Süvariler yaylım ateşi karşısında kurşunlardan korunmak için atlarından inmeye ve piyade halinde savaşarak hedef küçültmeye mecbur oldular. Hatta kurşunlara hedef olmamak için muharebe sahasına kadar atla yaklaşıp düşman ateşe başladığında atlarını yere yatırıp kendilerine siper etmeye başlamışlardı. Dönemin modern silahı olan tüfek geleneklerine bağlı bir Safevî savaşçısının en değerli varlığı olan atını dahi canı için feda etmeye zorlamaktaydı (Kirmani, 1384, ss.247-248; Türkmen, 2019, II/1, s.100). Safevîler süvarilerin tüfek kurşunlarına karşı kolay hedef haline geldiklerini en belirgin şekilde Şah Tahmasb döneminde vuku bulan Yaka Türkmenlerinin isyanları sırasında tecrübe etmişlerdi. İsyana bastırmak için art arda bölgeye gönderilen iki Safevî ordusu da Türkmenlerin elinde bulunan tüfeklerin yarattığı ateş gücü karşısında duramamıştı. Yapılan ilk savaş iki tarafın tüfekçilerinin karşılıklı yaylım ateşiyle başlamış, Safevî ordusunun komutanı Çerendab Sultan, savaşı sonuca ulaştırmak için süvari hücumuyla Türkmenlerin üzerine saldırmıştı. Fakat Safevî süvarisi Türkmenlerin açtığı yaylım ateşiyle kayıplar vermiş, Çerendab Sultan atına ve kendisine isabet eden kurşunlarla yaşamını yitirmişti. Safevîlerin gönderdiği ikinci ordunun başında bulunan Abdullah Han da atına bir kurşun isabet etmesiyle yere düşmüş tam kalkmaya hazırlanırken kurşunlardan bir diğeri sağ koluna isabet ederek yaralanmıştı. Abdullah Han'ın yaralanmasından sonra Safevî ordusu isyanı bastırmak için iki girişimden de netice alamayınca Esterabad'ı boşaltıp Gilan'daki merkezi üsleri Gülistan Kalesine geri çekilmek zorunda kalmıştı (Anonim, 1370, ss.297-298,300-302).

Tüfekçi sayısının artması savaş meydanını daha riskli hale getirdi ve çatışmanın yaşandığı bölge ile geride komutanın bulunduğu güvenli yer arasındaki mesafeyi ortadan kaldırdı. Bu durumu yaşayan komutanlardan biri Şah Muhammed'in oğlu Hamza Mirza'ydı. O ordusuyla 1585'te devlete isyan eden Türkmen ve Tekelü aşiretlerinin üzerine saldırdığında Sultaniye'nin Sayın Kale bölgesinde kendisini

karşılamanın aşiret güçlerine bağlı 400-500 civarındaki tüfekçi yayılım ateşi açarak Hamza Mirza'nın bulunduğu merkeze doğru yürüyüşe geçmişti. Tehlike Hamza Mirza'ya o kadar yaklaşmıştı ki saltanat şemsiyesini tutan Şah Kulu Bey adlı bir emir yanı başında kurşunların hedefi olarak ölmüştü. Hamza Mirza kurşunlara karşı kendisini korumak için iki eline aldığı kalkanla vücudunu örtmek istemiş yanında bulunan birçok asker panikleyip kaçarken yanında bulunan emirler savaş meydanını terk etmesi için yalvarmıştı. Fakat kendisi kurşun yağmuru altında risk alıp taarruza geçmiş ve tüfekçileri yakalayıp bozguna uğratarak güçlkle savaştan galip ayrılmıştı (Türkmen, 2019, I, ss.389,403-404). İsyanlıların savaşı kaybetmesindeki bir diğer sebep başlarında bulunan Veli Han'ın tüfekçiler ateşe devam ederken süvarileriyle hücumla kalkması ve tesadüf eseri dost ateşiyle arkadan vurularak ölmesiydi. Bu olay ateşli silahların savaşlarda kullanımıyla birlikte ortaya çıkan yeni bir problemi gündeme getirmişti. O da dost ateşine maruz kalmamak için birliklerin muharebe alanında birbirleriyle koordineli hareket etmesi gerekliliğiydi.

Tüfekçilerin savaşlarda daha aktif rol alması merkezi hükümetin coğrafi engeller nedeniyle yeterince iyi nüfuz edemediği ve sürekli isyanların baş gösterdiği Gilan, Mazenderan gibi ormanlık ve dağlık alanlara nüfuz etmesini sağladı. Safevîler 1592 yılında Gilan'daki Han Ahmed'in isyanını batırıp bölgeyi eskiden beri süregelen özerk yapısından çıkarıp doğrudan merkeze bağladıkları seferin başarıyla neticelenmesinde ordudaki hassa tüfekçilerinin büyük bir rolü olmuştu. İskender Bey Münşî, bu seferde tüfekçilerden ne kadar çok istifade edildiğini tarif ederken Safevî tüfekçilerinin açtıkları ateşten çıkan dumanın yeşil Gilan ormanlarını siyaha boyadığını belirtmekteydi (Türkmen, 2019, II/1, s.93). Klasik harp yöntemleriyle savaşan Kızılbaşlar süvariler bu bölgelere sefer düzenlerken atlar ormanlık alanlardan ilerleyemediği için sorun yaşamaktaydılar. Gilan ormanları süvarinin ilerleyişine mani olan bir arazi yapısına sahipti. Bölgenin sürekli yağış alması ve toprağın balçık haline gelerek bataklığa dönüşmesi de süvarinin zorluklarını artıran bir unsurdu. Bu nedenlerle Kızılbaşlar mecbur atlarından inip piyade olarak ilerlemek zorundaydılar. Kızılbaşlar Gilan'ın zorlu arazisinde rahat yürüyebilmek için "çaruk" denilen sığır derisinden çizmeler giyerlerdi (Bayat, 2014, s.178). Yine de piyade savaşmaya pek alışık olmadıklarından bu durum savaş performanslarını etkilemekteydi. Tüfekçiler ise piyade olarak savaşmaya eğitilmiş askerler olduklarından bu tür sorunlar yaşamadılar. Tüfekçilerin ormanlık alanlarda bir

diğer avantajı kullandıkları silahtan ileri gelmekteydi. Tüfek bir kere doldurduktan sonra pusuya yatan bir engelin arkasına gizlenen askerin ortaya çıkmadan ateş edebilmesine imkân veren bir silahtı. Kızıbaşların geleneksel silahları olan yaylar ise askerin gizlenirken kullanabileceği bir silah değildi. Zira askerin okunu atabilmesi için mutlaka doğrulup nişan alması gerekirdi. Ok ağaçların gür olduğu alanlarda hedefi vurmakta zorlanırdı. Hafif ahşap malzemeler olan oklar hedefin önündeki ufak bir dala dahi çarpsa yön değiştirebilir veya kırılabilirdi. Tüfek kurşunu ise dallar veya çalılar arkasında gördüğünüz düşmanı vurmakta daha etkiliydi. Kurun silahtan oka göre çok daha süratle çıktığından ve sert bir malzeme olduğundan kolay kolay yön değiştirmez ve hedefine daha iyi tesir ederdi. Gilanlar da tüfeğin kendi memleketlerine daha uygun bir silah olarak gördüklerinden daha sık kullanırlardı. Ağaçları kesip yatırarak arkasına geçip tüfeklerini ateş edebilecekleri mevziler oluşturmakta mahirdiler. Bu ağaçtan tahkimatları genelde Safevî ordusunun geçtiği yollar veya dar geçitler üzerine kurarlar ve Safevîleri yürüyüş esnasında gafil avlardı. Fakat Safevîler Gilan seferlerini sayı üstünlükleri ve azimli mücadeleleriyle başarıyla neticelendirmeyi bilmişlerdi (Bayat, 2014, ss.178-179; Türkmen, 2019, II/1, s.108).

Bütün dönüşüme rağmen Safevîler geleneği büsbütün terk etmediler. Azerbaycan, Horasan ve Kirman'dan toplanan Kızılbaş-Türkmen süvarileri ordunun bel kemiğini oluşturmaya devam etti. Hatta 17. ve 18. yüzyıllarda orduya başka halklardan süvariler de eklendi. Bunlar Ukrayna ve Rus steplerinden Hazar Denizi'ni veya Kafkaslar üzerinden gelerek İran'ın kuzey vilayetlerine akınlara düzenleyen Kazaklardı. Bunlar Safevî Devleti'nin son yıllarına kadar orduda hizmet vermeye devam ettiler. Devletin son zamanlarında Afgan istilasına karşı topraklarını savunan Safevî ordusunda aktif olarak yer aldılar (Agoston, 2012, ss.224,238; Kirmani, 1384, s.393). Süvarilerin konumları sarsılsa da önemlerini asla kaybetmemelerinin sebebi menevra konusundaki dezavantajlarıydı. Zira tüfekçiler piyade olduklarından bir yerden başka bir yere intikalleri süvariye nazaran daha yavaştı. Orduda tek bir piyade birliğinin mevcut olması diğer bütün birlikler süvari olsalar dahi ordunun hızını azaltmaktaydı. İran coğrafyasının doğu-batı ekseninde geniş bir araziye sahip olması piyadenin ordunun işini daha da zorlaştırmaktaydı. Bunun yanında tüfekçiler muharebenin değişen seyrine göre istenilen pozisyona hızlı bir şekilde kaydırılmazlar bu sebepten ordu dezavantajlı duruma düşebilirdi. Safevîler tüfekçilerin seferde ve savaşta yavaş hareket etmeleri sorununu

Şah Tahmasb döneminde tüfekçilere at vererek çözdüler. Böylece Safevî ordusunda hafif süvari olan Kızılbaşların yanında tüfekle teçhiz edilmiş ağır süvari sınıfı ortaya çıktı. Bunlara atlı piyadeler demek de mümkündür. Şah Tahmasb döneminde İran'a gelen Venedik Elçisi Vincenzo D'Alessandri, Safevî süvarilerinin tüfek taşıdıklarından ve at üzerinde giderken tüfeklerini bir kayış yardımıyla sırtlarına astıklarından bahsetmekteydi (Bayat, 2014, s.165; Felahi, Rahimi, 1394, s.67; Gündüz, 2012, s.235). Şah Süleyman döneminde gelen Avrupalı Seyyah Sanson, Safevî ordusunda piyade sınıfının olmadığını söylemesi de buna dayanmaktaydı. Safevî ordusunda elbette tüfek kullanan piyadeler vardı ancak bunlar seferde at üzerinde cepheye intikale eder cepheye varıp muharebeye girecekleri zaman atlarından inerek savaşırlardı. Avrupa'da da atlı tüfekçiler aynı tarihlerde ortaya çıkmış 1500'lü yılların ikinci yarısından itibaren piyadeler cepheye atla gidip harp esnasında atlarından inerek çatışmaya dâhil olmaya başlamışlardı⁶⁴ (Chase, 2008, s.85). Yine Sanson'un aktardığına göre bunların at üzerinde kullanmak için kısa namlulu karabina türünde kısa namlulu tüfekleri mevcuttu⁶⁵ (Sanson, 1346, s.143).

Şah Tahmasb döneminde tüfekçilerin süvarilere çevrilmesine dair gelişmeyi gösteren örnek hadise mevcuttur. Bunlardan biri Şah Tahmasb'ın oğlu İsmail Mirza'nın Şirvan'da Tatar kuvvetleriyle girdiği çatışmalardır. Bunlardan çatışmalardan birinde Karahan adlı bir Kızılbaş komutanın 1000'i tüfekçi 2000 kişilik bir kuvvetle, Tatarlarla girdiği savaşta Kızılbaş süvarileri Tatarlarla yakın muharebeye girmişken atlı tüfekçiler manevra kabiliyetini kullanarak Tatar kuvvetlerinin arkasına sarkmış ve tüfeklerini toplu halde iki kez ardı ardına ateşleyerek beklemedikleri yönden ateş yiyen Tatarların bozguna uğramasını sağlamışlardı (Anonim, 1370, ss.332,335). Bir diğer hadise Şah Tahmasb'ın oğullarından Muhammed Mirza'nın, Herat valiliği yaptığı dönemde Özbeklerle girdiği savaşlardır. Muhammed Mirza, Türkistan'da girdiği bir savaşta 500 kişilik bir atlı tüfekçi birliği manevra özelliklerini kullanarak muharebe esnasında

⁶⁴ Chase, Safevî ordusunda tüfekçilere de daha sonra at verildiğinden fakat bu gelişmenin Şah Abbas döneminden sonra yaşandığından bahsetmektedir. Hâlbuki elimizde Şah Tahmasb dönemine ait atlı tüfekçilerin yer aldığı birçok hadise bulunmaktadır. Chase ayrıca tüfeğin Şah Abbas dönemine kadar hiçbir zaman ordunun asli silahlarından biri olmadığını söyleyerek Safevîlerin ateşli silahlar konusunda Şah Abbas dönemine kadar geri kaldıklarını iddia eden Avrupalıların klasik görüşünü tekrarlamaktadır. (Chase, 2008, s.147)

⁶⁵ Rudi Matthee'nin çakmaklı tetik mekanizması ve tabancaların keşfine kadar süvarinin tüfek kullanmadığı iddiası kabul edilir değildir. Zira Asya'da tüfekçiler coğrafi nedenlerden dolayı tüfek kullanan süvari sınıflarını geliştirmişler bunlardan biri Safevîler olmuşlardır. (Matthee, 1996, s.393)

sürekli oradan oraya koşup Safevî ordusunun zayıflayan sağ ve sol kanatlarına yardıma gitmişlerdi. Yaptıkları atışlarla Özbek süvarilerinin hücumlarını kırmışlar ve yakın muharebeye giren süvarilere büyük faydaları olmuştu. Safevî tüfekçileri ayrıca atlarının yardımıyla gerektiğinde Özbek süvarisinin hücumlarından kolaylıkla kaçabilme imkânına da kavuşmuşlardı (Anonim, 1370, s.314). 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çarklı tetik mekanizmasının ortaya çıkması ve bunlarla birlikte “pistol” denilen tabanca türü silahların gelişmesi bütün süvarilerin ateşli silah kullanmanı olanaklı kıldı. Çarklı mekanizmaya sahip silahlar fitille ateşlenen tüfeklerde olduğu gibi rüzgârdan etkilenmiyordu. Bu yüzden süvariler bunları attan inmeden de kullanma imkânına kavuştular (Chase, 2008, ss.86,121; Eravcı, 2009, s.140). Safevîlerin son dönemlerine kadar atlı tüfekçilerden yararlandılar ve ordudaki mevcudiyetlerini korudular. Bu yüzden 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Safevî Devleti’nin doğu sınırlarını tehdit eden Afgan isyancılara karşı girilen çatışmalarda orduda atlı tüfekçileri görmek mümkündü. (Kirmani, 1384, s.284)

Safevîler tüfekçilerin manevra sorununu çözdüler fakat tüfeklerin patlarken çıkardıkları ses, ışık ve duman problemini çözemediler. Benzer sorunlar dönemin Avrupa orduları için de vaki idi. Sorunun temeli silahlarda henüz kara barut denilen ilkel barut türünün kullanılmasıydı. Meselenin çözümü kara barutun yerine dumansız baruta geçilmesi ile ancak 19. yüzyılda gerçekleştirildi (Crosby, 2003, s.125). Ses ve duman pusuya yatan tüfekçilerin silahlarını ilk ateşlediklerinde yerlerinin belli olmasına neden olmaktaydı. Barut patlarken namludan çıkan ışık da tüfeğin gece baskınlarında kullanılmasını da mantıksız hale getirmekteydi. 1695 yılında Kirman’da devlete isyan eden Beluç halkının kurdukları kampı gece basmak isteyen bir Safevî tüfekçi grubunun havanın güneş tutulması nedeniyle aniden kararması sonucu tüfeklerini ateşlemekten vazgeçmeleri ve aydınlığın bir saat içinde yeniden normale dönmesiyle atışa başlamışları buna örnek teşkil etmekteydi (Kirmani, 1384, s.250). Tüfekçilerin yaşadıkları başka bir sorun ise yağmurdu. Yağmur barutun ateş yanmasına mani olduğundan tüfeğin atışlanememesine neden olmaktaydı. Buna durum 1578’deki Çıldır Ovası Savaşı’nda yaşanmıştı. Savaş sırasında yağmurun yağması Osmanlılar ve Safevîlerin ellerindeki top ve tüfekleri kullanamamalarına neden olmuştu (Peçevî, 1982, s.36).

3.3. YIPRATMA SAVAŞI

Safevî ordusunun Osmanlılara karşı yıpratma savaşı icra etmeye başlaması Çaldıran Savaşı'nda yaşadıkları yenilgiden sonra oluşan kötü siyasi koşullara dayanmaktaydı. Şah İsmail'in Çaldıran yenilgisinden sonra Hemedan'da Dergezin bölgesine geri çekilip Yavuz Sultan Selim'in komutasındaki Osmanlı ordusunun başkent Tebriz'e girmesine mani olamaması otoritesini sarsmıştı (Haydar Çelebi, t.y., s.52; Hüseyini, 1379, ss.68-69). Şah İsmail'in 1524 yılında ölümünün ardından Şah Tahmasb'ın çok küçük yaşta tahta çıkması da merkezî hükümetin siyasi açıdan iyice zayıflamasına zemin hazırlamış, Şah Tahmasb'ın saltanatının ilk on yılı, devlet kademelerinde önemli pozisyonları işgal eden Türkmen aşiretleri Ustaclular ve ardından Tekelülerin iktidarı ele geçirmek için diğer aşiretlerle girdikleri mücadelelere sahne olmuştu. Türkmenler ordunun temelini oluşturduklarından kendi aralarındaki iç savaş Safevî askerî sistemini olumsuz etkilemiş, Şah Tahmasb Osmanlıların ileri dönemlerdeki İran'a seferlerine karşı ordu toplayamaz hale gelmişti. Dahası orduda bulunan Tekelü Gazi Han gibi bazı Türkmen emirleri de Osmanlılara sığınmaya başlamıştı. Şah Tahmasb iç çatışmalar ve ordudan firarlar nedeniyle Kanûnî Sultan Süleyman'ın ilk İran seferinde yalnızca 7000 asker toplayabilmişti. Bu sayı Osmanlı seferinin devam ettiği sonraki aylarda 620'si şahın muhafızı olan korçular dâhil 1400 kişiye kadar düşmüştü (Anonim, 1370, ss.179-181). Sultan Süleyman'ın ikinci İran seferinde de yine benzer bir durum mevcuttu. Şah Tahmasb bu dönemde yanına ancak 17.650 kişilik küçük bir kuvvet toplayabilmişti. Şah Tahmasb, Osmanlıların ikinci İran seferinden dönüşünde sınırındaki Van Kalesi'ne saldırmayı planlarken yanında sadece 1600'ü korçu geri kalanı Kızılbaş emirlere bağlı kuvvetler olmak üzere 5400 asker bulunmaktaydı (Şah Tahmasb, 1363, s.34). Safevî hükümdarı her iki İran seferinde de Osmanlı ordusunun başkent Tebriz'e girmesine mani olamamıştı. Bizzat kendi *Tezkiresi*'nde ifade ettiği üzere Tebriz'e yakın Ahar kasabasında Şeyh Şehabeddin Aherî adlı bir din âliminin türbesine sığınıp "Ey Perverdigâr sen gönlü kırılmışları severim ve ben kırık kalplerdeyim buyurdun. Rahmet yeridir. Merhametinden başka hiçbir şey bana yardımcı olamaz" diye Allah'a yakarmaktan ve babasının Dergezin'e çekilmesi gibi o da Ahar'da kalıp düşmanın Tebriz'den çıkması haberini beklemekten başka bir şey yapamamıştı (Şah Tahmasb, 1363, s.53-54). Şah Tahmasb böylesi zor bir durumda iken, oğlu Sâm Mirza Kızılbaş-

Türkmen emirlerine Sultan Süleyman'ın kendisine oğul diye hitap ettiğini ve İran mülkünü kendisine vaat ettiğini bildirip Osmanlı ordusuna karşı direniş gösterilmemelerine yönelik mektuplar yollayarak Herat'ta isyan çıkarmıştı. Bu durum Şah Tahmasb'ın etrafındaki hiçbir devlet adamına güveninin kalmamasına neden olmuştu (Hüseyini, 1379, ss.89-90,119-121,125-126-127). Şah Tahmasb bu şartlar altında Osmanlılara karşı düzenli bir orduyla mücadele edemeyeceğini anlamış ve bir taktik değişikliğine giderek yıpratma savaşı yöntemleriyle mücadelesini devam ettirme kararı almıştı. Şah Tahmasb'ın bu kararı, Osmanlıların o dönemki askerî gücü dikkate alındığında gayet mantıklıydı. Zira bu dönemde Safevî topraklarında ilerleyen Osmanlılar batıda 1521 yılında Belgrad'ı almış, 1522'de Rodos'u fethederek Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetini Avrupalı devletlere kanıtlamış, en uçta Viyana'ya dek uzanarak şehri 1529 ilâ 1532 yıllarında iki kez olmak üzere kuşatmış, gücünün zirvesinde bir devletti (Agoston, 2012, s.175).

Osmanlılarla savaşa girmenin devletine yıkım getireceğini gayet iyi bilen Şah Tahmasb, Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1535'te kendisine meydan okuduğu bir mektuba karşı Kuran'ın Bakara Suresi'nin 194 ve 195. ayetlerine atıfta bulunarak “[Müslümanlar] küffarla gazada tehlikeden menedilmişken 10 kişiye karşılık 1 kişi bile etmeyen Müslüman ordusunu savaş fetvası vererek ben nasıl tehlikeye atarım?” cevabını vermişti (Şah Tahmasb, 1363, s.29). Babası Şah İsmail'in Sultan Selim'le savaşına ithafen de “babam o gün babanızla cenk ettiği zaman, Durmuş Han ve diğer emirler hatta ordunun tamamı sarhoştular. Gecedен sabaha kadar şarap içip savaş türküleri söylemişlerdi” (Şah Tahmasb, 1363, s.29) diyerek Safevîlerin Osmanlılarla savaşa girmesinin, akıl yerinde değilken verilen bir karar olduğunu belirtmişti. Bu ifadelerden ayrıca devletin düştüğü kötü durumdan Durmuş Han özelinde bütün Kızılbaş emirlerini sorumlu tuttuğu anlaşılmaktadır⁶⁶. İfadelerine “O tarihten sonra ne zaman Çaldıran Savaşı'ndan konu açılrsa babam Şah İsmail'i aldattığından ve savaştığından dolayı ben Durmuş

⁶⁶ Şah Tahmasb'ın burada babasını ve Kızılbaş emirlerini suçlarken sarhoşluk ve içki ifadelerini kullanması onun içkiye olan karşıtlığını da yansıtmaktadır. Şah Tahmasb'ın bu hadisenin de etkisiyle emirlerinin şarap içmelerini yasaklamış ve sarayda “şarabhane” dairesinin kapatılmasını emrederek afyon haricinde zararlı maddelerin kullanılmasını menetmişti. (Hüseyini, 1379, s.118)

Han'a beddua ediyorum” sözlerini de eklemiştir (Şah Tahmasb, 1363, s.29). Onun bu sözleri Kızılbaş emirlere karşı öfkesini de açıkça dile getirmektedir⁶⁷.

Şah Tahmasb'ın Osmanlıların askerî gücünden çekindiğini teyit eden şahsiyetler de mevcuttu. Bunlardan biri Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın Osmanlılara elçi olarak gönderdiği Johann Maria Malvezzi'ydi. Onun 1547 yılında Arşidük Ferdinand'a göndermek üzere kaleme aldığı mektuplardan birinde Şah Tahmasb'ın Osmanlılarla top ve tüfek kullanmamaları şartıyla savaşa girmeye razı olduğunu yazmıştı (Tracy, 2015, s.206). Malvezzi Osmanlı ordusunun 1548'deki İran seferine de katılmış, Nahcivan civarında Çoban Köprüsü denilen mevkide Osmanlı askerleri köprüden geçmeye çalışırken Şah Tahmasb ve ordusunun ortaya çıktığına ve Osmanlılara bir temsilci göndererek ateşli silahları kullanmayı terk etmedikçe savaştan kaçınacaklarını bildirdiğine dair notlar kaleme almıştı (Tracy, 2015, s.210). Malvezzi'nin notlarını anonim bir Safevî kroniği de teyit etmektedir. Bu kaynağa göre Sultan Süleyman Safevî topraklarına girdiği sırada Şah Tahmasb ona bir mektup yollayarak topları kullanmamak şartıyla kendisiyle savaşaacağını, eğer bu şarta uyarırsa o zaman mertçe bir savaşın nasıl olduğunu kendisine göstereceğini söylemiştir (Anonim, 1370, s.123).

Şah Tahmasb güçlü rakibine karşı yıpratma savaşının avantajlarını överek düşmanına niçin bu yolla mukabele etmesi gerektiğini Tezkire adlı hatıratında şu sözlerle savunmuştur:

Savaşmak akıl sahiplerine beyan olduğu üzere bir oyun hükmündedir. [Savaşta] sonuç elde edecek ve amaca nail olacak her türlü eylemin yapılması lazımdır ki düşmanı çaresiz bırakasın. Hazret-i Emirü'l-müminîn'in "elharbu hudatun" (savaş hiledir) hadisi gereğince savaş ya kaçarak ya aldatarak yapılmalıdır ki düşmana fırsat verilmesin. (Şah Tahmasb, 1363, s.51)

Osmanlılara karşı uyguladığı yıpratma savaşı taktiklerinden bahsederken de Osmanlı ordusunu bedene giren bir hastalığa benzetip onlarla doğrudan savaşa girmeyi de hastalığa teslim olmak şeklinde nitelendirerek “Emirlerin huzurunda birçok kez

⁶⁷ Şah Tahmasb'ın Durmuş Han'ı babasını alkole alıştırmakla suçlayan ifadelerinin aksine Safevî tarihçilerinden Handmîr, başarılı bir devlet adamı olmasından dolayı Durmuş Han'dan övgüyle bahsederek onun Herat valiliği döneminde Özbeklere karşı Herat şehrini başarıyla savunduğunu ve şehre çok katkıları olduğundan Heratlıların kendisini çok sevdiğinden bahsetmektedir. (Herevi, 1390, ss.200-201)

demişimdir, Rum [Osmanlı] ordusu ateşli bir hastalık gibidir. Eğer hastalığın başında ilaç verirken hastayı öldürürsün” ifadelerini kullanmıştır. Şah Tahmasb hastalık olarak tanımladığı Osmanlı ordusuna karşı en etkili ilacın düşmanın erzakını kesmek ve kendisini en çaresiz hissettiği anda harekete geçip vurmak olduğunu da şu sözlerle ifade etmekteydi:

Biz her yeri [atlarımıza] yedirip yaktırarak onlarla yüz yüze savaşa girmiyorduk. Bir ay [topraklarımızda] ilerlediklerinde geri dönmeleri ne fayda sağlar, artık erzaklarını nereden bulacaklar. (Şah Tahmasb, 1363, s.52)

Osmanlı ordusuyla bundan başka bir yöntemle mücadele edilemeyeceğini de şu sözlerle dile getirmekteydi:

Hastalık sefasını sürerken itina gösterilmeli, erzak kıtlığı ile aciz ve çaresiz bırakılarak ilacı verilmelidir. Rum [Osmanlı] ordusu hastalığının tedavisinde bundan başka bir çare yoktur. Eğer ülkemizde oturlarsa ilacımız onların erzak yolunu her yönden kapatmamdır. Onlarla savaşmanın yolu budur. (Şah Tahmasb, 1363, s.52)

3.3.1. Yıpratma Savaşında Kullanılan Kuvvetler

Şah Tahmasb’ın sahada uygulamak istediği yıpratma savaşının amacı düşman ordusunun iâşe ve ikmal düzenini bozmak, askerlerin aç ve susuz kalmalarını sağlayarak savaşma azmini kırıp güçten düşmesini sağlamaktı. Safevîler bunun için düşmanın geçeceği arazilerdeki köyleri ve tarım arazilerini yakıp yağmalamak, halkı zorla göçe tabi tutarak bölgeyi ıssızlaştırmak, otlak arazileri yok etmek ve düşmanın ikmal düzenini sağlayan geri hizmet unsurlarına baskınlar verip etkisiz kılmak gibi yöntemler uygulamaktaydılar. Bu yöntemler tarih boyunca Türk ordularının klasik savaş yöntemlerini oluşturmuştu. Safevî ordusu da Türk askerî kültürünün bir parçası olarak söz konusu savaş taktiklerine yabancı değildi. Kendinden önceki Türk ordularında olduğu gibi ekseriyeti hafif süvarilerden oluşan Safevî ordusu yıpratma savaşının olmazsa olmaz şartı olan hız ve manevra kabiliyetine sahipti. Zira Safevî süvarilerinin teçhizatları hafif ve atları bir gün boyunca yem verilmeden ve arazi şartlarına aldırmadan gece gündüz yol kat edebilecek kabiliyettedirler (Sanson, 1346, s.144). Bu özellikleriyle düşman ordusuna yakalanmadan yıpratma savaşı yöntemlerini icra edebilmekteydiler. Bunun yanında Safevîlerin yıpratma savaşı icra eden kuvvetleri

arasında düşmanın geçeceği bölgelerde yağma yapmakla görevli “yurtavul” adında özel süratli birlikleri bulunmaktaydı (Bayat, 2014, s.37; Tracy, 2015, s.196; Türkmen, 2019, II/1, s.196). Bunlar soğuk havaya dayanıklı ve her türlü arazi engelini aşmaya gücü yetebilen askerlerdi. Safevî ordusu yağma ve baskın gibi yıpratma savaşı harekâtlarını ustalıklıca icra edebilecek birliklere sahip olduklarını 1545 yılı kış mevsiminde icra edilen Gürcistan seferinde somut biçimde ispat etmişlerdi. Safevî askerleri bu seferde kışın karla kaplı ve yüksek Gürcistan dağlarını ustalıklıca aşmışlar, karın bir adam boyuna ulaştığı Pinek bölgesi gibi yaylalarda ilerleyerek Gürcistan’ın iç kesimlerine girip, bu mevsimde bir saldırı beklemeyen Gürcü halkını hazırlıksız yakalayarak erkekleri katlederken Gürcü kadınları ve çocuklarını esir alıp memleketleri Azerbaycan’a götürmüşlerdi (Hüseyni, 1379, ss.158-159).

Safevî topraklarının coğrafi yapısı düşmandan kaçıp gizlenmek için gerekli arazi koşullarını sağlamaktaydı. Osmanlılar İran seferleri sırasında Azerbaycan’ın dağlık bölgelerinden geçerken, Safevî birlikleri dağlar arasındaki dar geçitlerde ve vadilerde saklanabilmekte ve dar boğazlara giren düşmanı rahatlıkla pusuya düşürülebilmekteydi. Çağaloğlu Sinan Paşa’nın İran seferi sırasında Osmanlılar Tebriz’e girdiklerinde Safevîler şehri korumak için fazla direnç göstermemişler, Tebriz civarında bulunan dağlık bölgelere saklanarak kendilerini takip eden Osmanlı kuvvetlerini pusuya çekmek gibi yıpratma savaşı metotlarını uygulamışlardı. Sinan Paşa’nın Tebriz’e giren ordusunda bulunan Asafî Dal Mehmed Çelebi bu durumu ava giderken av olduk manasında “sayyâd iken olduk şikâr” sözleriyle ifade etmektedir (Eravcı, 2009, 249). Dağlık alanların kışın karla kaplı olması Osmanlı askerlerinin yürüyüşünü olumsuz etkilerken Safevîler zorlu bir yürüyüşün ardından yorgun düşen düşmanlarına baskınlar yaparak ciddi zayıflar verdirebilmekteydi (Zeyrek, 2001, s.48).

Yıpratma savaşında düşmanın geçeceği bölgeleri önceden tespit edebilmek önem arz ettiği için iyi bir casusluk ve istihbarat ağının olması da şarttı. Safevîler, Osmanlı ordusunun topraklarındaki hareketlerini önceden tespit edebilmek adına Osmanlı ordusunun içerisine çâşit diye adlandırdıkları casuslar yerleştirmişlerdi. Bunlar Osmanlı ordusunun harekât planları hakkında şaha sürekli istihbarat aktarmaktaydılar. Şah İsmail Çaldıran Savaşı’nda yenilip Sultaniye’ye geri çekildiğinde Tebriz’e giren Osmanlı ordusunun hareketlerini casuslar vasıtasıyla takip etmiş, Osmanlıların geri çekildiklerini

haber aldığında Tebriz'e dönebilmişti (Hüseyni, 1379, ss.68-69). Şah Tahmasb, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Azerbaycan seferinde ordusunu nerelerden geçirdiği ve nerelerde konakladığına dair casusları aracılığıyla sürekli bilgi almış, bu bilgiler doğrultusunda Osmanlıların ikmal malzemeleri temin etmek için çevreye dağılan küçük gruplarını baskına uğratarak rakibini zayıflatmaya çalışmıştı. Bu dönemde Mahmud Aga-yı Evçibaşı ve Dulkadiroğlu Sadreddin Bey Şah Tahmasb'ın en çok yararlandığı casuslardan bazılarıydı (Hüseyni, 1379, s.120; Rumlu, 1389, III, s.1218).

İran'ın coğrafi özellikleri de Safevîlerin düşman hakkında bilgi edinmelerini kolaylaştırmaktaydı. Azerbaycan'ın geniş görüş açısı sunan yüksek dağları Safevîlere Osmanlı ordusunun hareketlerini rahatça gözetleyebilme imkânı da sunmakta, Safevî keşif kollarının işini bu anlamda kolaylaştıran bir rol oynamaktaydı. Şah Abbas 1604 yılında Azerbaycan'daki Osmanlı birliklerinin hareketlerinden, arazideki yükseltilerden yararlanarak keşif ve gözlem yapan küçük gruplar vasıtasıyla haberdar olmaktaydı. Şah Abbas keşif kollarının sayesinde düşmanın bir sonraki hamlesinin ne olduğunu bildiğinden Osmanlılarla çatışmaya girmeden düşmanın sürekli kendisini takip etmesini sağlamış ve yorgun düştüğünde yakın muharebeye girmeyi tercih etmişti (Peçevî, 1982, s.248).

3.3.2. Yıpratma Savaşının Yöntemleri

Safevîler düşmanın geçeceği bölgelerdeki yerleşim alanlarını yakıp yağmalayarak düşmanın besin maddelerine erişmelerini engellemeye çalışırlardı. Yağmalarda köylerin tarım arazileri, bağ-bahçeleri ve su kuyuları hedef alınır, tarlalar ateşe verilir, kuyuların içerisine hayvan leşleri atılarak zehirlenir ve kullanılamaz hale getirilirlerdi. Köylerdeki evler yağmalanır ve ardından yakılır, otlak araziler hayvanlara yedirilerek yok edilir ve eğer halk yağmacılara karşı direnmeye yeltenirse katledilirdi. Bölgedeki ahali zorla göçe tabi tutularak uzak coğrafyalara götürülür ve arazi lojistik açıdan hiçbir yarar temin edilemeyecek şekilde ıssız bir hale dönüştürülürdü. Safevîlerin icra ettikleri yağma ve talan faaliyetleri Osmanlı ordusu bölgeden geçmeden birkaç gün önce yapılır, böylece bölgede yaşamın yeniden canlanmasına vakit kalmaz ve Osmanlı ordusu bölgeye geldiğinde yapılan yağma faaliyetinin etkileri halen taze olarak kalmış olurdu. Safevî ordusu bu zamanlamayı hep Osmanlı ordusuna yakın mesafeden ancak ondan

sürekli bir adım önde hareket ederek sağlardı. Mesafenin ne kısa ne de uzun tutulması yağma akınlarını icra eden Safevî kuvvetlerinin her an Osmanlı kuvvetlerine yakalanması ve çatışmaya girmeleri riskini taşımaktaydı. İşte burada Safevîlerin yürüttüğü casusluk ve istihbarat ağı devreye girmekte ve Safevîlerin Osmanlı ordusunun nerede olduğu hakkında devamlı bilgi almaları önem kazanmaktaydı (Haydar Çelebi, t.y. s.65). Safevîlerin yağma akınlarını kalabalık kuvvetler değil, küçük gruplar halinde hareket eden çete benzeri gruplar yürütürdü. Buradan maksat hedef küçülterek, sürekli kendilerini kovalayan Osmanlıları hedef tespiti konusunda şaşkınlığa düşürmekti. Şah Tahmasb Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1535'teki İran seferinde Safevî topraklarına giren Osmanlı ordusuna karşı bu yöntemi uygulamış, ana kuvvetlerini İsfahan gibi uzak bir bölgeye yollayarak Azerbaycan ve Şirvan'daki yağma görevlerini küçük gruplara vermişti (Şah Tahmasb, 1363, s.27).

Düşmandan mesafeyi çok açmadan devamlı kaçmak, düşmanın sürekli takipte ve savaşa hazır vaziyette beklemesine ve bir süre sonra yorulup birliklerin demoralize olmasına neden olmaktadır. Stres, devamlı takibin sonucu oluşan yorgunluk ve bitkinliğin de eklenmesiyle had safhaya ulaşmakta ve ordu içi çatışmalara neden olmaktadır. Safevîler bu süreci hızlandırmak amacıyla Osmanlı askerleri kamp kurup istirahate çekildiklerinde gece yapılan baskın ve tacizlerle askerlerin dinlenmelerine izin vermezlerdi. Yakacak, yiyecek ve su gibi ikmal ve iaşe malzemeleri toplamak üzere kamptan ayrılan askerler de pusularla imha edilir, böylece düşman üzerindeki stresin daha da artması sağlanırdı (Akad, 2017, s.46; Peçevî, 1982, ss.61-62). 1578'de Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan'daki ordusu bu tür yöntemlerle açlık sıkıntısı çekmeye başlamış, civar köylere zahire toplamak için gönderilen birçok ikmal kolu, Osmanlı ordusunun ilerleyişini gizlice izleyen Safevî kuvvetleri tarafından pusuya düşürülerek imha edilmişti. Lala Mustafa Paşa orduya seferin ana hedefinin Şirvan olduğunu ve ilerlemeye devam edeceklerini söylediğinde askerler stresten "*Biz bundan ilerü bir adım dahi gitmeziz.*" diyerek karşı çıkmışlardı (Zeyrek, 2001, ss.25-26). Osmanlıların 1578 yılındaki Kafkas ve Şirvan seferleri sırasında Aras şehrinin valisi Kaytas Paşa sınırdaki köylere ikmal malzemeleri toplamak için kollar çıkardığında Safevîler bu grupları takip edip üzerlerine baskın yapmışlar ve ikmal düzenini kuramayan Aras şehrinin de Osmanlılardan bu sayede geri almayı başarmışlardı (Bayat, 2014, s.124). Safevîler bazen ikmal kollarını pusuya çekmek için yalan haberler de uydurarak bunları ikmal

sağlayan Osmanlı askerlerinin kulağına gitmelerini sağlamaktaydılar. Osmanlı ordusu 1578 yılında Şeki'ye vardığında Serdar-ı Ekrem Mustafa Paşa'ya bazı adamlar gelip Şeki'ye yakın Kınık Irmağı'nın Aras nehrine kavuştuğu bölgede geniş otlakların, mısır, buğday, arpa ve pirinç üretilen tarlaların ve çok sayıda koyun sürülerinin bulunduğunu, ordunun buradan ikmal ve iaşesini sağlamasının mümkün olduğunu söylemişlerdi. Paşa bu habere inanıp askerlerine erzak toplamaları için söz konusu bölgeye hareket etmeleri emrini vermişti. Hâlbuki haber yalandı ve bölgeye gelen ikmal kolları pusuya düşürülüp imha edilmişlerdi (Bayat, 2014, s.119).

Osmanlı askerinin su temin etmesini önlemek içinse “kanât” veya “karîz” denilen yer altı su kanallarının içi pisliklerle doldurulur veya akarsu yataklarının yönü değiştirilerek bölge kurak hale getirilirdi (Hüseyni, 1379, s.127). Osmanlı askerleri besin bulamamaktan dolayı ölmeye başlarlar, yük ve binek hayvanları da yem bulamamaktan zayıflar ve telef olurlardı. Bunun sonucunda askerler yollarına yaya ilerlemek zorunda kalırlar ve daha çok yorulurlardı (Eravcı, 2009, s.46). 1549'da Tebriz'e giren Osmanlı ordusu, Safevîlerin bütün besin maddelerini yok etmelerinden dolayı şehirde kaldıkları dört gün boyunca atları ve develerine yem yerine ağaç yaprağı ve kabuğu yedirmek zorunda kalmışlar, beş bin at, katır ve deve yetersiz beslenmeden dolayı telef olmuştu. Şehir etrafındaki ekinlerin yakılmış olması nedeniyle tahıl bulunmaz hale gelmiş, askerler açlık tehlikesinden paniğe kapılarak şehir halkına saldırmaya ve mallarını zorla almaya başlamışlardı. Kanûnî Sultan Süleyman saldırıların durdurulması emrini vermiş ancak askerler belirli bir süre geçtikten sonra sakinleştirilebilmişlerdi. Şah Tahmasb şehir dışına erzak aramaya çıkan iaşe kollarını basarak imha ettirmiş ve yakalanan Osmanlı askerlerinin bazıları Safevî ordugahına getirilerek meydanda asılmışlardı (Kazvini, 1367, s.21; Rumlu, 1389, III, ss.1315-1318).

Osmanlı ordusu İran seferlerinde bütün bu zorluklara rağmen metanetli davranarak Safevî topraklarının iç kesimlerine ilerleseler dahi sefer mevsiminin bitmesi ve kışın bastırarak havaların soğumasıyla birlikte askerinin üzerindeki stres artar ve ordu komutanları mecburen geri dönüş kararı alırlardı. Safevîler aslında Osmanlı ordusunun kışın geri çekileceğini bildiklerinden topraklarında dolaşan düşmana karşı bu kadar rahat hareket etmekteydiler. Osmanlılar Safevî topraklarını terk etmek üzere geri dönüş yoluna koyulsalar bile Safevîler rakiplerini rahat bırakmazlar ve düşmanı amansız bir

takibe alıp taciz etmeye devam ederlerdi. Safevîler düşmanı takip harekâtlarına Moğolcadan gelen bir terim olan “tekâmişî” demekteydiler (Rumlu, 1389, II, s.1179). Takip sırasında ricat eden düşmanı baskınlarla arkadan taciz edip ağırlıklarını yağmalarlar ve bunaltmaya çalışırlardı. Nitekim Osmanlı ordusu 1635 yılında Revan’ı ele geçirdikten sonra Azerbaycan’a ve Tebriz şehrine ilerlerken Şah Safî, düşmana karşı koyacak gücü olmadığından dedeleri Şah İsmail ve Şah Tahmasb gibi Osmanlıların Tebriz’e ilerleyişini izlemekle yetinmiş, ancak Tebriz’de lojistik sıkıntılar nedeniyle üç gün kalabilen Osmanlıları geri döndüklerinde amansız bir takibe almıştı. Takip harekâtını icra eden Rüstem Han komutasındaki Safevî kuvvetleri Tebriz civarında Osmanlı ordusuna baskınlar vererek gücünü zayıflatmaya çalışmış, geri çekilen ordu Tebriz’den Revan’a kadar sürekli baskınlara maruz kalmıştı. Hatta Osmanlıların Revan’a girip burada dinlenmelerine dahi izin verilmemişti (İsfahani, 1382, ss.220-224). Safevîler çekilen düşmanı yıpratmak için arazi unsurlarını da kullanırlar, düşman eğer yumuşak toprağa sahip bir ovidan geçmekteyse akarsu yataklarını değiştirerek ovaya su basarlar ve bu yolla zemini balçık haline getirerek düşman ordusunun ağırlıklarıyla birlikte bataklığa saplanmasına neden olurlardı. Bunun yanı sıra düşmanın geçmesi muhtemel yerlere tuzak mahiyetinde kuyular kazarlar ve üzerlerini çalı çırpı ve bitkilerle örterek düşman askerlerinin düşmelerini sağlarlardı. 1583 yılında Osmanlı ordusu Tebriz’den Anadolu’ya geri çekilirken Safevîler yol üzerinde büyük çukurlar kazmışlar, ordunun başında bulunan Kuyucu Murad Paşa bu çukurlardan birine düşünce söz konusu noktaya baskın veren Safevî güçleri tarafından esir alınmıştı (Peçevî, 1982, s.92). Ancak şu söylenmelidir ki Osmanlılar ricatleri olabildiğince disiplinli bir şekilde icra etmekteydiler ve bozgun çok nadir yaşanmaktaydı. Safevîler Osmanlıları takip esnasında Doğu Anadolu’ya girerler ve kuvvetlerini küçük gruplara ayırarak her birini Osmanlı ordusunun dönüş güzergâhına göre Kars, Erzincan, Tercan, Erciş, Pasin, Muş, Vüstan, Adilcevaz, Tercan, Hınıs, Bitlis ve Bayburd gibi çeşitli bölgelere sevk ederek yağma ettirirlerdi. Böylece Safevî sınırından Anadolu’nun içlerine doğru 6 ilâ 10 günlük mesafedeki bütün yerleşim yerlerini yağmalayıp halkın malına, koyun, inek ve at gibi hayvanlardan oluşan sürülerine el koyarak Osmanlı ordusunun dönüş yolunca kendi topraklarında dahi ikmal ve iâşe sorunuyla karşılaşmasını sağlamaya çalışırlardı. Yağmalarda yalnızca halkın mallarına değil bölgedeki mahallî idarecilerin hazinelerine ve değerli eşyalarına da el konurdu. Şah Tahmasb’ın Doğu Anadolu’da icra ettiği

yağma faaliyetlerinde Adilcevaz bölgesine giren Safevî akıncıları buranın hâkimi İbrahim Bey'in hazinesini yağmalamışlar, ganimet alınan mallar arasında Sultan Süleyman'ın adı geçen beye göndermiş olduğu altın ve gümüş sürahi ve kadehlerden oluşan hediyelerin de olduğu fark edilmişti (Gündüz, 2012, s.235; Sümer, 1976, ss.65-67; Şah Tahmasb, 1363, ss.20,32-33,51).

Düşmanı takip ederek Anadolu'ya giren Safevî akıncıları yağma ve talan faaliyetlerine ertesi yıla kadar devam ederler ve bu yolla Osmanlılar bir sonraki yıl yeniden sefere çıktıklarında, daha Safevî topraklarına girmeden kendi topraklarında ikmal ve iâşe sıkıntısı çekmelerini sağlamaya çalışırlardı. Safevîler yaz mevsimi boyunca yağmalarına devam ederler, kış geldiğinde yurtları Azerbaycan'a veya kışın iklimin daha sıcak olduğu güneyde Irak-ı Arab bölgesine çekilirlerdi (Anonim, 1370, ss.199-202).

Yağma akınları sırasında yerel halk bazen zorla göçe tabi tutulurdu. Boşaltılan yerleşim yerleri ordular için lojistik kaynak vasıflarını yitirirlerdi. Osmanlılar da erzak temini için yanlarından geçtikleri köyler ve kasabaları harap olmuş vaziyette bulduklarında buradan bir fayda sağlayamadan yollarına devam etmek zorunda kalırlar ve bir süre sonra orduda besin sorunu had safhaya çıkardı. Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1535 yılındaki İran seferinde Osmanlı ordusu Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Azerbaycan'a yönelerek Tebriz şehrine girdiklerinde Şah Tahmasb Tebriz civarında yaşayan bazı Türkmen aşiretlerini Azerbaycan'dan daha güneyde Irak-ı Acem ve Fars bölgesine zorla göç ettirmişti. Tebriz dolaylarındaki meraları da yaktırarak veya ordusundaki atlara yedirerek yok ettirmiş ve Tebriz civarı bu şekilde viran ve harap bir hale gelmişti. Osmanlı ordusunun Tebriz'den yoluna devam etmesi üzerine Ebher kasabasındaki halkı tahliye ettirerek Zencan'a göç etmeye zorlamıştı. Osmanlıların Zencan'a yürüyüşlerine devam etmeleri üzerine ise buradaki halkın bir kesimi Safevî topraklarının daha iç kesimlerindeki Kum şehrine gönderilmişti (Şah Tahmasb, 1363, s.27).

Safevîler sınırlarda yaşayan halkı tehcir etmeye Şah Muhammed Hüdabende ve Şah Abbas dönemlerinde de devam ettiler. Bundan maksat Osmanlıların sınırda ele geçirdikleri kalelere civardaki köylerden erzak temin edilmesini önlemektir. 1578 yılında Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvan'ın Ereş kasabasında inşa ettirdiği kaleye bölge halkının erzak yardımıyla bulunduğunu duyan Safevîler kale civarındaki Saliyan ve Cevad adlı köylerin halkını göçe zorlamışlar ve kaleye lojistik desteği kesmeye gayret

emişlerdi (Zeyrek, 2001, s.28). Ereş kasabası daha sonra ele geçirildiğinde buranın ahali de göçe zorlanan gruplara dâhil edilmişlerdi (Zeyrek, 2001, s.53). Özdemiroğlu Osman Paşa Tebriz'e girmek maksadıyla ikinci kez Erzurum'dan harekete geçip Merend'e ulaştığında Safevîlerin Merend Hâkimi İbrahim Han, şehrin ahalisini tahliye etmiş ve boş kalan kasabayı tahrip etmişti (Zeyrek, 2001, s.65). Şah I. Abbas ise 1590'lı yıllarda Osmanlı ordusunun Revan'dan Tebriz'e giden güzergâhı üzerindeki bütün köyleri boşaltmış, bunlar arasında Nahçıvan ve Culfa'da meskûn Ermeni ahalisini de İran'ın Gilan ve İsfahan gibi daha iç kesimlerindeki şehirlere tehcir etmişti (Haşimi, 1397, ss.60-62; Tavernier, 2010, s.79).

Safevîlerin sınır bölgelerini ıssızlaştırma politikaları bir anlamda da Osmanlı ordusuna lojistik yardımda bulunan ahaliyi cezalandırmak içindi. Osmanlılar İran seferlerinde Sünnî nüfusun yoğun olduğu Şirvan halkından lojistik destek almaktaydılar. Osmanlılar 1578'in Eylül-Ekim aylarında Şirvan'ın Ereş kasabasına girdiklerinde bölgedeki Sünnî halk Osmanlı askerlerini sevinçle karşılamış ve orduya yardımda bulunmuştu (Zeyrek, 2001, s.27). Tebriz Beyi Emir Han komutasındaki Safevî ordusu 1578'deki Koyun Geçidi Savaşı'nda Osmanlı ordusuna mağlup olup bozguna uğrayınca Sünnî Şirvan halkı, kaçan kılıç artığı Safevî askerlerinin önünü kesmişler ve bazılarını katletmişlerdi (Peçevî, 1982, s.42). Buradan Şirvan halkının Şiî Safevî hâkimiyetine karşı nasıl bir kin beslediği anlaşılmaktadır. Şah Muhammed Hüdabende'nin oğlu Hamza Mirza ise buna karşılık 1585'te Şirvan'ın Şamahı bölgesini Osmanlılardan geri aldığıda bölge halkını Osmanlı askerlerine destek vermekten dolayı yurtlarından çıkarmış ve direnenleri katlettirmişti (Bayat, 2014, s.125). Şiî halk ise Safevîleri desteklemekteydi. Safevîler kendilerine müzahir olan Şiî halk içerisinde Osmanlılara karşı milis grupları oluşturmaktaydı. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın emrindeki Osmanlı ordusu 1578'de Tebriz'e girdiğinde Safevîler şehirdeki kadın, çocuk ve yaşlıları göndermişler, şehirde yalnızca erkeklerden meydana getirilen üç-dört bölükten mürekkep silahlı direnişçi gruplar kalmıştı. Safevîlerin "tülüngü" ve "Tebriz yetimleri" dedikleri eşkıyalar da direnişçilerle birlikte hareket etmişti. Bu gruplar şehre giren Osmanlı askerleriyle meskûn mahalde çatışma içerisine girmişler ancak sayıları az olduğundan birkaç gün direnebilmişlerdi. Osmanlılar daha sonra şehirde tam kontrolü sağlasalar bile halktan bazı direnişçiler Osmanlı askerlerini hamamda veya sokakta yalnız dolaşırken katletmeye başlamışlar, böylece bir korku havası oluşturmaya çalışmışlardı. Bunun

üzerine Ordu Komutanı Osman Paşa askerlerine şehirde bu tür adamların görüldüğü yerde öldürülmesi emrini vermişti (Peçevî, 1982, s.90). Şah Abbas'ın ordusu 1606 yılında Bakü ve Derbend kalelerini kuşatırken şehirdeki Şii halk kaleyi savunan Osmanlı kuvvetlerine saldırmış ve Safevî kuvvetlerini içeri sokarak kalenin alınmasını sağlamışlardı (Türkmen, 2019, II/2, s.467). Safevîler halktan oluşturdukları direnişçileri yağma akınlarında da kullanmaktaydılar. 1630 yılında Osmanlı ordusu Hemedan'ı Safevîlerden ele geçirdiğinde buradaki Safevî yanlısı halk, malları Osmanlıların eline geçmesin diye kendi evlerini ateşe vererek yıpratma savaşına katkıda bulunmuşlardı (Peçevî, 1982, s.389).

3.3.3. Yıpratma Savaşının Sınır Bölgelerine Etkileri

Şah Tahmasb dönemindeki Safevî yağma akınları Doğu Anadolu'nun demografik yapısında büyük değişimler meydana getirdi. Safevîlerin Doğu Anadolu'daki akınları batıda en son Diyarbakır ve Erzurum'a kadar ilerlemişti. Bu iki şehir sağlam kalelere sahip olduğundan köylerde yaşayan ve Safevîlere düşmanlık besleyen halk güvenlik nedeniyle memleketlerini terk edip Erzurum, Diyarbakır, Van gibi büyük şehirlere sığınmaya başladı. Şah Tahmasb dahi Tezkire adlı eserinde evleri, tarım arazileri mahvolup aç kalıp helak olmamak için yolda Diyarbakır'a göç eden insanlara rastladığından bahsetmektedir (Şah Tahmasb, 1363, ss.57-58). Kırsaldaki nüfus azalırken büyük şehirlerin nüfusu giderek artmıştı. Söz konusu şehirler Safevî akınlarına karşı Osmanlı direnişini simgeleyen önemli karakol noktaları olmuştu. Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa bu dönemde Şah Tahmasb'ın oğlu İsmail Mirza ile 1551 yılında savaşa girmiş fakat mağlup olmuştu. Safevîlere sempati besleyen Akkoyunlu bakiyesi bazı Türkmen aşiretleri de Safevî akıncıları tarafından aileleriyle birlikte Azerbaycan'a veya İran'ın diğer bölgelerine götürüldüler. Bu kitleler Azerbaycan'daki Türk nüfusu daha kalabalık hale getirirlerken zaten Türkmenlere dayanan Safevî ordusuna taze asker kaynağı temin etmiş olmaktaydılar (Şah Tahmasb, 1363, s.20; Paradust, 1391, ss.14-17,31-33).

Safevîlerin yıpratma savaşı taktikleri Osmanlıları oldukça yıpratmış açlık ve susuzluk riskiyle daima yüz yüze getirmişti. Osmanlı ordusunun bu sıkıntılarla Tebriz'i ele geçirip Sultaniye'ye kadar ilerlemesine rağmen düşman ordusunu bulamaması askerler

için büyük sinir bozukluğu yaratmaktaydı. Osmanlılar bu durum karşısında bir an önce Safevîlerle muharebeye girerek kesin bir sonuç elde etmek istediklerinden Safevîleri tahrik edici mesajlarla muharebeye çekmeye çalışmışlardı. Kanûnî Sultan Süleyman, 1535 yılında ordusuyla Safevî topraklarına girip Tebriz'e ilerlediğinde rakibi Şah Tahmasb'a: "...baban babamla savaştı. Sen de padişahlık ve yiğitlik davası güdüyorsan gel savaşalım. Eğer savaşmazsan bir daha yiğitlik davası gütmeye." (Şah Tahmasb, 1363, ss.28-29) diyerek gururuna dokunarak savaşa çağırması bunun bir örneğiydi. Şah Tahmasb ise bu Osmanlıların istediği karşılığı vermemiş ve Allah'ın Müslümanlara küffarla yapacakları gazada kendilerini tehlikeye atmamalarını buyurduğunu bu yüzden kendilerinden 10 katı kalabalık bir güce karşı savaş meydanına çıkmayacağı cevabını vermişti. Şah Tahmasb cevabının devamında babası Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim'le savaşmakta hata ettiğini, savaşa sarhoş halde girdiğini, ne zaman Çaldıran Savaşı konuşulsa babasının küçük düşmesine neden olan kişilere beddualar ettiğini yazmıştı (Hüseyini, 1379, ss.121,124; Şah Tahmasb, 1363, ss.28-29).

Safevîlerin savaştan çekinmeleri Osmanlıların sefer süresini uzatırken ordunun hazinesini bitme noktasına getirmekteydi. Bunun üzerine Safevîlerin civardaki tarım arazilerini ve yerleşim yerlerini yakıp yıkması sınır bölgelerinde tarım faaliyetlerini durma noktasına getirmiş Osmanlılar bölge halkından yiyecek ve vergi alamaz duruma gelmişlerdi. Bunun sonucunda askerlere maaşlara ödenmemeye başlanmış bu ise orduda disiplini yok ederek askerler maddi zararlarını bölge halkından çıkarmak isteyerek yağma ve zorla ganimet toplamaya başlamışlardı (Eravcı, 2009, s.131). Osmanlılar bu faaliyeti meşru ve hukukî bir zemine oturtabilmek için şeyhülislam ve diğer din âlimlerinden fetva istediler. Bu talebe binaen kaleme alınan fetvalarda Safevî halkının "*İslam dininden çıkıp başka bir dini benimseyen*" sapkınlar olarak nitelendirildiği, kadınlarının tutsak alınmasının "*İslam (Osmanlı) askerine kuvvet ve canlılık*" vereceği, düşmanı da zayıf ve güçsüz düşürüleceğinden hareketle dinen meşru görüldüğüne dair ifadeler yer almaya başlamıştı. Osmanlı ordusunun genel komutanı Serdar Mustafa Paşa, "Tutsak edilen kadınların dinini henüz kavramayan küçük yaştaki çocuklarını da anaları ile köle edinmek şeriatça doğru olur mu?" sorusuna âlimler "olur" cevabını vermekteydiler (Peçevî, 1982, s.53) . Osmanlı ordusu dinî merci tarafından verilen izinle sınırdaki bölgeleri yağmalama ve halktan tutsak toplamaya giriştiler. Böylece askerlerin aç kalması ve moralinin yüksek tutulabilmesi için esir ve köle toplamasına

izin verilmiş olmaktadır. İki tarafın da yağma faaliyetlerine girişmeleri Şirvan, Azerbaycan, Nahcivan ve Çukursaad olmak üzere sınır bölgelerinin tamamını harap duruma getirdi (Peçevî, 1982, s.50-53). Zarar gören yerleri Safevî topraklar içinde en verimli ve devlete en çok vergi geliri sağlayan yerlerdi. İran'ın geri kalan bölgeleri kurak verimsiz topraklardı. Safevî Devleti bu tarihten itibaren vergi gelirlerinin azaldığı ve ekonomik sıkıntıların baş gösterdiği yeni bir döneme girmişti (Matthee, 2012, ss. 6,114-115). Osmanlı ordularıyla baş edemediği için askerî açıdan en az kayıpla en iyi neticeyi alacağı yıpratma savaşını benimsemiş ancak başlarda avantajlı görünen bu harp yöntemi Safevîlere uzun vadede ekonomik açıdan pahalıya patlamıştı.

3.3.4. Safevîlere Karşı Yürütülen Yıpratma Savaşı

Safevîler batıda Osmanlılara karşı yıpratma savaşı yöntemlerini uygularken doğuda ise Özbekler aynı yöntemleri Safevîlere karşı kullanmaktaydılar. Özbeklerin yıpratma savaşına başvurmalarının nedeni de Safevîlerinkine aynıydı. Özbekler Safevîlerle girecekleri bir meydan savaşında galip gelemeyeceklerini 1510'daki Merv ve 1528'deki Cam savaşlarında anlamışlardı. Özbekler Horasan'da Safevîlerden ele geçirdikleri kalelere sığınıp savunma harbi icra etmek konusunda da tecrübesizdiler. Bu nedenlerle Safevîlerin tıpkı batıda Osmanlılara karşı benimsedikleri mücadele yöntemlerine benzer şekilde Horasan'da Safevî ordusuyla karşılaşmadan bölgedeki tarım arazilerini yakarak ve bölgedeki direnişi kırmak ve halkı bezdirerek kendilerine teslim olmalarını sağlamak Özbeklerin en çok başvurdukları savaş yöntemleri olmuştu. Özbekler bu yolla halkın savaş azmini kırarak bölgede fazla direnişle karşılaşmadan kontrolü tesis edebilmekteydiler (Hüseyini, 1379, s.71). Horasan'ın Safevîlerin merkezi topraklarına uzak olması da Özbeklere yağma akınlarını icra ederken geniş bir süre vermekteydi. Safevî ordusu bölgeye yardıma gelene kadar Özbekler bütün Horasan bölgesinde at koşturup birçok bölgeyi yağma ve talan edebilmekteydiler. 1527 yılında Semnan'dan Damgan bölgesine kadar geniş bir sahada birçok bölgenin Özbek atlıları tarafından yağmalanması bunun somut örneklerinden biriydi (Hüseyini, 1379, s.98). Safevîler Horasan'a imdat ordusu ulaştırdıklarında ise Özbekler çoktan bol miktarda ganimet almış kuvvetlerini geri çekmekteydiler. Safevîler kendilerini takip ettiklerinde ise düşmanı yormak amacıyla kendi topraklarının iç kesimlerine Maverâünnehir'e kadar

çekilmekteydiler. Böylece düşmanlarının ana lojistik merkezlerinden uzaklaşmalarını ve ikmal, iaşe sıkıntısı çekmelerini sağlardı. Şah İsmail'in 1510 yılında Horasan'daki Özbekleri kovmak üzere Horasan'a girmesi sonucu Özbekler kuvvetleri kısa sürede Herat'ta toplanıp Merv'e ricat etmişlerdi (Hüseyini, 1379, s.48). Şah Tahmasb 1542 yılında Horasan'da yağma yapan Özbekleri defetmek için doğuya sefer düzenlemiş, Özbekler buna karşılık mutat savaş usulleri gereğince Horasan'ı süratle terk edip Mavarünnehir'deki ana yurtlarına dönmüşlerdi (Hüseyini, 1379, s.139). Safevîlerin bu probleme geliştirdikleri çözüm Horasan seferlerini hızlı ve gizli biçimde icra etmekte. Batıda Osmanlılara karşı yürüttükleri yıpratma savaşı sürat konusundaki kabiliyetlerini zaten geliştirmişti. Hafif süvarilerden oluşan Safevî kuvvetleri Horasan bölgesine süratle girip burada yağma yapan Özbekleri hazırlıksız yakalamak hususunda başarılı oldular. Safevî güçleri 1528 yılında Özbeklerin Horasan'daki yağma faaliyetlerini durdurmak maksadıyla Kazvin'den Horasan'a kadar çok az dinlenerek hareket etmiş, Özbek casuslarının Safevî ilerleyişinden daha haber alamadan Horasan'a girmişler ve Özbekleri Damgan'da hazırlıksız yakalamışlardı. Ordu Kazvin'den Damgan'a o kadar hızlı gelmişti ki Damgan Kalesi'nde bulunan Özbekleri gece baskına uğratmış, Özbekler istirahat halindeyken kale kuşatma altına alınmıştı. Özbekler durumu fark ettiklerinde kaleyi savunmayı bile düşünmemişler ve sersem bir halde surlardan aşağı atlayarak kaçmaya çalışmışlardı. Kale Komutanı Özbek Zeyneş Bahadur Han surlardan atlarken kale hendeğine düşüp bacağını kırmış, Safevî askerleri tarafından yakalanmıştı. Damgan Kalesi'nin kısa sürede düştüğünü haber alan diğer Özbek kuvvetleri de Horasan'ı terk edip Merv'e çekilmişlerdi (Hüseyini, 1379, ss.99-101).

Özbeklerin Horasan'daki yağma akınları ve akınlar esnasında tarım arazilerinin tahrip edilmesi zaten kurak kurak bir coğrafyaya sahip ve arpa, buğday gibi sınırlı ürünlerden başka bir ürünün yetişmediği Horasan bölgesinde geniş çaplı kıtlık hadiselerinin yaşanmasına neden olmaktadır. 1513 yılında başlayıp iki yıl boyunca devam eden Herat'taki kıtlık olayı bunun en açık göstergesiydi (Hüseyini, 1379, s.71). Özbekler akınları sonucu ortaya çıkan kıtlık ve fakirlik asayişin tamamen ortadan kalkmasına, bölgede birtakım eşkıyaların türemesine neden olmuştu. Özbeklerin desteğini arkasına alarak bölgedeki Safevî hâkimiyetine başkaldıran Hâce Kelân-ı Hâfi'nin yağma hareketleri buna bir örnekti. Hâce Kelân, Horasan'da bulunan Hâf Kalesi'ni kendisine karargâh edinmiş ve buradan civar bölgelere sürekli yağma akınlarına çıkarak bölge

halkının malına el koymaya başlamıştı. Horasan'daki Safevî taşra kuvveleri Hâf Kalesi'ni kuşatıp ele geçirip Hâce Kelan'ı tutsak alıp öldürünce isyan bastırılmıştı (Hüseyini, 1379, s.145). Ancak eşkıyalık ve isyan olayları sonrasında devam etmiş Horasan'dan komşu Esterabad bölgesine de sıçramıştı. Özbeklerin desteğiyle Safevîlere başkaldıran ve bölge halkına tecavüzleriyle bilinen Muhammed Salih Bitikçi adlı bir liderin faaliyetleri bu tür hadiselerden biriydi. Safevîler bu isyanı güçlükle bastırabilmişlerdi (Hüseyini, 1379, ss.145-146).

Horasan'da birbiri ardına süren Özbek akınları ve Özbeklerin desteğini alarak başlayan isyanlar Safevîleri her defasında bölgeye askerî yardım yollamak yerine meselenin olduğu yerde halledilmesi fikrini düşünmeye sevk etmişti. Çözüm Horasan'ın idarî merkezi olan Herat şehrine şehzadelerden birinin vali olarak gitmesi ve yanında sayıca kalabalık bir kuvvetin bulunmasıydı. Bu uygulamaya sayesinde şehzadeler Horasan gibi büyük bir eyaletin nasıl idare edileceğini öğrenecekler yanı başlarında kendilerine danışmanlık yapması için de Kızılbaş emirlerinden biri lala olarak görevlendirilecekti. Bu yöntemle devletin Özbek akınlarına yerinde ve anında cevap verebilmesi ve bölge halkının da devletin gücünü yakınlarında hissetmesi amaçlanmıştı. İlk kez Şah İsmail tarafından oğlu Tahmasb Mirza'nın, Herat'a atanmasıyla başlayan uygulama 17. yüzyılın başlarında Şah Abbas tarafından kaldırılana kadar devam etmişti (Hüseyini, 1379, s.71).

3.4. KUŞATMA

Safevîler kale veya hisar gibi bir savunma yapısının nasıl ele geçirileceğine yönelik kuşatma sanatına dair incelikleri erken dönemlerden itibaren öğrenmeye başladılar. Şah İsmail kuşatma sanatına ilgi duyan, askerleriyle kuşatma oyunları oynayarak bu alandaki pratik bilgi ve becerisini artırmaya çalışan bir hükümdardı. 1499 yılı kışında kaleleriyle meşhur Şirvan'a sefere çıkmadan önce askerlerine üç kapısı olan kardan bir kale hazırlatmış, askerlerini saldıran ve savunan taraflar olmak üzere ikiye ayırmış ve kendisi de saldıran tarafta yer alarak askerlerine harp oyunu oynatmıştı (Rumlu, 1389, II, s.940). Bunun sebebi ordunun kuşatmaya hazırlanmasının şart olmasıydı. Zira kuşatma, meydan savaşına göre daha uzun süren bir savaş türüydü. Sağlam bir kalenin alınması için ayların belki de yılı aşkın bir sürenin cephede geçirilmesi gerekirdi.

Kuşatmalar kalenin ablukaya alınması, tahkimatların hazırlanması ve taarruz gibi peşi sıra birkaç uzun süreli aşamanın sabırla icra edilmesi gereken bir savaş türüydü. Kuşatma aynı zamanda muhasara aletleri ve silahları yapacak mühendis ve topçu sınıflarına, kalenin altında lağımlar açacak, siper kazacak istihkâmcılar gibi farklı sınıfların koordinasyon içerisinde seferber edildikleri, masraflı bir harekât tarzıydı.

Safevîler bir kuşatmaya başlamadan önce kaleye bir elçi veya haberci gönderirler ve kaledekilere teslim ol çağrısında bulunurlardı. Şah Tahmasb Van Kalesi önlerine geldiğinde kuşatmaya başlamadan önce Kale Komutanı İskender Paşa'ya mektup gönderip teslim olmasını istemiş ancak isteği reddedilince askerlerine kuşatmanın başlatılması emrini vermişti (Anonim, 1370, s.107).

3.4.1. Abluka

Kuşatmanın aşamalarından ilki kalenin abluka altına alınması, yani kaleye giriş ve çıkışı sağlayan yolların kesilerek kalenin dışarıyla olan bağlantısının koparılmasıydı. Bir kaleyi kuşatmak yalnızca kalenin etrafını çepeçevre sarmak demek değildi. Zaten ordular genellikle bunu yapacak kadar kalabalık bir mevcuda sahip olmazlardı. Kaleye ikmalin sağlandığı yolların kesilmesi ve dışardan erzak yardımını engellemek, kuşatmanın veya abluhanın tamamlanması için yeterliydi. Kale abluka altına alındıktan sonra ordu taarruza geçerek kaleyi ele geçirmeye çalışırdı. Ancak Safevîler ilk zamanlar ellerinde yeteri kadar kuşatma silahları veya toplar bulunmadığından kaleyi abluka altına aldıktan sonra haftalar hatta aylarca bekleyip kaledekilerin açlık ve susuzluktan bitap düşerek teslim olmalarını sağlamaya çalışırlardı. Şah İsmail, Şirvan seferi sırasında Gülistan Kalesi'ni kuşatırken ordusunda ateşli silah olmadığından kaleyi abluka altına almış ve kaledekiler açlık çekene kadar beklemişti. Bir gün kaleye yakın bir mevkiye bir ağacın altında oturup kaleyi gözetlerken surların üzerinde duran bir asker kendisine işaret edip eliyle boğazını tutarak açlık çektiklerini göstermek istemiş ve kuşatmayı sona erdirmesi için yalvarmış, çok geçmeden kale kıtlık nedeniyle teslim olmuştu (Emini-yi Herevi, 1383, s.159; Herevi, 1390, s.96). Bu yöntemi kuşatma ilmine vakıf olmayan ve ellerinde kuşatma silahları bulunmayan Özbekler de Horasan'daki Safevî kalelerine karşı çokça uygulamaktaydılar. Nitekim Safevîlerin elindeki Sebzar

Kalesi'ni kuşatırlarken ablukanın uzun süre devam etmesi nedeniyle kaledekiler açlık çekmeye başlamış ve Özbeklere teslim olmuşlardı (Anonim, 1370, s.223).

Kuşatmacılar kaledeki ablukayı daha sıkı hale getirmek amacıyla kaleye giriş çıkışı sağlayan yolları tıkamak için tahkimatlar kurdukları da olurdu. Özbekler Horasan'da Morgab Kalesi'ni kuşatırlarken kalenin karşısına yeni bir kale inşa etmişler ve buradan kaleye erzak ulaştırmaya çalışan düşmanları sürekli gözetlemişler ve anında tespit ederek imha etmişlerdi (İsfahani, 1382, s.33). Afganlar 1725'te İsfahan'ı kuşatırlarken şehrin 24 kapısından dışarıya açılan bütün yolları tutmuşlar ve belirli noktalara küçük karakollar ve gözetleme kuleleri inşa ederek şehirden kaçmaya veya şehre erzak götürmeye çalışanları yakalayıp öldürmüşlerdi (Malabar, 2011, s.649; Rustemu'l-Hukema, 1379, s.132).

Kaledekiler eğer yeteri kadar yiyecek ve su stoklamışlarsa ablukaya uzun bir süre dayanabilirlerdi. Sürenin uzaması kuşatmada saldırgan taraf için her zaman bir risk faktörüydü. Zira kaleye başka bir bölgeden imdat kuvveti yetişebilir ve kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açabilirdi. Bu durumun en güzel örneği 1512'de Emir Necm-i Sanî komutasındaki Safevî ordusunun, Özbeklerin savunduğu Gucdüvan Kalesi önlerinde yaşadıkları hadiseydi. Özbekler kuşatma başlamadan önce civar köylerde bulunan bütün hububatı kaleye taşımışlar ve ablukaya uzun bir süre direnmişlerdi. Safevî tarafında ise Özbeklerin civar bölgelerdeki zahireyi kaleye taşımalarından dolayı erzak sıkıntısı baş göstermişti. Bunun üzerine ordudaki Kızılbaş emirler kuşatmanın kaldırılıp kolay yiyecek bulabilecekleri başka bir bölgeye çekilmeyi ve kış mevsimini burada geçirmeyi teklif etmişlerdi. Niyetleri kış mevsimi sona erdiğinde yeniden Gucdüvan Kalesi önlerine gelmekti. Fakat Necm-i Sanî teklifi reddederek kuşatmaya devam etmiş ancak 12 Kasım 1512 günü yardım için gelen bir Özbek ordusu sabah saatlerinde kale yakınlarındaki ormanlık alanın içinden çıkarak Safevî ordusunu baskına uğratıp mağlup etmişti (Herevi, 1390, ss.123-124). Şah Muhammed Hüdebende döneminde Horasan'da şaha karşı ayaklanan Kızılbaşlar, üs haline getirdikleri Herat Kalesi'ne bol miktarda erzak depoladıklarından Safevî ordusuna uzun bir süre direnmişler, Safevîler ellerinde kaleyi dövecek toplar bulunmadığından kuşatmayı kaldırıp geri çekilmeye mecbur kalmışlardı (Bayat, 2014, ss.136-137). Babürlüler, 1649'da Kandahar Kalesi'ni dört ay boyunca kuşatmışlar ancak Safevîlerin imdat

kuvveti yardıma gelince kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmışlardı. Babürlüler çok geçmeden Kandahar'ı bir kez daha kuşatmışlar fakat Safevîler Horasan'dan bir imdat kuvveti teşkil edip Kandahar'a yardıma gönderdiklerinde Babürlü ordusunun başında bulunan Şah Evrengzîb bir kez daha kuşatmadan vazgeçip geri çekilmişti (İsfahani, 1382, ss.481-482,488-489,501).

Ablukanın daha kısa sürede etkisini gösterebilmesi için kaleye saldırılacak en uygun zaman, hasadın henüz yapılmadığı ve topraktan mahsulün kaldırılmadığı kış aylarıydı. 1593 yılında Horasan'a saldıran Özbekler, Nişabur Kalesi'ne saldırırken zamanlamayı buna göre ayarlamışlar ve kaleyi ekinlerin henüz biçilmediği dolayısıyla yiyecek stoğunun da az olduğu kış mevsiminde kuşatmışlardı (Türkmen, 2019, II/1, s.111). Ancak kış mevsimi saldırgan taraf için de benzer ikmal ve iaşe sıkıntıları doğurabilmekteydi. Safevîler bu yüzden genellikle kışın kuşatma yapmaktan imtina ederlerdi. Nitekim Şah Abbas Özbeklerin elinde bulunan Meşhed şehrini 1592'de geri almak istemiş lakin mevsimin kış olmasından dolayı kuşatmayı yazıya erteleme kararı almıştı (Türkmen, 2019, II/1, s.97).

Kuşatma eğer ürünün toplandığı yaz mevsiminde yapılacaksa o zaman kuşatmayı yapan ordunun kale etrafındaki tarım arazilerini ve değirmenleri yakıp yıkması böylece kuşatma başlamadan önce kaleye yiyecek temin eden kaynakları ortadan kaldırılması gerekirdi. Saldırganlar bu yolla aynı zamanda kendi ordularına erzak temin etmiş olurlar ve yerel halkı korkutarak canını kurtarmak için tek güvenli sığınak olarak gördükleri kaleye kaçmalarını sağlardı. Bu sayede kuşatmacılar askerlerine boş barınaklar da temin etmiş olurlardı. Ubeyd Han komutasındaki Özbekler 1531 yılında Herat'ı kuşatırlarken şehrin yakınlarındaki Şamiyan köyünü yağmalamışlar, köyde boşalan evlere de askerlerini yerleştirmişlerdi (Rumlu, 1389, III, s.1206). Bunun bir diğer amacı da halkın kaleye kaçarak kaledeki insan sayısının artmasını ve böylece stoklanan yiyecek ve suyun daha çabuk tükenmesini sağlamaktı. Bu sayede kaledekiler de daha çabuk teslim olurlardı. Şah Tahmasb'ın 1551 yılında Van Kalesi'ni kuşatmadan önce civardaki Vestan, Amuk, Gevaş, Elbak, Hoşab gibi yerleşim yerlerini yakıp yağmalaması söz konusu amaca matuf bir hareketti (Rumlu, 1389, s.1353). Şah Abbas 1604'te Osmanlıların hâkimiyetindeki Gence Kalesi'ni kuşatırken kale dolaylarındaki tarım alanlarını yaktırmış, kale civarında yaşayan konargöçer halkların mallarına el

koyarak kaleye ikmal yardımında bulunmalarına engel olmuştu (Türkmen, 2019, II/2, s.365). Yine, 1604'te Revan Kalesi'ni kuşatırken de Zengibar nehrinin üzerindeki değirmenleri tahrip ettirmiş, nehir üzerindeki “kantara” tipinde büyük kemerli taş köprüyü yıktırarak kaleye un taşınan yolları kullanılmaz hale getirmişti (Katip Çelebi, 2016, s.298). Şah Safi 1635 yılında Revan Kalesi'ni kuşatırken kaleye erzak ulaştırılan yollar tutulmuş, Tebriz'den Revan Kalesi'ne erzak ulaştırmaya çalışan Osmanlı ikmal kollarına saldırılar düzenlettirmişti. Saldırılarda erzak taşıyan at ve develerin mideleri yarılarak katledilmiş ve düşmana ait erzak Safevî askerlerine dağıtılmıştı (Tefrişi, 1388, ss.115-116). Şah II. Abbas 1648'de Kandahar üzerine yürürken Kandahar ve Büst kalelerinin etrafındaki tarım alanlarını ordusundaki Afgan akıncılarına yaktırmış, böylece buralardan kaleye hububat taşınmasına mani olmaya çalışmıştı (Şamlu, 1371, s.340).

Safevîler kuşattıkları bir kaleyi susuz bırakmak için kaleye su temin edilen nehirleri kuruturlar veya yatağını değiştirip başka bir yöne akmasını sağlayarak su kaynağını kaleden uzaklaştırmaya çalışırlardı. Şah İsmail ordusuyla 1504'te isyana kalkışan Gilanlılara ait Osta Kalesi'ni kuşatırken, kalenin yakınından geçen Hible nehrinin yatağını başka bir tarafa yönlendirmiş, kale halkı susuzluk tehlikesiyle karşılaşınca teslim olmuştu. Özbekler de 1531 yılında Herat'ı kuşatırlarken şehre ulaşan su kaynaklarını kesmeye çalışmışlardı (Kazvini, 1386, s.274; Rumlu, 1389, II, ss.999,1206). Kale yakınlarından bir nehir geçmiyorsa kalede “suluk” olarak adlandırılan, dağdan eriyip gelen kar veya yağmur sularının toplandığı havuz veya sarnıçlar olur, su dışarıdan kanallar vasıtasıyla buralara taşınırdı (Türkmen, 2019, II/2, s.555). Safevîler kalede böyle bir altyapının varlığını casuslar vasıtasıyla öğrenirlerse havuzlara su taşıyan kanalları pislik ve çerçöple tıkayarak suyun kaleye ulaşmasına engel olurlardı (Herevi, 1390, s.212). 1499 yılında Gürcülere ait Tömek Kalesi'ni kuşatırlarken kalenin su sarnıcını tespit edip duvarında gizlice bir gedik açmışlar ve su kaçağı meydana getirip kaledekilerin susuz kalmasını ve teslim olmasını sağlamışlardı (Rumlu, 1389, II, s.1104). Kalelerde ayrıca buzhaneler bulunur, kışın getirilen buz kütleleri burada saklanarak yaz geldiğinde eritilir ve kaledekilerin su ihtiyacı karşılanırdı. Safevîler bu tür yapılara da Türkçe “karlık” veya “buzluk” derlerdi (Türkmen, 2019, II/2, s.556). Kuşatmalarda bu tür önemli yerlere zarar verilmesi

kaledekilerin su krizi yaşamalarında ve direnişin kırılmasında oldukça etkili bir yöntemdi.

Savunmacıların suyunun kesilmesinde mevsim de önemli bir etkendi. Bu bakımdan yazın başlayan bir kuşatma kışa kadar devam ettirilmemeliydi. Zira kışın yağacak olan yağmur ve kar kaledekilerin su ihtiyacını epey bir süre karşılamaya yeterdi. Safevîlerin, Urmiye'deki Dımdım Kalesi'ni kuşatmaları yazdan kışa kadar sürdüğü için, kışın bir ay boyunca yağın yağmurlar kaledekilerin altı aylık su ihtiyacını karşılayacak bir seviyeye gelmişti. Safevîler bunun üzerine kaledekileri aç ve susuz bırakma planından vazgeçmişler ve kaleyi taarruzla almayı düşünmüşlerdi (Türkmen, 2019, II/2, s.561).

Savunmacılar açlık tehlikesine rağmen inatla kaleyi savunmaya devam ederlerse yiyecek tükenme noktasına gelir, bu durumda insanlar hayatını idame ettirebilmek için çaresizce ellerine ne geçirirlerse yemeye başlardı. Nitekim Safevîlerin 1578 tarihinde Tiflis Kalesi'ni uzun bir süre kuşatmaları sonucunda kaledeki Osmanlı askerleri sokaklarda kedi ve köpek yemeğe başlamışlardı. Hatta Peçevî'nin ifadesine göre bir köpek 2000 akçeye satılır olmuştu (Peçevî, 1982, s.51). Özbekler 1527 yılında Herat şehrini kuşatırlarken kuşatma oldukça uzamış ve dördüncü ayına girdiğinde halk açlık çekmeye başlamıştı. Herat Hâkimi Hüseyin Han yiyecek stoklarının tamamen tükenmesinin önüne geçebilmek için halktan Şîî olmayanları zorla şehirden çıkarmış ve yiyeceklerine de el koymuştu. Halk şehirden çıkarken de kale kapılarında üstleri aranmış ve üzerlerinde yiyecek veya değerli eşya saklayanların mallarına da el konulmuştu. Böylece kalede kalan askerler ve Şîî halka daha fazla yiyecek payı düşmesi sağlanmıştı. Şehirde yaşanan tuz kıtlığı sonucunda tuz elmas gibi görülmeye başlanmış, bir men (yaklaşık 2,9 kg) tuzun fiyatı 300 Tebriz dinarına çıkmıştı. İnsanlar ellerindeki tuzu başkaları görmesin diye başlarındaki destarların içinde saklar hale gelmişler, açlıklarını gidermek maksadıyla dillerine bir tutam tuz koyarak beslenmeye başlamışlardı. Bir men ekmek 70 tenge olmuştu. Halkın besin bulmakta zorlanmasını fırsata çevirmek isteyen bazı Özbek askerleri de gizlice kale kapılarının önüne gelip zayıf düşen ve binilemez hale gelen at ve eşeklerini şehir halkına yüksek fiyattan satmışlardı. Özbekler Şah Tahmasb'ın 1528 yılında Herat'ı kurtarmak üzere ordusuyla geldiği haberini duyduklarında kuşatmayı kaldırmışlar ve Herat halkı kurtulmuştu (Herevi, 1390, ss.215-218,238; Rumlu, 1389, II, ss.1163-1165; Şah Tahmasb, 1363,

s.16). Özbeklerin 1531 yılında yeniden başlattıkları Herat kuşatması ise iki yıla uzayınca Herat halkı yine açlık kriziyle yüz yüze gelmiş, Safevî askerleri açlıklarını dindirebilmek için atlarının damarlarını kesip akan kanı içerek besin ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardı. Sıradan halk ise eskimiş hayvan derilerini pişirerek yemeye başlamışlardı. Bir kaşık pirinç bile bulunmaz hale gelmiş, şehirde o sırada vali olarak bulunan Şah Tahmasb'ın oğlu Behram Mirza yemekte pirinç olduğu zaman bunu yanındaki askerlerle paylaşmak istemiş, askerler ise Behram Mirza'nın yanında yemek kavgası etmişlerdi. Hatta şehrin iki muteber emiri bir köpek eti için dövülmüşlerdi. Daha önceki kuşatmalarda olduğu gibi halk şehirden tahliye edilerek kalan yiyecek askerler arasında daha verimli şekilde paylaştırılmaya çalışılmış, boşaltılan her hane denetlenerek saklanan yiyecek varsa el konulmuştu. Ancak alınan tedbirler pek fayda etmemiş, askerler besin kaynaklarının tükenmesi sonucu açlık ve takatsizlikten değneklere dayanarak ayakta durabilecek hale gelmişler ve sonunda şehri Özbeklere teslim etmişlerdi (Herevi, 1390, ss.238-239; Rumlu, 1389, II, ss.1151,1207-1208). 1588 yılında Özbek Abdullah Han'ın Herat'ı kuşatması bir yıl sürmüş, şehirde kuşatmanın uzaması nedeniyle tahıl ve buğday bulunmaz hale gelmişti. Asker açlıktan takatsiz kalarak savaşamayacak hale gelmiş ve Özbekler kaleyi taarruzla ele geçirmişlerdi (Şamlu 1371, ss.136-137). Afganların 1725 yılında Safevîlerin başkenti İsfahan'ı kuşatmaları 9. ayına girdiğinde şehirdeki bütün yiyecek bitme raddesine gelmiş, insanlar soyulmuş ağaç kabukları ve yaprakları suda kaynatarak yemeğe başlamışlardı. At, köpek, kedi, sıçan ve fare gibi hayvanların hepsi açlıktan kıvranan insanlar için birer besin kaynağına dönmüştü. Ancak bunların hepsi tükenmeye başladığında halk arasında hayatta kalmak için yamyamlık hadiseleri görülmeye başlamış, bazı insanlar açlıktan ölen insanların etlerini yemişlerdi. Bunun sonunda Afganlar, savunması iyice zayıflayan şehri almakta zorluk yaşamamışlardı (Malabar, 2011, ss.648-649; Rustemu'l-hükema, 1379, ss.123,133-134).

Kuşatma uzayıp kıtlık baş gösterince açlık, yorgunluğun yarattığı psikolojik baskı, yardım gelmemesinden dolayı hayal kırıklığı ve moral bozukluğu sonucunda askerler ve halk kaleden firar etmeye başlayabilirdi. Ayrıca kale komutanının emirlerini dinlemeyip isyan edebilirler veya düşmanla gizlice görüşerek iş birliğinde bulunabilirlerdi. Safevîler Şah Tahmasb'ın Doğu Anadolu'daki seferleri sırasında Van yakınlarındaki Argun Kalesi'ni üç ay boyunca kuşatma altında tutmuşlar, kaledeki Osmanlı askerleri teslim

olmamakta direten Kale Komutanı Mustafa Bey'i esir almışlar ve ellerini bağlayarak Safevîlere teslim etmişlerdi (Anonim, 1370, 206). Özbeklerin 1531 yılındaki Herat kuşatması epey uzadığı için Safevî askerlerinin bir kısmı kaçıp Özbeklere sığınmışlardı. Kaleyi kuşatan Özbek ordusunun başındaki Ubeyd Han, kaleden kaçıp gelen askerlere yiyecek ve giyecek verileceğini, Özbek ordusunda görev alma şansının tanınacağını ilan ederek firar vakalarını teşvik amaçlı bir propaganda faaliyeti de yürütmüştü (Herevi, 1390, ss.237-238). Özbeklerin Herat'ı 1528, 1531, 1536'da olmak üzere üst üste kuşatmış olmaları şehirde açlık vakalarını kronik bir hale getirmiş, Herat halkı devamlı süren savaşlardan ötürü bitkin düşmüş ve yeni bir Özbek saldırısına tahammül edemez duruma gelmişti. Kuşatmaların uzun sürmesi nedeniyle şehir halkının yiyeceğine sürekli el konulması ve Özbeklere karşı savaştırılmak üzere askere çağırılması halkta huzursuzluğu artırmış ve Safevîlere karşı isyan hareketlerinin doğmasına neden olmuştu. Bunlardan en meşhuru 1536 yılında yaşanan isyandı. İsyan, Herat Valisi Rumlu Hızır Çelebi'nin yeni bir Özbek saldırısına karşı kale civarında yaşayan halkı silahaltına çağırması ve seferberlik ilan etmesinden sonra başlamıştı. Herat eşrafından Hâce Ahmed Ziyâretgâhî, Hâce Mübârek ve Hâce Kâsım, seferberlik emrine itaat etmeyerek halkı isyana kışkırtmış, şehir kuşatmaya hazırlık sürecindeyken bir de halktan "havâlât" adı verilen olağanüstü hal vergilerinin toplanmak istenmesi bardağı taşıran son damla olmuştu. İsyancılar Herat civarındaki köylerden adam toplamışlar ve şehri ele geçirmeye teşebbüs etmişlerdi. O sırada Özbeklerin elinde bulunan Meşhed'e haberci göndererek Ubeyd Han'ın hemen Herat'a gelmesini ve isyana destek vermesini istemişlerdi. İsyancılar ve Safevîlere bağlı Herat kuvvetleri arasında 23 Şubat 1537 günü başlayan çatışma Ubeyd Han'ın Herat önlerine gelmesine kadar sürmüş, asilerin şehirde bulunan kesimi bir gece Özbek ordusundan 200-300 kişilik bir grubu gizlice surlardan yukarı çekerek içeri almışlardı. İçeri girenler de dışarıda bekleyen silah arkadaşlarına kapıları açarak Herat şehrinin ele geçirilmesini sağlamışlardı (Herevi, 1390, ss.260-264). Özbeklerin 1578'deki Herat kuşatması on bir ay sürünce kaledeki Safevî askerleri yiyecek bulamaz hale gelmişler ve takatten düşerek savaşıma azmini yitirmişlerdi. Herat eşrafından Molla Mîr Baharzî durumu müşahede ederek Özbeklere gizlice mektup göndermiş, kale komutanına teslim ol çağırısında bulunmalarını istemişti. Kaledeki askerlerin perişan durumundan bahsederek kale komutanının teslim ol çağırısına memnuniyetle uyacağını da dile getirmişti. Fakat Özbekler bu teklifi geri

çevirmişler, şehri sulh yoluyla değil kılıç zoruyla alarak yağma ve ganimet toplama hakkına sahip olmak istemişlerdi (Türkmen, 2019, II/1, s.14). Meşhed 1588 yılında Özbekler tarafından kuşatılırken kuşatmanın yedinci ayında kıtlık baş göstermiş ve bu durum askerlerin kaleden firar edip Özbeklere teslim olmalarına yol açmıştı. Safevî askerleri kaleden firar etmek için genelde gece vakti diğer askerlerin uykuda oldukları zamanı tercih etmekteydiler (Şamlu, 1371, s.169). Safevîlerin 1604'teki Revan kuşatmasında da kuşatmanın fazla uzamasından dolayı oluşan kıtlık sonucu Osmanlı askerlerinden bazıları Safevîlerle gizlice görüşmeye başlamış, Safevî askerlerinin kaleye hücum ettikleri anda kalenin kapılarından biri olan Haleb Kapısı'nı açarak askerlerin buradan içeri girmelerini sağlayacakları sözünü vermişlerdi. Bazı askerler ise kale komutanı Şerif Paşa'yı öldürmeyi planlamışlar ancak bütün bu planlar Şerif Paşa tarafından öğrenilince isyancılar yakalanmış ve ihanetleri sebebiyle idam edilmişlerdi (Katip Çelebi, 2016, s.304). 1725 yılında Afganların İsfahan kuşatması dokuzuncu ayına girdiğinde halk açlıktan isyan etmeye başlamış ve Safevî şahının Âlî Kapu ve Devlethane saraylarını taşa tutarak artık memleketlerini savunmaya güçlerinin kalmadığını, Şah Hüseyin'den teslim olmasını istemişlerdi. (Rustemu'l-hükema, 1379, ss.138-139)

3.4.2. Hile ve Aldatma

Safevîler kaleleri fazla vakit ve can kaybı olmadan ele geçirmek için çeşitli hilelere de başvurmaktaydılar. Hileler genelde iyi tahkim edilmiş ve saldırıyla ele geçirilmesi zor olan kaleler üzerinde denenmekteydi. Ordunun, elinde kalelere hasar verecek ateşli silahlar ve yeterli kuvvet mevcudu olmadığına hilelere başvurusu da gayet olağandı. Şah İsmail 1510'da Şeyban Han'ı Horasan'dan çıkarıp Merv Kalesi'ne sığınmaya zorladıktan sonra kaleyi kuşatma altına almış ancak elinde kuşatma silahları olmadığından kaleye birkaç gün taarruz etmesine rağmen başarısız olmuştu. Özbeklerin kaleden huruç ederek Safevî kuvvetlerine ağır kayıplar verdirmeleri, Türkistan, Ahsa, Endican ve Semerkand'da toplanan Özbek imdat kuvvetinin de yaklaştığı haberinin yayılması üzerine Şah İsmail, Özbekleri kaleden çıkarıp tuzağa çekmek istemiş ve düşmana ricat ettiği süsü vererek ordusunu Merv'den üç fersah uzaklıktaki Mahmudî köyüne çekmişti. Bir gün iki gece burada bekleyerek düşmanın harekete geçtiğinden

emin olduktan sonra, köyün yakınlarından geçen nehrin başına 300 süvariden oluşan bir aldatma birliği bırakarak, Özbeklerin geldiğini gördükleri anda onları Safevî kuvvetlerinin pusuya yattığı vadiye çekmelerini emretmişti. Kendisi de yakınlardaki Telhitan köyüne gelmiş ve burada ordusunu pusuya yatırmıştı. Özbek ordusunda Can Vefa Mirza ve Kanber Bey gibi savaş görmüş tecrübeli emirler Safevîlerin geri çekilmesinin bir tuzak olabileceği uyarısında bulunmuşlar ancak Şeyban Han eşi Moğol Hanım'ın kışkırtmasına kapılarak 2 Aralık 1510 günü kaleden dışarı çıkmış ve yanındaki 2-3 bin kişilik cılız bir kuvvetle Safevîleri takibe koyulmuştu. Mahmudî köyüne geldiğinde Şah İsmail'in kendilerini pusuya çekecek birliğiyle karşılaşmış, onları takip ederek pusu kurulan vadiye girmiş ve Safevîlerin vadiden saldırısına maruz kalarak 8 Aralık 1510 günü yapılan savaşta bozguna uğramışlardı. Şeyban Han askerleriyle civarda harabe haldeki bir eve sığınmaya çalışırken çıkan izdiham sonucu askerlerinin ayakları altında can vermişti. Şah İsmail uyguladığı aldatma taktiği sonucu savunmasız kalan Merv Kalesi'ni herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirmişti. Safevîler bu zafer sonucu Özbeklerden Belh, Endhud, Şibirgan, Çiçektu, Faryab, Meymene, Morgab, Garcistan gibi birçok vilayeti alarak önemli bir stratejik kazanım elde etmişlerdi (Kadgan, 1385, s.105-115; Kazvini, 1386, s.271; Rumlu, 1389, II, ss.1051-1054). Safevîler 1578 yılında Şirvan'ı ele geçiren Osmanlı kuvvetlerine karşı da aynı taktiği uygulamışlardı. Şirvan'ın Ereş kasabasında direnişe hazırlanan Osmanlı askerlerini vur kaçlar ve tacizlerle kasabanın dışında pusu kurdukları noktaya çekmeyi başarmışlar ve bozguna uğratmışlardı (Zeyrek, 2001, s.35). 1590 yılında Tebriz'deki Osmanlı Kalesi'ne defalarca taarruz edip almaya çalışmışlar ancak Osmanlıların sağlam direnişiyle karşılaştıklarında düşmanı kışkırtarak kale dışında meydan savaşına çekmek istemişlerdi. Bu amaçla Kale Komutanı Cafer Paşa'ya yanında topuz, yay ve yemeni olan bir mektup göndermişler erkekse topuzu, ok ve yayı alıp savaş meydanına gelmesi, değilse kadınlar gibi yemeniyi başına örtmesi gerektiği mesajını iletmişlerdi. Her ne kadar Osmanlıları kaleden çıkarmayı başarmışlarsa da meydan savaşı sonunda mağlup olmaktan da kurtulamamışlardı (Peçevî, 1982, s.104).

Kalenin kolay yoldan ele geçirilmesini sağlayan bir başka yöntem de kaleyi savunanlar arasında moral bozukluğu meydana getirmek için yalan haberler yaymaktır. Kaledekilerin çoğu zaman dışarıyla bağlantılarının zayıf olması ve bu tür haberleri teyit edememelerinden dolayı yalan haberlerin etkisi kırılmamaktaydı. Safevîler

Osmanlıların elinde tuttıkları Şirvan'ın Kebele kazasındaki bir kaleyi kuşatırlarken kaledekilere iki devletin barış anlaşması yaptığı ve bu anlaşmada kaledekilerin teslim olmasına yönelik bir şart koşulduğu haberini iletmişler, bununla birlikte teslim olan Osmanlı askerlerinin Safevî ordusunda istihdam edileceği ve kendilerine dirlik verileceği vaadinde bulunmuşlardı. Kuşatma sırasında kalede bulunan Osmanlı müverrihlerinden Asafi Dal Mehmed Çelebi, Safevîlerin bu uydurmalarının bazı Osmanlı askerlerinde tesirli olduğunu ve bu habere kanarak kaleyi terk ettiklerini belirtmiştir (Eravcı, 2009, s.136).

Safevîler kuşatıldıklarında da bu tür hile ve aldatma yöntemlerinden yararlanmaktaydılar. Yaka Türkmenleri Safevîlerin Şirvan Kalesi'ni kuşattıklarında, kaleyi koruyan Safevî komutanı erzakın tükenmeye başlaması ve dışarıdan yardım gelmemesi nedeniyle zor bir vaziyete düşmüş, kuşatmanın bir an önce sonlanması için kaledeki kuvvetin belli bir kısmını dışarı çıkarıp yakınlardaki bir tepeye sevk etmişti. Burada askerlerin ellerindeki bayrakları sallayarak “şah geldi” diye bağırmasını emretmişti. Özbekler bu manzarayı gördüklerinde kaleye imdat kuvveti gönderildiği algısına kapılmışlar ve kuşatmayı kaldırıp geri çekilmişlerdi (Anonim, 1370, s.305). Safevîler Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın isyan edip İsfahan şehrini kuşattığı sırada düşmanı kale önünden defedebilmek için atların ve develerin arkasına çalı bağlamışlar ve hayvanları şehir ahalisinden bir grup insanla gizlice kaleden dışarı çıkarıp yürütmüşlerdi. Hayvanlar çalılarla kale dışında yürüyünce arkalarında bir toz bulutu meydana getirmişler bu manzarayı gören Elkas Mirza'ya bağlı kuvvetler kaleye yardım geldiğini düşünerek geri çekilmişlerdi. Bu esnada kalede bulunan Safevî kuvvetleri de huruç ederek geri çekilen düşmana saldırmış ve rakibin ricatini bozguna çevirerek ağır zayıat vermesini sağlamışlardı (Anonim, 1370, ss.109-110).

Ordularında kuşatma silahları kullanmayan Özbekler de Safevîlerin Horasan'daki kalelerini ele geçirebilmek için Safevîler gibi hile yoluna başvurabilmekteydiler. Ubeyd Han 30 bin kişilik ordusuyla Ceyhun nehrini geçip Herat Kalesi'ni kuşattığında Şah İsmail'i örnek alarak ordusunun bir kısmını geride bir pusu noktasına konuşlandırmış, Safevîler düşmanlarının görünüşte az olmalarına aldanarak kaleden çıkıp Özbek ordusuyla meydana savaşmak istemişlerdi. Özbekler küçük çaplı bir çatışmaya girip ardından sahte ricatle korkup kaçtıkları imajı vermiş, kaçanlar Safevî ordusunu

üzerlerine çekerken geride hazır bekleyen bir kuvvet de kaleyle mesafesini açan Safevî kuvvetlerinin arkasından savunmasız kalan şehre girmişlerdi. Şehirde halkın direnişini kırmak için de Safevî ordusunun başında bulunan Muhammed Mirza'nın⁶⁸ savaşta öldüğü söylentisini yaymışlar, şehri rahatça ele geçirmek istemişlerdi. Ancak kalede kalan az miktarda Safevî kuvveti şehre giren Özbeklere direnmeye devam etmiş, üç gün boyunca süren şehir içi çatışmalardan sonra Meşhed'den gelen başka bir Safevî kuvveti şehrin imdadına yetişerek Özbekleri Herat'tan kovmuşlardı (Anonim, 1370, ss.216,219-220).

Bazı kuşatmalarda ise gizli geçitleri kullanarak kaleye sızmak ve kaledekileri hiç beklemediği bir taraftan vurarak mağlup etmek mümkündür. Kalelerde acil durumlarda kaleyi tahliye etmek için düşman gözünden uzak gizli geçitler bulunabilir, bunlar dağ eteklerinde ve yüksek yerlerde konuşlanmış kalelerde sıklıkla görülebilirdi. Saldıran tarafın bu geçitleri öğrenmesi önemli bir üstünlük sağlamaktaydı (Parlak, 2019, ss.649-651). Şah İsmail muhasara sanatına meraklı bir kişi olarak kuşatacağı kalenin etrafını iyi tetkik eden ve bizzat araziye inerek kalenin zayıf yönlerini araştıran ve tespit eden bir hükümdardı. Nitekim 1503 yılında Gilanlılara ait Osta Kalesi'ni kuşatmaya hazırlanırken kale etrafındaki araziye gezip iyice incelemiş ve Elburz Dağlarının yamacındaki kalenin arkasında su kuyusu ve mağaralardan oluşan dar bir geçit olduğunu keşfetmişti. Ordusundan küçük bir grubu buraya yönlendirmiş, bunların düşman tarafından fark edilmelerini önlemek için kaleye oyalama ve dikkat dağıtma amaçlı göstermelik taarruzlar yaptırmıştı. Geçide yönelen askerler mağaralardan kaleye ulaşan geçitte zaman zaman sürünerek ilerlemiş ve burada kaledeki su havuzunu besleyen bir kuyunun olduğunu fark etmişlerdi. Kuyunun içerisine hayvan leşlerini atarak suyu zehirlenmişler, bunun sonucunda kaledekiler suyu kullanamaz hale gelmişlerdi. Susuzluktan bitkin düşen Gilanlılar kuşatmanın kırk birinci günü Safevîlere teslim olmuşlardı (Emini-yi Herevi, 1383, s.227). Safevîler kaleye ulaşan bu tür gizli geçitleri kendilerine sığınan kişilerden de öğrenirlerdi. Şah Tahmasb zamanında Gilan'da isyan eden Hâce Kelân adlı bir yerel hükümdar Osta Kalesi'ne sığınıp Safevî Devleti'ne isyan ettiğinde, Safevî ordusu bahsedilen kaleyi 2-3 ay boyunca kuşatmış, bu sırada kaleden kaçan biri dağlık ve kayalarla kaplı dar bir geçitten kaleye

⁶⁸ Burada bahsedilen ileride Şah Muhammed Hüdabende adıyla Safevî tahtına oturan kişidir.

ulaşılabilceğini söylemişti. Safevîler geçidin yerini bildiren Gilanlıyı önlerine katarak kaleye ilerlerken ana kuvvetler kaleye yaptıkları saldırılarla düşmanı oyalamışlardı. Bu sırada geçidi kullanan askerler kaleye girmeyi başarıp Gilanlılara beklenmedikleri bir yerden saldırarak kaleyi kısa sürede ele geçirmişlerdi (Herevi, 1390, ss.306-307; Rumlu, 1389, III, s.1255).

3.4.3. Kuşatma Siperleri ve Piyadeler

Kuşatmada kaleyi hücumla almak can kaybı bakımından en maliyetli fakat en kısa süreli yöntemdi. Savunmacılar kale duvarlarını kendilerine korunak yaptıkları için saldıran taraf açıkta olduğundan her zaman savunanlara göre daha fazla kayıp verirdi. Taarruz esnasında oklar ve taşlar saldıranların üzerine yağar, eğer bunlardan korunmak için kalkan işlevi gören savunma unsurları olmazsa saldıran tarafın zayıatı telafisi mümkün olmayan bir seviyeye gelebilir ve kuşatma başarısızlıkla sonuçlanabilirdi. Buna en iyi örneklerden biri Safevîlerin 1537 yılında Şirvan'ın Baykurd Kalesi'ni kuşatması esnasında yaşanmıştı. Kuşatmada Safevî ordusunun elinde kuşatma silahları eksik olduğundan 9 ay boyunca süren kuşatmanın bir an önce bitirilmesi için yapılan genel taarruzda çok sayıda Safevî askeri öldürülmüş ve kuşatma başarısızlıkla neticelenmişti (Hüseyni, 1379, s.143). Safevîler bu tür bir riske karşı, askerlerin uzun menzilli silahlardan korunması için “tura” veya “çeper” denilen savunma unsurları meydana getirirler ve can kayıplarını azaltmaya çalışırlardı. Bu tür tahkimatlar aynı zamanda askerlere arkalarına geçip ok atabilecekleri bir siper vazifesi görürlerdi. Safevîler tura ve çeperleri ilk defa Şirvan Kalesi'ni kuşatırken kullanmışlar, Safevî okçuları bunların arkasına sığınarak kaleyi yakın bir noktadan ok yağmuruna tutmuşlardı (Anonim, 1370, s.304).

Ateşli silahların gelişmesiyle birlikte kaleler toprakla ve tüfeklerle donatılmaya başlandığı zaman, saldıran tarafın kuşatmada ahşap malzemedan oluşturdukları tura ve çeperler de etkisini yitirmeye başlamıştı. Ateşli silahlar ahşap malzemeyi kolay delebildiğinden saldıran tarafın ateşli silahlara sahip kalelere yaklaşması için kurşun ve güllelere karşı daha etkili tahkimat türleri oluşturmak zorunda kalmışlardı. Böylece kuşatma siperleri olarak adlandırılan tahkimatlar kullanılmaya başlanmıştı. Kuşatmalarda siperlerin kullanılması Safevîlere has bir çözüm yöntemi değildi.

Avrupalılar erken modern dönemde gelişen yeni kuşatma tekniklerinde kalelere hücum ederken ateşli silahlardan korunmak için siper kazmaya başlamışlar ve askerler yerin altına girerek kurşun ve güllerin hedefi olmaktan korunmaya çalışmışlardı (Parker, 2018, 319). Bu yöntem ihtiyaçlar doğrultusunda zamanla Osmanlılar tarafından da benimsenmiş ve “meteris” olarak adlandırılan kuşatma siperleri Osmanlıların icra ettikleri kuşatma savaşlarında da kullanılmaya başlanmıştı. Safevîler böyle bir tahkimat türüne ihtiyaçları olduğunu ilk defa 1504’teki Gilanlıların Osta Kalesi’ni kuşattıklarında fark etmişlerdi. Safevîler bu kuşatmada kaleyi savunan Gilan kuvvetleri arasında yer alan Rüstendarlı tüfekçilerin ve darbzen toplarının açtıkları ateşle kaleye hücum esnasında ağır kayıplar vermişlerdi (Rumlu, 1389, II, s.998). Safevîler kuşatmada bu tür problemlerle karşılaşınca ateşli silahlarla donatılmış kalelere açıktan saldırmaya çekinmişler, kuşatma siperlerini sahada uygulamaya başlamışlardı.

Safevîlerin kuşatma siperlerini ilk kez kullandıkları savaşlar 1544’te Kandahar ve 1552’de Van’ın Bârgirî Kalesi kuşatmalarıydı. Safevîler bu savaşlarda kaleden açılan top ve tüfek ateşinden korunmak için muharebe sahasına siperler kazmışlardı (Anonim, 1370, ss.204,262). Ateşli silahların kuşatmalarda daha yoğun biçimde kullanılmasına paralel olarak siperlerin kullanım oranı artmış ve Safevîlerin 17. yüzyıldaki kuşatma savaşlarında vazgeçilmez bir unsura dönüşmüştü. Nitekim 1604 ve 1636 yıllarında gerçekleşen Revan kuşatmaları ve 1648’deki Kandahar, Büst ve Zemindaver kuşatmalarında Safevî ordusu kuşatma siperlerini yaygın biçimde kullanmıştı (İsfahani, 1382, s.227).

Safevî askerî literatüründe siperlere “sibe” veya “cer” denilmekteydi⁶⁹ (İsfahani, 1382, 67; Şamlu, 1371, s.166). Sibe, Osmanlıların kuşatma siperleri için kullandığı “meteris” kelimesinin Safevî askerî terminolojisindeki karşılığıydı. Nitekim birçok kaynakta

⁶⁹ İran’da dilbilimci ve sözlük yazarı olan Muhammed Muin, sibe kelimesinin Moğolca kökenli olduğunu söyler ve kelimenin kale duvarı, kale etrafına ağaçtan yapılan duvar, çeper anlamlarına geldiğinden bahseder. (Anonim, Kadri, 1384, s.190; Muin, 1381, s.906) Kelimenin Uygur Türkçesinde aynı anlamla var olan ve Kırız Türkçesinde de mevcut bulunan “sepil” kelimesinden türemiş olması muhtemeldir. (Necip, 2000, s.351; Lessing, 2017, s. 836; Yuhadin, 2011, s. 646) Dilbilimci Ali Ekber Nefisi’nin yazdığı Ferheng-i Nefisî’de “sîbe” kelimesi askerlerin kuşatmalarda sığındıkları hendek (siper) olarak açıklanmaktadır. Bu hususta bkz. (Şamlu, 1371, s.166) Bir diğer sözlük yazarı Ali Ekber Dihhoda da sibe kelimesinin Türkçe kökenli bir sözcük olduğunu ve anlamını savaşta askerlerin düşman ateşinden korunmak için ardında saklandıkları hendekler olarak açıklar. (Anonim, Kadri, 1384, s.190)

meteris ve sibe terimleri yan yana ve aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır⁷⁰ (Kâtip Çelebi, 2016, s.298; Şeyh Vefâyî Mehmed, 2019, s.59). “Hafr-ı sîbe”, “hafr-ı cer u sîbe” veya “sîbe sâhten” şeklinde ifade edilen siper kazma işini orduda “nakkâb” denilen istihkam sınıfından askerler veya dışarıdan ücretle tutulan lağımçılar yürütürlerdi⁷¹. Bunların başında “sîbebaşı” veya “serdâr-ı sîbe” denilen zabitler bulunur, bunlar siperlerin kazılmasıyla görevli askerlere nezaret ederlerdi. İstihkâmçılar siper kazarken “bel” denilen büyük kürekleri kullanırlar, kazım esnasında yerde sert kayalara rastlarsa bunları kırmak için “mitin” veya “külünk” adı verilen sivri ve yassı iki uca sahip çekiç benzeri aletlerden istifade ederlerdi. Kazı sırasında çıkarılan toprak düşman ateşinin geldiği yöne doğru yığılır, böylece siperde çalışan askerlerin düşman ateşinden korunmalarını sağlayan toprak bir set oluşturulmuş olurdu. Bu set aynı zamanda sipere giren askerlerin tüfeklerini ateşlerken yaslanabilecekleri ve silahlarını ateşleme esnasında dayayabilecekleri muhafazalı bir mevzii oluştururdu (Anonim, Kadri, 1384, s.41; İsfahani, 1382, s.67; Rumlu, 1389, II, s.959; Sadıki, 1392, s.190; Şamlu, 1371, ss.351-352,366,394; Tefrişi, 1388, s.50). Siperlerin ateşli silahlara karşı daha sağlam hale getirilmesi amacıyla içi kum dolu çuvallar da kullanılır, siper kazımı sırasında çıkarılan toprak çuvallara doldurularak siperin bulunduğu bölgelere yerleştirilirdi. Safevîler 1534’te Van yakınlarındaki Argun Kalesi’ni kuşatırlarken kaleye yakın bir mevkiye bulunan kiliseyi çuvalların üretildiği bir atölyeye çevirmişler, buradan üretilen çuvalları siperlerin tahkim edilmesinde kullanmışlardı (Anonim, 1370, s.205). 1604 tarihinde Revan Kalesi’ni kuşatırlarken de kazdıkları siperleri top ve tüfek kurşunlarına karşı daha muhkem kılabilmek için yine siperlerin önüne toprakla dolu çuvallar yığmışlardı (Türkmen, 2019, II/2, s.354).

Kuşatmalarda kazılan siperler yukarıdan bakıldığında örümcek ağı benzeyen girift bir görünüme sahiptiler. Siper kazımında öncelikle surlara paralel şekilde kazılan birinci

⁷⁰ Şah II. Abbas dönemine kadar Safevî vekayinâmelerinde sıklıkla karşılaşılan sibe teriminin yerini daha sonraki dönemlerde Farsça kökenli “senger” kelimesinin almaya başladığı görülür. Şah Sultan Hüseyin döneminde telif edilmiş Rustemu’t-tevarih’e bakılırsa Safevîlerin son döneminde sibe kelimesinin yerini bu kez senger kelimesine terk ettiği tespit edilmektedir. Eserde, 1722 yılında Afganların İsfahan’ı kuşatmaları anlatılırken Afgan askerlerinin kazdıkları siperleri tarif etmek için yalnızca “senger” terimi tercih edilmiştir. (Rustemu’l-Hukema, 1379, s.134)

⁷¹ Osmanlı ordusunda siper kazılması işinde yeniçeri ve müsellemler birlikleri de görev alırlar bunlara kazma ve kürek gibi alet edevat dağıtılarak kale önlerinde siper kazmaları emredilirdi. Osmanlıların 1638’deki Safevîlerin hâkimiyetinde bulunan Bağdat’ı kuşatmaları esnasında kale önlerindeki siperlerin kazım işinde yeniçeriler çalıştırılmışlardı. (Hibrî Efendi, 2021, s.93; Mahmut Şevket, 1325, s.36)

hat siperleri oluşturulur ve askerler ilk hatta girmeye başlarlardı. İlk hat tamamlandıktan sonra bu hattı dikine kesecek şekilde kaleye yaklaşma siperleri kazılır ardından yanlara doğru surlara yine paralel şekilde ikinci siper hattının kazılmasına başlanırdı. Siperler bu aşamaları izleyerek kaleye yaklaştırıldıkça askerler yeni açılan siperlere doğru ilerler ve böylece kalenin etrafındaki çember tedricen kapanarak siperdeki askerlerin ateşli silahlarla kaleyi daha yakından ateş altına almaları sağlanırdı. Böylece kale üzerindeki ateş baskısı da artırılmış olurdu (Imber, 2006, 361-362; Kadgan, 1385, 480; Rumlu, 1389, II, s.796; Şamlu, 1371, s.343).

Yukarıda bahsedilen bütün bu aşamalar, ateşli silahların gelişiminin bir sonucu olarak kuşatma usullerinin yavaş ilerleyen ve meşakkatli yeni doğasını ortaya koymaktadır. Nitekim kaleler toprakla donatılınca savunmacıların etkili oldukları menzile artmış, bu nedenle kuşatmacılar kendilerini korumak için kuşatmayı daha uzak bir mesafeden başlatıp daha yavaş ve temkinli hareket ederek kaleye yaklaşmak zorunda kalmışlardı. Siper kazmak kuşatmayı yavaşlattığı gibi iyi bir istihkâm ve arazi bilgisine vakıf olmayı da gerektirmekteydi. Zira her arazi yapısı siper kazmaya elverişli olmayabilirdi. Evvela kazılacak yerin kayalık, engebeli ve bataklık gibi arızalı bir yapıya sahip olmaması gerekiyordu. Bu kaideye uymadan siper kazmak, evvela zaman kaybına ve sonra da siperlerin aşınarak formunu kaybetmesine neden olurdu. Bu durum askerlerin açık hedef haline gelerek ateşe maruz kalmalarına yol açabilirdi. Siperleri yeniden düzene sokmak ise askerlerin fazladan bir enerji harcamalarına sebep olurdu. Nitekim Safevîler 1636 yılındaki Revan kuşatmasında bataklık araziye siper kazmaya başladıklarından siperler suyla dolarak bozulmuş ve Safevî askerleri toprak doldurulmuş sepetlerle su sızan yerleri kapatmaya çalışmışlardı. Bu da kuşatmanın uzamasına yol açmıştı (İsfahani, 1382, s.227). Bu tür problemlerle karşılaşılması için kuşatma başlamadan önce arazinin detaylı bir tetkikinin yapılması ve siper kazmaya müsait alanların tespit edilip sonra işe başlanması önemliydi. Siper kazarken mevsim şartlarının elverişli olması da mühim bir husus olarak ön plana çıkmaktaydı. Kış mevsimi kale önlerinde meydana getirilen tahkimatlar için önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Zira kışın yağın yağmur ve kar siperlerin formunu bozan bir unsurdur. 1604'teki Revan muhasarasında Safevî ordusu siperleri kaleye kadar yaklaştırıp genel taarruza hazırlanırken bir gece yağın şiddetli yağmur siperlerin çamurla kaplanmasına neden olmuş ve askerler balçık içinde hareket edemez duruma düşünce taarruzun ertelenmişti (Türkmen, 2019, II/2, s.356). Bu

kuşatmada Safevîler muhasaranın iki ayını deforme olan siperleri yeniden düzgün hale getirmekle uğraşmışlardı (Şamlu, 1371, s.224). Kayalık sert zeminde siper kazmanın zorluğu ise Safevî ordusunun Urmiye'deki Dımdım Kalesi'nin kuşatılması sırasında tecrübe edilmişti. Safevîler bu kuşatmada siper kazmaya çalışıp hataya düşmüşler, böyle bir arazide siper kazmanın zor olacağını gördüklerinde kaleye ilerleyen piyadeleri korumak için siper yerine içi toprak dolu sepetleri yan yana dizerek bir tahkimat oluşturmuşlardı. Sepetlerin doldurulmasında kullanılan toprak, arazinin taşlık olması nedeniyle uzak bir bölgeden getirilmişti. Sepetleri kale önlerine dizen askerlerin top ve tüfek ateşine karşı açıkta kalmamaları için de demirden kalkanlar kullanılmıştı (Türkmen, 2019, II/2, ss.557, 572).

Safevî ordusunun 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde siper kazma hususunda bir olgunluğa eriştiği anlaşılmaktadır. Dönemin Safevî tarihçilerinden Tefrişî, 1636'daki Revan kuşatmasında Safevî askerlerinin kale önlerindeki araziye siper kazarak kalbur gibi delik deşik ettiklerinden adeta övgüyle söz etmiştir (Tefrişî, 1388, s.123). Safevîlerin, 1648'deki Kandahar kuşatmasında araziye iyi inceleyip kalenin batı yakasındaki Leki Dağı'nın bulunduğu engebeli araziye ve doğu tarafındaki bataklık alana siper kazmayıp boş bırakmaları, yalnızca kuzey ve güney yönünden siper kazarak kaleye yaklaşmaları da bu alanda kazandıkları tecrübenin bir göstergesidir (İsfahani, 1382, s.466). Safevîler şehir içinde yer alan ve etrafları kuşatmada harap olmuş binalarla çevrili kalelerde siper kazmaya gerek duymazlardı. Bunun en tipik örneğini yansıtan 1585 tarihli Tebriz kuşatmasında Safevî askerleri şehrin merkezine inşa edilmiş Osmanlı kalesini kuşatırlarken kale civarındaki yıkık binaları birer siper olarak kullanmışlar ve tüfekçiler kaleye yakın evleri mevzi haline getirerek buralardan surları yaylım ateşine tutulmuşlardı. Hatta yüksek binaların damları ve minareler Safevî askerlerinin surları yukarıdan ateş altına alabilecekleri ve kaledekileri rahatça gözetleyebilecekleri birer mevzi olarak kullanılmıştı (Şeyh Vefâî Mehmed, 2019, ss.109,144-145).

16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlıların, Safevîlerle olan sınırlarına birçok kale inşa etmeleri ve bu sebeple Safevî-Osmanlı savaşlarının meydan savaşıdan ziyade kuşatma savaşı şeklinde cereyan etmesi, Safevî ordusunda piyadenin önemini artırmıştı. Çünkü kuşatmalarda ateşli silahların etkisiyle düşmandan gizlenerek kaleye yaklaşmak

gerekirdi ve süvarilerden bunu yapmaları beklenemezdi. Bu sebeple orduda normalde süvari olarak yer alan sınıflar dahi kuşatma savaşlarında atlarından inmek zorunda kalmışlardı. Safevî ordusunda savaflara genelde süvari olarak katılan korçular bunlardan biriydi. Kuşatmanın yeni şartları doğrultusunda piyade olarak savaflmaya başlayan korçular, bir piyade sınıfı olan tüfekçilerle birlikte siperlere girmeye başlamışlardı. Nitekim Şah Tahmasb'ın 1533 yılında Van Kalesi'ni kuşattığında korçuları siperlerden kaleye yaklaşmak için aktif biçimde kullandığı görülmektedir (Rumlu, 1389, III, s.1219). Osmanlılarda da buna benzer biçimde kapıkulu süvarileri de kuşatmalarda atlarından inip piyade olarak meterislerde savaflmak zorunda kalmışlardı (Uzunçarşılı, 1988, II, ss.155,183).

Siperde savaflmak oldukça sabırlı ve ruhen dayanıklı olmayı gerektirmekteydi. Zira ateşli silahların gelişmesi savafllarda ölüm riskini artırmış, askerlerin siper kazarken kaleden açılan top ve tüfek ateşine maruz kalmaları ve siperler kaleye yaklaştıkça vurulma riskinin artması bu işi tehlikeli bir hale sokmuştu (Çolak, 2015, s.90). Safevî dönemine ait anonim bir eserde kaleye doğru siper kazma hakkında “bu işte [askere] yardımcı olan tedbir ve sabırdır, yiğitliğin bir faydası olmaz” denmektedir. (Anonim, Kadri, 1384, s.65) 1585'te Tebriz Kalesi kuşatılırken Osmanlıların Safevî askerlerinin siperlerini 150'den fazla topla ateş altına alması, siperlerdeki tehlikeli durumu anlamak konusunda somut bir örnektir (Peçevî, 1982, ss.95-96). Papalık Elçisi Giovanni Battista Vecchietti, Safevîlerin Tebriz kuşatmasında bulunmuş ve Osmanlı ateşli silahları karşısında düştükleri aciz duruma ve verdikleri ağır kayıplara bizzat şahit olmuştu (Matthee, 1996, s.394). 1636'daki Revan kuşatmasına katılan Safevî tarihçisi Veli Kulu Şamlu, Osmanlıların yoğun ateşine maruz kalması neticesinde siperlerin durumunu “sibeler ağzına kadar kanla dolu”⁷² sözleriyle tasvir etmişti (Şamlu, 1371, s.224). Siperleri birer “can pazarı”na ve “erlerin mezarlığı”na benzetmişti⁷³ (Şamlu, 1371, s.343). 1648'deki Kandahar kuşatmasında Babürlülerin, kale duvarlarına kadar yaklaşan siperlerdeki Safevî askerlerine “kunbara” denilen tahrip gücü yüksek mühimmatlar atmaları, siperlerdeki askerler için bir katliama dönüşmüştü (Şamlu, 1371, s. 365). Safevîler 1638 yılında Osmanlılara karşı Bağdat Kalesi'ni savunurlarken kaleye yaklaşan Osmanlı siperlerinin üzerine kumbara, taş ve “neft yağı” dökmüşler ve çok

⁷² “لبالب ز خون سيبه ها در ستيز”

⁷³ “...آن سيبه ها را که در صورت بازار جان و در معنی گورخانه مردان بود...”

sayıda askerin ölümüne sebep olmuşlardı (Hibrî Efendi, 2021, s.97). Aynı durum 1621'deki Kişm Kalesi'nin kuşatılması sırasında da yaşanmış Portekizliler Kişm Kalesi'ni Safevîlere karşı savunurlarken siperlere tahrip gücü yüksek kunbaralar atarak birçok Safevî askerinin siperlerde can vermesine neden olmuşlardı (Anonim, Kadri, 1384, s.38).

Kuşatmanın oldukça kanlı geçen seyrinden yalnızca sıradan askerler değil siperlerde askerlerle birlikte çarpışan komutanlar da etkilenmekteydi. 1636 yılındaki Revan kuşatmasında siperleri denetlemeye çıkan Eşik Ağasıbaşı İmam Kulu Han, kaleden atılan bir top güllesinin ayağına isabet etmesiyle yaralanmış, aynı kuşatmada Şirvan Beylerbeyi Ferruh Han da siperde askerleriyle birlikte bulunurken atılan bir tüfek kurşunun isabet etmesiyle can vermişti (İsfahani, 1382, 229; Şamlu, 1371, s.221). 1648'deki Büst kuşatmasında askerlerine siper kazdıran Kızılbaş emiri Avşar Kelb-i Ali Han yakınına düşen bir top nedeniyle ölmüştü (Şamlu, 1371, 363).

Topçuluğun gelişmesiyle birlikte atış menziline artması savaşlardaki zayıatları da çoğaltmış, menzil hesaplamasını iyi yapmayan ordular etkili top atışlarına maruz kalarak tehlikeli durumlarla yüz yüze gelmişlerdi. Safevîlerin 1603'teki Revan kuşatması sırasında Osmanlı toplarının menziline iyi hesaplamadan kale yakınlarındaki Mihnet Tepesi üzerine bir karargâh kurmaları, Osmanlı topçusunun "alarga" denilen uzun menzilli toplarla Şah Abbas'a ait otağın civarını vurmalarına neden olmuştu. Şah Abbas bu tehlike karşısında, karargâhını kuşatmanın ikinci gününde daha kuzeyde Osmanlı toplarının menziline uzak başka bir bölgeye taşımak zorunda kalmıştı. Yeni karargâhının etrafını da top atışına karşı dayanıklı hale getirmek için tahkimat duvarlarıyla ördürmüştü⁷⁴ (İsfahani, 1382, 226; Katip Çelebi, 2016, ss.281-283). Benzer şekilde Şah II. Abbas da Kandahar kuşatması sırasında karargâhını şehrin varoş semtlerinden Abbasâbâd'da⁷⁵ kurdurmuş ve topların zararından korumak için etrafını duvarlarla tahkim ettirmişti (İsfahani, 1382, s.466).

⁷⁴ Osmanlılar da buna benzer bir tehlike atlatmışlar, Sultan IV. Murad, Safevîlerin elinde olan Revan Kalesi'ni 1635'te kuşatırken Safevîlerin kaleden attıkları bir alarga topu IV. Murad'ın başı üzerinden geçip yakın bir noktaya düşmüş ve padişah tehlikeden kıl payı kurtulmuştu. (Zeyrek, 1999, s.59)

⁷⁵ Bölgenin Abbasabad olarak adlandırılması Şah II. Abbas'ın Kandahar kuşatmasını bu mevkiden idare etmesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

3.4.4. Lağımcılar

Kuşatmalarda kale duvarlarını ve hendekleri aşmak için “nakkâb” veya “nakıbçi” denilen istihkâm erlerinden yararlanılırdı. Nakkab adı yer altından kazılan tünel manasındaki “nakıb” kelimesinden gelmekteydi. Nakkabların kuşatmadaki görevleri “mitin”, “tîşe” ve “külünk” diye adlandırılan kazma, kürek ve çapa benzeri aletlerle kaledeki hendekleri taş ve toprakla doldurmak, duvarlardaki taşları sökerek gedikler açmak ve yer altından tüneller kazarak askerlerin kaleye ulaşmalarını sağlamaktı. Ayrıca duvarların temelini oyup çökertmek ve böylece kalede taarruza müsait gedikler açmak da nakkabların vazifeleri arasındaydı. Nakkablar bu işlevleriyle Osmanlı ordusundaki lağımçı birliklerinin dengi olan bir sınıftı (Mahmut Şevket, 1325, ss.10,37,63).

Nakkablar Safevî ordusunda ilk Şeyh Haydar zamanında görülmeye başladılar. Şeyh Haydar, Kızılbaşların bir kısmının istihkâm alanında uzmanlaşmalarını istemiş ve bu amaçla nakkab denilen sınıfı kurarak bunları kuşatmalarda kullanmaya başlamıştı. Onun döneminde nakkablar ilk kez 1489 tarihli Şirvan’daki Timur Kapı Kalesi kuşatmasında yer almışlar, ellerindeki kazma ve çapalarla kale duvarlarındaki taşları sökerek gedikler açmışlardı. Nakkablara dair kayıtların geçtiği bir sonraki tarih 1500 yılıdır. Nakkablar bu tarihte Bakü Kalesi kuşatmasında bulunmuşlar ve kale duvarlarında gedikler açarak askerlerin buralardan kaleye girmelerini sağlamışlardı (Emini-yi Herevi, 1383, ss.52-53,151).

Nakkablar Şah İsmail zamanında kale surlarını geçmek için yer altından lağım denilen tüneller kazmaya başlamışlar, 1501 yılında Şirvan’ın kuzeyindeki Derbend Kalesi’nin kuşatılması sırasında kalenin burçlarından birinin altına tünel kazarak burcun temelini oyup yıkılmasına sebep olmuşlardı (Herevi, 1390, s.56). 1503’te Gülhandan Kalesi ve 1509’da Derbend Kalesi’nin ikinci kez kuşatılması sırasında yine lağım kazarak kalenin bedenlerine ağır hasarlar vermişlerdi (Rumlu, 1389, II, ss.994,1039). Lağımlar kazmak nakkabların en zor görevlerinden biriydi. Zira lağımın düşman tarafından fark edilmesi kazım işleminde çekilen onca zahmetin boşa gitmesi anlamına gelirdi. Lağımın yerinin belli olmaması için casuslara karşı da uyanık olunması gerekirdi. Nitekim Safevîler bunun acı tecrübesini 1585’te Tebriz Kalesi’nin kuşatılması sırasında yaşamışlardı.

Kuşatmada kalenin altına lağım kazıp ilerlemeye çalışırken Osmanlı'ya sığınan Avşar Kulu Bey ve Cabbar Kulu Bey adlı Kızılbaş emirler kaledeki Osmanlı askerlerine Safevîlerin lağımını hangi yöne kazdıklarını anlatmışlar, Osmanlılar da karşı lağım kazıp Safevîlere ulaştıktan sonra lağımdan içeriye su vererek çökertmişlerdi (Türkmen, 2019, I, s.380).

Lağımın yer altından ilerlediği için kaleye doğru istenilen istikamette gidilmesini sağlamak da oldukça güç ve sürekli kontrol edilmesi gereken bir süreçti. Safevîler lağımını doğru kazdıklarından emin olmak için lağım güzergahında belirli noktalarda yüzeye doğru çıkan dikine tüneller kazarlar, bunlar lağımın havalandırılmasını sağlarken aynı zamanda lağımın yönünün yüzeyden kontrol edilmelerini de sağlayan işaret vazifesi görürlerdi. Yüzeye doğru kazılan bu kanallar toprağın üzerinde küçük tümsekler oluşturduklarından yukarıdan bakıldığında karınca yuvasını andırırlar, bu yüzden Farsçada karınca yuvası manasına gelen “mûrçel” ismiyle adlandırılırlardı (Şamlu, 1371, s.456). Ancak bu yöntemin riskli bir yanı da bulunmaktaydı. O da kaledeki düşmanın söz konusu işaretleri görerek lağımın ne yöne kazıldığını fark etmesi ihtimaliydi (Türkmen, 2019, II/2, s.558). Düşman, lağım kazıldığını öğrenirse lağımın kazılmaya başlandığı noktalara top atışlarıyla saldırı yapabilir ve lağımın bozulmasına neden olabilirdi. Nitekim Kandahar'ın Babürlüler tarafından kuşatılması sırasında kaleyi savunan Safevîler, Babürlü lağımının ağızlarını tespit etmişler ve buraları topa tutarak tünellerin başladığı giriş kısımlarının çökmesine ve askerlerin yer altında mahsur kalarak havasızlıktan ölmelerine neden olmuşlardı (Şamlu, 1371, ss.486-487). Lağımın ağızını düşmanın görüşünden gizlemek için alınan en etkili tedbirlerden biri, lağımın üstü kapalı yerlerde kazılmaya başlanmasıydı. Kuşatma eğer dışarıda meskûn mahallerin bulunduğu bir kale önünde icra ediliyorsa bu tedbiri almak mümkündür. Eğer kale dağlık bir bölgenin yamacında yer almaktaysa lağımın dağlar arasındaki gizli vadiler veya mağara gibi üstü kapalı mekânlarda kazılmaya başlanırdı. Fakat dağlık alanlar sert zemine sahip olduklarından buralarda lağım kazmanın oldukça zor olduğunu da akıldan çıkarmamak gerekmektedir. Yine de buna örnek hadiseler yaşanmıyor değildi. Şamahı Kalesi'nin yukarıda bulunan iç kale ve aşağıda surlardan oluşan yapısı karşısında Safevîler aşağıdaki surları almayı başarinca, yukarı kaleyi ele geçirmek için şehrin sivil yerleşim alanları içerisinden tepedeki kaleye doğru dağın içinden lağım kazarak yukarı çıkmışlar ve buradan kaleye sızarak saldırıya geçmişlerdi (Türkmen,

2019, II/2, s.485). Düşmanın kaleye kazılan lağımları tespit etmelerini sağlayan birtakım yollar mevcuttu. Bunlardan biri Revan Kalesi'nin 1604'te Safevîlere karşı Osmanlılar tarafından savunulması sırasında uygulanmıştı. Osmanlılar kalenin iç kısmında geniş ve derin bir hendek kazmışlar, böylece kalenin altına ulaşan Safevî tünellerinin açığa çıkmasını sağlamışlar ve nakkabları da öldürmüşlerdi (Kâtip Çelebi, 2016, s.303).

Safevîler kuşatmalarda kazdıkları lağımları yeni tekniklerle geliştirmişlerdi. Bunlardan biri nakkabların kale duvarlarını yıkmak için yer altında yanıcı ve patlayıcı maddeler kullanarak "lağım atma" denilen patlatma tekniklerini uygulamalarıydı⁷⁶. Şah İsmail kuşatma sanatına merak duyan bir hükümdar olarak nakkablara bu tür yeni yöntemleri ilk uygulatan kişi olmuştu. 1503 yılında devlete karşı ayaklanan Rüstemdarlılara ait Veramin Kalesi'ni kuşatırken askerlerine kalenin altından lağım kazmalarını, lağımın surların hizasına ulaştığı noktada büyük odalar meydana getirterek buraları yanıcı bir madde olan neftle doldurup ateşe vermelerini emretmişti. Böylece ortaya çıkan gazın odada sıkışıp patlama meydana getirmesini ve surların temelden sarsılıp yıkılmasını sağlamıştı (Emini-yi Herevi, 1383, s.220).

Şah Tahmasb dönemine gelindiğinde lağımcılar barut kullanmaya ve kalenin altına kazdıkları tünelleri barutla patlatarak duvarları temelinden yıkmaya yarayan yeni bir lağım atma yöntemi daha uygulamaya başlamışlardı. 1558 yılındaki Kandahar kuşatmasında nakkablar kalenin bir burcunun altına lağım kazıp barutla patlatarak yıkılmasını sağlamışlar, piyadeler yıkılan yerden saldırıya geçerek kısa süreli bir çatışmanın ardından kaleyi Babürlülerden almışlardı (Anonim, 1370, ss.371-372). Safevîler 1585'te Tebriz Kalesi'nin kuşatılması sırasında surları altından lağım kazıp barutla patlatmayı düşünmüş ancak Osmanlılar bu planı kendilerine sığınan bir emir tarafından öğrenince lağımı bulup kapatarak planın başarısız olmasına neden olmuşlardı⁷⁷ (Bayat, 2014, ss.155-156; Peçevî, 1982, s.97). Safevîler 1604'te Revan

⁷⁶ Lağım atma tabiri Osmanlıların yukarıdaki tekniği ifade etmek için kullandıkları bir terimdir. (Özcan, 2003, s.49)

⁷⁷ Osmanlılara bu planı Safevî ordusunda bulunan Avşar aşiretinden Ali Kulu Han adlı bir emir sızdırmış, Safevîlerin 20 gündür kalenin altına lağım kazdıklarını ve Kale Komutanı Cafer Paşa'nın karargâh olarak kullandığı konağın bulunduğu yere kadar ulaşmaya çalışarak buradan gizlice kalenin içine çıkmak istediklerini bildirmişti. Osmanlılar Ali Kulu Han'ın söylediği Cafer Paşa konağının altından karşı lağım kazmışlar ve bir süre sonra yer altında Safevî lağımina rastlamışlardı. Safevî lağımcıları bu sırada yemek molası vermek üzere lağımı terk etmişler, Osmanlılar Safevî lağımını takip ederek Uzun

Kalesi'nin dört bir yanından kaleye 20-30 kadar lağım kazmışlar, lağımlar kalenin en güvenli yer olduğu düşünülen iç kaleye kadar ulaşmıştı. Bunlardan bazıları barutla patlatılınca kalede ağır bir hasara yol açılmış ve arından icra edilen taarruzla kalenin düşürülmesi mümkün olmuştu (Kâtip Çelebi, 2016, ss.308,310; Peçevî, 1982, s.245; Türkmen, 2019, II/2, s.357). Bu dönemde Emir Han Bradostî adlı bir Kürt isyancının savunduğu Dımdım Kalesi kuşatıldığında Safevî nakkabları kaleye doğru lağım kazmaya başlamışlar ve lağımı kalenin burçlarından birinin altına ulaştırdıklarında patlatarak tahrip etmişlerdi. Patlamanın etkisiyle burcun üzerindeki askerler sarp kayalıklar üzerine kurulu kalenin aşağısındaki derin vadiye yuvarlanmışlardı. Safevî askerleri daha sonra buradan hücumla geçerek kaleyi ele geçirmişlerdi (Türkmen, 2019, II/2, ss.558,572). 1622 yılında Basra Körfezi'nde bulunan Portekizlilere ait Hürmüz adasındaki kale kuşatılırken de bu yöntem uygulanmış, Safevî kuvvetlerini idare eden İmam Kulu Han, kalenin altına ulaşan lağımların patlatılması için Bahreyn'den 10.500 men ağırlığında barut getirtmişti. Hürmüz Kalesi'nin iki burcu getirtilen barutla patlatılarak tahrip edilmiş, ardından yapılan hücumla kale Safevîler tarafından ele geçirilmişti (Mitchell, 2000, s.113). 1636'da Revan Kalesi kuşatılırken de bu teknik kullanılmış, Safevîler surların altına açtıkları çukurlara barut doldurup patlatmışlar, patlamanın şiddetiyle taşlar yerinden oynayarak birkaç fersah öteye savrulmuş ve surda büyük bir gedik açılmıştı. Safevî askerleri daha sonra hücumla geçerek açılan gedikten şehre girmişler ve çok geçmeden şehirdeki Osmanlı kuvvetlerini teslim almışlardı⁷⁸ (İsfahani, 1371, ss.229-230; Şamlu, 1371, s.352; Tefrişî, 1388, ss.124,127).

Safevîlerin, Şah Safi ve Şah II. Abbas dönemlerine gelindiğinde lağımcılık konusunda uzmanlaştıkları görülmektedir. Şah Safi döneminde gerçekleşen Bağdat yakınlarındaki Hille Kalesi kuşatmasında, Safevîler kale önlerinde kısa sürede o kadar çok lağım kazmışlardı ki yaklaşık 4 fersah genişliğindeki bir alan gece gündüz durmadan kazılarak adeta "kalbura" çevrilmişti. Osmanlılar kalenin altının delik deşik olduğunu fark ettiklerinde daha fazla dayanamayacaklarını anlayıp teslim olmayı tercih etmişlerdi (Tefrişî, 1388, ss.50-51). Safevîler yeri geldiğinde lağımları kaleye yaklaşan kuşatma

Hasan Camii'nin yakınlarındaki diğer uçtan çıkıp Safevî ordugâhına sızarak orduya komuta eden Hamza Mirza'yı arkadaşlarıyla işret ederken basıp yakalamaya yeltenmişlerdi. Hamza Mirza ise baskından kıl payı kurtulmuş ve bölgeden son anda kaçmayı başarmıştı.

⁷⁸ Osmanlılar da bu tekniği kuşatmalarda uygulamışlar, içi barut dolu sandıkları infilak ettirerek kalenin kapıları ve duvarlarında içeriye sızmaya yarayacak ağır hasarlar meydana getirmeye çalışmışlardı. (Imber, 2006, s.367)

siperlerinin bir devamı olarak da kullanmışlardır. Şah II. Abbas döneminde yaşanan Büst Kalesi'nin kuşatılması sırasında Safevîler kaleye yaklaşan siperlerin devamında üç gün boyunca surları alttan geçen dar dehlizler meydana getirmişler ve buralardan hücumla geçerek kaleyi almışlardır (Şamlu, 1371, s.365).

Safevîlerin kale hendeklerini geçmek için de uyguladıkları birtakım yöntemler mevcuttu. Hendekler düşman piyadelerinin saldırılarda duvarlara tırmanmalarını önlemek ve düşman topçusunun daha uzak bir mesafede tutularak yakından etkili atışlar yapmasına mani olmak amacıyla açılırlardı (Parker, 2017, s.41). Bu sebeple kaleye yaklaşılması için hendeklerin aşılması şarttı. Hendeğin dışarıdan toprak sürülüp doldurulması uygulanan yöntemlerden biriydi. Bu yöntemi ilk kez Şah İsmail uygulamış, 1501 yılında Bakü Kalesi'ni kuşattığında kalenin Hazar Denizi'ne bakan üç tarafı saldırıya kapalı olduğundan karayla bağlantısını sağlayan tek taraftaki hendeği geçmek istemiş, bu amaçla askerleriyle birlikte taş taşıyarak hendeği doldurmaya çalışmıştı. Onun bu davranışı, bizzat savaşa girmeyi seven bir karaktere sahip olduğunu göstermekle birlikte gayet riskli bir hareketti. Ancak onun askerlerin yanında bizzat çalışması askerlerine motivasyon sağlamıştı. Nitekim onun gayretleri sayesinde hendek kısa sürede doldurulmuş, Safevîler yığma taşlarla hendek üzerinde oluşturdukları köprüden taarruza geçerek kale surlarına tırmanmışlardır. Bu manzaraya tanık olan Şirvanlılar ise rakiplerinin zafere olan inançları karşısında daha fazla dayanamayacaklarını anlayarak Bakü Kalesi'ni sonunda Safevîlere teslim etmişlerdi (Emini-yi Herevi, 1383, s.151; Herevi, 1390, ss.92-94; Hüseyini, 1379, ss.13-14).

Hendeğin doldurulması oldukça zahmetli bir işti. Askerler hendeği doldururken açığa çıkarlar ve kaledekilerin top ve tüfekleri için kolay bir hedef haline gelirlerdi. Bu yüzden hendeğin doldurulması sırasında gizlilik ve sürat önem arz etmekteydi. Askerler hedef olmaktan kaçınmak için hendek doldurma işini gece vakti karanlıktan yararlanarak icra ederler ve işin çabucak bitirilmesi için aynı anda fazla sayıda asker çalıştırılırdı. Gerekirse dışarıdan ilave işçi istihdam edildiği de olurdu. Nitekim Şah Tahmasb'ın büyük oğlu Hamza Mirza, Şamahı şehrini kuşatırken Osmanlılar tarafından şehrin etrafına kazılan hendeği doldurmak için civar köylerden 5.000 işçi toplamıştı (Zeyrek, 2001, s.36). Dışarıdan toplanan işçiler genellikle maden işçilerinden seçilirdi. İran'da madencilik yapıldığı Sistan, Zabolistan ve Bencehîr bölgelerinin ahalisi

buralarda gümüş madenciliğinden dolayı tünel kazmakta uzmanlaşmışlar, bu yüzden kuşatmalarda Safevî ordusunda lağımçı kullanılmışlardı. Safevîler, Kandahar kuşatmasında bu vilayetlerden çok sayıda lağımçı istihdam etmişlerdi (Kalkaşandi, 1380, ss.105-106; Şamlu, 1371, s.366).

Bazı kalelerde hendeklerin içi su dolu olurdu ve bu tür hendekleri geçmek ise çok daha zahmetli bir işti. Zira hendeği doldurmadan önce evvela suyun boşaltılması gerekirdi ve bu da hendeğin doldurulmasını zaman ve emek açısından daha güç bir hale getirmekteydi (İsfahani, 1382, s.68). Hendeklerin kısa sürede doldurulmasının imkânsız olduğu bu tür durumlarda Safevîler, düşman tarafından fark edilmenin kaçınılmaz olduğunu bildiklerinden surların dibinde hendeği doldurmakla ilgilenen askerlerin can güvenliğini sağlamak için kuleler inşa ederler, askerler bu korunaklı yapıların altında çalışırlardı (Şamlu, 1371, s.354). Ancak hendeği dolduran askerlerin güvenliğini sağlamak için bu yöntem tek başına yeterli değildi. Zira savunmacılar kaleden huruç ederek hendeği dolduran askerlerin üzerine hücum edebilirdi. Nitekim Babürlüler, Safevîlerin Kandahar kuşatmasında kalenin hendeğini doldurmak için çalışan Safevî nakkablarının üzerine her gece kaleden çıkıp saldırılar düzenlemişler, Safevîler de buna mani olmak için hendek civarında her gün devriye gezen birlikler çıkarmışlardı (Şamlu, 1371, 494). Afganlar 1710 yılında Kandahar Kalesi'ni Safevîlere karşı savunurlarken 2000 kişilik bir tüfekçi birliğini hendek gerisindeki gizli mevzilere yerleştirmişler, Safevî askerleri hendeği doldurmak için yaklaştıklarında buldukları mevziden çıkarak açtıkları yaylım ateşiyle Safevî askerlerini bölgeden uzaklaştırmışlardı (Kirmani, 1384, s.410). Kuşatmalarda içi su dolu hendekleri doldurmadan yüzerek geçmek de başvurulan bir yöntemdi. Ancak bu yöntem zahmetsiz gibi görünse de oldukça fazla risk taşırdı. Nitekim Babürlüler 1648 yılında Kandahar Kalesi'ni kuşatırlarken kalenin hendeğini yüzme bilen askerlerle geçmeye çalışmışlar, ancak bu askerler surlarda bulunan Safevî cezayircileri tarafından açılan ateşle öldürülmüşlerdi (Şamlu, 1371, s.492).

Kuşatmalarda siper kazılırken ortaya çıkan toprak hendeklerin doldurulması için kullanılmaya başlanmış ve böylece hendeklerin doldurulması daha kolay hale gelmişti. Ayrıca hendeği dolduran askerler siperler sayesinde kendilerine korunaklı bir alana da kavuşmuşlardı. Nitekim Safevîler 1648'de Kandahar Kalesi'nin hendeğini siper

kazarken çıkan toprakla doldurmuşlar ve hendek üzerinde meydana getirdikleri geçitten surlara saldırmışlardı (İsfahani, 1382, s.468; Şamlu, 1371, s.354). Siper kazılırken elde o kadar fazla toprak birikmekteydi ki Safevîler bazı kuşatmalarda hendeği doldurmakla yetinmemişler, surlara doğru toprak yığarak askerlerin surlara tırmanmasını kolaylaştıran rampalar da inşa etmişlerdi⁷⁹. Şah Tahmasb, Bakü Kalesi'ni kuşatırken askerlerine böyle bir rampa yapmalarını emretmiş ve Safevî askerleri buradan hücumla geçerek kaleyi ele geçirmişlerdi (Eravcı, 2009, s.122).

3.4.5. Topçular

Safevî Devleti kurulmadan önce ordunun kuşatmalarda top kullandığına dair örneklerle rastlamak mümkündür. Fakat bunlar birkaç istisnai hadiseden ibarettir. Şah İsmail zamanına gelindiğinde ise topçulardan kuşatmalarda daha fazla yararlandığı görülmektedir. Nitekim Şah İsmail zamanında Şirvanşahlara ait Bakü Kalesi ve Dulkadirililere ait Harput Kalesi kuşatmalarında toplardan istifade edilmesi buna örnek teşkil eden hadiselerdir. (Emini-yi Herevi, 1383, ss.151,280). Şah Tahmasb döneminde ise topçuluğun gelişimine daha çok önem verilerek kuşatmalarda daha fazla ve farklı türde topların kullanılmasına özen gösterilmiştir. Bu dönemde Şirvan'daki kalelerin sağlamlığına ve çokluğuna güvenerek isyana kalkışan Şirvanşahlara ait birçok kale Safevî toplarının karşısında dayanamamış ve teslim olmuştu. Ekim 1547'deki söz konusu isyanda asilerin barınağı haline gelen Derbend Kalesi, Safevî topçuları tarafından 2-3 ay boyunca aralıksız dövülmüş ve "...surları bir elek gibi delik deşik..." edilerek kaledekilerin aman dileyip teslim olmaları sağlanmıştı. Safevîler ellerindeki ateşli silahlarla Şirvanşahlara karşı psikolojik üstünlük kurmuşlar, yarattıkları korku sayesinde isyancılara yataklık eden Şirvan'daki diğer kalelerden biri olan Selut Kalesi'nin daha kuşatma başlamadan önce teslim olmasını sağlamışlardı. İsyancıların merkezi haline gelen Gülistan Kalesi de dört ay boyunca toplarla aralıksız dövülmüş, sonunda kalenin burçları yıkılarak müdafilerin teslim olması sağlanarak isyan bastırılmıştı (Rumlu, 1389, III, ss.1263,1308).

⁷⁹ Osmanlılar da hendeklerin doldurulmasında aynı yöntemi uygulamaktaydılar. (Imber, 2006, s.362) 1638 yılında Safevîlerin elindeki Bağdat Kalesi'ni kuşatırken hendeğin içine 60.000 torba dolusu toprak yığmışlar ve bu şekilde kaleye üç ayrı yerden toprak sürüp hendek içinden surlara tırmanan bir rampa meydana getirmişlerdi. (Hıbrî Efendi, 2021, ss.96,102)

Safevîler bu dönemde topçuların artan gücünü Osmanlıların sınırdaki kaleleri üzerinde de kullandılar. 1551-1553 yıllarında Osmanlıların Van'daki Erciş, Bargirî Argun kaleleri ve Bitlis Kalesi Safevî topçularının kalelere karşı güçlerini sınadıkları bir dizi muhasaraya sahne oldu. Safevîler bu kuşatmalarda envanterlerine yeni giren Avrupa'dan satın aldıkları “tûp’-i Frengî” adlı topları, badlic denilen ağır kuşatma toplarını ve “kazgan” ismindeki havan toplarını kullandılar. Bu dönemde darbzen denilen kuşatma toplarına göre daha hafif ve orta büyüklükteki toplar ile havan topları 1551 yılında Şirvan’ın Şeki kasabasındaki Kiş Kalesi ve 1553 yılında Van’ın Bargirî Kalesi kuşatmalarında ilk kez kullanıldılar. Safevîler bu dönemde farklı top türlerini kullanıma sokarken bunların kuşatmalarda senkronize ve birbirlerini destekler halde kullanılması becerilerini de edinmiş oldular (Anonim, 1370, 203-205; Felahi, Rahimi, 1394, s.69; Rumlu, 1389, III, ss.1365-1366, 1341-1342).

Şah Muhammed Hüdabende dönemine gelindiğinde ise Safevî topçularının eski güçlerini yitirmeye başladıkları görülmektedir. Bu döneme tekabül eden 1578-1590 yılları arasında Osmanlılar, Azerbaycan ve Şirvan’da top ateşine karşı dayanıklı ve yüksek ateş gücüne sahip kaleler inşa ettiklerinden Safevî topçusu bu kalelerin alınmasında zaaf yaşamaya başladı. Osmanlıların inşa ettikleri yeni kaleler Safevîlerin önceden kuşattıkları Şirvan ve Van’daki eski orta çağ kalelerinden farklıydı. Osmanlıların, “pastiyan”⁸⁰ denilen tabyaları ve top mazgallarıyla fazla sayıda topun yerleştirilmesini mümkün kılan kalelerine en iyi örneklerden biri 1585 yılında Tebriz’de inşa ettikleri kaleydi. (Şeyh Vefâyi Mehmed, 2019, s.104). Safevîler ellerindeki yetersiz sayıda topa bu kalede hasar meydana getirmekte güçlük çektiler. Tebriz Kalesi kuşatılırken Safevîler kale önlerinde yalnızca iki adet taş gülle atan büyük kuşatma topu dökmüşler fakat bu toplar tek başlarına kaleye pek zarar verememişlerdi. Kuşatmaya katılan Safevî tarihçilerinden Oruç Bey Bayat, 5 metre çapa sahip olduğunu aktardığı her iki topun gece gündüz kaleye atış yapmasına rağmen Osmanlıların kalede açılan gedikleri kısa sürede kapadıklarını ifade etmiştir (Bayat, 2014, ss.157, 167-168). Söz konusu toplar bir kez ateşlendikten sonra epeyce ısındığı için soğuması ve yeniden ateşlenmeye hazır hale gelmesi için uzun bir süre gerektiğinden Osmanlılar bu süre zarfında kalede oluşan hasarları tamir edecek gerekli süreye sahip olmaktaydı. Safevîler

⁸⁰ Bu kelime Avrupa’da “bastion” teriminin Osmanlılardaki karşılığıdır. Bastion kalelerde toplarla güçlendirilmiş kuleler veya tabyalar anlamına gelir. (Britannica, 2018)

Şah Tahmasb zamanında darbzen denilen orta büyüklükte ve seri atış yapan topları kuşatma toplarıyla senkronize biçimde kullanmaya başlamışken bu tür yöntemler Şah Muhammed zamanında unutulmuş veya terk edilmişti. 1585 yılında başlayan ve 11 ay süren Tebriz kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasında Safevîlerin tek tip ve yetersiz sayıda top kullanmış olmaları etkili olmuştu (Peçevî, 1982, s.98). Bunda, Osmanlıların kale müdafaasında ateşli silahları etkin ve yoğun biçimde kullanmaları da önemli bir etkendi. Söz konusu soruna Şah Abbas çözüm getirdi. Şah Abbas, Safevî topçuluğunu güçlendirmek için Avrupalı top ustalarından yararlanmakla birlikte topçulara karşı dayanıklı yeni tarz kalelerin ele geçirilmesinde ne gibi tekniklerin kullanılması gerektiği hususlarında da kafa yordu. Kuşatma toplarının tek başlarına yeni tarz kaleleri almaktaki yetersizliğini fark ederek, bunların daha hafif toplarla desteklenmesi suretiyle kalelere batarya düzeninde ateş etmelerini sağladı. 1603 yılındaki Revan kuşatmasında ordusuna 1 kantar (56 kg) ve 30 Tebriz batmanı (87 kg) gülle atan büyük kuşatma toplarının yanında 6 (7,6 kg) ilâ 12 (15,3 kg) okka gülleler atan toplar da kullandırdı. Hafif toplar duvarı seri bir şekilde dövüp zayıflatırken daha ağır atış yapan toplar surlara son darbeyi vurup yıkmaktaydı. Bunlar kalenin belirli bir noktasına 225 atış gerçekleştirmişlerdi. Zira topçuların artık duvarda hasar bırakabilmek adına piyadenin hücum ederek kaleye girebileceği en kritik noktayı hedef alarak orayı istikrarlı biçimde dövmesi gerekmektedir. Yine Şah Abbas döneminde 1608 tarihinde yaşanan Dımdım Kalesi kuşatmasında da surların toplara dayanıklı biçimde kalın örülmüş olması Safevî topçusunu zorlamış, duvarın belli bir bölgesine 20 gün boyunca top atışları yapılmış ve ancak küçük bir gedik açılabilmişti (Katip Çelebi, 2016, ss.305-306; Türkmen, 2019, II/2, ss.353,558).

Topların devamlı surette kaleyi dövmeleri bir yerden sonra mühimmat yetersizliğine neden olmaktadır. 1622 yılındaki Hürmüz Kalesi kuşatmasında Safevî topçuları kaleyi üç ay boyunca dövmüşler ancak topların sürekli çalışması bir yerden sonra barut ve gülle sıkıntısını ortaya çıkarmıştı. Kuşatmanın başındaki komutan İmam Kulu Han da beylerbeyliği yaptığı Fars eyaletinin başkenti Şiraz'dan barut ve gülle yapımında kullanılan kurşun yüklü 3000 katırlık bir konvoyu adaya getirterek eksikliği gidermiş ve topların kaleyi dövmeye devam etmelerini sağlamıştı⁸¹. Topçuların mühimmat sıkıntısı

⁸¹ 1638 yılında Safevîlerin elinde bulunan Bağdat'ı kuşatan Osmanlı ordusu da aynı sorunla karşılaşmış, kaleye binden fazla atış yapıldığından gülleleri biten topların atışa devam edebilmesi için develerden

çekmeden kısa sürede surlarda gedik açabilmesi için uyguladıkları en etkili yöntem kalenin belli bir yerinin farklı açılardan ateş altına alınmasıydı. Belli bir noktaya farklı yönlerden ateş ederek, doğrusal atışlara kıyasla çok daha kısa sürede büyük hasarlar bırakılması mümkündü. Safevîler bu yöntemi Hürmüz kuşatmasında tatbik etmişlerdi (Anonim, Kadri, 1384, s.108; Mitchell, 2000, s.113).

Topçuların mühimmat sorunu yaşamadan kalede kısa bir sürede gedik açabilmeleri, surlardaki zayıf noktaları tespit etmeleriyle mümkündü. Surlarda zayıf noktalar genelde savunmacıların o yönden saldırı olmayacağını düşünüp tamir ve güçlendirme işini ihmal ettikleri yerler olurdu. Akarsu kenarında inşa edilmiş kalelerde su kıyısında bulunan surlar genelde bu tür zayıf noktaları teşkil ederdi. Safevîler, Dicle nehrinin kıyısında bulunan Bağdat Kalesi'ni 1638 yılında Osmanlılara karşı savunurlarken Osmanlı topçusu nehrin kenarındaki zayıf surları hedef almış ve kısa sürede yıkmayı başarmışlardı (İsfahani, 1382, s.67). Ancak hasar gören zayıf noktalar basit yöntemlerle kısa sürede tekrar kapatılabilmekteydi. 1603 yılında Revan kuşatmasında Osmanlılar Safevî toplarının kale duvarında açtıkları gedikleri toprak dolu çuvallarla geçici bir tahkimat kurarak kapatmaya çalışmışlardı (Katip Çelebi, 2016, ss.303,307-308; Türkmen, 2019, II/2, s.355).

Her ne kadar kalede zayıf noktalar bulunsada dahi topçular bazı durumlarda kaleye atış yapmaktan çekinebilirlerdi. Bunun sebebi surların ardında uzanan yerleşim yerlerindeki kutsal mekânların zarar görmesini engellemektir. 1592 yılında Şah Abbas, Meşhed'i Özbeklerin elinden kurtarmak için başlattığı kuşatmada elinde top olmasına rağmen şehirdeki İmam Rıza Türbesi'ne zarar gelmemesi için topçularının atış yapmalarını yasaklamıştı. Zira şehirdeki en yüksek binalardan biri olan ve Şiîler için kutsal bir mekân olan İmam Rıza Türbesi'nin, hedefini şaşırıp toplardan biri tarafından vurulması büyük bir olasılıktı (Türkmen, 2019, II/1, s.98).

Topçuların surlarda gedik açmak dışında ilgilenmeleri gereken bir diğer husus, topların kaleden açılan ateşe karşı korunmasıydı. Nitekim kuşatmalarda kaleyi ateş altına alan topların susturulması için kaleden karşı ateşle misliyle cevap verilmesi savunmacılar için genel bir savaş kaidesi haline gelmişti. Karşılıklı top atışlarının yaşandığı yeni

oluşan on ayrı katarla dışarıdan kale önlerine barut ve gülle getirilmişti. (Hibrî Efendi, 2021, s.91; İsfahani, 1382, s.68)

muharebe tarzında tarafların ana gayesi rakibe karşı ateş üstünlüğü sağlamak ve rakibin toplarını susturmaktı (Anonim, Kadri, 1384, s.40). Safevîler bu yeni savaş ortamında topların kaleden açılan ateşe karşı korunması için topların önüne topraktan, kum torbalarından, taş veya ahşaptan oluşan setler oluşturmaya başladılar. Böylece sahra tahkimatlarının alt türleri olan top mevzileri veya tabya benzeri yapılar ortaya çıktı (Farrokh, 2015, s.83). Safevîler top mevzileri oluştururken ekseriyetle topçuluk ilmine vakıf kişilerden yararlanırlardı. Bunlar orduda topçubaşı rütbesine sahip askerler veya Avrupa'dan getirtilen top ustalarıydı. Safevîlerin Büst Kalesi kuşatmasında, topların kale önlerine yerleştirilmesi ve topları koruyacak tahkimatların yapılmasında Avrupalı top ustalarından yararlanılmıştı (Şamlu, 1371, ss.343, 352).

Safevîlerin kuşatmalarda kullandıkları top mevzileri veya tabyalar araziyle hemzemin ya da yerden yükseltilmiş platformlar şeklinde inşa edilirdi. Safevîler 1648 yılındaki Büst Kalesi kuşatmasında toplarını, iç duvarları ağaç kütükler ve ahşap kalaslarla desteklenen atış mevzilerine yerleştirmişler, böylece kaleden açılan ateşe karşı korunaklı mevziler meydana getirmişlerdi⁸² (Şamlu, 1371, s.352). Bunlar araziyle aynı seviyedeki top mevzilerine örnek oluşturmaktaydı. Kale eğer topçuların buldukları alandan daha yüksekseyse toplar, kaleyle aynı hizaya getirmek için, toprak veya ahşaptan yapılmış yerden yüksek platformlar üzerine yerleştirilirdi. 1603 yılında Osmanlıların savunduğu Revan Kalesi kuşatılırken, Safevî topçuları kalenin üç savunma yapısından biri olan Yeni Kale'yi ateş altına alabilmek için kalenin güneyinde topraktan bir tabya inşa etmişler, tabyanın üzerine toplar yerleştirerek buradan sürekli kaleye atışlarda bulunmuşlardı. Her bir topun arasına kamıştan mazgallar yaparak toplarını atış yaptıkları vakitler haricinde gizlemeye de çalışmışlardı (Katip Çelebi, 2016, s.307). 1622'de Portekizlilerin elinde bulunan Hürmüz Kalesini kuşatırlarken de kaleyi döven toplarını yerden yüksek platformlar halindeki 24-40 libre güller atan 10 kuşatma topunu taşıyabilecek özellikle tabyalara yerleştirmişlerdi (Mitchell, 2000, s.11; Sohrabi, 2005, s.631). 1636 yılında Revan'ı Osmanlılardan geri almak için başlattıkları harekâтта Revan'a hâkim tepelerden birine 8 top taşıyan bir tabya inşa etmişler ve kenti bu tabyadan aralıksız döverek kuşatmanın dördüncü günü surlarda açtıkları gedikten

⁸² Osmanlılar bu tür ahşap tahkimatlara örnek olarak 1638'deki Bağdat'ı kuşatırlarken toplarını bölgedeki hurma ağaçlarının gövdelerini üstü üste dizerek oluşturdukları setlerle korumuşlardı. (Hibrî Efendi, 2021, s.95)

hücumu geçerek şehri ele geçirmişlerdi (Bk. Ek 28,29; Tavernier, 2010, s.77). 1648 yılında ise Kandahar Kalesi'ni kuşatırlarken toplarının bazılarını yine yerden yüksek tabyalar üzerine yerleştirerek kenti ateş altına almışlar, aynı yıl Büst Kalesi kuşatmasında da kalenin Kûşe adlı burcunu döven iki “balyemez” topunu kale önlerine inşa ettikleri tabyalara yerleştirmişler ve söz konusu topların buralardan kaleye atışlarda bulunmalarını sağlamışlardı (Şamlu, 1371, ss.361,382).

Top mevzileri ve tabyalar müstakil yapılar olarak karşımıza çıkabilirken kuşatma siperleriyle iç içe ve onların tamamlayıcı parçaları olarak da görülebilirlerdi⁸³. Kuşatma sırasında siperlere giren piyadeler top mevzilerinin korunmasında görev alırlar, kaleden yapılan huruç harekâtlarında düşmanın top mevzilerine baskında bulunmasına engel olmaya çalışırlardı. 1635'teki Revan kuşatmasında kale önlerine inşa edilen top mevzilerinin korunması işini siperlerde bulunan Safevîlerin Bafklı tüfekçileri üstlenmişlerdi. Top mevzilerinin kuşatma siperleriyle yan yana inşa edilmesinin sebebi, topçuların, siper kazarak kaleye yaklaşmaya çalışan piyadeye yakından ateş desteği vererek piyadenin kaleden açılan ateşe karşı korunmasını sağlamaktı. Siperler kaleye doğru ilerledikçe top mevzileri de onlarla birlikte kaleye doğru yaklaştırılır ve kale daha yakından ateş altına alınarak savunmacıların üzerindeki baskı artırılmaya çalışılırdı (Türkmen, 2019, II/2, ss.353, 354).

3.4.6. Taarruz

Safevîler kuşatmada kaleyi ele geçirmek için yaptıkları taarruzlara Türkçe yürüyüş kelimesinden bozma “yûriş” demekteydiler (Herevi, 1390, s.213; Şamlu, 1371, s.136). Kalede, top atışları veya lağımlarla, taarruz etmeye uygun bir gedik açılmışsa piyade hücumu kalkarak buralardan kale içerisine girip müdafilerin direnişlerini kırmaya çalışırlardı (Şamlu, 1371, ss.366-367). Taarruzu icra eden sınıflar ateşli silahlar yaygınlaşmadan önce Safevî ordusunun çoğunluğunu teşkil eden süvarilerdi. Bunlar kaleye taarruza geçecekleri zaman atlarından inip yaya olarak harbe girerlerdi. Ancak yaya harp etmeye alışkın olmadıklarından kaleye saldırılar kısa sürede kesilirdi. Ateşli

⁸³ Osmanlılar 1638 yılında Bağdat Kalesi'ne saldırdıkları sırada kalenin çevresine kazdıkları siperlerin içine top mevzileri oluşturmuşlar buralara toplam 32 adet top yerleştirerek bunlarla kaleyi 23 gün boyunca yoğun bir şekilde dövmüşler, Safevîler bu sürenin sonunda teslim olmaktan başka bir çare bulamayıp kaleyi Osmanlılara bırakmışlardı. (Peçevî, 1982, s.420)

silahların orduda yaygınlaşmasıyla birlikte tüfek kullanan piyadelerin oranı da arttığı için tüfekçi piyadeler⁸⁴ kuşatmalarda taarruzu gerçekleştiren ana unsur haline gelmişti (Şamlu, 1371, ss.227,229-230).

Taarruzda öncelikle sıklet merkezi oluşturmak önemli bir husustu. Piyade taarruza kalkmadan önce topçular taarruzun yapılacağı noktaya atışlarını yoğunlaştırır, ayrı siperlerden sorumlu olan sîbebaşlar askerleri taarruzun yapılacağı noktaya en yakın siperlerde toplayıp taarruz emrini bekler, top atışlarının kesildiği anda da taarruz başlardı. Safevî askerleri 1604 yılındaki Revan kuşatmasında kaleye taarruza kalkmadan önce taarruz istikametindeki siperleri kımıldayacak yer kalmayacak şekilde doldurmuşlardı (Türkmen, 2019, II/2, s.355). Taarruz emri askerlere davul, “kös” gibi vurmali veya “nây-ı rezmî” denilen savaş boruları, “nakkâre”, “nefir”, “kerrenây” gibi üflemlerle iletilirdi. Taarruz esnasında göğü askerlerin Türkçe “süren” denilen savaş naraları kaplardı (Anonim, 1370, s.146; Katip Çelebi, 2016, s.309; Şamlu, 1371, ss.391, 395; Türkmen, 2019, II/2, s.356).

Taarruz sırasında askerler tahkimatlardan çıkıp açık hedef haline geldiklerinden, kaleden atılan top, tüfek mermileri ve kunbara gibi mühimmatlarla oldukça fazla zayıat verebilirlerdi. Bu yüzden ateşli silahlarla iyi tahkim edilmiş kalelere ellerindeki cephaneye ve asker mevcudunun iyice azalmasını beklemeden erken yapılan saldırılar, ordular için adeta bir intihar gibiydi. Bu durum Safevîlerin 1585 yılındaki Tebriz kuşatmasında kaleye defalarca yaptıkları taarruzlarda en bariz şekilde yaşanmıştı. Osmanlıların Tebriz Kalesi'ne yığdıkları ateşli silah ve mühimmat kaleye saldıran Safevî askerlerinin üzerine ölüm yağdırmıştı. Safevîler defalarca kaleye taarruza geçmelerine rağmen her defasında ağır zayıatlarla geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Tebriz Kalesi önlerinde yaşanan acı tecrübe Safevîlerin daha sonraki kuşatmalarda Osmanlılar tarafından savunulan kalelere taarruz etmekte tereddüt etmelerine neden olmuştu. Safevîlerin 1603'teki Revan kuşatmasında kale duvarlarında lağım patlatarak büyük gedikler açmalarına rağmen bir türlü taarruza geçmeyip işi sürekli ertelemeleri, geçmişteki kötü tecrübelerin yarattığı tereddüt halinin bir yansımasıydı. Sonunda Rüstem Han adlı bir emirin komutasındaki Safevî kuvvetlerinin bir bölümü saldırıya geçmişse de acı deneyimler yeniden yaşanmış, Osmanlıların top, tüfek ve kunbaralarla açtıkları ateş

⁸⁴ تفکچی پیاده

Safevîlere ağır kayıplar verdirmişti (Şamlu, 1371, s.232). Safevîler kaleye aylarca birçok kez taarruz düzenlemelerine rağmen Osmanlılar, üstün ateş gücüyle iyi bir savunma örneği sergilemiş ve her saldırı girişimini akamete uğratmasını bilmişlerdi. Ateşli silahlarla donatılmış bir kaledeki askerler, kuşatmada kendisinden on katı büyüklükte bir kuvvetin taarruzunu başarıyla etkisiz kılabilmekteydi. Ayu Kardaş ismindeki bir komutanın idaresindeki 3000 Safevî askerinin Revan'ın Havale tahkimatlarına yaptıkları hücumu Osmanlılar 300 kişilik küçük bir grubun açtığı top ve tüfek atışlarıyla boşa çıkarmışlardı (Katip Çelebi, 2016, ss.297,309-310). Bu tür başarısızlıklar askerinin motivasyonunu tamamen kırmış ve askerler arasında yeni bir taarruz başlatmak konusunda isteksizlik yaratmıştı. Şah Abbas bu sebeple bir sonraki taarruzu 10 gün ertelemek zorunda kalmış ve siperlere girip askerleriyle yakından ilgilenerek onları cesaretlendirmeye çalışmıştı⁸⁵ (Türkmen, 2019, II/2, s.355). Safevîlerin ateşli silahların baskısı altında icra ettikleri en zor taarruzlardan biri de 1636 yılındaki bir başka Revan kuşatmasında gerçekleşmişti. Safevî topçuları Revan Kalesi'nin batı yönündeki duvarlara ağır hasar verdikten sonra siperlerde taarruzu bekleyen Safevî askerleri 3 ilâ 15 Mart arasında geçen 12 gün boyunca kaleye peşi sıra saldırılar düzenlemişler fakat başlarına yağmur gibi yağın kurşunlar karşısında her saldırıdan sonuç alamadan geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Kuşatmayı yöneten Şah Safî de morali bozulan askerini teşvik etmek için risk alarak ateş hattındaki siperlere girmiş ve askerlerinin yanında bulunarak onları yüreklendirmeye çabalamıştı. Şah Safî'nin bu davranışı sonuç getirmiş, Safevî askerleri mart ayı sonuna kadar hücumlarına ısrarla devam ederek kale komutanı Murtaza Paşa'nın 30 Mart 1636 günü teslim olmasını sağlamışlardı⁸⁶ (İsfahani, 1382, ss.230-233).

Safevîlerin ateşli silahlarla donatılmış bir savunmaya karşı nasıl taarruz edileceği konusunda başlarda kafa karışıklığı yaşadıkları ortadadır. Safevî askerlerinin 1648'deki Büst Kalesi'ne taarruzları sırasında siperlerden çıkıp kaleye koşan askerler kurşunlara hedef olmamak için ellerindeki kalkanları başlarına kaldırmışlar fakat bunun bir yarar

⁸⁵ Osmanlı padişahları da kuşatmanın kritik anlarında askerlerini çetin bir taarruza girişmeden önce cesaretlendirmek için siperlere girip askerleriyle konuştuklarına dair örnekler mevcuttur. Sultan IV. Murad 1635'teki Revan kuşatmasında benzer bir davranış sergilemişti. (Peçevî, 1982, s.409)

⁸⁶ Taarruz esnasında yaşanan bu tür sıkıntılar yalnızca Safevîler için geçerli değildi. Osmanlı ordusu da 1630'da Safevîlerin elindeki Bağdat Kalesi'ni kuşatırken 7-8 bin civarında askerini kaleye yapılan hücumlar sırasında kaybetmişti. Ölen askerlerin cesetleri üst üste yığılarak bir tepe oluşturmuş ve Osmanlı askerleri her yeni taarruzda ölen silah arkadaşlarının üzerinden yürüyerek kale surlarına tırmanmaya çalışmışlardı. (İsfahani, 1382, s.68; Tefrişî, 1388, s.46)

sağlamadığını birçoğunun Babürlü askerlerinin tüfeklerinden çıkan kurşunlarla ölmeleri sonucu anlamışlardı (Şamlu, 1371, s.357). Daha sonra mantıklı çözüm yolları da geliştirilmişti. Bunlardan biri taarruza kalkmadan önce kaledeki cephanenin durumunu öğrenmek ve ona göre saldırıya geçmektir. Savunmacıların cephanesi bitmeye yakınsa saldırıya geçilmesi daha akıllıcaydı. Safevîler, Osmanlıların elindeki Bakü Kalesi'ni kuşattıklarında Bakü halkından birisi casus olarak kullanılarak kalede ne kadar barut, kurşun ve mühimmat sandığı olduğuna dair bilgi toplamaları buna bir örnekti. Casus bu bilgileri kâğıda yazıp bir oka iliştiyerek Safevî askerlerinin bulunduğu noktaya atmakta ve onları bilgilendirmekteydi⁸⁷ (Eravcı, 2009, ss.124-125). Meşhur Safevî okçularından Beyhaki yazdığı bir okçu talimnamesinde bu yöntemden “...[kuşatmalarda] okun üzerine yazı yazıp kâğıt sarıp fırlatılabilir. Birçok hisar ve kale, ok darbesiyle teslim olmuştur” sözleriyle bahsetmekteydi (Beyhaki, 2020, s.46).

Taarruzda bir diğer korunma yöntemi kuşatma kulelerinin kullanılmasıydı. Kuleler, altında tekerlekleri olan tahtadan platformlar olup surlara doğru hareket ettirilerek içindeki askerlerin surlara emniyetli biçimde yaklaşmalarını sağlayan bir kuşatma aracıydı. Surlarla aynı boyda inşa edildiklerinden askerler kulelerin içindeki merdivenleri kullanarak surlara tırmanmak zorunda kalmadan kolayca çıkarlardı (Duman, 2020, s.181; Özdal, 2019, s.112). Ahşap kuleler kaleden atılan oklara karşı etkili bir savunma aracıydı. Ancak kaleler ateşli silahlarla donatılmaya başlandıktan sonra top ve tüfek mermileri tahtayı rahatça delip geçebildiğinden etkili bir savunma önlemi olmaktan çıkmıştı. Buna karşı alınan önlemlerden biri kulenin etrafına kum torbalarının asılmasıydı. Safevî askerleri 1585'te Tebriz'i kuşatırlarken büyük tahtadan kuleler inşa etmişler ve kaleye yaptıkları taarruzlardan birinde bu kuleleri kullanarak surlara yaklaşmaya çalışmışlardı. Kaleden atılan top ve tüfek mermilerinin kuleye ve içindeki askerlere zarar vermemesi için kulenin etrafına kum torbaları asılmış, bunlar kuleye isabet eden mermilerin kulenin iskeletine çarpmasını önleme ve bir yastık gibi işlev görerek merminin şiddetinin azaltılmasında önemli bir rol oynamıştı. Kulenin üstü ve altında askerlerin surlara saldırırken kullandıkları açılıp kapanan köprüler olurdu. Üstteki köprü askerlerin kuleden surların üzerine geçişini sağlarken alttaki, kaledeki hendeğin geçilmesini kolaylaştırırdı. 1585'te Tebriz Kalesi'ni kuşatan Safevîlerin

⁸⁷ Osmanlılar kaledeki casusu yakaladıklarında ihanetten dolayı neftle ateşe vererek öldürmüşlerdi. (Eravcı, 2009, ss.124-125)

hazırladıkları kuşatma kulelerinin altında da hendeği geçmeye yarayan köprüler mevcuttu. Safevîler kuleleri bir gece vakti Osmanlılara fark ettirmeden hendeğe kadar ilerletmeyi ve şafak vaktinde altındaki açılır köprülerle hendeği geçip surlara tırmanmayı planlamışlardı. Gece kuleleri surlara doğru yürütürken tekerlerin fazla ses çıkarmaması için de pamukla kaplamış ve demir aksanını yağlamış olmalarına rağmen Osmanlılar kulenin yaklaştığını fark etmişler ve kurşun yağdırıp petrol şişeleri atarak tekerleklerin yanmasına ve kulenin hareket edemez hale gelmesine sebep olmuşlardı. Tebriz kuşatmasında yaşanan bu hadise her ne önlem alınır alınsın kuşatma kulelerinin ateşli silahların gücü karşısında ne derece etkisiz bir araca dönüştüğünü de göstermekteydi (Bayat, 2014, ss.158-159).

Kuşatma kulelerinin yanında surlara tırmanmak için kullanılan araçlardan bir diğeri de merdivenlerdi. Surlarla aynı boyda yapılan merdivenler taarruzda askerin duvarlara tırmanmasını sağlardı. Safevîler 1578 tarihinde Osmanlıların savunduğu Tiflis Kalesi'ni kuşattıklarında gündüz yapılan taarruzlardan başarı elde edemeyeceklerini görüp gece gizlice merdivenlerle surlara tırmanmayı planlamışlar, kalenin yakınlarındaki ormanlık araziden kestikleri ağaçlarla merdivenler yapmışlar ancak planladıkları sızma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı (Zeyrek, 2001, s.49). Kuşatma merdivenlerinin kullanıldığı bir diğeri savaş 1585'teki Tebriz kuşatmasıydı. Safevîler Tebriz Kalesi'ne taarruz ederken merdivenleri surlara dayayıp tırmanmaya çalışmışlar, Osmanlılar ise merdivenleri kancalar vasıtasıyla yukarı çekmişler ve Safevî askerlerinin surlara tırmanmalarını önlemişlerdi (Peçevî, 1982, s.96).

Taarruzda askerlerin surlarda saldırıcaıkları bir nokta oluşturmak için kullandıkları yöntemlerden biri de akarsuların yatağını değiştirmektir. Kale eğer bir ırmağın yakınlarında inşa edilmişse Safevîler ırmağın yatağını değiştirip akış yönünü surlara doğru verirler ve suyun basıncıyla duvarların yıkılmasını sağlarlardı. Safevîler, 1503'te Gilan'daki Firûzkûh Kalesi'ni muhasara ederlerken kalenin kenarından akan bir nehrin önündeki seddi yıkmışlar, nehir dağlık bir bölgede bulunduğu için yüksek debisiyle yukarıdan büyük bir hızla akarak aşağıdaki kalenin bir burcunu yıkmıştı. Safevîler de buradan hücum geçerek kaleyi ele geçirmişlerdi (Rumlu, 1389, II, s.995). Aynı yöntem 1585'teki Tebriz kuşatmasında da uygulanmış, Safevîler kalenin yakınından geçen Mihrân-rûd nehrinin yatağını değiştirerek kaleye doğru yöneltilmişler ancak bu

girişimlerinden bir başarı elde edememişlerdi. Şah Abbas Tebriz'i ele geçirdiğinde kalenin nehre yakın olmasını bir zaaf olarak değerlendirmiş ve Osmanlılar Tebriz'e saldırdıklarında aynı yöntemi uygulayarak surları yıkabileceklerini düşünerek eski kaleyi yıkıp Surhab Dağının eteklerindeki Reb-i Reşidi mevkiinde nehir yatağından daha yukarıda ve uzakta yeni bir kale inşa ettirmişti⁸⁸ (Peçevî, 1982, s.98; Türkmen, 2019, II/2, s.597).

Taarruzda hedef alınan yerlerden biri de kalenin en zayıf noktasını teşkil eden kapılardı. Kale kapılarını kırmak için Safevî ordusundaki nakkablardan yararlanılırdı. Ancak 17. yüzyılın yarısına gelindiğinde Şah II. Abbas döneminde İran'a gelen Lachapel Douhan gibi mekanik bilimene vakıf kişiler İran'a makaralı vinçleri getirmişler ve bunlar kuşatmalarda kale kapılarını yerinden söküp atmak için kullanılmaya başlanmıştı (Felahi, Rahimi, 1394, s.73). Safevîler 1648'de Kandahar Kalesi'ne yaptığı taarruzlardan birinde kalenin Ukari (Yukarı) Kapı denilen kapılarından birine "cerr-i sakîl" denilen makaralı bir vinç bağlamışlar, kapıyı vinç yardımıyla olduğu yerden kaldırıp içeri girerek 11 Şubat 1648 günü kaleyi ele geçirmişlerdi (Şamlu, 1371, s.410). Kapıları kırmak maksadıyla filler gibi cüsseli ve güçlü hayvanlar da kullanılmaktaydı. Hindistan coğrafyasında bolca yetişen filler Babürlü ordusu tarafından Safevîlere karşı Kandahar kuşatmasında da kullanılmış, Babürlüler 1604 yılındaki bu kuşatmada kale kapılarını kırmak için filleri öne sürmüşlerdi. Fakat ateşli silahların gelişmesiyle fillerin savaş meydanlarında etkinliği kalmamış, büyük cüsseleriyle top ve tüfeğe karşı kolay hedef olduklarından gözden düşmüşlerdi. Nitekim 1604 yılında Kandahar Kalesi'ni müdafaa eden Safevî askerleri kalenin kapısını kırmak üzere olan Babürlü fillerinden birini badlic topraklarıyla yaralayıp etkisiz hale getirmişlerdi (Türkmen, 2019, II/2, s.385).

Taarruzda surları tırmanıp ele geçiren askerler kalenin tamamına hâkim olmak amacıyla savunmacılar tarafından kapıları kapatılan ve adeta küçük birer kaleler olan burçları da ele geçirmek zorundaydılar. Her biri bağımsız bir savunma yapısı olan burçları tek tek ele geçirmek kuşatmada orduları en çok zorlayan unsurlardan biriydi. Ancak Safevîlerin

⁸⁸ Osmanlılar 1638'de Bağdat Kalesi'ni kuşatmaya başlamadan önce Osmanlı askerleri kale civarındaki köylerden erzak toplamaya çalışan Safevî askerlerinden birini esir almışlar, bu kişiden Sultan IV. Murad'ın huzurundaki sorgulamada kalenin en zayıf surlarının olduğu noktayı öğrenmişlerdi. Osmanlılar Dicle nehrinden bir kanal açarak söz konusu noktaya su basıp yıkılmasını sağlamışlar ve buradan saldırıya geçerek kaleyi ele geçirmişlerdi. Osmanlılar bu esnada Safevîlerin dikkatini başka yöne çekmek için kalenin güneyinden oyalama taarruzları yaptıklarından planlarını Safevîlere fark ettirmeden hayata geçirebilmişlerdi. (Tefrişî, 1388, s.172)

burçları kısa sürede ele geçirmek için uyguladıkları yöntemler de mevcuttu. Bunlardan biri burcun üzerine veya bunlara benzer üstü kapalı müstahkem yerlere gizlice askerler tırmandırılması, binanın çatısından içeri ateşle tutuşturulmuş saman ve çalı çırpı atarak içeride yangın çıkarılmasıydı. Burçlarda dışarıdan gelen saldırılara karşı korunaklı olması hasebiyle büyük pencere veya boşluklar olmaması havalandırma imkânını kısıtladığından, içeride çıkan bir yangın binanın dumanla kaplanmasına sebep olur ve askerler de içeride boğulmamak için dışarı çıkıp kaçmak zorunda kalırlardı. Safevîler Yezd Kalesi'ni kuşatırlarken şehrin içinde Nakkârehâne kulesine sığınan müdafileri bu şekilde kuleden çıkmaya zorlamışlar, Dımdım Kalesi'ni kuşatırlarken de içinde su sarnıcının bulunduğu kritik bir burcu bu yöntemle ele geçirmişlerdi (Rumlu, 1389, II, ss.1004-1005; Türkmen, 2019, II/2, s.561).

Bütün bunlara rağmen taarruzu başarıya ulaştıran en büyük etken ne kullanılan araçlar ne de farklı yöntemlerdi. Ateşli silahlarla ve modern tahkimat yapılarıyla sağlamlaştırılmış bir kaleyi ele geçirmek için uygulanan en etkili yöntem taarruzun devamlı ve düşmana hiç aman vermeden gece gündüz aralıksız yapılmasıydı. Bunun için kuşatmacılar çok fazla zayıat verirler ve çok fazla sayıda askere ihtiyaç duyarlardı. Ne var ki, kalenin düşürülebilmesi için de en etkili yöntem buydu (Çolak, 2015, s.80). Eğer taarruzlar birkaç gün boyunca gece vakitleri de dâhil olmak üzere aralıksız devam ederse, savunmacıların birkaç gün içerisinde uykusuzluktan ve dinlenememekten bitkin düşmesi kaçınılmaz olacak, sayının da giderek azalmasıyla askerlerin uykusuz kaldıkları gün sayısı artacak ve bunun sonunda psikolojik dirençleri zayıflayıp savaşma azmini kaybederek teslim olacaklardı. Bunun en iyi örneklerinden biri 1604 yılındaki Revan kuşatmasında yaşanmıştı. Safevî kuvvetleri Revan Kalesi'ne bir ay boyunca kısa süreli ancak sık aralıklarla taarruzlarını sürdürmüşler, onları karşılayabilmek için surlarda nöbet bekleyen Osmanlı askerleri bir süre sonra uykusuzluk ve bitkinlikten teslim olmak istemişlerdi. Kale Komutanı Şerif Hasan Paşa sonunda askerlerinin isteğine olumlu cevap verip Safevîlerden aman dilemek zorunda kalmış ve Revan'ı Safevîlere terk etmişti (Türkmen, 2019, II/2, ss.355-357). Osmanlılar da Revan Kalesi'ni Safevîlerden geri almak için aynı taktiği uygulayarak kaleye defalarca taarruzda bulunmuşlar, kalenin önünde yüzlerce ceset yığılmış olmasına rağmen durmamışlar ve

kaleyi savunan Safevî askerleri bir türlü istirahat edemediklerinden kaleyi teslim etmek zorunda kalmışlardı⁸⁹ (Türkmen, 2019, II/2, ss.703-704).

Elde yeteri kadar asker varken taarruzun sürekliliğine mani olacak hiçbir faktör söz konusu olamazdı. Ancak bu kaideye istisna oluşturan bazı durumlar da mevcuttu. Bunlar çatışmanın ve kan akıtılmasının yasaklandığı kutsal günlerdi. İran’da kutsal bir gün olarak kabul edilen ve baharın gelişini müjdeleyen Nevruz bayramı bunlardan biriydi. Safevî ordusu eğer Nevruz bayramına denk gelen tarihlerde savaş halindeyse o günler savaşa ara verir, askerler saldırıları durdurarak kale önlerinde yapılan kutlamalar ve şenliklerle vakit geçirirlerdi. 1616 yılında yaşanan Revan kuşatmasında savaş kışın başlayıp baharın başlangıcı olan Nevruz’a kadar devam ettiğinde Safevî askerleri taarruzu durdurup kale önlerinde Nevruz kutlamaları yapmaktan geri durmamıştı (Tefrişî, 1388, s.124). Çatışmaya ara verilen kutsal zamanlardan biri de Şîîlerce önemli bir yere sahip olan Muharrem ayıydı. 1604 yılındaki Revan kuşatmasında takvim Muharrem ayını gösterdiğinde Muharrem’in ilk on gününü kan dökmeden geçirmek için kaleye saldırılarına ara vermişler, Osmanlılar ise fırsattan istifade ederek kuşatmayı yöneten Şah Abbas’a aman mektubu göndererek teslim olmuşlardı (Katip Çelebi, 2016, s.310).

Taarruzda askerlerin surları aşip kalenin içine girmesi her zaman kuşatmanın sona erdiği anlamına gelmezdi. Kale içinde yoğun bir yerleşim alanı mevcutsa savunmacılar şehir içinde direnişe devam edebilirlerdi. Osmanlılar 1578 yılında Safevîlere karşı Şamahı şehrini savunurlarken şehrin sokaklarını hendek ve barikatlarla kapatmışlar, her sokak bir sancakbeyinin sorumluluğuna verilerek barikatların ardına yerleştirilen tüfekçiler ve darbzen toplarıyla Safevîlere karşı uzun süreli bir direniş sergilemişlerdi. Safevîler şehre yaptıkları ilk taarruzda tüfek ve top mermileriyle çok sayıda askerini kaybetmişler, taarruzu idare eden Safevî emirlerinden Ali Kulu Han taarruz sırasında darbzen toplarından birinin kendisine isabet etmesiyle ölmüştü (Zeyrek, 2001, s.31). Şamahı’yı kuşatan Safevî ordusunun genel komutanı Şehzade Hamza Mirza şehre giren askerlerin yanında barikatları yıkmaları ve hendekleri toprakla doldurmaları için civardan toplanan 5000 Terekemeyi ellerinde kazmalarla bölgeye sevk etmişti. Safevîler

⁸⁹ Safevî tarihçisi Vale İsfahani eserinin bir yerinde “Rum (Osmanlı) askerinin hücumu herkesçe malumdur” diyerek Osmanlıların kaleye taarruzlarda ne kadar mahir olduklarını dile getirmektedir. (İsfahani, 1382, s.68)

şehrin dört bir yanından yaptıkları saldırı ve evler arasında geçen çatışmaların ardından önce dış mahalleleri tutmayı başarmışlar, buralardaki evleri atış mevzilerine dönüştürerek kısa mesafelerde bulunan binalar arasında bir muharebeye başlamışlardı. O sırada Osmanlı ordusunda bulunan tarihçi İbrahim Peçevî, Osmanlı ve Safevî kuvvetleri arasındaki mesafenin kısalığından bahsederken, bazen askerlerin arasında yalnızca bir duvarın bulunduğunu ve Safevî askerlerinin konuşmalarını rahat bir biçimde işittiklerini belirtmiştir. Şehri kuşatan Safevî kuvveti Osmanlılardan kalabalık olduğu için zaman içerisinde üstünlük kurarak çatışmaların üçüncü gününde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın karargâhının bulunduğu mahalleye kadar yaklaşmışlar, Osman Paşa kuşatmayı yarararak kaçıp şehri Safevîlere terk etmişti (Zeyrek, 2001, ss.31,36-37,58-59).

Kuşatmada “şehrbend” denilen şehrin etrafını çevreleyen dış surlar ele geçirildiğinde savunmacıların sığınabilecekleri son yapılardan biri de “erg” olarak adlandırılan iç kalelerdi (Rumlu, 1389, II, s.1163). Ergler şehirde valilerin ve taşra idaresinde yer alan çevrelerin ikamet ettikleri yerlerdi ve genellikle şehrin en yüksek ve hâkim tepesinde yer alan yapılarıydı. Buralar kuşatmada savunmacıların son direnek noktasını teşkil etmekteydiler (Parlak, 2019, s.635). Safevîlerin doğu sınırını koruyan önemli kalelerinden Herat Kalesi'nin içindeki İhtiyareddin Kalesi erg denilen yapılara bir örnekti. Sıklıkla Özbeklerin saldırısına uğrayan Herat şehrinin etrafını çeviren dış surlar Özbeklerce ele geçirildiğinde burası Safevîlerin son direniş noktalarından biri olarak vazife görmüştü. Ağustos 1536'da Herat surları Özbek kuvvetleri tarafından aşıldığında İhtiyareddin Kalesi şehri savunan Safevî askerleri ve Şîî halkın sığındığı son savunma yeri olmuştu (Herevi, 1390, s.264). 1588'de Abdullah Han komutasındaki Özbek kuvvetleri Herat surlarını tekrardan aşmayı başarıp şehre girdiklerinde Safevîler son şans olarak kendilerini İhtiyareddin Kalesi'ne atmışlardı. Bunun ardından Abdullah Han iç kalenin topa tutulmasını emretmiş, Özbek askerleri kalede gedik açarak buradan girmeye çalışmışlar ancak Safevîlerin sert direnişiyle karşılaşmışlardı. Safevîler, İhtiyareddin Kalesi'nde 1 ay daha direnmeyi başarmışlar fakat daha sonra Özbeklerle barış müzakerelerine başlayarak canlarının emniyet altına alınması şartıyla şehri Özbeklere bırakmışlardı (Şamlu, 1371, ss.137-138). Revan şehrindeki Narin Kale de erg denilen yapılara bir örnekti. Safevîlerin 1636'daki Revan kuşatmasında şehri savunan Osmanlı kuvvetleri, kuşatmanın üçüncü ayında dış surların ele geçirilmesi üzerine

Revan'ın iç kalesi niteliğindeki bu yere sığınmışlar ve kısa süreli bir direnişin ardından teslim olup Revan'ı Safevî kuvvetlerine terk etmişlerdi (Şamlu, 1371, ss.238-239).

Savunmacıların şehirde son direnişi sergiledikleri yerlerden biri de camiler ve türbeler gibi kutsal mekânlardı. Özbeklerin 1588 yılındaki Meşhed'e saldırısında 7 ay süren bir kuşatmanın ardından şehre girmeleri sonucu 600 kişiden oluşan Safevî kuvveti son çare olarak şehirdeki İmam Rıza Türbesi'ne sığınmıştı. Kuşatmayı idare eden Özbek Abdülmümin Han, 1000 kişilik bir kuvvetle türbenin etrafını sarıp saldırıya geçerek göğüs göğse yapılan bir mücadele sonunda son direnişi de kırıp şehri ele geçirmeye muvaffak olmuştu (Şamlu, 1371, s.174).

3.4.7. Kale Savunması

Kalenin kuşatmalarda başarılı bir şekilde savunulması için kuşatma başlamadan önce düşman hakkında yeterli bilgi toplamak ve ona göre önlem almak hayati bir öneme sahipti. Safevîler ellerindeki bir kaleye düşman saldırısı olacağını kale civarındaki sınır bölgelerinde görev yapan çâşitlar ile “şatır” veya çapar denilen gözcüler vasıtasıyla öğrenirlerdi. Özbek Ubeydullah Han 1513'te Safevîlerin Herat şehri üzerine sefere çıktığında Özbek ordusunun ilerleyişini Herat civarındaki köylerde bulunan şatırlar duyurmuşlardı (Anonim, 1370, s.50; Kadgan, 1385, s.140). Safevîler 1520'de Özbeklerin bir kez daha Herat Kalesi üzerine sefer düzenlediklerini Herat yakınlarındaki Çihil Dohteran kasabasında bulundurdıkları casuslar vasıtasıyla öğrenmişlerdi (Rumlu, 1389, II, s.1116). Osmanlı ordusu 1637 yılında Bağdat Kalesi üzerine sefere çıktığı zaman Bağdat'taki Safevî kuvvetlerine ilk bilgileri Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde görev yapan Safevî casusları haber vermişlerdi. Casuslar birbiri ardınca Bağdat'a gelerek Osmanlı ordusunun mevcudu ve sefer sırasında geçtiği yerler hakkında devamlı bilgi aktarmışlardı (Şamlu, 1371, s.254).

Safevîlerde kale savunmasını organize etmekle görevli kişiler, “kutval” olarak adlandırılan kale komutanlarıydı⁹⁰. Kutval elindeki kuvvetlerle başka bir bölgeye sefer düzenleyeceği zaman kaledeki birliklerin başına, görevlendirdiği bir vekilini tayin

⁹⁰ Kutval kelimesi Hintçe kut (kale) ve Arapça vali kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Kutval, Gaznelilerden itibaren Türk devletlerinde kale komutanı manasında kullanılagelen bir sözcük olmuştur. (Ükten, 2018, s.163)

ederdi. Bu esnada eğer kale bir saldırıya uğrarsa komutan vekili savunmayı organize etmekle sorumlu olurdu. Kutvalin sorumluluğu altındaki kaleyi kuşatmaya hazırlarken yaptığı ilk iş casuslardan aldığı istihbarat ışığında düşmanın kuvvetlerini, elindeki kuvvetlerle mukayese etmek ve kalenin düşmana karşı sayı, erzak ve mühimmat bakımından direnecek nitelikte olup olmadığını değerlendirmektir. Kutval “cankı” denilen kendisinin başkanlık ettiği bir danışma meclisi toplar, burada öncelikle kalenin karşı koyacak kapasitede olup olmadığı kararlaştırılır, eldeki kuvvet mevcudu ve teçhizatın yeterli olduğu düşünülürse kuşatmaya hazırlık işlerine başlanırdı. Hazırlıklar sırasında giderilmesi gereken eksikler tespit edilerek bunlar öncelik sırasına konular ve düşman kale önlerinde gözükmeye başlamadan kısıtlı bir süre içerisinde eksiklerin hızlıca giderilmesine dikkat gösterilirdi (Rumlu, 1389, II, ss.994,1237). Ateşli silahların giderek yaygınlaştığı dönemde kalenin düşmana karşı başarılı biçimde savunulması için mühimmat konusu daha önemli hale gelmişti. Zira kaledekiler mühimmat eksikliği nedeniyle kuşatmacılara karşı ateş üstünlüğü sağlayamaz ve düşman ateşine karşı kaleyi savunmaları zorlanırdı. Nitekim Osmanlılar 1635’te Revan Kalesi’ni kuşattıklarında Kale Komutanı Kacar Tahmasb Kulu Han, elindeki barut ve gülle sayısının Osmanlı ateş gücünü dengeleyecek niteliğe sahip olmadığını ve birliklerinin ağır ateş altında bunaldıklarını görünce kalenin düşmesinin mukadder bir son olduğunu düşünmüş ve teslim olmuştu (Tefrişi, 1388, s.114).

Kalenin düşmana karşı koyabilecek nitelikte olduğunu anlamak için kaledeki asker sayısı ve teçhizat konularında kale komutanının tam bilgi sahibi olması hayati bir önem arz etmekteydi. Kale komutanları ellerindeki birliklerin kesin sayısını tespit edebilmek için yoklama yaptırırlar, birliklerin huzurunda geçit merasimi icra etmelerini emrederler ve geçitlerde askerin sayısı ve teçhizatı teftiş edilirdi. Şah Tahmasb’ın oğlu Muhammed Mirza 1530 yılında Herat’ta bulunurken Özbek Ubeyd Han’ın şehre saldıracağını haber alınca kaledeki birliklere resmigeçit düzenlettirmiş ve elindeki asker sayısının 18.000 kişi olduğunu tespit etmişti (Anonim, 1370, s.313). Kaledeki birliklerin sayısı yeterli görülür ve direnişin kale içerisinde yapılmasına karar verilirse, kale belirli sorumluluk alanlarına ayrılır ve bunların her biri garnizonu oluşturan birliklerin uhdesine bırakılırdı. Kuşatma sırasında belirli bir alandaki savunma birlikleri zayıflarsa buraları takviye edecek ihtiyat kuvvetleri de oluşturulur ve savaşta bunların zayıf noktalara süratle kaydırılmasına dikkat edilirdi. İhtiyat birliklerinin kuşatma esnasında kalede sürekli

devriye gezmeleri, zayıf noktaların anında tespit edilmesi hususunda alınan önlemlerden biriydi (Herevi, 1390, ss.196,246). Kalenin taarruza karşı etkin biçimde savunulması için fiziki yapısının büyüklüğüyle doğru orantılı olarak eldeki asker mevcudunun da fazla olması gerekirdi. Aksi takdirde kaleyi savunan kuvvetler aynı anda farklı yönlerden gelecek bir taarruza karşı bölünmek zorunda kalırlar ve direniş zayıflardı. Surları bir fersah uzunluğunda olan Kandahar Kalesi bu açıdan fazla sayıda askere ihtiyaç duyan bir savunma yapısıydı. Babürlüler 1648'de Kandahar'ı kuşatırlarken kaleye taarruzlarını şiddetlendirdiklerinde elinde yetersiz bir kuvvet bulunan kale komutanı Mihrab Han, düşmanın hangi yönden saldıracağını tespit edebilmek için her gün askerlerine surlarda devriye gezmelerini ve gerektiğinde ihtiyaç duyulan yeri takviye etmelerini emretmişti. Bu sebeple şehri savunan Safevî kuvvetleri kuşatma müddetince olağanüstü bir gayret sarf etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Mihrab Han bile düşmanın farklı cihetlerden saldırılarını savuşturmak için surlarda sürekli koşuşturmandan bitap düşerek hastalanmış ve bir süre sonra da hayatını kaybetmişti (İsfahani, 1382, s.489).

Kaledeki kuvvetin sayısının yetersiz olduğu durumlarda bu tür sıkıntılar yaşamamak için şehir ve civar köylerdeki halktan eli silah tutan erkeklerin savunmada görev almak üzere askere alındığı da olurdu (Rumlu, 1389, III, s.1260). Özbeklerin 1534 yılında Herat'a saldırıda bulunacağı haberi alındığında Herat civarındaki konargöçer aşiretlerden asker toplanmasına karar verilmiş, bunların kendi silah ve atlarıyla orduya katılmaları emredilmişti (Anonim, 1370, s.61; Rumlu, 1389, III, s.1234). Osmanlı ordusu 1585 yılının Eylül ayında Tebriz şehrinin önlerine geldiğinde Safevîlerin şehir halkından silahlı milis gücü toplamaları da buna bir misal oluşturmaktadır. Tebriz sakinlerinin çoğunluğunun savaşçı vasfa sahip Türkmenlerden oluşması ve şehrin 40-50 bin kişi civarında savaşçı çıkarabilecek bir potansiyele sahip olması, Safevîlerin Osmanlı taarruzlarına karşı şehirden tecrübeli ve kalabalık bir kuvvet çıkarmalarına imkân tanımaktaydı (Zeyrek, 2001, ss.66-67). Ancak civarda askere alınacak yeterli miktarda insan kaynağı yoksa kalenin düşmana dayanabilmesinin mümkün olmadığı düşünülerek tahliyesine karar verilebilirdi. Bu tür durumlarda kaledeki bütün besin kaynakları yok edilerek, terk edilen kalenin düşmana hiçbir fayda sağlamayacak şekilde kaynaklarının kurutulmasına dikkat edilirdi. Osmanlılar 1535 yılındaki İran seferinde kışı geçirmek üzere Bağdat'a geldiklerinde bölgedeki Safevî kuvvetleri şehri

savunamayacaklarını düşündüklerinden kaledeki zahirenin tamamını Şat Irmağına dökerek şehri tahliye etmişlerdi. (Hüseyni, 1379, s.124)

Kale savunmasına hazırlık aşamalarından biri de kalenin burç ve duvarlarında eski ve hasarlı yerlerin tamir edilmesi ve toprakla savunmasının güçlendirilmesiydi (Rumlu, 1389, II, s.1163). Kalelerin onarımında lağımçılar, “neccâr” denilen marangozlar, kale savunmasında görev alan askerler ve gerekirse halktan toplanan işçiler çalıştırılırlardı (Hibrî Efendi, 2021, s.103; Matthee, 1996, s.400). Safevîlerin doğu sınırını koruyan Herat Kalesi’nin sürekli Özbek saldırılarına maruz kalmasından dolayı hasar gören yerlerinin her kuşatmadan önce onarılması bir gelenek haline gelmişti (Herevi, 1390, s.212). Batıda Osmanlı sınırında yer alan Revan Kalesi için de aynı durum söz konusuydu. Safevîler özellikle 17. yüzyılda kalenin Osmanlı saldırılarına karşı daha sağlam hale getirilmesine özen göstermişler, 1636 yılının mart ayında Osmanlılardan yeni zapt ettikleri Revan Kalesi’nde geniş çaplı bir onarım faaliyeti yürütmüşlerdi. Bu faaliyet kapsamında kalenin burç ve surlarını ek yapılarla güçlendirmişler, Irak-ı Acem’den getirdikleri birkaç parça topu kaleye yerleştirerek savunma kapasitesini güçlendirmeye çalışmışlardı (İsfahani, 1382, s.234). Safevîlerin onarımına ehemmiyet verdikleri kalelerden biri de Babürlülerle sınırdaş bir bölgede yer alan Kandahar Kalesi’ydi. Safevîler 1638 yılında Babürlülerin Kandahar kuşatmasından kış mevsiminin yardımıyla kurtulduklarında kuşatmada ağır hasar gören kaleyi kökten bir değişime sokmuşlar, Babürlüler tarafından yeniden kuşatılma ihtimali yüksek olan kalenin topraklara karşı dayanıklı hale getirilmesi için surları ek duvarlarla kalınlaştırmışlardı (Şamlu, 1371, ss.499-500). Bu doğrultuda kalenin 40 gez⁹¹ (38 metre) genişliğindeki hendeğini 60 ziraya⁹² (48 metre) çıkarmışlar, hendeğin genişletilmesi sırasında çıkan toprak, duvarların kalınlaştırılması ve duvarlara bitişik yeni burçların inşasında kullanılmıştı. Safevîler kaleye üç yeni burç inşa etmişler, bunların üzerine toprakların ateş etmesine imkân veren modern tarzda geniş mazgallar açmışlardı. Safevîlerin Kandahar kuşatması için döktürdükleri Bebr-i Biyân, İmâm ve

⁹¹ 17. yüzyılda gez diye tabir edilen uzunluk ölçüsü kabaca 95 santimetreye yani 1 metreye yakın bir ölçüye karşılık gelmekteydi. Buradan hendeğin 38 metre genişliğinde olduğu anlaşılmaktadır. (Erkal, 1991, s.412)

⁹² Hindistan’da bu dönemde 1 birimi 81,3 santimetreye eşit olan “zira-yı şahî” adında bir ölçü birimi bulunmaktadır. Kandahar bölgesinin Hindistan’a yakınlığı esas alınırca bu ölçü biriminin kullanılması mantıklı olacaktır. Eğer metinde kastedilen bu birimse 60 zira 48 metreye tekabül etmektedir. (Erkal, 1991, s.412)

Ejder adlı büyük balyemez türü topraklar da söz konusu burçlara yerleştirilmişlerdi. Kandahar Kalesi'nin tahkim ve tamir edilmesi işinde tophaneden getirilen işçilerin çalıştırılması ve dönemin topçubaşısı Muhammedî Bey'in onarım işine nezaret etmesi, kalenin top kullanımına uygun bir yapıda yeniden dizayn edilmek istendiği göstermektedir. Topçubaşı Muhammedî Bey'in onarım işlerinin bitmesinin ardından kaleye yerleştirilen topraklara deneme atışları yaptırması da kalenin gerçekten top atışlarına uygun sağlamlıkta olup olmadığını test etmek amacıyla yapılan bir işlemdir⁹³ (Şamlu, 1371, ss.503-506).

Tamirat sırasında önem arz eden bir diğer iş bir önceki kuşatmanın izlerini silmekti. Bunların başında düşmanın kale önlerinde açtıkları siperleri ve lağımları kapatarak kullanılmaz hale getirmek, toprakla doldurduğu hendekleri yeniden kazıp derinleştirmek gibi işler gelmekteydi (Çolak, 2015, s.94; Hıbrî Efendi, 2021, s.103). Safevîler, Babürlülerin 1648'de başarısızlıkla sona eren Kandahar kuşatmasından sonra Babürlü askerlerin kale önlerinde kazmış oldukları siperleri toprakla doldurarak ortadan kaldırmışlar, böylece bir sonraki kuşatmada bu siperleri yeniden kullanılmalarına engel olmaya çalışmışlardı. (İsfahani, 1382, s.488) Kalenin kuşatmalar sırasında ortaya çıkan eksik yönleri onarım sırasında öncelik verilmesi gereken noktaları oluştururdu. Kuşatma sırasında askerlerin su problemi yaşamaları sonucu bir sonraki kuşatmada böyle bir sorunla karşılaşılmasın için kalede su havuzlarının yapımına öncelik verilmesi buna bir örnektir. Safevîlerin 1648 yılında Kandahar'ı Babürlülere karşı savunurken su temini konusunda sıkıntı yaşamaları, kuşatmanın sona ermesinden sonra yapılan onarım faaliyetlerinde Leki Dağı'ndan gelen kaynak suyunun toplandığı havuzların yapılmasına vesile olmuştu (Şamlu, 1371, s.508; Türkmen, 2019, II/2, s.555).

Savunmacılar kuşatmaya hazırlanırken düşmanın ilerleyişini yavaşlatacak ve savunmacıların zaman kazanmalarını sağlayacak bazı önlemler almaktaydı. Safevîler Şah İsmail önderliğinde 1510 yılında Merv Kalesi üzerine yürüdüklerinde Özbekler, Safevî ordusunun hızını yavaşlatmak için geçeceği güzergâh üzerindeki araziye, Morgab

⁹³ Bahsedilen yenileme işlemleri sayesinde olmalıdır ki Kandahar'ı 1677'de ziyaret eden Jean Baptiste Tavernier kaleyi İran'ın en sağlam kaleleri arasında zikretmiştir. (Motevelli, Aslani Melayiri, Hafizullah, 1398, s.69) Safevîlerin kaleleri ateşli silahlara göre yeniden tasarlanması ve eskiden yalnızca ok atmaya elverişli eski mazgalların genişletilip topraklara uygun hale getirmeleri 17. yüzyılda kale mimarisinde yaygın biçimde yaşanan dönüşümün bir tezahüründen ibaretti. (Parlak, 2019, ss.655-656)

nehirinin akış yönünü değiştirerek bataklığa çevirmişler, bu sayede Özbeklerin ilerleyişini yavaşlatmışlardı (Hüseyni, 1379, ss.48-50).

Düşman kale önlerine gelip kuşatma başladığında ise uygulanacak en etkili savunma yöntemi kaleden huruç etmek ve kuşatmayı yarmaktı. Zira düşmanın kaleyi abluka altına alıp beklemesi zamanın savunmacıların aleyhine işlemeye başlaması demektir. Zaman geçtikçe kalede erzak tükeneceğinden kaledekilerin bir an önce kuşatmayı yarması için saldırıya geçmesi, böylece dışarıdan erzak konvoylarına yol açılması veya düşmanın tamamen püskürtülerek kuşatmanın kaldırılması sağlanabilirdi. Huruç harekâtı kitle halinde taarruz veya baskın-sızma şeklinde gerçekleşirdi. Kitle taarruzları kalabalık kuvvetlerle yapılır ve kuşatmacıların kale önlerinden süpürülüp atılması amacını taşırdı. Bu tür harekâtlar başlamadan önce kaledeki bütün ateşli silahlar atışa hazır hale getirilir ve saldırı başladığında düşman siperleri yoğun bir ateş altına alınır. Böylece düşmanın saldırıyı karşılama gücü kırılmaya çalışılırdı. Özbekler 1535 yılında Herat şehrini kuşatırlarken Safevîler kaleden 5-6 bin kişilik bir süvari birliğiyle cephe taarruzu şeklinde şiddetli bir huruç harekâtı icra etmişler ve düşmanı kuşatmayı kaldırmaya zorlamışlardı⁹⁴. (Hüseyni, 1379, ss.138-139) Kitle halinde yapılan huruçların bazı dezavantajları da bulunmaktaydı. Bunlar kalabalık kuvvetlerle icra edildiğinden kuşatmacıların casus ve gözetleyicileri kale içindeki hareketliliği kolayca fark edip hurucun başlayacağını önceden bildirirler ve böylece siperlere daha fazla asker yığılarak saldırının daha güçlü bir şekilde karşılanması sağlanırdı. Bu da hurucu düzenleyen birliklerin kaybının artmasına neden olurdu. Kuşatmacılar ayrıca bu tür huruç harekâtlarına karşı panik halinde kaçtırmış gibi sahte ricat taktiği uygulayarak huruç eden kuvvetleri tuzağa çekip daha sonra imha edebilirlerdi. Nitekim 1535'teki Herat kuşatmasında benzer bir durum yaşanmış, kaleyi kuşatan Özbekler, Safevîlerin 5-6 bin süvariyle kaleden çıkıp yaptıkları saldırıya karşı Herat'ın yakınlarındaki Nişabur'un Abdalabad kasabasına kadar geri çekilerek, kendilerini takip eden Safevîlerin etrafını çevirip imha etmişlerdi. Alınan yenilgi de Safevîlerin Herat

⁹⁴ Bu taktik Safevîlere karşı kale savunması yapan Osmanlılar tarafından da çokça uygulanmaktaydı. Safevîler 1603'te Gence Kalesi'ni kuşatırken Osmanlılar arkasına aldıkları kaleden atış desteğiyle Safevî güçlerine karşı birkaç defa başarılı huruç harekâtı düzenlemişler ve Safevîleri kuşatmayı kaldırmaya zorlamışlardı. (Türkmen, 2019, II/2, s.365) 1603 yılındaki Revan kuşatmasında da Osmanlı kuvvetleri Kale Komutanı ve Revan Beylerbeyi Şerif Paşa'nın emriyle kaleyi kuşatan Safevî ordusuna karşı birkaç huruç harekâtı düzenlemişler, ancak Safevîlerin kaleyi ele geçirmelerine mani olamamışlardı. (Kâtip Çelebi, 2016, ss.298-299,302)

savunmasını büyük oranda zayıflatmış ve Herat Kalesi Özbeklere teslim edilmek zorunda kalınmıştı (Hüseyini, 1379, ss.138-139).

Kitle taarruzları şeklinde icra edilen huruçlarda düşman kale önlerinden atıldığı gibi düşmanın geride bıraktığı siper ve lağımlar da kapatılır ve düşman tarafından tekrar kullanmalarına mani olunurdu. 1555 yılında Kandahar'ı kuşatan Safevî ordusunun kale önlerinde bir hafta zarfında açtığı kuşatma siperlerini Babürlüler 5000 askerle icra edilen tek bir huruç harekâtıyla darmadağın etmişler, Safevî askerlerini bozguna uğratarak arkada bıraktıkları siperleri toprakla doldurarak kapatmışlardı (Anonim, 1370, s.262).

Huruç harekâtlarının başka bir amacı da kuşatmacıları pusuya veya ateş hattına çekmekti. Osmanlılar bu taktiği Safevîlere karşı 1603'teki Revan kuşatmasında kullanmışlar, kaleden bir kısım Osmanlı kuvveti huruç ederek Safevî kuvvetlerini taciz etmiş ve üzerlerine çekerek kalenin ateş hattına yaklaşmalarını sağlamışlardı. Geri çekilen Osmanlı askerlerini takip eden Safevîler kaledeki topların menziline girdiğinde toplar bir anda ateşlemiş ve Safevî askerlerini ağır bir bombardımana tutmuşlardı. Osmanlılar aynı kuşatmada huruç eden birlikler vasıtasıyla Safevîleri kale önlerindeki gizli yerlerde kurulan pusu noktalarına çekmişler ve Safevîlere ağır kayıplar verdirmişlerdi. Osmanlı kuvvetlerinden 200 atlı ve 100 tüfekçi kalenin Nahcivan kapısından çıkmış ve Gökkünbed adlı bir mevzide pusuya yatmıştı. Diğer bir grup ise düşmanı pusuda bekleyen askerlerin üzerine çekmek için düşmana saldırmıştı. Bu tür taktikler Revan kuşatması boyunca neredeyse her gün uygulanmış ve Safevîler birkaç ay süren kuşatmada çok fazla asker kaybetmişti (Katip Çelebi, 2016, ss.283-284). Safevîler 1648'deki Kandahar kuşatmasında kaleyi kuşatan Babürlü askerlerini aynı yöntemle pusu bölgelerine çekmişlerdi. Bir grup Safevî askeri, kuşatmacıların başında bulunan Şehzade Evrengzîb'in ordugâhına baskın verirken, baskından kaçıp kurtulmaya çalışan Babürlü askerleri de vadiye çekilerek pusuya düşürülmüşlerdi. Sufi Kulu Han isminde bir beyin erminde vadide pusu kuran hassa tüfekçileri kaçan Babürlü askerlerini yayılım ateşine alarak dağıtmışlardı. Safevîler Kandahar kuşatması boyunca bu tür baskın ve pusu operasyonlarını başarılı şekilde yürütmüşler, Safevî tüfekçileri arasında Siyavuş Bey adlı bir asker tüfeğiyle birçok Babürlü askerini öldürmesi sayesinde üne kavuşmuştu (Şamlu, 1371, s.463). Osmanlıların 1630'daki Bağdat kuşatmasında da Şah Safi, kaleyi savunurken bir çok düşman askerini öldüren tüfekçileri överek tebrik etmiş,

aralarında Emir Fettah-ı İsfahânî adlı bir tüfekçiyi hediyeler vererek mükâfatlandırmıştı (Tefrişi, 1388, ss.49-50).

Baskın şeklinde yapılan huruç harekâtları ise özel operasyonları teşkil eder, bu tür görevlere savaş tecrübesi olan uzman askerler katılırlardı. Bunların sayısı bir müfreze veya takım biçiminde az kişiden oluşurdu. Göreve gönüllü olarak seçilirler ve çarpışmada canlarını feda etmekten kaçınmazlardı. Bu yüzden kendilerine Osmanlılar tarafından kullanılan bir tabir olan serdengeçtiler anlamında “sergüzeşteğân”⁹⁵ denilirdi (Çolak, 2015, s.87; Herevi, 1390, s.196; Şamlu, 1371, s.456; Zeyrek, 1999, s.63). Baskın türündeki huruçlar genelde gece vakitleri ve özellikle tan ağarmadan, ayın kaybolduğu gecenin en zifiri karanlığında icra edilirdi. Bu zamanlar kuşatma siperlerindeki düşmanın uykusunun en derin ve mukavemetinin zayıf oldukları anlardı. Bu tür huruçlar kısa sürer ve düşmana kendisini toparlayacak bir zaman bırakılmadan sona erdirilirdi. Bu tür harekâtlarda amaç düşmanı bozguna uğratmak değil, siperlere gizlice sızarak düşmandan erzak ve teçhizat çalmak ve kaledekilerin yiyecek, içecek, silah, mühimmat hayvan ihtiyacını gidermeye çalışmaktı (Şamlu, 1371, ss.458-459). Bunun yanında uykudayken birkaç düşman askeri öldürülür ve bu tür harekâtların sürekli tekrarlanmasıyla düşmanın daima tetikte olması, bundan dolayı da yorgunluk ve sinir bozukluğu yaşayarak yıpratılması sağlanırdı. Safevîler 1638 yılındaki Bağdat kuşatmasında Osmanlıların Bağdat Kalesi’nin etrafına kazdıkları siperlere 40-50 kişilik takımlarla sızma girişimlerinde bulunmuşlar ve Osmanlı askerlerine zayıt verdirerek savaş azmini kırmaya çalışmışlardı⁹⁶ (Hıbrî Efendi, 2021, s.95). 1648’deki Kandahar kuşatmasında Safevîler devamlı sızma girişimlerinde bulunarak kaleyi kuşatan Babürlü ordugâhından yiyecek ve mühimmat almaya başlamışlardı. Bunun üzerine Babürlüler ordugâhın etrafına derin bir hendek kazmak ve Hindistan’dan getirdikleri filleri yan yana dizmek suretiyle bir set oluşturmuşlar ve Safevîlerin sızmalarını önlemeye çalışmışlardı⁹⁷ (Şamlu, 1371, ss.364,459).

⁹⁵ سر گنشته گان

⁹⁶ 1585’te Tebriz Kalesi’ni Safevîlere karşı savunan Cafer Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri de her gün Safevîlerin siperlerine sızma faaliyetlerinde bulunarak Safevî kuvvetlerine ağır kayıplar verdirmişler ve sonunda kuşatmanın kaldırılmasını sağlamışlardı. (Şeyh Vefâyî Mehmed, 2019, ss.69,131)

⁹⁷ 1603 yılında Safevîlere karşı Revan şehrini savunan Osmanlılar kalede buğday ve suyun tükenme noktasına gelince çözümü gece vakitleri kaleden çıkıp Safevîlerin kuşatma siperlerine baskın vererek askerlerin yiyeceklerine el koymakta bulmuşlardı. (Peçevî, 1982, s.95)

Kuşatmacılar baskın ve sızma niteliğindeki huruçlara karşı gerekli önlemi almazlarsa bu ihmal onlar için pahalıya patlayabilirdi. Nitekim muhtemel sızma girişimlerinde ordunun komutanı dahi ölüm tehlikesi yaşayabilmekteydi. Özbeklerin 1524'te Herat'ı kuşattıkları sırada Ubeyd Han ve Sevincek Sultan gibi Özbek ordusunun komuta kademesindeki isimler Murad Bağ denilen bir mesire yerinde bulunurlarken Safevî askerlerinden bir grup bağa sızmış ve adı geçen Özbek emirler çıkan çatışmadan kaçarak canlarını zor kurtarmışlardı. Sevincek Sultan kendisini bağın kenarındaki su dolu bir hendeğe atıp saklanmış, Ubeyd Han ise süratle atına atlayıp Ahu Bağ denilen yere kaçmıştı (Herevi, 1390, s.198).

Kuşatmacıların bu tür durumlarla karşılaşmamak için baskınlara karşı daimî şekilde hazır ve teyakkuzda olmaları şarttı. Kuşatma siperleri baskınlara çok sık maruz kaldığından askerler siperlerin etrafını geceleri meşalelerle aydınlatırlar ve böylece sızma girişiminde bulunan düşmanı vaktinde tespit etmek kolaylaşırdı (Türkmen, 2019, II/2, s.561). Düşmanın kaleden huruç ettiğini önceden haber alabilmek amacıyla kalenin yakınlarındaki minare, çatı ve tepelere gözcüler yerleştirilirdi. Siperlerin bazı noktalarına gözetleme kuleleri de yapılırdı. Gözcüler saldırı gerçekleştiğinde ıslık, bağırış veya kendi aralarında anlaştıkları başka işaretlerle siperdekileri alarma geçirirlerdi (Kâtip Çelebi, 2016, 303; Şeyh Vefâyî Mehmed, 2019, s.118). 1544'teki Kandahar kuşatmasında Safevî ordusunda siperlerin kaleye yaklaştırılmasından sorumlu olan Şahverdi Han, Babürlü askerlerinin gece baskın verebilme ihtimaline karşı siperlerin belirli noktalarına tahtadan veya topraktan "pâsbân" denilen gözetleme kuleleri inşa ettirmişti. Safevîler gözetleme kuleleri sayesinde Babürlülerin sızma girişimlerini önceden tespit etmişler, Babürlü Komutan Askerî Mirza da grubuyla Safevî siperlerine sızmaya çalışırken Safevîler tarafından fark edilip esir alınmıştı (Anonim, 1370, ss.262-263). 1603'teki Revan kuşatmasında Osmanlı kuvvetlerinden seçilmiş 500 kişilik bir kuvvet Safevîlerin siperlerini basmak için kaleden huruç ettiğinde Safevî gözcüleri Osmanlı askerlerini fark edince siperlerdeki alarma geçirmiş bu sayede Osmanlı baskını savuşturulmuştu (Kâtip Çelebi, 2016, s.298). Babürlüler, 1648'de Kandahar Kalesi'ni kuşatırlarken geceleri kalenin yakınlarındaki tepelere gözcüler yerleştirmişler, bunlar kalenin içini gözetleyerek huruç edecek Safevî kuvvetinin hareketliğini gördükleri anda işaret göndererek siperlerdeki Babürlü askerlerini saldırıdan haberdar etmişlerdi (Şamlu, 1371, s.494).

Savunmacıların kaleye yapılan taarruzlara karşı alacağı tedbirler de mevcuttu. Kuşatmacıların taarruz edecekleri muhtemel istikametleri tespit etmek ve buna göre savunma hazırlıkları yapmak tedbirlerin başında gelmekteydi. Kalenin bazı bölgelerinin sırtını dağlara yaslamış olması kuşatmacılara zaten fazla bir seçenek bırakmadığından taarruzun istikameti önceden belli olurdu. Ancak olasılıkların çok olduğu durumlarda saldırının nereden yapılacağı konusu önem kazanır ve bunu öğrenmek için savaş esirlerinden veya casuslardan yararlanılırdı. Safevîler 1616'da Revan Kalesi'ni Osmanlılara karşı savunurken Osmanlılardan esir aldıkları askerleri konuşurarak saldırının ne zaman ve hangi yöne doğru yapılacağını dair bilgiler toplamışlar, tüfekçi ve topçularını bu yöne kaydırarak saldırıya geçen Osmanlıların ağır ateş altında ağır kayıplar vermelerini sağlamışlardı (Türkmen, 2019, II/2, s.703). Safevîler düşmanın yer altından lağımıcılarla icra ettikleri saldırıları da istihbaratla öğrenirler ve bunlara karşı tedbirlerini alırlardı. 1648'de Kandahar Kalesi'ni Babürlülere karşı savunurlarken, Babürlülerin kale hendeğinin altından lağım kazdıklarını casusları vasıtasıyla öğrenmişlerdi. Safevî casusları kimliklerini gizleyip siperlerdeki Babürlü askerleri gibi hareket ederek Babürlü ordusundaki haberleri kaledeki Safevî komutanına iletmışlerdi. Muhammed Salih adlı bir casus Babürlü askerlerinin arasına girip onlarla birlikte siper kazmış, cepheden elde ettiği günlük istihbari bilgileri geceleri bir köşeye çekildiğinde kâğıda yazarak bunları güvercinle veya bir okun ucuna iliştip kaleye doğru atarak kaledekileri bilgilendirmişti (Şamlu, 1371, s.485).

Düşmanın taarruz istikameti belirlendikten sonra kalenin dışında da savunma mevzileri kurulur ve düşmanın henüz kaleye ulaşmadan önce buralarda durdurulması ve kayıp vermesi sağlanarak taarruzun şiddetinin kırılması amaçlanırdı. Kûçebend denilen yapılar bunlara bir örnektir. Sokağı kapatan set veya barikat anlamına gelen kuçebend, kale içinde olabildiği gibi kalenin dışındaki önemli yollar üzerine de inşa edilebilir, şehrin dışarıyla ikmal bağlantısını sağlayan yolların emniyet altına alınmasına yarayan bir savunma mevzii vazifesi görürdü. Kuşatmaya hazırlık aşamasında kaledeki birliklerden bir kısmı ayrılarak kuçebendlere yerleştirilir ve kuşatmada düşmanın taarruzunu ilk buradaki birlikler karşılardı. 1527 yılındaki Özbeklerin Herat kuşatmasında Safevîler kalenin dışarısına bu tür mevziler oluşturmuşlar ve içerisine tüfekçiler yerleştirmişlerdi. Bunlar Özbeklerin kaleye saldırılarını ön safta karşılayan birlikler olmuş ve Özbeklere daha kalenin ana surlarına yaklaşmadan kayıp

vermelerine yol açmışlardı. Özbekler kale önlerindeki etkin direniş nedeniyle olumlu bir sonuç elde edemediklerinden kuşatma dört ay boyunca sürmüştü. Özbek ordusunun komutanı Yari Bey Mirza, kalenin neden alınmadığını yakından incelemek için kuçebendlerin bulunduğu bölgeye yaklaştığında mevzide bulunan tüfekçilerden biri kendisini vurarak öldürmüştü. Bu olay kuşatmanın seyrini tamamıyla Safevîler lehine çevirmiş, kaledekiler bu olayı haber aldıklarında nakkare çalıp kutlama yaparak daha güçlü bir direniş ortaya koymaya başlamışlar ve kalenin Özbekler tarafından ele geçirilmesine izin vermemişlerdi (Herevi, 1390, ss.212-214).

Safevîler kalenin en zayıf yerleri olan kapıların önüne de kuçebend inşa ederek güçlendirirlerdi. Özbeklerin 1550'deki Herat kuşatmasında şehrin ana kapıları olan Firuzabad ve Irak kapıları önüne kuçebendler inşa edilmiş ve düşmanın kale kapılarından uzak tutulması sağlanmıştı. Bunun yanında kale dışındaki kritik noktalara yine kuçebendler kurulmuş, buraların müdafaasında görev alan askerler zaman zaman mevzilerinden çıkarak düşmana zayıat verdirip mevzilerine dönmek suretiyle bir yıpratma savaşı uygulamışlardı (Herevi, 1390, ss.359-360). Kuçebendlerde görev alan askerlerin seçkin birlikler arasından seçilmesine önem verilirdi. 1550 yılındaki Herat kuşatmasında kale önlerindeki kuçebendlerde şaha bağlı hassa tüfekçileri görev almışlar, bunlar her taarruzda açtıkları yaylım ateşiyle Özbeklere ağır kayıplar verdirirken taarruzu yöneten Özbek emirlerinden Şah Muhammed Sultan adında bir komutan dahi hassa tüfekçilerinin açtıkları ateş sonucu yaşamını yitirmişti (Herevi, 1390, ss.359-360).

Kuçebendler dışında savunmacılar için düşmanın kaleye taarruz istikameti üzerinde yer alan binalar da mevzi oluşturmak için elverişli yapıları. Özbeklerin 1513 yılında Herat Kalesi'ne saldırılarını kale önünde karşılamak isteyen Safevîler ellerindeki tüfekçi birliklerinin bir kısmını kalenin yakınlarında bulunan Zagan Bağı'ndaki iki medrese binasının içerisine yerleştirmişler, binaları korugan haline getiren tüfekçiler saldırı esnasında yaylım ateşi açarak Özbeklerin taarruzunu kaleye yaklaşmadan durdurmuşlardı (Kadgan, 1385, s.141). Kale içindeki şehre ait binalar da tüfekçiler için ideal birer mevzi oluştururlardı. 1606'daki Şamahı kuşatmasında dış surları ele geçirip şehre giren Safevî askerleri şehirdeki evleri kendilerine siper edinen Osmanlı tüfekçileri tarafından kurşun yağmuruna tutulmuşlardı. Şehirde Kale Komutanı Ahmed Paşa'nın

karargâh olarak kullandığı Şirvanşahlara ait eski saray binası bile Safevî güçlerine karşı müstahkem bir mevziye dönüştürülmüş, Osmanlı askerleri burada Safevîlere karşı uzun bir süre direnmişlerdi⁹⁸ (Türkmen, 2019, II/2, s.486). Düşman, surlardan içeri girdiğinde alınan karşı önlemlerden biri de yıkılan duvarın gerisinde hendek kazılarak kale içinde ikinci bir savunma hattının oluşturulmasıydı. Safevîler bu yöntemi 1638 yılında Bağdat Kalesi'ni Osmanlılara karşı savunurlarken tatbik etmişler ve şehrin merkezindeki Çevgan Meydanı'nın bulunduğu semte siper ve hendek kazarak burada şehre giren Osmanlı askerlerini karşılamışlardı. Safevîlerin söz konusu mevziden açtıkları ateş Osmanlıları durdurmaya yetmiş, Osmanlı askerleri hattı ele geçirmeye çalışırken atılan kurşunlardan korunmak için karşı siper kazarak Safevî mevzilerine yaklaşmaya çalışmışlardı. Bu durum kuşatmanın daha da uzamasına neden olsa da şehre girmeyi başaran Osmanlı ordusu nihayetinde Safevî kuvvetlerini teslim alarak Bağdat'ı ele geçirmeyi başarmıştı (Hıbrî Efendi, 2021, s.95). Ne var ki kuşatmacılar surları aşıp şehre girmeyi başarırrsa, savunmacılar ne kadar direnirlerse dirensinler kuşatma ekseriyetle kalenin düşmesiyle neticelenirdi. Bu yüzden kuşatmada düşmanı mümkün olduğunca kalenin uzağında tutmak elzemdi. Kale dışında kuçebend gibi mevzilerin oluşturulması ve bunlarla düşmanın ileri bölgelerde karşılanmak istenmesi bu amaca matuf girişimlerdi. Savunmacıların şehrin içinde son direnek noktalarından birini teşkil eden iç kaleler dahi kuşatmanın sadece bir müddet daha uzamasına yararlardı. 1638 yılında Osmanlılar Bağdat'ın dış surlarından içeri girdiklerinde, şehirdeki iç kaleye sığınan Safevî kuvvetleri yardım gelir umuduyla burada bir müddet daha direnmeye devam etmişler fakat 40 gün gibi uzun süreli bir çatışmanın ardından sonunda teslim olmak zorunda kalmışlardı (Hıbrî Efendi, 2021, s.100).

3.4.8. Kale Düşükten Sonra

Safevî ordusu bir kaleyi kuşatmada cebren ele geçirmişse geleneksel savaş kurallarına bağlı olarak şehrin üç gün süreyle askerler tarafından yağmalanmasına izin verilirdi. Safevî ordusu 1510 yılında Merv'i Özbeklerden ele geçirdiğinde şehri üç gün boyunca yağmalamış, Şah İsmail üçüncü gün yağmanın sonlandırılması emrini vermişti

⁹⁸ Şehir teslim olduğunda Safevîler, Ahmed Paşa'nın Şamahı'daki uzun direnişini bir yiğitlik örneği olarak görmüşler Şah Abbas paşayı bu azminden dolayı ödüllendirilmek maksadıyla kendi maiyetine katmıştı.. (Türkmen, 2019, II. Cilt, 2. Kitap, s.490)

(Hüseyini, 1379, s.53). Genelde yağma sırasında şehirdeki erkekler ve askerler kılıçtan geçirilirken kadın ve çocuklar ganimet olarak esir alınırlardı. Safevîler 1503 yılında Rüstendar'daki Veramin Kalesi'ni zorla ele geçirdiklerinde kale halkından erkekleri topluca katletmişler, kadınlarınsa canı bağışlanıp cariye olarak esir alınmışlardı (Emini-yi Herevi, 1383, ss.220-221). 1508 yılında Dulkadiroğullarından Harput Kalesi'ni ele geçirdiklerinde ise kale müdafaasında görev alan askerleri katletmişler kadınları da yine esir almışlardı. Esir alınan kadınlar arasında Dulkadir Beyi Alaüddeve'nin gelinleri de bulunmaktaydı (Emini-yi Herevi, 1383, s.281). Özbekler de 1528 yılında Meşhed'i Safevîlerden aldıklarında şehirde kalan 300 Safevî askerini katletmişlerdi (Rumlu, 1389, II, s.1181).

Katliamlarda şehirdeki din adamları, Hz. Muhammed'in soyundan gelen şahsiyetler ve camilere sığınanların canlarına dokunulmaması bir gelenektir. Fakat bazen daha fazla ganimet toplamak ve direniş gösteren halkı cezalandırmak maksadıyla bunlar da katliama maruz kalabiliyorlardı. Safevîler 1510'da Özbeklerden Merv şehrini aldıklarında burada meşhur Sünnî ulemadan Kadı Mansur adlı bir zatı katletmişlerdi. 1512'de yine Özbeklerden Karşî şehrini ele geçirdiklerinde genç-yaşlı, kadın-erkek ayırt etmeden herkesi katletmeye yeltenmişler, katliamdan Cuma Mescidi'ne sığınan din adamları ve seyitler dahi kurtulamamışlardı⁹⁹ (Hüseyini, 1379, s.58; Rumlu, 1389, II, s.1054). Bu olaydan dolayı Safevî tarihçisi Handmir-i Herevi, Safevî askerlerine katliam emrini veren Necm-i Sanî adındaki komutanı din adamlarına gerekli saygıyı ve iltiması göstermediği için "...hak tanımaz köylü..." sözleriyle tahkir etmişti (Herevi, 1390, s.122). Necm-i Sanî'nin bu hareketi biraz da Sünnî-Şîî ihtilafından kaynaklanmaktaydı. Nitekim Özbekler 1536 yılında Ubeyd Han önderliğinde Herat şehrini ele geçirdiklerinde her gün 5-6 kişiyi Şîî olması gerekçesiyle Herat çarşısında halkın gözü önünde katletmişlerdi¹⁰⁰ (Anonim, 1370, s.70). 1588 yılında Herat'ı yeniden zapt ettiklerinde bir yıldır kendilerine inatla direnen Herat halkını içinde Şîî din adamları olmak üzere katliama tabi tutmuşlardı (Şamlu, 1371, s.137). Ertesi yıl Meşhed şehrini

⁹⁹ Ordunun başında bulunan Necm-i Sanî adlı komutanın herhangi bir fark gözetmeden toplumun bütün kesimlerinin katledilmesi emri vermesi ordu içinde Necm-i Sanî'ye muhalif olan ve onun orduya komuta etmesini istemeyen Kızılbaşlar tarafından bir karalama malzemesi olarak kullanılmıştı. (Hüseyini, 1379, s.58)

¹⁰⁰ Bu katliamda Herat halkından bazı kimseler Sünnî-Şîî ihtilafını kullanarak daha önceden şahsi bir husumetleri olan kimseleri Şîî olmakla itham ederek Herat kadısının önüne getirip yargılatmakta ve yalancı şahitlerle o kişinin Şîî olduğu hükmünü çıkarttırarak idam edilmesine neden olmaktadır. (Anonim, 1370, s.70)

ele geçirdiklerinde ise şehir halkının bir kısmı kendilerine dokunulmaması için İmam Rıza Türbesi'ne sığınmış olmalarına rağmen Özbek askerleri türbeyi tüfeklerle ateş altına almışlar, daha sonra binaya girerek içeride ne kadar Safevî askeri, Şîî din adamı ve halktan kimseler varsa kılıçtan geçirmişlerdi. İmam Rıza Türbesi'nin yanında Darüssiyade (Seyitler Evi), Darülhıffaz (Hafızlar Evi) gibi şehrin diğer dini yapılarına sığınan insanlar da Özbeklerin katliamından kaçamamışlardı (Türkmen, 2019, II/1, s.46). Abbas 1604'te Revan'ı Osmanlılardan ele geçirdiğinde Osmanlı askerleri arasında Sünnî ulemeden kimseleri öldürtmesi söz konusu mezhep husumetinin bir yansımasıydı¹⁰¹ (Katip Çelebi, 2016, s.312).

Halk yağma ve katliamdan malını ve canını korunmak için birtakım tedbirler almaya çalışırdı. Şah Safî zamanında Safevîlerin Bağdat'a sefer düzenlemelerini fırsata çeviren Van'daki bir Osmanlı sınır kuvveti Tebriz'e saldırmış, Tebriz halkı mallarını korumak için yer altına gömmüşlerdi (İsfahani, 1382, ss.43-44). Özbekler 1535'te Herat'ı ele geçirip yağmaya başladıktan sonra şehir halkı değerli eşyalarını toprağa açtıkları çukurlara gömerek saklamak istemiş ancak bundan haberdar olan Özbekler halktan bazı kimselere işkence yaparak eşyaların gömüldükleri yerleri öğrenip malları yağmalamışlardı (Rumlu, 1389, III, s.1242). Kalede katliam başladığında insanların canlarının bağışlanması için saldırganlara kan parası ödedikleri de olurdu. Safevîler 1500 yılında Bakü Kalesi'ni ele geçirdiklerinde halkı toplu halde katletmeye başlamışlar, Şirvanşah halkı canlarının bağışlanması için Safevîlere 1000 tümen para ödemişlerdi (Rumlu, 1389, II, s.960).

Teslim olmayı reddeden ve asker bin bir emekle aldığı kalelerde yağmayı yasaklamak kuşatmayı yöneten ordu komutanının alacağı en yanlış kararlardan biri olabilirdi. Zira asker savaşta çektiği zahmetlere karşılık ganimet elde etmek isterdi. Bunu engellemeye çalışmak orduda emre itaatsizlik ve disiplinsizliğe neden olabilirdi. Osmanlı ordusu 1585'te Tebriz'i aldığı anda ordu komutanlığında bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın,

¹⁰¹ Katip Çelebi'nin aktardığı üzere Şah Abbas Sünnî ulemayı: “*Siz Kızılbaş taifesinden birinin katlini yetmiş kafir katline muadildir diyü fetva virenlerdensiz*” diyerek diri diri göğüslerini yarıp ciğerlerini çıkarmak suretiyle katlettirmişti. (Katip Çelebi, 2016, s.312) Şehir düştüğünde saldırganlara direnmenin cezasını yalnızca şehirdeki halk değil kültürel değerler de de payını alırdı. Özbek emiri Abdülmümin Han 1588'de Meşhed şehrini ele geçirdiğinde kendisine 7 ay boyunca direnen şehri yağmalatırken İmam Rıza'nın mezarının bulunduğu külliye bağlı Serkâr-ı Feyzâsâr Kütüphanesi'ni de yağmalatmıştı. Hatta şehirdeki yağmalar sırasında yumurta büyüklüğünde bir elmasın da Abdülmümin Han'ın eline geçtiği söylenmektedir. (Şamlu, 1371, ss.174-175; Türkmen, 2019, II. Cilt, 1. Kitap, s.47)

padişahın Tebriz’i kendi özel mülkü ilan ettiği, bu yüzden askerin yağma yapmasının yasaklandığını duyurması askerin öfkelenmesine sebep olmuş ve 7-8 yıldan beri seferde birçok zahmete katlanan asker emre aldırış etmeden şehri yağmalamaya başlamıştı. Ancak Osman Paşa, padişahın emrini yerine getirmekte katı bir tavır sergileyerek yağmaya katılan askerlerin idam edilmesini emretmişti. Bu durum orduda askerler arasında Osman Paşa yanlıları ve muhalifleri olmak üzere hizipleşmeye yol açmış, sonraki zamanlarda Safevîlerin Tebriz’i almak için başlattıkları karşı saldırılarda Osmanlı askerinin şehri savunmak konusunda isteksizlik göstermesine neden olmuştu. Hatta Rumeli’den gelen askerler emri protesto etmek için Osman Paşa’nın otağını taşlamışlardı. Osman Paşa ordunun bu durumundan dolayı üzüntüden hastalanıp yatalak hale düşmüş ve daha sonra Cafer Paşa’yı Tebriz’deki garnizonun komutanlığına atayarak cepheden geri çekilmeye karar vermişti (Zeyrek, 2001, ss.67,71-72).

Kaleyi savunan kuvvetlerin başındaki komutan elindeki kuvvetlerin zayıf ve kaleyi savunamayacak durumda olduğunu düşünüp teslim olmaya karar verirse şehri yağmadan kurtarabilirdi. Bu amaçla saldıran tarafa kaledekilerin can ve mal güvenliğini temin etmeleri şartıyla teslim olunacağına dair bir teklif götürülürdü. Kuşatmacılar da savaşta çok fazla sayıda kayıp vermişlerse barış teklifini değerlendirebilirlerdi. Teslim olmak isteyen kale komutanı teklifi bir elçi vasıtasıyla veya bizzat kendileri giderek götürürlerdi. Kuşatma komutanının huzuruna çıkıldığında kılıcın boyuna asılıp kefen giyilmesi adetti. Böylece karşı taraftan can ve mal güvenliği için af dilenilmiş olurdu. Şah İsmail’in zamanında Safevî kuvvetleri Şirvan’daki Menteş Kalesi’ni kuşattıklarında kale komutanı teslim olurken boynunda asılı bir kılıç ve üzerinde kefenle kuşatmayı yöneten Safevî komutanı Aygutoğlu İlyas Bey’in huzuruna çıkmış ve kale halkının canlarının bağışlanmasını talep etmişti (Emini-yi Herevi, 1383, s.114). Eğer saldıran taraf teslim başvurusunu kabul ederse kale halkının canına ve mallarına dokunmayacağına dair “emânnâme” denilen bir teminat mektubu gönderirdi. Kale komutanı bu mektubu aldıktan sonra kalenin teslimi resmen kabul edilmiş olur, ardından kalenin tahliye işine başlanırdı. Kuşatmacılar tahliye esnasında savunmacılardan kimsenin zarar görmemesi için kale etrafında gerekli güvenlik önlemlerini alırdı. Önlemlerden biri tahliye esnasında iki tarafın askerleri arasında herhangi bir çatışma çıkmaması için kuşatma birliklerinin kaleden birkaç menzil uzakta beklemeleriydi. 1528 yılında Özbeklere Herat’ta teslim olan Safevî kuvvetlerinin

tahliyesi esnasında Özbek birliklerinin kaleden uzakta beklemeleri buna bir örnekti (Rumlu, 1389, II, s.1181). Kaleyi savunan birliklerin tahliye edilmesi ciddi bir disiplin ve öfke kontrolü gerektiren bir işti. Zira aylarca birbirleriyle savaşan ve ağır kayıplar veren iki tarafın da tahliye sürecini baltalaması her an yaşanabilecek büyük bir olasılıktı. Bu tür davranışların arkasında savaşın devam etmesini ve kalenin bir çatışma sonucu ele geçirilerek yağma hakkının doğmasını isteyen askerler olabilirdi. Özbekler 1593 yılında Nişabur Kalesi'ni uzun bir kuşatmanın ardından teslim alırken kaleden tahliye edilen Safevî tüfekçileri bir saldırı olması ihtimaline karşılık tüfeklerinin fitillerini yanar halde ve silahlarını her an ateşlemeye müsait vaziyette tutmuşlardı (Türkmen, 2019, II/1, s.113). Tahliye esnasında gerekirse kaleyi savunan birliklerin kendi topraklarına kadar güvenle gidebilmeleri için refakatçi bir kuvvet tayin edilirdi. Şah II. Abbas Babürlülerden Kandahar Kalesi'ni ele geçirdikten sonra kaleyi tahliye eden Babürlü askerlerinin güvenliğini sağlamak için yanlarına sınıra en yakın şehir olan Kabil'e kadar güvenle gidebilmelerini sağlayacak bir refakatçi kuvvet görevlendirmişti (İsfahani, 1382, ss.474-475). Kaledekilerin, can güvenliklerinin sağlanması ve bu tür önlemlerin alınmasına karşılık bir şükran ve saygı ifadesi olarak kaleyi tahliye ederken kuşatma ordusunun komutanını selamlaması bir gelenektir. 1531'de Özbekler Herat'ı ele geçirdiklerinde teslim olan Safevî birlikleri Özbek ordusunun muzaffer komutanı Ubeydullah Han'ı çadırının önünden geçerken başlarını eğerek selamlamışlardı (Rumlu, 1389, III, s.1209).

SONUÇ

Safevîler ilk zamanlar ordunun temelini teşkil eden Kızılbaş-Türkmen kuvvetlerinin sayıca az olduklarını ve geniş İran coğrafyasında bu kuvvetlerle tam kontrol sağlayamayacaklarını anlamışlar, bu durum onları geleneksel askerî yapıdan ateşli silahları kullanan daimi ve kalabalık ordulara geçmeye zorlamıştır. Çaldıran Savaşı ordunun sayı ve silah bakımından eksiklerini gün yüzüne çıkarmış, askerî dönüşümü tetikleyen ilk hadise olmuştur. Ardından İrakeyn seferi aynı problemleri tekrar gündeme getirmiş ve askerî dönüşümün artık zorunlu olduğu fikrini güçlendirmiştir. 1578-1590 yılları arasında Şirvan ve Azerbaycan'da Osmanlılara karşı geniş toprak kayıpları mücadele yöntemlerinin yeterli olmadığını kanıtlamış, sürekli isyanlarla gündeme gelen Kızılbaş-Türkmenlere dayalı ordunun varlığının sorgulanmasına neden olmuştur. Fakat siyasi otorite ile Kızılbaşların başını çektiği ordu arasındaki rekabet, planlanan dönüşümün gecikmesine sebep olmuştur.

Safevîler tarihi süreç içerisinde batıda ve doğuda birbirlerinden farklı özellikler gösteren rakip ordularla karşılaşmış, bunlara karşı farklı stratejiler geliştirmek zorunda kalmışlardır. Batıdaki komşuları Osmanlıların kalabalık ve düzenli ordularına karşı açıktan savaşamayacaklarını anlayıp yıpratma savaşı yöntemlerine başvururlarken doğudaki komşuları Özbeklerin dağınık kuvvetlerine karşı daha düzenli bir savunma sistemi kurmuşlardır. Osmanlılara karşı yıpratma savaşı gerçekleştirdiklerinden kale savunmasına önem vermemişler, sınırlarda bulunan kaleleri yıkıp geri çekilerek ve bölge halkını da iç kesimlere sürerek araziyi ıssızlaştırma politikası izlemişlerdir. İran'ın coğrafi derinliği bu stratejide Safevîlerin en büyük dostu olmuştur. Fakat Safevîler doğuda bunun tam tersi bir yöntem uygulamışlar, bitmek bilmeyen Özbek akınlarına karşı sınırda bir kale ağı kurup buralarda daimi kuvvetler bulundurarak daha statik bir savunma tarzı geliştirmişlerdir. Bunun altında yatan sebep batıda lehlerine çalışan coğrafi derinlik faktörünün doğu sınırları söz konusu olduğunda aksi biçimde dezavantaj yaratmış olmasıdır. Ordunun temelini oluşturan Kızılbaşların ana vatanı Azerbaycan, doğudaki topraklara uzak olduğundan birliklerin bölgeye intikali vakit almış bu da bölgede daimi birliklerin bulunmasını zorunlu hale getirmiştir.

Şah Abbas tahta çıktıktan sonra Kızılbaş muhalifleri susturması, beklenen dönüşüm sürecinin nihayet başlamasına vesile olmuştur. Şah Abbas, Kızılbaşlardan seçerek oluşturduğu Şahseven kuvvetleriyle önce Kızılbaşlar arasında bir kırılma yaratmış ve Kızılbaşlar arasında çıkan çatışmadan yararlanarak planını yürürlüğe koymuştur. Kızılbaşları ordunun komuta kademelerinden tasfiye etmiş, geleneksel ordu yapısından kurtularak Türk kökenli olmayan devşirmelerin ordunun başında yer aldığı daha düzenli ve eğitilmiş bir ordu yapısı meydana getirmiş, yeni ordusunu Kızılbaşların başlarda kullanmayı reddettiği ateşli silahlarla donatmak istemiştir. Ateşli silahların orduya girişi Şah İsmail zamanında başlamış fakat çok az bir seviyede kalmıştır. Şah Tahmasb döneminde bu alanda bir yükseliş yaşanmış fakat Şah Abbas'ın gerçekleştirdiği yapısal değişimlerle ateşli silahların orduya girişi daha sistematik bir hale sokulmuştur.

16. yüzyılın sonlarına doğru Safevî ordusunda ateşli silah kullanan askerlerin oranı giderek artmış, bunlar İran'da süvari sınıfının muharebelere başat güç olma durumunu olumsuz yönde etkilemişlerdir. Aynı zamanda savaşlara at üzerinde giden Kızılbaşların muharebe kabiliyetleri de sınırlanmıştır. Ateşli silahların etki göstermeye başladığı yeni muharebe ortamında Kızılbaşlar ne tür önlemler alacakları konusunda bocalamaya başlamışlar, ateşli silahlara hedef olmamak için en değerli varlıklarından biri olan atlarından inmek ve piyade olarak savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu durum Kızılbaşların yeni muharebe koşullarına zorla da olsa alışmaları ve dönüşüme karşı direnç göstermenin anlamsız olduğunu kabul etmelerini sağlamıştır. Fakat orduda ateşli silahların ve piyadelerin artış eğilimi elbette bir anda yaşanmamış ve 17. yüzyıl boyunca yavaş ilerleyen bir süreç göstermiştir. Sürecin tedricen ilerlemesinde coğrafi şartlar etkili olmuştur. Safevîler coğrafi şartlardan ötürü tüfekçilerini, cepheye daha hızlı intikal edebilmeleri için atlarla donatmışlardır. Bunlar muharebe sahasına girdiklerinde atlarından inip piyade olarak savaşmaya devam etmişlerdir. Bu ara formül at üzerinde savaşmaya alışkın Kızılbaşların yeni muharebe koşullarına daha sorunsuz biçimde uyum sağlamasına zemin oluşturmuş ve ordudaki süvari-piyade karşıtlığını gidermiştir. Kızılbaşlar böylece yeni ordunun bir parçası haline gelmişler ve sürecin sonunda ateşli silahlara ilgi duyan, Safevî toprakları dışındaki teknolojik gelişmeleri takip etmeye çalışan yeni bir Kızılbaş-Türkmen zümresi dahi oluşmuştur.

Dönüşüm süreci Safevî ordusuna coğrafya üzerinde daha sıkı bir kontrol yeteneği kazandırmıştır. Artık Kızılbaş süvarilerinin giremediği dağlık ve ormanlık arazilere sahip bölgeler piyadenin varlığıyla yeni harekât alanlarına dönüşmüştür. Şah Abbas döneminde özerk yapıya sahip Gilan ve Mazenderan gibi bölgelerde merkezi hükümetin tam kontrolü sağlaması ve mahalli isyanları bastırması tesadüf değildir. Hatta doğrudan askerî dönüşümün bir sonucu olduğu da söylenebilir. Safevî ordusunun harekât sahasını genişletebilmesindeki bir diğer faktör yeni ordu bileşenlerinin farklı halklardan meydana geliyor olmasıdır. Safevî ordusunun Şah Abbas döneminde İran'ın güneyinde Basra Körfezi kıyılarındaki Laristan, Bahreyn, Hürmüz ve Kışm bölgelerine düzenlenen seferler, buraların sıcak iklimine alışkın olmayan Kızılbaş-Türkmenlerden ziyade askere alım sisteminin gelişmesiyle cepheye yakın yerel bölgelerden toplanan askerlerin eseridir. Bu yeni sistemi kuran zümre Şah Abbas tarafından taşraya atanan devşirme kökenli valiler olmuştur. Bunlar Kızılbaşlar gibi soya ve aşirete dayalı bir taassup göstermediklerinden şahın kendilerine verdiği görevi hakkıyla ifa edebilmek ve savaştan olumlu sonuç alabilmek için farklı kökenlere sahip halkların orduya alınmasında bir beis görmemişlerdir.

Devletin elinde ateşli silahların olması siyasi bütünlüğü sağlarken sivil toplumun bu teknolojiye ulaşabilir olması siyasi bütünlüğü tehdit eden ayrılıkçı hareketlerin yaşamasını da mümkün hale getirmiştir. Orduda belli bir süre görev yapmış ve ateşli silah kullanmasını bilen halk isyan hareketlerinde devleti zor durumda bırakmış, devlet bunlara karşı iç güvenliği sağlayabilmek için başta halkın bu silahlara erişimini engellemeye çalışmıştır. Ancak sonradan bunun mümkün olamayacağını görünce silahlı halkı sınırlarda sürekli yaşanan savaşlara ve sınır güvenliğini temin etmek üzere kalelere yollayarak potansiyel isyancı olarak gördüğü kitlelerin harcanmasını böylece güvenlik tehdidinin ortadan kalmasını sağlamıştır.

Askerî dönüşümün sahadaki yansımalarından biri de kuşatmaların meydan savaşlarının yerini almasıdır. Safevî ordusunun mevcudunu giderek artırması ve ateşli silah kullanan düzenli birliklerin orduda daha çok yer alması Safevîlerin Osmanlılara karşı eski stratejilerinde değişime yol açmıştır. Sınırdaki Osmanlılara üs sağlayacak veya iaşesini temin edecek hiçbir kale ve yerleşim yerinin varlığına tahammül edemeyen Safevîler artık cephe bölgesinden daha düzenli biçimde asker topladıklarından sınır tahkimatına

önem vermeye, yıpratma savaşını terk edip yeni kaleler inşa ederek veya eski kaleleri güçlendirerek buldukları alanı savunmaya yönelik yeni bir strateji izlemeye başlamışlardır. Sınırdaki kalelere tüfekçilerden oluşturulan garnizon birliklerinin istihdam edilmesi de asker sayısının artmasında hızlandırıcı bir rol oynamıştır. Bunun sonucunda sınırlardaki muharebe şekli karşılıklı kuşatma savaşlarına doğru evrilmiştir.

Kuşatmaların daha çok görülmesi topçuğun gelişimine zemin hazırlamış, Safevî ordusu bu alanda kat ettiği ilerlemeyle isyancılara üs vazifesi gören ulaşılmaz bölgelerdeki kaleleri bir bir alarak merkezi otoriteyi tanımayan yerel güçlerin direncini kırmıştır. Böylece İran'ın özerk yapılardan oluşan siyasi parçalanmışlığını ortadan kaldırarak merkezi bir devletin oluşumuna katkı sağlamışlardır. Topçuluk alanındaki ilerlemeye işaret eden hususlardan bir diğeri de Safevîlerin ihtiyaç duydukları topları kendilerinin üretmeye çalışmasıdır. Ancak hammadde eksikliği bu konuda en büyük handikabı oluşturmuştur. Top ihtiyaçlarını karşılayabilmek için Avrupa'da Osmanlılara karşı husumetten yararlanarak diplomatik yollarla ittifak ve askerî iş birliği kurup bu kapsamda dışarıdan ateşli silah temin etmeye çalışmışlardır. Fakat bu girişimlerin dışarıdan ateşli silahlar konusunda birkaç uzman personelin İran'a getirilmesinden öte bir katkısı olmamıştır.

Safevîler topçuların savaşlarda yaşadıkları eksikleri gidermeye yönelik tedbirler almaktan hiçbir zaman imtina etmemişler, tahkimatlara karşı olumlu sonuç alabilmek için topçuluğa ait yeni atış teknikleri ve topçunun taarruzda piyadeye destek vermesi gibi yeni askerî yöntemleri geliştirmeye özen göstermişlerdir. Osmanlıların sınırda inşa ettikleri sağlam kaleleri yıkabilmek Safevî topçuğunun en önemli hedeflerinden biri olmuş ve topçuğun gelişmesinde bir motivasyon unsuru sağlamıştır.

Kuşatmalar Safevîlerde topçularla birlikte istihkâm sınıfının da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Osmanlıların üzeri toplarla donatılmış tabyalara sahip kalelerine açıktan taarruz, riskli bir harekâta dönüştüğünden kuşatmayı icra eden piyadelerin korunmasını sağlayan yeni sahra tahkimatlarının geliştirilmesi İran'da Safevî dönemine ait bir gelişmedir. Safevîler Osmanlıların İran coğrafyasında inşa ettikleri ateşli silahlarla tahkim edilmiş yeni tarz kalelere çok kayıp vermeden yaklaşabilmek için siperlerin açılması, bunlara eklemli farklı türde top mevziilerinin kurulması, kale duvarlarını aşmak için lağımların kuşatma siperleriyle birlikte kullanılması gibi farklı istihkâm

modellerini sahada uygulamayı başarmışlar ve kuşatmanın değişen doğasına uyum sağlayabildiklerini göstermişlerdir. Bu gelişmeler Safevîlerin rakipleriyle rekabet gücünü artırmış ve devletin zorlu rakiplere karşı ömrünü uzatmıştır.

KAYNAKÇA

KAYNAK ESERLER

- ASAFİ DAL MEHMED ÇELEBİ. (2007). *Şecâatnâme: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1590)*. (A. Özcan Haz.). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- ANONİM. (1370). *Alem-ara-yi Şah Tahmasb*. (İ. Efşar Haz.). Tahran: İntişarat-ı Donya-yı Kitab.
- ANONİM. (2015). *Kızılbaşlar Tarihi (Tarih-i Kızılbaşan)*. (T. Gündüz Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- ANONİM, KADRİ. (1384). *Cengname-yi Kişm ve Cerunname*. (M. B. Vüsuki, A. Hayrendiş Haz.). Tahran: Merkez-i Pijuhîş-i Miras-ı Mektub.
- BARBARO, Josaphat. (2009). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. (T. Gündüz Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- BAYAT, Oruç Bey. (2014). *İlişkiler Bir Şii/Katolik*. (T. Gündüz Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- BEYHAKİ, Şuca'u'd-Din Dorud-Bâşi. (2020). *Okçuluk Sanatı: Câmi'u'l-Hidâyet fi 'İlmi'r-Rimâyet*. (İ. Duman Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- BİTLİSİ, Şeref Han. (2014). *Şerefname, Cilt 2*. (O. Aslanoğlu Çev.). İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- CHARDIN, Jean. (2014). *Chardin Seyahatnamesi İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, İran 1671-1673*. (A. Meral Çev.). İstanbul: Kitap Yayınları.
- ÇOLAK, Songül. (2015). *IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzilnamesi (1638)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- EMİNİ-Yİ HEREVİ, Emir Sadreddin İbrahim. (1383). *Fütûhat-ı Şâhî (Târih-i Safevî Ez Âgâz Tâ Sâl-i 902 H. K.)*. (Doktor M. N. Nasîrî Haz.). Tehran: Moessese-yi Çâp ve İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehran.
- ERAVCI, M. (2009). *Âsafî Dal Mehmed Çelebi ve Şecâ'atname*. İstanbul: MVT Yayıncılık.
- EVLIYA ÇELEBİ. (2012). *Seyahatname (Gördüklerim)*. (N. Özön Haz.). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- GAFFARİ KAZVİNİ, Kadı Ahmed. (1396). *Tarih-i Cihan-ara*. Tahran: Kitab-furuşî-yi Hafız.

- GÜNDÜZ, T. (2012). *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angioiello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İSFAHANİ, Muhammed Yusif Vale Kazvini. (1382). *İran Der Zeman-ı Şah Safi ve Şah Abbas-ı Dovvom: Holdiberîn*. (M.R. Nasîrî Haz.). Tahran: Encomen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi.
- HARİMÎ, Rahimi-zade İbrahim Çavuş. (2010). *Kitab-ı Gencine-i Feth-i Gence: Osmanlı İran Savaşları ve Gence'nin Fethi (1583-1590)*. (G. Karaağaç, A. Eskikurt Haz.) İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- HAYDAR ÇELEBÎ. (t.y.). *Haydar Çelebi Ruznamesi*. İstanbul. Tercüman 1001 Temek Eser.
- HEREVÎ, Emir Mahmud Bin Handmir. (1390). *İran Der Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî* (G. Tabatabai Mecid Haz.). Tahran: İntişarat-ı Mevkufat-ı Doktor Mahmud Efşar.
- HİBRÎ EFENDÎ, Abdurrahman. (2021). *Bir Divan Katibinin Kalemıyla IV. Murad'ın Bağdat Seferi (Târih-i Feth-i Bağdad)*. (A. Üstüner Haz.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- HÜSEYNÎ, Hurşah bin Kubad. (1379). *Tarih-i Elçi-yi Nizamşah*. (Mohammed R. Nasiri Haz.). Tahran: Encomen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî.
- KADGAN, Muhammed Yar b. Arab. (1385). *Masharu'l-bilad: Tarih-i Şeybaniyan*. (Haz. N. Celali). Tahran: Merkez-i Pijuhîşî-yi Miras-ı Mektub.
- KALKAŞANDÎ, Ahmed b. Ali, (1380). *Cografya-yı Tarihi-yi İran Der Karn-ı Nohom-i Hicri*. (M. Üzzüveyri Çev.). Tahran: Merkez-i Esnad ve Tarih-i Diplomasi.
- KATİP ÇELEBÎ. (2016). *Fezleke*, Cilt I-II. (Z. Aycibin Haz.) İstanbul: Çamlıca.
- KAZVİNÎ, Ebulhasan. (1367). *Fevaidü's-safeviyye: Tarih-i Selatin ve Umera-yi Safevi Pes Ez Sukut-i Dovlet-i Safeviyye*. (M. Mirahmedi Haz.). Tahran: Moessese-yi Mutalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi.
- KAZVİNÎ, Yahya bin Abdullatif. (1386). *Lubbu't-tevarih*. (M. H. Muhaddis). Tahran: Encomen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi.
- KAZVİNÎ, Yahya bin Abdullatif. (2011). *Safevi Tarihi*. (H. Mohemmednejad Çev.). Ankara: Birleşik Yayınevi.
- KİRMANÎ, Molla Mohammed Mümin. (1384). *Sahifetü'l-İrşad (Tarih-i Efşar-i Kirman*

- *Payan-i Kar-i Safevi*). (Bastani Parizi Haz.). Tahran: İntişarat-i İlm.
- LARİ ŞİRAZİ, Ruhullah. (1389). *Şerefname*. (M. B. Vüsuki Haz.). Tahran: Kitabhane, Muze ve Merkez-i Esnad-ı Meclis-i Şura-yı İslami.
- MALABAR, Friar Alexander. (1936). The Story of the Sack of Ispahan by the Afghans in 1722. *Journal of The Royal Central Asian Society*, 23:4, 643-653.
- MİRZA SEMİA, Muhammed Semi. (1378). *Tezkiretü'l-müluk*. (S. M. Debirsiyaki Haz.). Tahran: Moessese-yi İntişarat-ı Emir Kebir.
- PEÇEVİ, İbrahim Efendi. (1982). *Peçevi Tarihi*, Cilt II, (B. S. Baykal Haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- RUMLU, Hasan Big. (1389). *Ahsenü't-tevarih*, Cilt II-III, (A. Nevai Haz.). Tahran: İntişarat-ı Esatir.
- RUMLU, Hasan. (2017). *Safevi Şahu II. İsmail Kahkaha Kalesi'nin 20 Yıllık Mahpusu*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- RUSTEMU'L-HUKEMA, Muhammed Haşim Asaf. (1379). *Rustemu't-tevarih*. (A. Alizade Haz.) Tahran: İntişarat-ı Firdevs.
- SANSON, N. (1346). *Sefername-yi Sanson Vaz-i Kişver-i Şahenşahi-yi İran Der Zeman-i Şah Suleyman-i Safevi*. (T. Tefezzuli Çev.). Tahran: İbn Sina.
- SEYFİ ÇELEBİ, Defterdâr. (2019). *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- SHERLEY, Sir Anthony. (2005). *Sir Anthony Sherley and His Persian Adventure*. London: Routledge Curzon.
- SIDKI PAŞA. (2006). *Gazavât-ı Sultan Murad-ı Râbi': IV Murad'ın Revan Seferi* (Haz. M. Arslan). İstanbul: Kitapevi.
- ŞAH TAHMASB-I SAFEVİ. (2001). *Tezkîre*, (H. Kırlangıç Çev.), Ankara: Anka Yayınları.
- ŞAH TAHMASB, Bin İsmail bin Hadarü's-safevi. (1363). *Tezkire-yi Şah Tahmasb*. Tahran: İntişarat-ı Şark.
- ŞAMLU, Veli Kulu b. Davud Kulu. (1371). *Kıyasu'l-hakani*, Cilt 1. (S.S. Nasiri Haz.). Tahran: Sazman-ı Çapu İntişarat-ı Vizaret-i Ferhengu İrşad-ı İslami.
- ŞEYH VEFÂYÎ MEHMED. (2019). *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*. (E. Afyoncu Haz.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- ŞİRAZİ, Abdi Beğ. (2019). *Safeviler, Tekmiletü'l-Ahbâr (Başlangıçtan 1571'e Kadar*

Safevilerin Tarihi). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- TAVERNIER, Jean Baptiste. (2010). *Tavernier Seyahatnamesi*. (T. Tunçdoğan Çev.). İstanbul: Kitap Yayınları.
- TEFRİŞÎ, Ebulmefahir Fazlullah El-Hüseyni-yi Sevanihnigar. (1388). *Tarih-i Şah Safî: Tarih-i Tehevvolat-ı İran Der Salha-yı 1038-1052 H. K.* (M. B. Nejad Haz.). Tahran: Miras-ı Mektub.
- TİHRANÎ, E. B. (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (M. Öztürk Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TÜRKMEN, İskender Bey Münşi-yi. (2019). *Târîh-i Alem-ârâ-yı Abbâsî*, Cilt I-IV, (Ali Genceli Çev. İsmail Aka Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YÜCEL, Yaşar. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkatına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l- Müslimîn ve Menâfii'l-Müminîn, Hırzû'l-Mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ZEYREK, Yunus. (1999). *IV. Sultan Murâd'ın Revân ve Tebriz Seferi Rûznâmesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ZEYREK, Yunus. (2001). *Tarih-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/M. 1585)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

- ABİDİNİ, Ebulfezl. (1384). Metn-i Piraste-yi Muahede-yi Zohab. *Feslname-yi Tarih-i Revabit-ı Harici*, 24-25, 29-42.
- AFZAL KHAN, M. (1983). Ali Mardan Khan A Great Iranian Noble of Shahjahan. *Proceedings of the Indian History Congress*, 44, 198-210.
- AGOSTON, G. (2006). *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Teknolojisi*. (T. Akad Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- AGOSTON, G. (2012). *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*. (Çev. F. Çalışır). İstanbul: Timaş Yayınları.
- AGOSTON, G. (2017). *Osmanlıda Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*. (K. Şakul Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- AKAD. M. Tanju. (2017). *Bir Savaş Nasıl Kaybedilir? Selçuklu, Osmanlı Tarihinde*

- Askeri Hatalar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ALAM KHAN, I. (1995). Firearms in Central Asia and Iran During The Fifteenth Century and The Origins and Nature of Firearms Brought By Babur. *Proceedings of the Indian History Congress*, 56, 435-446.
- AMITAI, R. (2010). Armies and their economic basis in Iran and the surrounding lands, c. 1000-1500. *The New Cambridge History of Islam* içinde (c. 3, ss.539-560) Cambridge: Cambridge University 2010.
- AXWORTHY, Michael. (2007). The Army of Nader Shah. *Iranian Studies*, 40 (5), 635-646.
- AXWORTHY, Michael. (2011). Nader Shah and Persian Naval Expansion in the Persian Gulf, 1700—1747. *Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series*, 21(1), 31-39.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2011). Gilân Sorunu ve Osmanlı-Safevi Devletleri Arasındaki Yazışmalar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (49), 1-12
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat. (2013a). *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*. Ankara: Berikan Yayınları.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat. (2013b). Şah Abbas (1578-1629) Zamanında Safevî Devlet Teşkilatı'nda Yapılan Düzenlemeler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 204, 1-22.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat (2014a). *Safevi Devleti Tarihi*, Ankara: Yason Yayınları.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat. (2014b). *Safevîye Tarikatı Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat. (2021). İslâm Coğrafyacılarına Göre Derbend Şehri. *History Studies*, 13(3), 751-764.
- BABAIE, S., BABAYAN, K., BAGHDIAANTZ-MCCABE, I., FARHAD, M. (2004). *Slaves of The Shah*. London: I.B. Tauris.
- BABAIE, S. (1994). Shah 'Abbas II, the Conquest of Qandahar, the Chihil Sutun, and Its Wall Paintings. *Muqarnas*, 11, 125-142.
- BARTHOLD W. (1984). *An Historical Geography of Iran*. (S. Soucek Çev.). New Jersey: Princeton University Press.
- BASHIR, S. (2006). Shah Isma'îl and the Qizilbash: Cannibalism in the Religious History of Early Safavid Iran. *History of Religions*, 45(3), 234-256.
- BASHIR, S. (2014). The Origins and Rhetorical Evolution of the Term Qizilbâsh in

- Persianate Literature. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 57(3), 364-391.
- BEHRÂMNEJÂD, M. (2019). *Karakoyunlular-Akkoyunlular İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları*. (S. Gündoğdu, A. İçer Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- BERÂZİŞ, Emir Hoseyn. (1392). *Revabıt-ı Siyasi-Diplomatik-i İran ve Cihan Der Ahd-i Safeviyye*. Tahran: Moessese-yi İntişarat-ı Emir Kebir.
- BLACK, J. (2003). *Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*. (Y. Alogan Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- BÖREKÇİ, Günhan. (2006). A Contribution to The Military Revolution Debate: The Janissaries Use of Volley Fire During The Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and The Problem of Origins. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, 59(4), 407-438.
- BRENTJES, Sonja & SCHÜLLER, Volkmar. (2006). Pietro Della Valle's Latin Geography of Safavid Iran (1624-1628): Introduction. *Journal of Early Modern History*, 10, 169-219.
- CHASE Kenneth. (2008). *1700'e Kadar Ateşli Silahlar Tarihi*. (Fusun Tayanç ve Tunç Tayanç Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- CROSBY, W. Alfred. (2003). *Ateş Etmek Tarihte Fırlatma Teknolojileri*. (A. Görey Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ÇELİK, Remziye. (2022). Şeybânîlerin Kuruluşunda Çevre Devletlerle İlişkileri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 257, 287-308.
- DAĞLAR, Mehmet. (2019). *Şah Tahmasb'ın Dini Siyaseti (1524-1576) İran'da Kızılbaşlıktan Şiiliğe Geçiş*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.
- GARZA, A. (2019). The Lost World: Change and Continuity in Mughal Military Technology. *Technology, Violence, and War* içinde. Leiden, The Netherlands: Brill.
- GENÇ, Serdar. (2013). *Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- DUMAN, İ. (2020). *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- EMECEN, F. M. (2018). *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- ERALP, T. Nejat. (1993). *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı*

- İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ERDOĞAN, Eralp. (2019). *Safevi Devleti'nin Askerî Teşkilatı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- FAROQHI, Suraiya. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. (A. Berktaş Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- FARROKH, K. (2015). The Military Campaigns of Shah Abbas I in Azerbaijan and the Caucasus (1603-1618). *Studies on Iran and The Caucasus (Studies in Honour of Prof. Garnik S. Asatrian; Edited by U. Bläsing, V. Arakelova & M. Weinreich)*, Leiden: Brill, 75-95.
- FELAHİ, E., GOLAMHOSEYN, R. (1394). Erzyabi-yi Saht ve Karbord-i Silah-i Ateşin Der Asr-ı Safevi. *Tarih-i İlm*, 13(1), 65-80.
- FİDAN, Giray. (2011). *Kanuni Devrinde Çin'de Osmanlı Tüfeği ve Osmanlılar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi
- FLOOR, Willem (2001). *Safavid Government Institutions*. California: Mazda Publishers.
- FLOOR, W., CLAWSON, P. (2000). Safavid Iran's Search for Silver and Gold. *International Journal of Middle East Studies*, 32(3), 345-368.
- FLOOR, W., JAVADI, H. (2013). The Role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran. *Iranian Studies*, 46 (4), 569-581.
- GAFFARİFERD, A. (1385). Şuriş-i Aba-yı Torkemen. *Feslname-yi Tarih-i Danişgah-i Azad-ı Mehellat*, 2, 113-124.
- GIBB, Hamilton. (2019). *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- GRISWOLD, William J. (2002). *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*. (Ü. Tansel Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- GÜNDOĞDU, Abdullah. (2000). Osmanlı Diplomasisinde bir Olay: Gilan Sorunu (1591-1594). *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, 25-30.
- GÜNDÜZ, Tufan. (2009). *Uzun Hasan – Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- GÜNDÜZ, Tufan. (2010a). *Son Kızılbaş Şah İsmail*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

- GÜNDÜZ, Tufan. (2015). *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- GÜRBÜZ, Meryem. (2008). Ortaçağ Türk Ordularında Resm-i Geçit. *Eskiçağdan Modern Çağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilat ve İşlev* içinde (Feridun M. Emecen Ed.). İstanbul: Kitabevi.
- HACKER, Bart. (2015). Mounted Archery and Firearms: Late Medieval Muslim Military Technology Reconsidered. *Vulcan*, 3, 42-65.
- HASAN NİYA, Muhammed. (1390). Nigahi-yi Dobare Be Revend-i İhrac-ı Portugaliha Ez Cezireha-yi Kişm ve Hurmuz Der Asr-ı Şah Abbas-ı Evvel-i Safevi. *Pijuhışname-yi Ferhengi-yi Hurmuzgan*, 1(2), 81-93.
- HAŞİMİ, Ş. E. (1397). Tarih-i Arakel Fesl-i Moşterek-i Tarih-i İran ve Ermenistan Der Karn-i 17 m. / 11 h. *Tarih ve Cografya*, 58-63.
- HANEDA, Masashi. (2016). Safevi Hassa Birliklerinin Tekamülü. *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 125-150.
- HAYRENDİŞ, A. TEBRİZNİYA TEBRİZİ, M. (1398). Topçibaşı Der Asr-ı Safevi Ez Fensalar Ta Mensebdari. *Pijuhışha-yi Ulum-i Tarihi*, 11(2), 63-81.
- HINZ, Walter (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, (T. Bıyıklıoğlu Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- HUSAIN, R. (1992). Indian Trade and The Indian Merchants in Persia in the Middle of The Seventeenth Century. *Proceedings of the Indian History Congress*, 53, 281-289.
- HUSAIN, R. (1993). Faects of Overland Trade Between India and Iran in The Seventeenth Century. *Proceedings of the Indian History Congress*, 54, 311-317.
- IMBER, Colin. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*. (Ş. Yalçın Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- İŞRAKİ, İhsan. (1353). Arz-i Sipah-i Şah Tahmasb ve Mukayese-yi An ba Arz-i Sipah-i Uzun Hasan-ı Akkoyunlu. *Berresiha-yi Tarihi*, 52, 125-148.
- İZEDİ, A. HAZAYİ, M. PURMEND H. (1396). Baznumayi-yi Kızılbaşha Der Nigareha-yi Şahname-yi Tahmasb. *Neşriye-yi Honerha-yi Tecessumi*, 22(4), 43-52.
- KAİMMEKAMİ, Cehangir. (1345). Varaki Ez Tarih-i Ertiş-i İran: Revabit-i Nizami-yi

- İran ve Feranse der Dovre-yi Safeviye. *Berresiha-yi Tarihi*, 1(2), 105-124.
- KARAKULAK, Mesut. (2020). *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*. İstanbul: Kronik Kitap.
- KASIM HİLİ, R.Ş. MUŞFİKİFER, İ. (1395). Berresi-yi Tahili-yi Alemkerd-i Nizami-yi Hukümet-i Safevi Der Şuriş-i Efagene. *Feslname-yi Mutalaat-i Tarihi-yi Ceng*, 1(1), 95-114.
- KOCA, S. (2005). *Selçuklular'da Ordu ve Askeri Kültür*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KUMARI, Deepti. (2017). Horse Trade. *Proceedings of the Indian History Congress*, 78, 351-360.
- LASSIKOVA, G. (2010). Hushang the Dragon-slayer: Fire and Firearms in Safavid Art and Diplomacy. *Iranian Studies Special Issue: Millennium Of The Shahnama Of Firdausi*, 43(1), 29-51.
- LEMTON, E. K. S. (1377). *Mâlik ve Zârî Der İran*. Tahran: Şirket-i İntişarat-i İlmî ve Ferhengî.
- LOCKHART, Lawrance (2016). Safevi Döneminde İran Ordusu. *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 177-188.
- LYNN, John A. (1996). The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000. *The International History Review*, 18 (3), 505-545.
- MACHIAVELLI, N. (2003). *Askerlik Sanatı*. (N. Güvenç Çev.). İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- MAHMUT ŞEVKET. (1325). *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, (cilt 1). İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası.
- MATTHEE, R. (1996). Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran. *Pembroke Papers*, 4, 389-416.
- MATTHEE, R. (2012). *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*. New York: I.B.Tauris.
- MAZLUMI, Farbod. (2021). Safeviler Döneminde Teberrailer. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 77-84.
- MITCHELL, C., Paul. (2000). Shāh ‘Abbās, the English East India Company and the Cannoneers of Fārs. *Itinerario*, 24, pp 104-125.
- MOSHTAGH KHORASANI, Manouchehr (2010). *Persian Firepower: Artillery. Classic Arms and Militaria*, 17(2), 19–25.

- MOTEVELLİ, A. ASLANİ MELAYİRİ, İ. HAFİZULLAH, Z. (1398). Berresi-yi Ehemmiyet ve Vijegiha-yi Mohimterin Kaleha-yi Dovre-yi Safeviye. *Mutalaat-ı Tarihi-yi Ceng*, 3(4), 67-90.
- MOTOVELLİ, A. ZARİİ, A. (1397). Peyamed-i Neberd-i Gucduvan Ber Cografya-yi Siyasi-yi Menteke-yı Maveraunnehir ve Munasebat-ı Deruni-yi Kudret Der İran. *Mutalaat-ı Tarihi-yi Ceng Feslname-yi İlmi-Pejuhişi*, 2(3), 123-141.
- ÖZBARAN, S. (2017). *Portekizli Seyyahlar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ÖZDAL, A. N. (2019). *Türklerin Savaş Sanatı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- PAMUK, Ş. (2018). Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- PARKER, Geoffrey. (1976). The Military Revolution, 1560-1660--a Myth?. *The Journal of Modern History*, 48(2), 195-214.
- PARKER, G. (2017). Cambridge Savaş Tarihi. F. Tayanç, T. Tayanç Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- PARKER, G. (2018). Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800 (Çev. T. Zorlu). İstanbul: Küre Yayınları.
- PARLAK, Sevgi. (2019). Türk Askeri Mimarlığı. *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü* içinde (A. S. Özkaya Ed., ss.629-662). İstanbul: Kronik Kitap.
- PARADUST, Menuçihir. (1391). Ez Şah İsmail-i Dovvom Tâ Şah Abbas-ı Evvel (cilt I-II). Tahran Şirket-i Sehâmî-yi İntişâr.
- PİRÜZ, H. SERDRUD, E. (1385). Bazhani-yi Meydan-ı Sahibabad Ez Ru-yi Tesavir-i Şarden ve Matrakçı Ber Esas-ı Mutun-i Tarihi. *Neşriye-yi Honerha-yi Ziba*, 25, 35-44.
- RAY, Sukumar. (1959). Bairam Khan Under Emperor Humayun. *Proceedings of the Indian History Congress*, 22, 253-256.
- RAZNIHAN, M. H, MUŞFİKİFER, İ. (1394). Erzyabi-yi Nakş-ı Moellifeha-yı Dini Der Tevan-ı Nizami-yi Hukümet-i Safevi. *Mutalaat-ı Tarih-i İslam*, 7(27), 107-137.
- PAUL, M. C. (2004). The Military Revolution in Russia, 1550-1682. *The Journal of Military History*, 68(1), 9-45.
- RÖHRBORN, K. M. (1357). *Nizam-ı Eyalat*. (Çev. K. Cihândârî). Tahran: Bangah-ı Tercome ve Neşr-i Kitab.

- SADIKİ, Zehra. (1392). *Tarih-i İran der Asr-ı Safevi*. Tahran: İranvic.
- SARI, Arif. (2019). Osmanlı Kara Taşımacılığında Deve Türkmen Deveciler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 303-322.
- SARIÇİÇEK, Sertaç. (2016). *Safeviler Döneminde İran'da Avcılar*. (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- SAVORY, Roger (1392). *İran-i Asr-ı Safevi*, (K. Azîzî Çev.). Tahran: Neşr-i Merkez.
- SEVAKIB, Cihanbahş. (1384). Nigarişi ber Şuriş-i Şirhan-i Afgan der Asr-ı Şah Safi. *Danışkede-yi Edebiyat ve Ulum-i İnsani-yi Danişgah-ı Isfahan*, 40, 89-108.
- SEVAKIB, Cihanbahş. (1380). *Tarih-nigari-yi Asr-ı Safeviyye ve Şinaht-ı Menabi ve Mehaz*. Şiraz: İntişarat-ı Novid.
- SOHRABI, B. (2005). Early Swedish Travelers to Persia. *Iranian Studies*. 38 (4), 631-660.
- STANFIELD-JOHNSON, R. (2004). The Tabarra'iyân and the Early Safavids. *Iranian Studies*. 37(1), 47-71.
- STEINMANN, L.K. (1987). Shah 'Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629. *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, 14(1), 68-74.
- STREUSAND, Douglas E. (2013). Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları; Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler. (B. Fırat Çev.). İstanbul: Ufuk Yayınları.
- SÜMER, Faruk (1999). *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: TTK Basımevi.
- ŞADMAN, Seyyid Fahreddin. (1312). Sefaret-i Muhammed Reza Beg Be Derbar-ı Lui Çehardehom. *Mihr*, 1(4), 288-297.
- ŞAHİN, Mustafa. (2013). Orta Çağ'da Herât Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 50, 205-218.
- TEBRİZİ, M. T., HAYRENDİŞ, A., HASANİ, A., ŞABANİ, R. (1398). Karkerd-i Silah-i Tup Der Serkub-i Şurişha-yi Mahalli ve İstimrar-i Dovlet-i Motemerkiz-i Asr-ı Safevi. *Pijuhışname-yi Tarihha-yi Mahalli-yi İran*, 7(2), 161-176.
- TRACY, James. (2015). Foreign Correspondence: European Accounts of Sultan Süleyman I's Persian Campaigns, 1548 and 1554. *Turkish Historical Review*. 6, 194-219.
- UYANIK, Ö. F. (2020). *Bizans İmparatoru Romanos Diogenes 1068-1071*. İstanbul:

Yeditepe Yayınları.

- UYAR, M. (2020). *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları* cilt I-II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÜKTEN, Selim Serkan. (2018). *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜRKÜNDAĞ, Ayhan. (2006). *Ahmed Dürri Efendi'nin İran Sefaretnamesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- YÜCEL, Ünsal. (1999). *Türk Okçuluğu*. (Ed. D. Ayan). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- ZERRİNİ, Huseyn. (1391). Kaleha-yi Nihavend Der Dovre-yi Şah Abbas-ı Safevi. *Ferhengan*, 41, 8-19.
- ZERRİNKUB, Abdülhüseyin. (2014). *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu*. (N. Altun Çev.), İstanbul: Önsöz Yayıncılık.

BAŞVURU ESERLERİ

- AIKATERINI LASKARIDIS FOUNDATION. *Plan exact de Gomron, ou du Bandar Abbasi de l'isle d'Ormus et des isles voisines*. The Gennadius Library. <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=390> 1 Haziran 2022 tarihinde erişildi.
- ATALAY, Besim. (1970). *Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- BATTAL, Aptullah. (1934). *İbnü-Mühennâ Lûgati*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- BEHZADİ, Behzad. (1369). *Ferheng-i Azerbaycani – Farsi*. Tahran: Diba.
- BRAUN, George. (1640). *Civitates Orbis Terrarum*. David Rumsey Historical Map Collection. <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/6y6ca1> 4 Haziran 2022 tarihinde erişildi.
- BRITANNICA, The Editors of Encyclopaedia. (2016). Cuirass. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/technology/cuirass>. 6 Haziran 2022 tarihinde erişildi.

- BRITANNICA, T. Editors of Encyclopaedia. (2018). Bastion. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/technology/bastion-fortification>. 6 Haziran 2022 tarihinde erişildi.
- BUHARİ, Şeyh Süleyman Efendi. (1298). *Lugat-ı Çağatayi ve Türki-yi Osmani*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- CHATELAIN, Henri. (1720). *Description des Habits des Persans, tant des Hommes que des Femmes, de leur maniere de prendre le tabac & de leurs pipes, de la milice de ce pais & des armes offensives & defensives que les soldats portent a la guerre*. David Rumsey Historical Map Collection. <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/qz677b> 1 Haziran 2022 tarihinde erişildi.
- ERKAL, M. (1991). Arşın. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 3, ss.411-413). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- FER, Nicolas de. (1748). *Atlas ou Recueil de Cartes Geographiques Dressees Sur les Nouvelles Observations de Mrs. de L'Academie Royale des Sciences Par N. de Fer, Geographe de sa Majeste Catolique et de Monseigneur le Dauphin. A Paris chez l'Auteur dans l'Isle du Palais sur le Quay de l'Orloge a la Sphere Royal, avec privilege du Roy 1709*. David Rumsey Historical Map Collection. <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/oxc74t> 3 Haziran 2022 tarihinde erişildi.
- GÜNDÜZ, Tufan. (2010b). Tahmasb, *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (c.39, ss.413-415) İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- KALLEK, C. (2004). Men. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 29, ss.105-107). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- KALLEK, C. (2007). Okka. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 33, ss.338-339). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- KANAR, Mehmet. (1374). *Ferheng-i Câmi-yi Fârsî Be Torkî-yi İstânbulî*. Tehrân: İntişârât-ı Şîrîn.
- KANAR, Mehmet. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- KAŞGARLI MAHMUD, Divânu Lugâti't-Türk. (A. Ercilasun, Z. Akkoyunlu Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LANGENSCHIEDT. Burg. <https://tr.langenscheidt.com/almanca-turkce/burg> 16

Haziran 2022 tarihinde erişildi.

LANGENSCHIEDT. Wagen. <https://tr.langenscheidt.com/almanca-turkce/wagen> 16

Haziran 2022 tarihinde erişildi.

LESSING, F. D. (2017). *Moğolca – Türkçe Sözlük*. (Çev. G. Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MUİN, Muhammed. (1381). *Ferheng-i Muin*. Tahran: İntişarat-ı Adina.

MÜTERCİM ASİM EFENDİ. (2009). *Burhân-ı Katı*, (Mürsel Öztürk, Derya Örs Haz.). İstanbul Türk Dil Kurumu.

NASİRİ, Muhammed. Rıza. (1392). *Ferheng-i Nasiri: Torki-yi Çagatayi, Rumi ve Kılmaki Be Farsi*. (Haz. H. Cevadi, W. Floor). Tebriz: Kitabhane-yi Muze ve Merkez-i Esnad-ı Meclis-i Şura-yı İslam.

NECİP, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (İ. Kurban Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

OLEARIUS, Adam. (1663). *Ausführliche Beschreibung Der kundbaren Reyse Nach Muscow und Persien*. David Rumsey Historical Map Collection. <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/uwwrb8> 10 Haziran 2022 tarihinde erişildi.

ORTELIUS, Abraham. (1570). *Theatrum Orbis Terrarum*. David Rumsey Historical Map Collection. <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/4aoyki> 12 Haziran 2022 tarihinde erişildi.

ÖNER, Mustafa. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZCAN, A. (2003). Lağımçı Ocağı. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 27, ss.49-50). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

RIZA, Muhammed, NASİRİ, Abdülcemil. (1393). *Ferheng-i Nâsirî-yi Türkî, Çagatayî, Rûmî, Kızılbaşî ve Kılmakî Be Farsî*. (Doktor H. Cevâdî, Doktor Villem Floor, M. Kaçalın Haz.). Tebriz: İntişârât-ı Aydın.

ROSSI, Giovanni Giacomo de. (1692). *Mercurio Geografico overo Guida Geografica in tutte le parti del Mondo*. David Rumsey Historical Map Collection. <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/b327fe> 8 Haziran 2022 tarihinde erişildi.

SALİHPUR, Cemşid. (1370). *Ferheng-i Cami*. Tebriz: Neşr-i Lale.

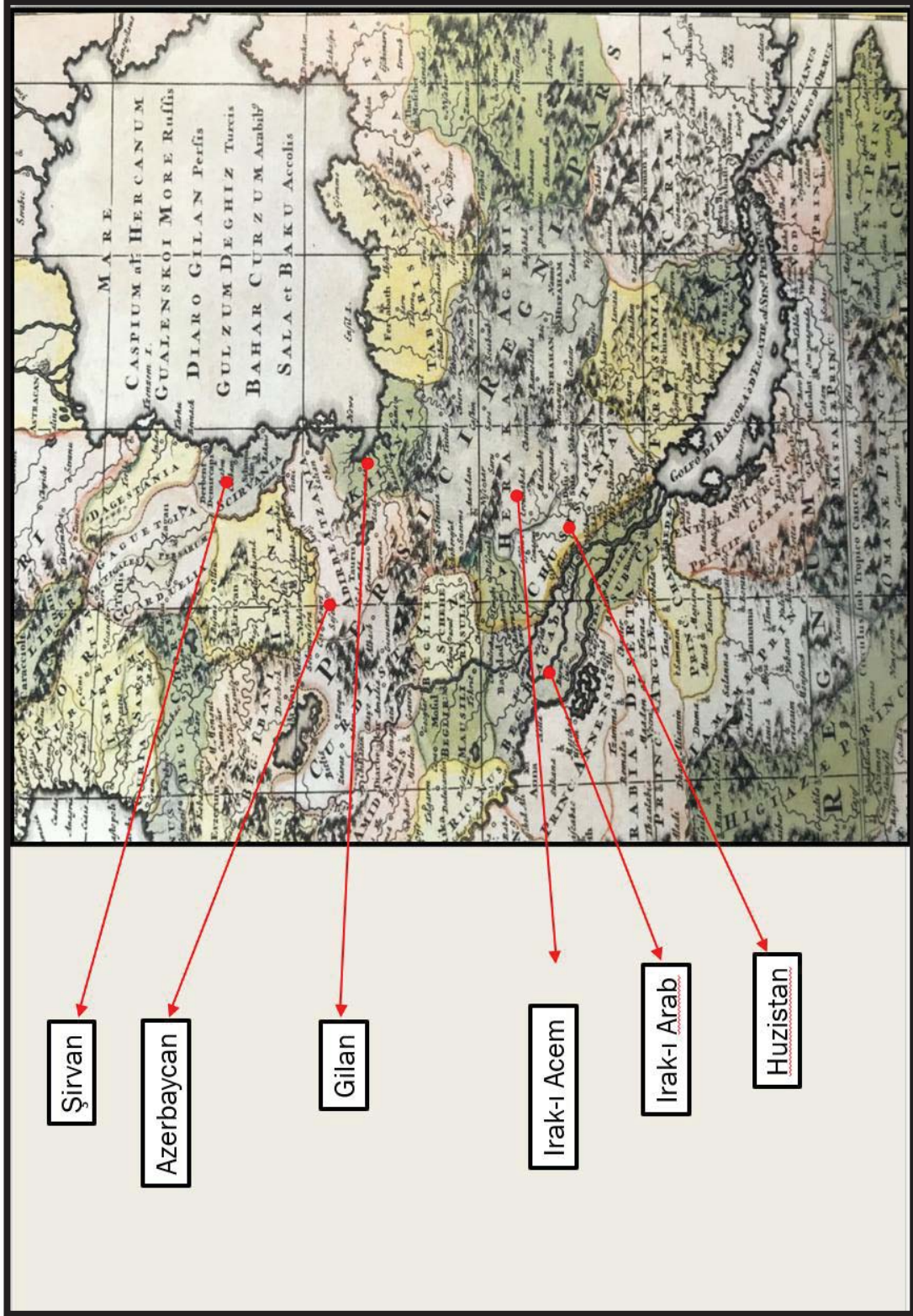
- SÜMER, Faruk. (2012). Uzun Hasan. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (c.42, ss.261-263). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- TAVERNIER, Jean Baptiste. (1678). *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*. London : Printed for R.L. and M.P.
- THE MET COLLECTION. (2022a). Cuirass (Char-aina) 17th–early 18th century. The Met. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/24007> 7 Haziran 2022 tarihinde erişildi.
- THE MET COLLECTION. (2022b). Safavid Courtiers Leading Georgian Captives mid-16th century. The Met. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/24007> 7 Haziran 2022 tarihinde erişildi.
- TURAN, Fikret. (2001). *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lügati*. İstanbul Bay Bilimsel Akademik Yayınlar.
- TÜRK DİL KURUMU. (1993). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Cilt VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRK DİL KURUMU. (1996). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Cilt IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKOĞLU, İsmail. (2010). Şeybanî Han. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (c.39, ss. 43-45). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- ÜNLÜ, Suat. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- YAZICI, Tahsin. (1993). Cüneyd-i Safevî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (c.8, ss. 123-124). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- YUHADİN, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (A. Taymas Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EKLER

Ek 1. Safevî Devleti'nin Komşuları

Ek 2. Safevî Devleti'nin Hâkim Olduğu Bölgeler

Ek 4. 17. Yüzyıl Sonlarında Safevî Devleti'nin Batı Sınırları:

(Rossi, 1692, s.172).

Ek 5. 1715 Yılında Safevî Devleti'nin Batı Sınırları

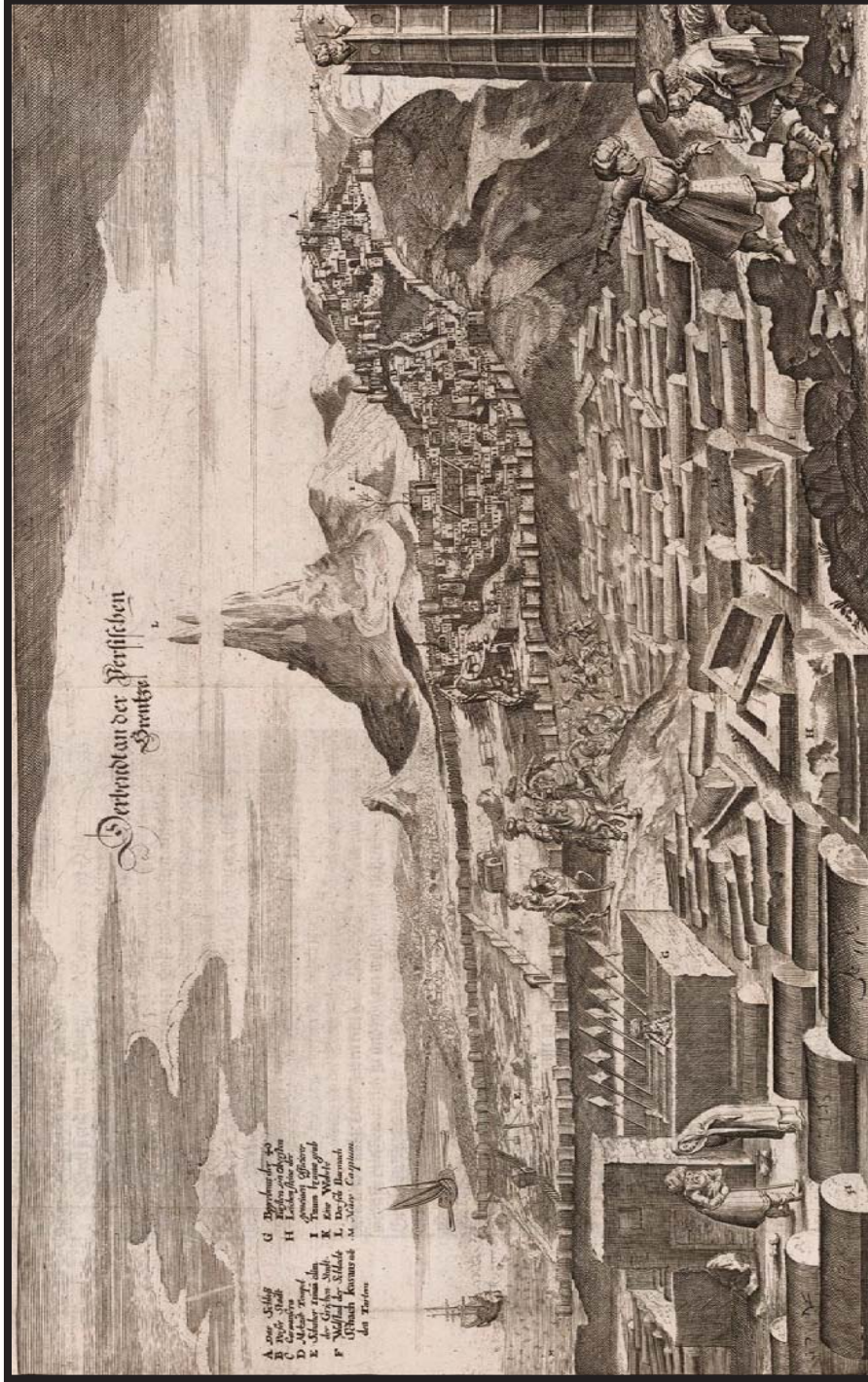
(Fer, 1748, s.86).

Ek 6. Şirvan

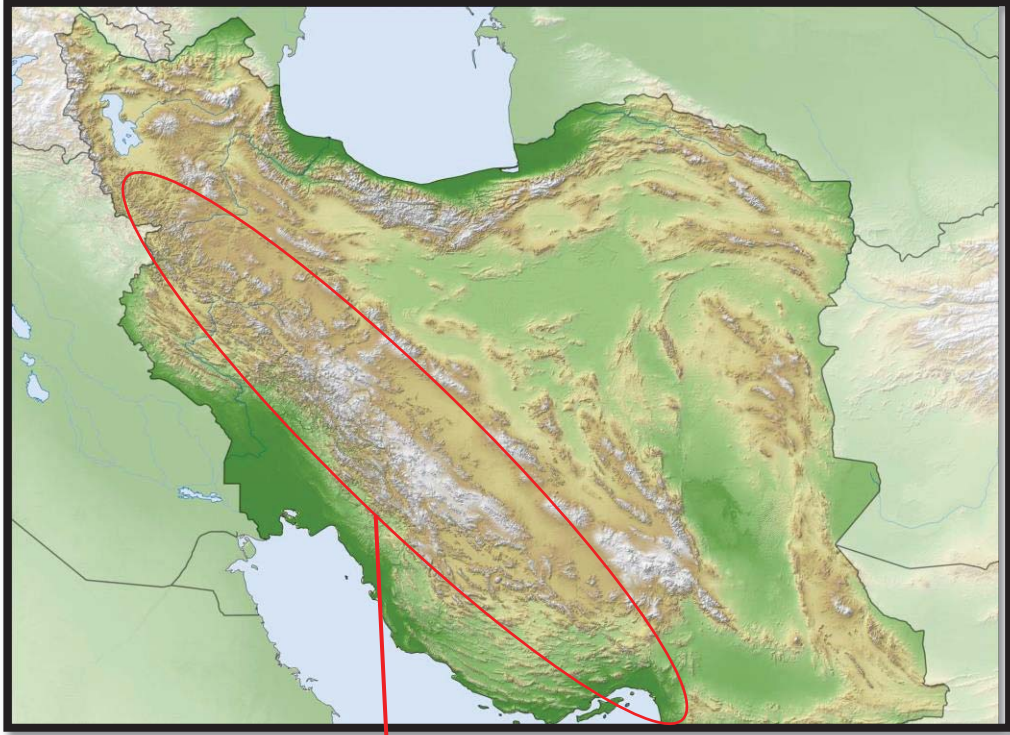
(Olearius, 1663, s.543)

Ek 7. Derbend Kalesi

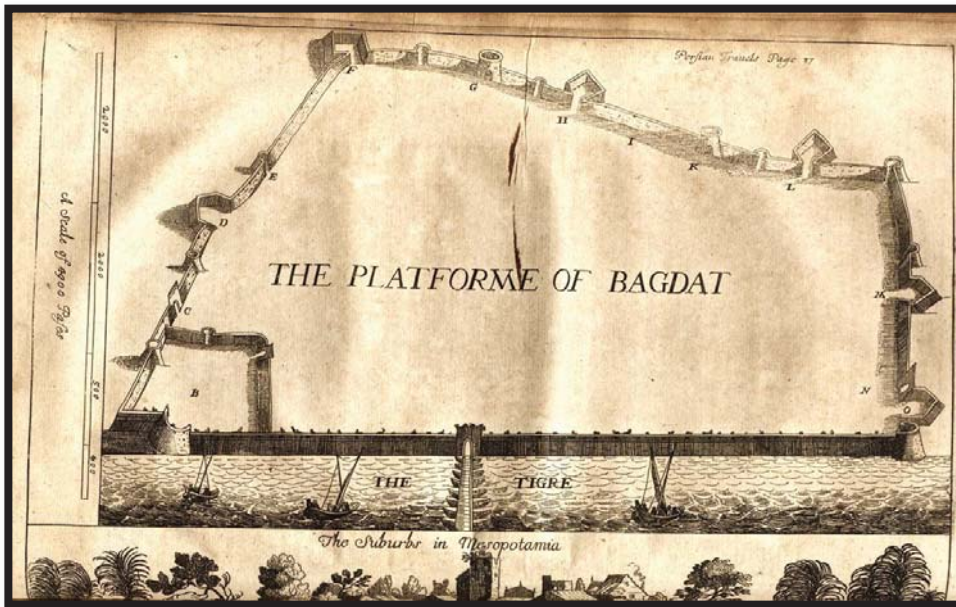
Resmin sağ alt köşesinde şehir dışında bulunan ahşaptan bir gözcü kulesi resmedilmiştir. (Olearius, 1663, s.721)

Ek 8. Zağros Dağları

Zağros
Dağları

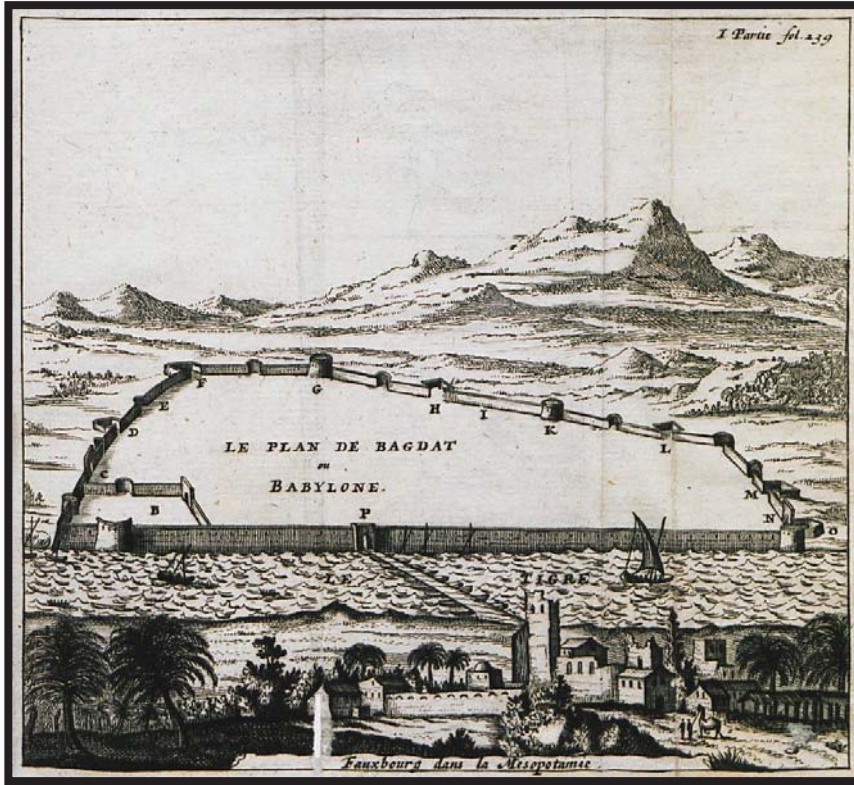
Ek 9. Bağdat Kalesi

TAVERNIER, Jean Baptiste. (1678). The Six Voyages of John Baptista Tavernier. London : Printed for R.L. and M.P.

<https://archive.org/details/sixvoyagesJohnB00Tave/page/n117/mode/1up>

Ek 10. Bağdat Kalesi

AIKATERINI LASKARIDIS FOUNDATION. Plan exact de Gomron, ou du Bandar Abbasi de l'isle d'Ormus et des isles voisines. The Gennadius Library. <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=390>

Ek 11. Kars Kalesi

Ek 12. Nihavend Kalesi

Fotoğraf Gülistan Sarayı Müzesi'nden alınmıştır.

Ek 14. 17. Yüzyılda Safevî Devleti'nin Kuzey Sınırları

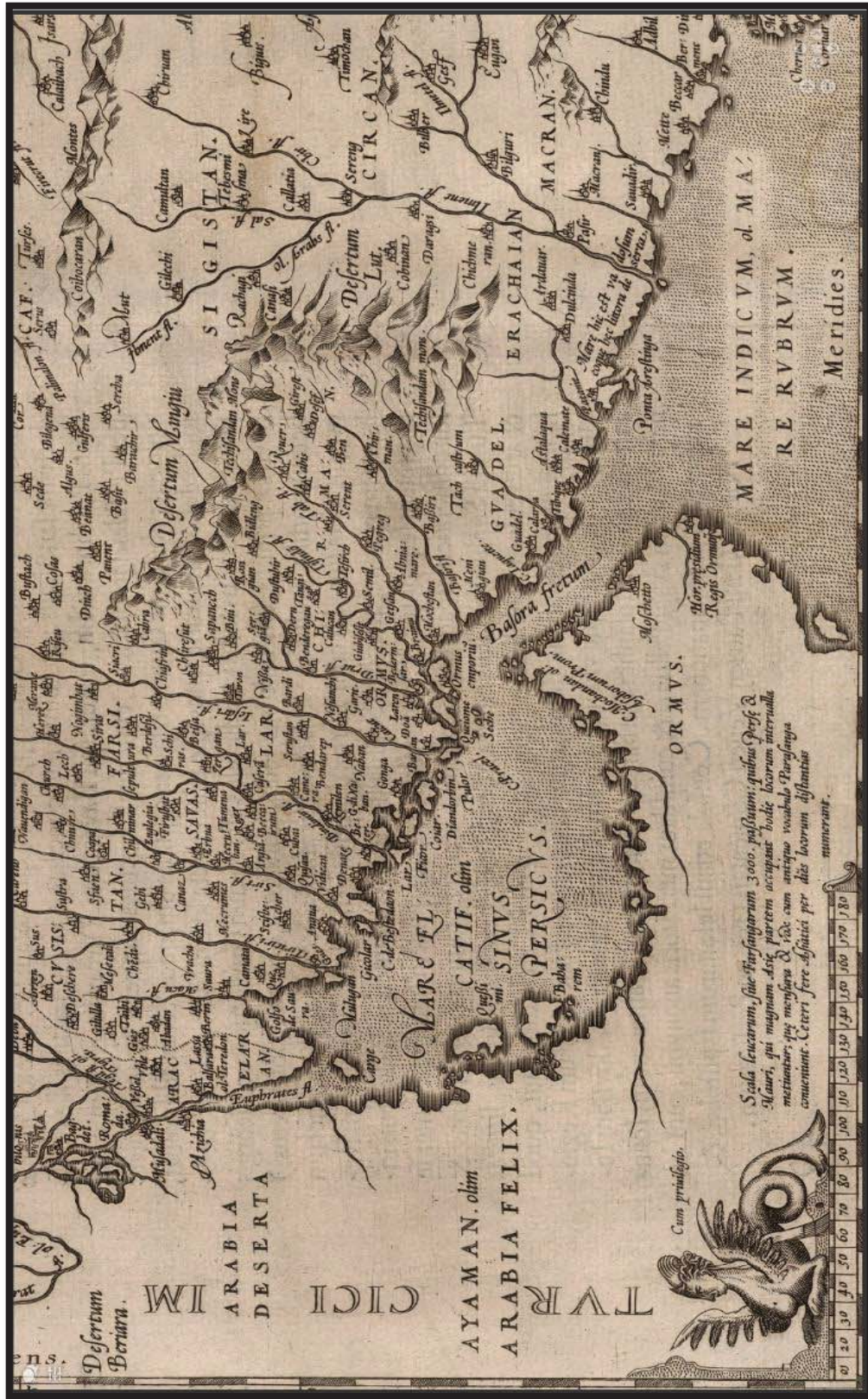

(Olearius, 1663, s.543)

Ek 15. Evlad Kalesi

Ek 16. 16. Yüzyılda Safevî Devleti'nin Güney Sınırları

(Ortelius, 1570, s.49)

Ek 17. 18. Yüzyılda Safevî Devleti'nin Güney Sınırları

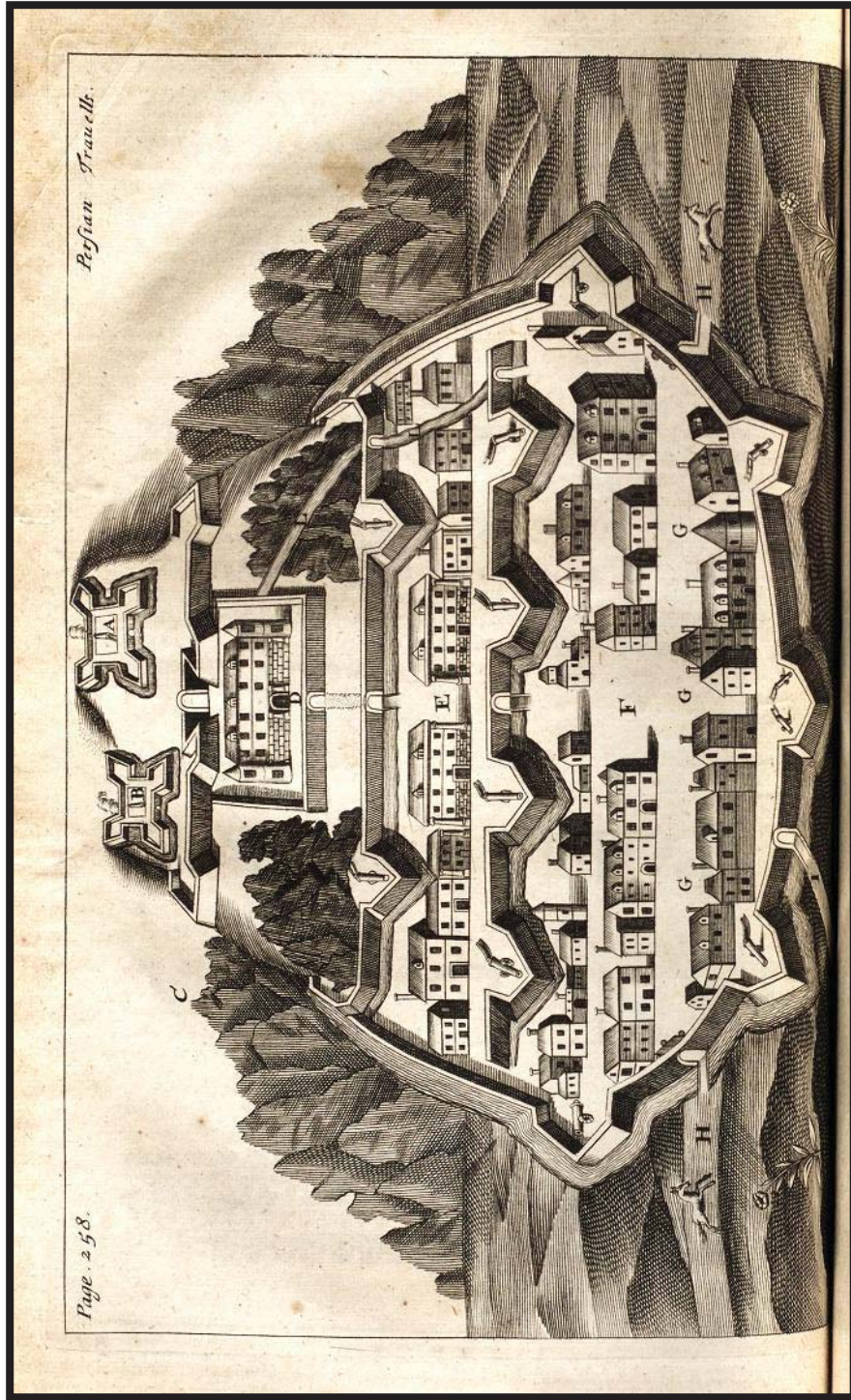

Haritada Bender-i Abbas, Hürmüz, Kişm ve Bender-i Kong bölgeleri görülmektedir (Fer, 1748, s.86).

Ek 18. Hürmüz Kalesi

(Braun, 1640, s.750)

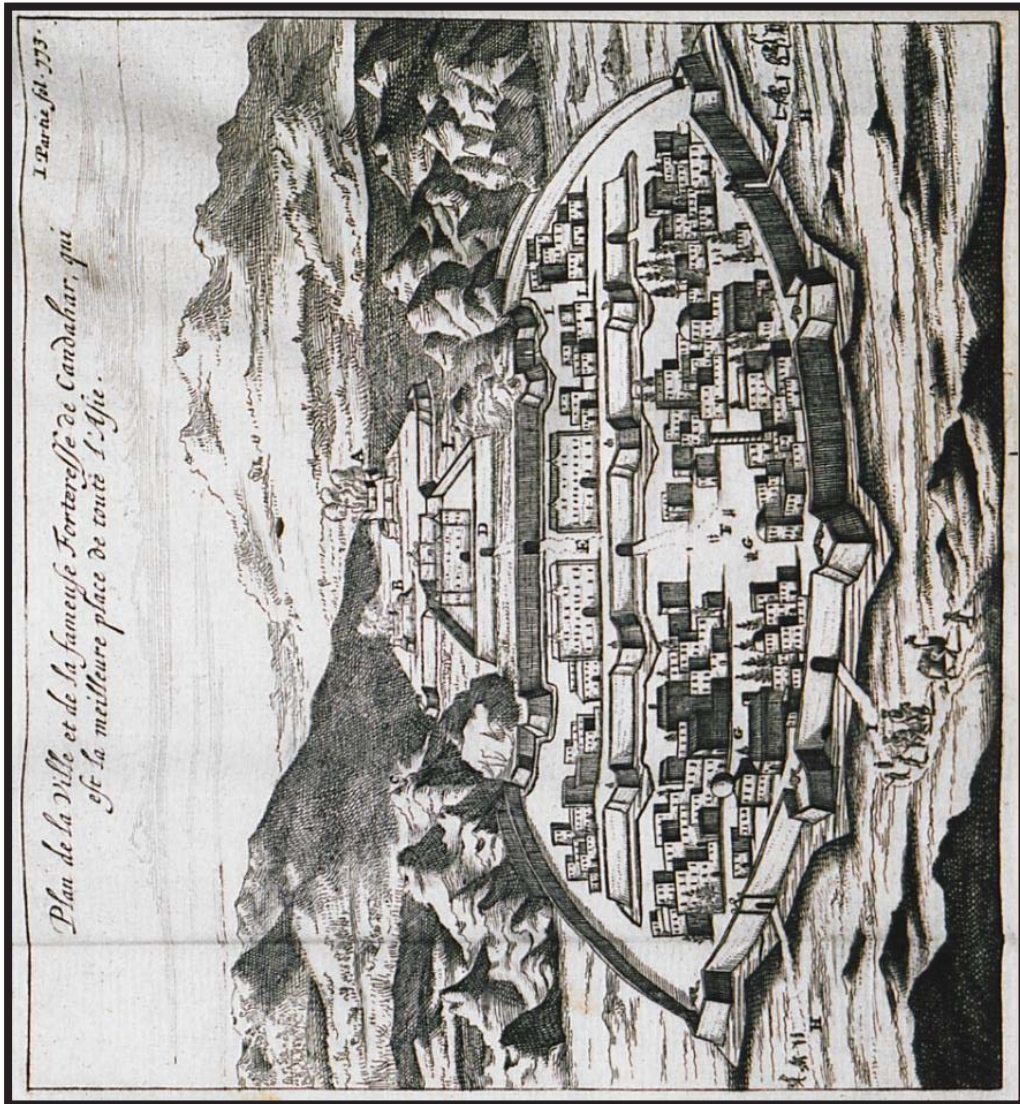
Ek 19. Kandahar Kalesi

TAVERNIER, Jean Baptiste. (1678). *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*. London : Printed for R.L. and M.P.

<https://archive.org/details/sixvoyagesJohnB00Tave/page/n286/mode/1up>

Ek 20. Kandahar Kalesi

AIKA
TERI
NI
LASK
ARID
IS
FOU

NDATION. *Plan de la ville et de fameuse Fortesse de Candahar, qui est la meilleure place de toute l'Asie..* The Gennadius Library.
<https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=390>

Ek 21. Çâr-âyne Zırhı

THE MET COLLECTION. (2022a). Cuirass (Char-aina) 17th–early 18th century. The Met. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/24007>

Ek 22. Kabak Oyunu

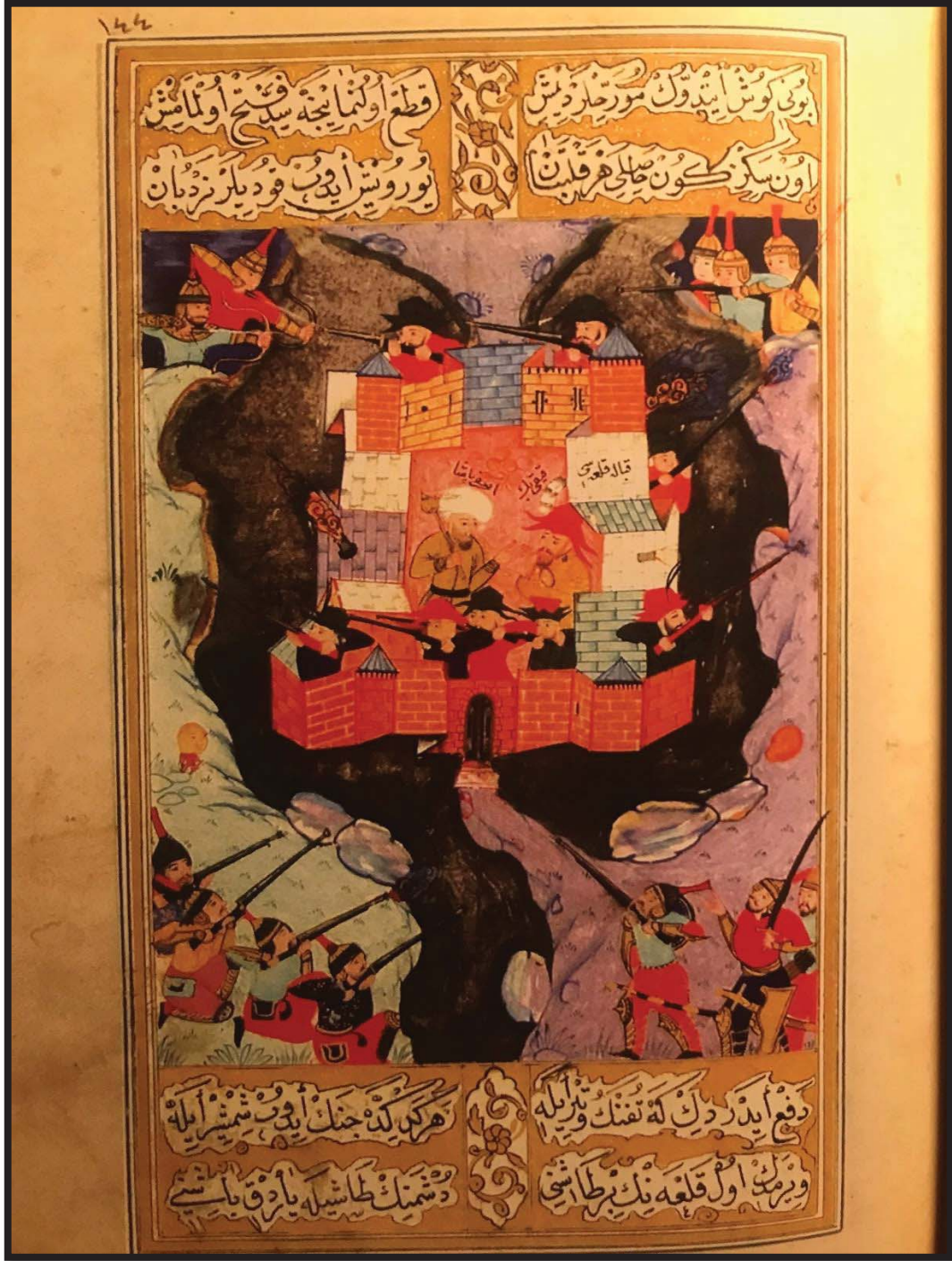
Ek 23. Gürcülerden Esir Toplayan Bir Kızılbaş

Resim Kızılbaş atlısının yanında yetişkin ve çocuk Gürcü esirleri götürmesini tasvir eden bir halı motifine aittir.

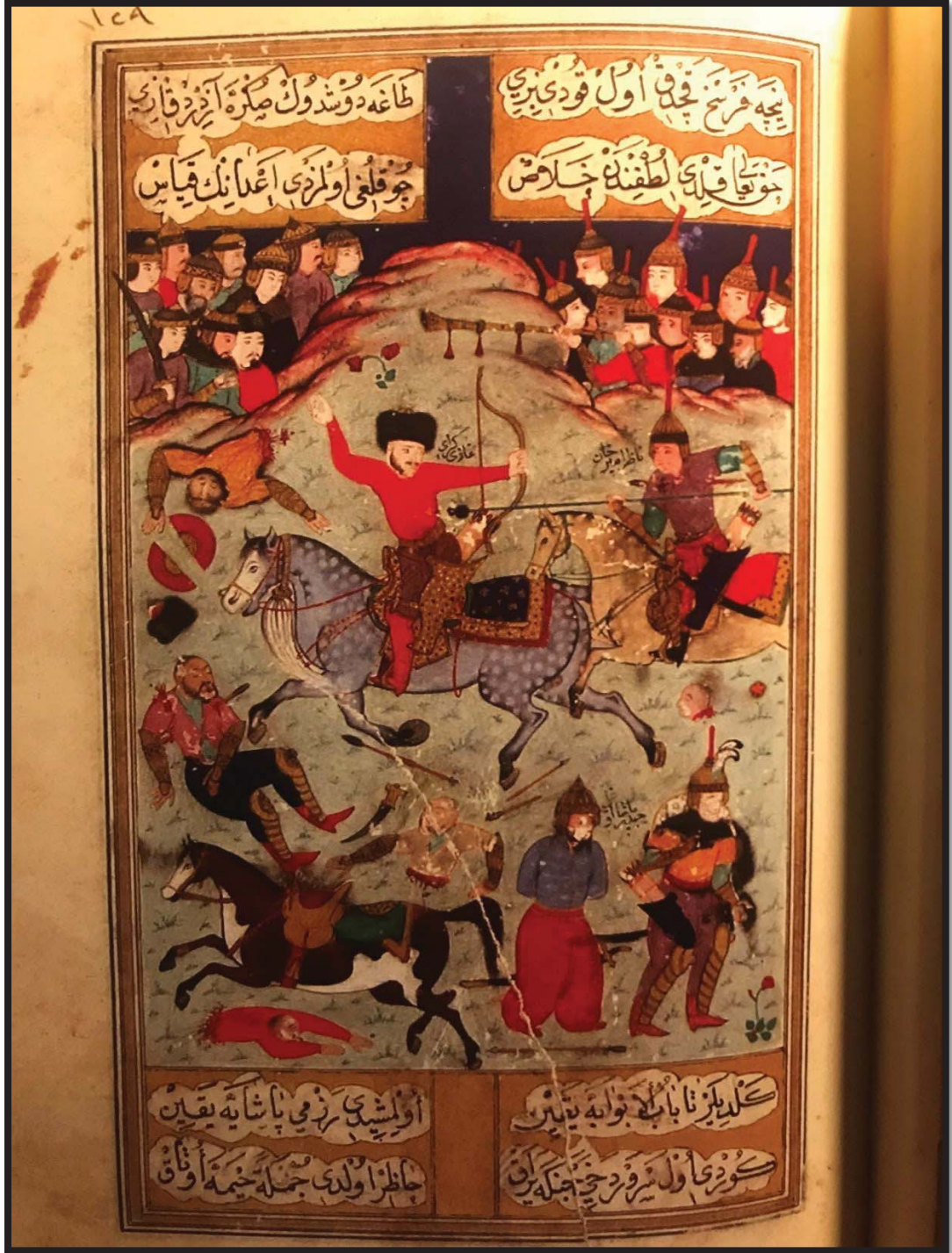
THE MET COLLECTION. (2022b). Safavid Courtiers Leading Georgian Captives mid-16th century. The Met. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/24007>

Ek 24. Safevî Tüfekçileri

Safevî tüfekçileri Kebele Kalesi kuşatmasında tasvir edilmiştir (Âsafî Dal Mehmed Çelebi, 2007, s.285).

Ek 25. Kerrenay (Askerî Bando)

Kerrenay çalan bir Safevî askeri resmin üst kısmında görülmektedir. Resmin sağ alt köşesinde ise bir Kızılbaş askeri tam savaş donanımıyla görülmektedir. (Âsafî Dal Mehmed Çelebi, 2007, s.257)

Ek 26. Safevîlerin Sancakları

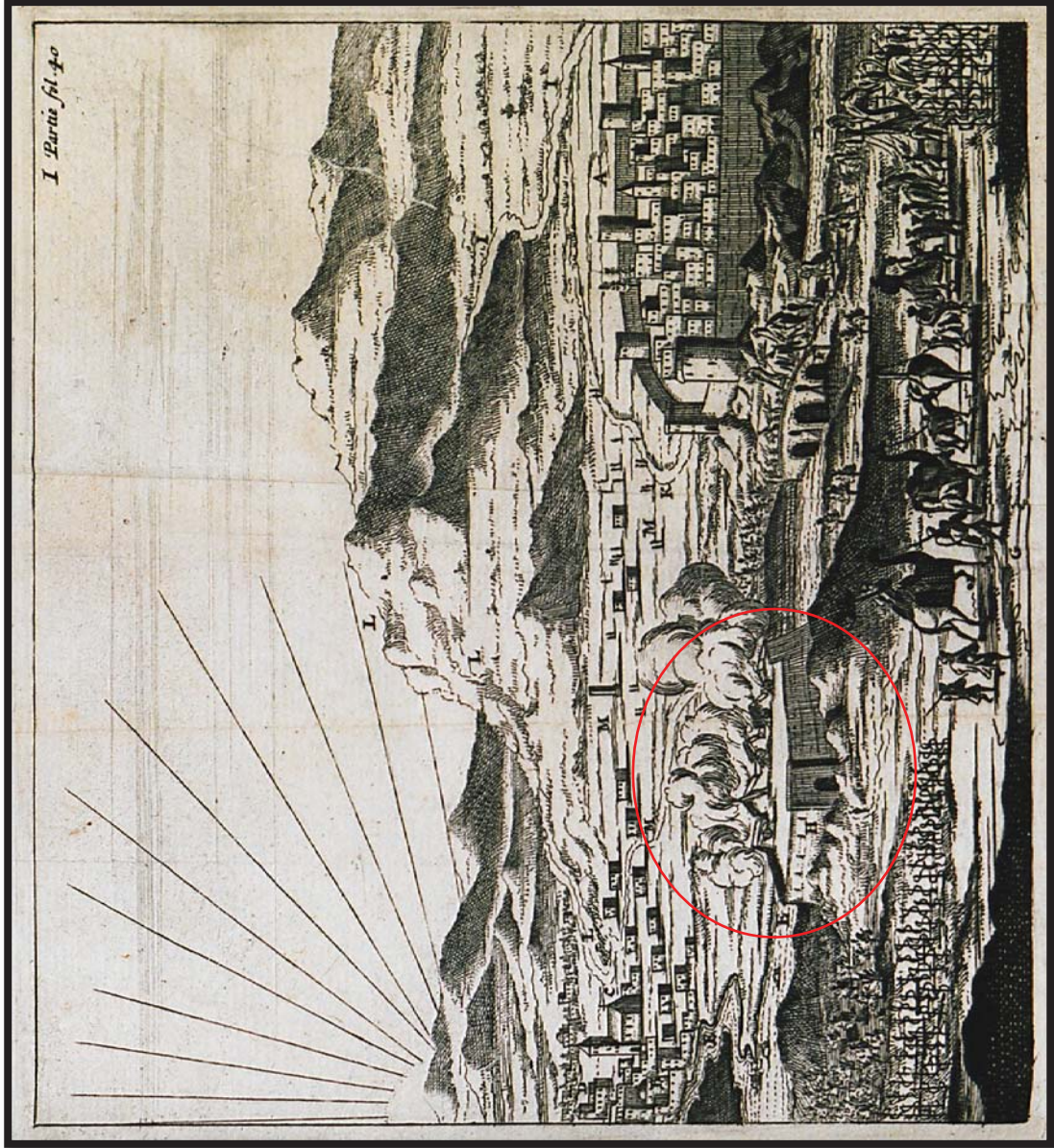
Resmin sağ tarafında Safevîlerin al sancakları gör÷lmektedir. (Âsafî Dal Mehmed Çelebi, 2007, s.536)

Ek 27. Saltanat Şemsiyesi

Resimde Şehzade Hamza Mirza'nın başına tutulan saltanat şemsiyesi görülmektedir (Âsafî Dal Mehmed Çelebi, 2007, s.275).

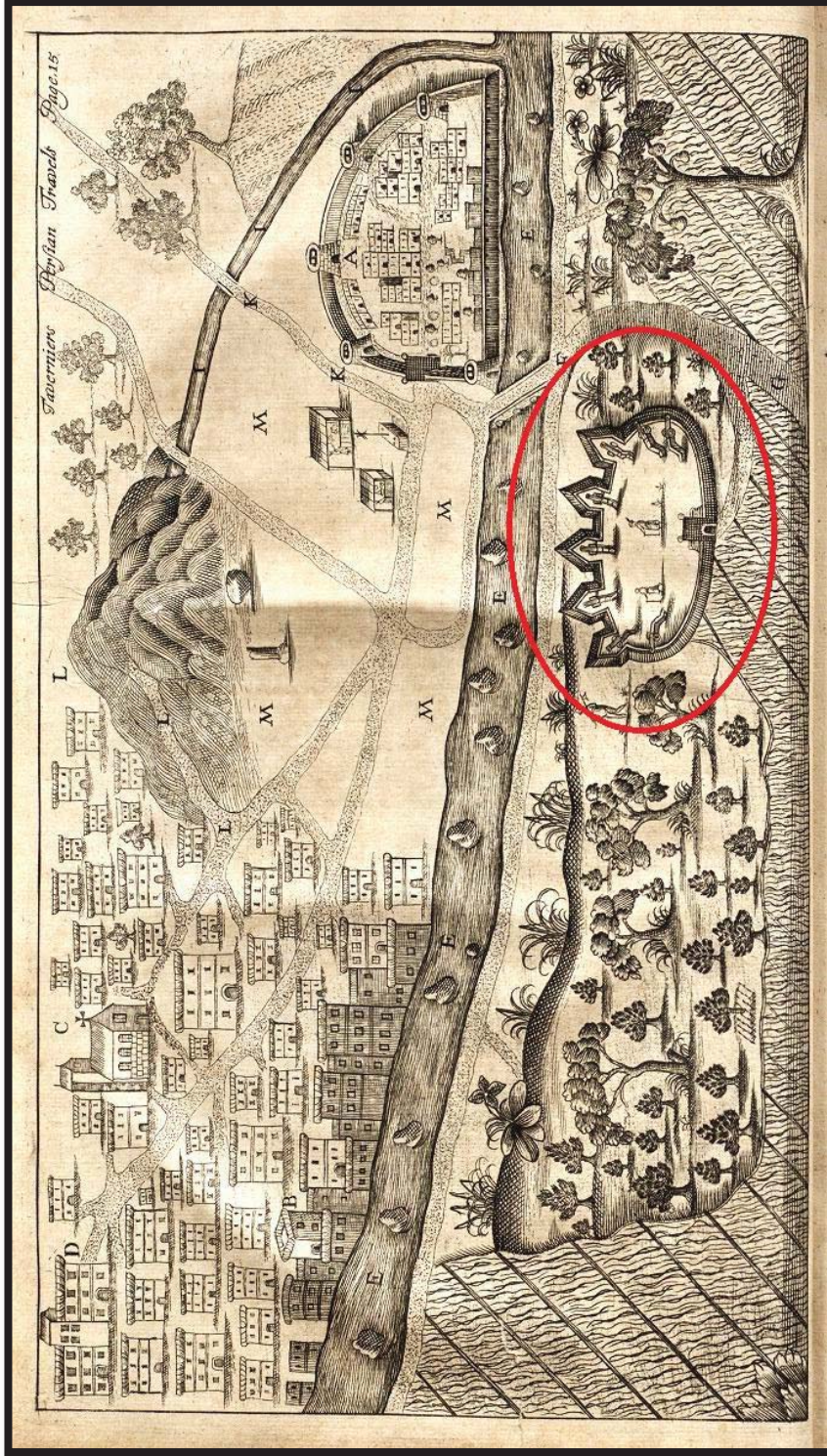
Ek 28. Tabya (Top Mevzileri)

Şah Safi'nin 1636 yılında Revan Kalesi'ni kuşatırken şehri döven topların yerleştirildiği tabyayı göstermektedir. Tabya kırmızı renkle işaretli yerdir.

AIKATERINI LASKARIDIS FOUNDATION. Plan exact de Gomron, ou du Bandar Abbasi de l'isle d'Ormuz et des isles voisines. The Gennadius Library. <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=390>

Ek 29. Tabya (Top Mevzileri)

Şah Safi'nin 1636 yılında Revan Kalesi'ni kuşatırken şehri döven topların yerleştirildiği tabya TAVERNIER, Jean Baptiste. (1678). The Six Voyages of John Baptista Tavernier. London : Printed for R.L. and M.P.

<https://archive.org/details/sixvoyagesJohnB00Tave/page/n41/mode/1up>

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 20/07/2022

Tez Başlığı : SAFEVILER DONEMI IRAN'DA ORDU VE SAVAŞ

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Sertaç SARIÇİÇEK

Öğrenci No: N16141148

Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları

Programı: Türkiyat Araştırmaları

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

Telefon: 0-312-2976771

Faks: 0-3122977171

E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 20/07/2022

Tez Başlığı : Safeviler Donemi Iran'da Ordu ve Savaş

Yukarıda başlığı/konusu gosterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 305 sayfalık kısmına ilişkin, 20/07/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 1'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Sertaç SARIÇİÇEK

Öğrenci No: N16141148

Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları

Programı: Türkiyat Araştırmaları

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

SAFEVÎLER DÖNEMİ İRAN'DA ORDU VE SAVAŞ

ORJİNALLİK RAPORU

% 1

BENZERLİK ENDEKSİ

% 1

İNTERNET KAYNAKLARI

% 0

YAYINLAR

% 0

ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1

d46a84f9-69e2-4cc9-a6b0-48b409b4cec1.filesusr.com

İnternet Kaynağı

% 1

2

www.mgh.de

İnternet Kaynağı

<% 1

3

Kate Franklin. "Bibliography", Walter de Gruyter GmbH, 2021

Yayın

<% 1

4

acikbilim.yok.gov.tr

İnternet Kaynağı

<% 1

5

www.iramcenter.org

İnternet Kaynağı

<% 1

6

www.alamy.com

İnternet Kaynağı

<% 1

7

Submitted to Hacettepe University

Öğrenci Ödevi

<% 1

8

indianoceanislam.omeka.net

İnternet Kaynağı

<% 1

9

Submitted to The Courtauld Institute of Art